

SVR - Studie

2013/ 2

Gezinstransities in Vlaanderen

Martine Corijn en Christine Van Peer (red.)

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Vlaamse overheid

Gezinstransities in Vlaanderen

REDACTIE

Martine Corijn
Christine Van Peer

Vlaamse overheid

SAMENSTELLING

Studiedienst van de Vlaamse Regering

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 23 – 1000 Brussel

PROGRAMMACOÖRDINATOR ONDERZOEK

Marc Callens

REDACTIE

Martine Corijn en Christine Van Peer

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van haar of zijn hoofdstuk.

REVIEWERS

Piet Bracke (*Universiteit Gent*), Tinneke Fokkema (*NIDI, Nederland*), Thérèse Jacobs (*em. Universiteit Antwerpen*), Lea Maes (*Universiteit Gent*), Dimitri Mortelmans (*Universiteit Antwerpen*), Karel Neels (*Universiteit Antwerpen*), Valeria Pulignano (*KU Leuven*), Berenice Storms (*Thomas More Geel*), Wilfred Uunk (*Universiteit Tilburg*), Hans Van Crombrugge (*Hogeschool Universiteit Brussel*), Jan Van Damme (*em. KU Leuven*), Karel van den Bosch (*Universiteit Antwerpen*), Karla Van Leeuwen (*KU Leuven*) en Sien Winters (*KU Leuven*)

Joost Bronselaer, Anton Derks, Josée Lemaître, Edith Lodewijckx, Dirk Moons, Edwin Pelfrene, Ingrid Pelssers, Jan Pickery, Diederik Vancoppenolle, Lieve Vanderleyden, Walter Van Dongen en Myriam Van Weddingen (Vlaamse overheid)

ONTWERP KFT

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid

LAY-OUT

Perplex, Aalst

DRUK

Drukkerij Room, Sint-Niklaas

DEPOTNUMMER

D/2013/3241/220
ISBN9789040303418

BESTELLEN

www.vlaanderen.be/nl/publicaties

DOWNLOADEN

www.vlaanderen.be/svr

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van deze studie uitdrukkelijk als bron worden vermeld.

Vlaamse overheid

Inleiding	5
Christine Van Peer & Martine Corijn	
Deel 1 Demografische en normatieve context	19
HOOFDSTUK 1	
Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop	21
Martine Corijn	
HOOFDSTUK 2	
Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen	37
Inge Pasteels, Edith Lodewijckx & Dimitri Mortelmans	
HOOFDSTUK 3	
Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding	73
Sofie Vanassche, Martine Corijn, An Katrien Sodermans & Koen Matthijs	
HOOFDSTUK 4	
Gezinsvorming en -ontbinding sinds 2000: veranderingen in gedrag en in opvattingen	109
Martine Corijn	
Deel 2 Gezinstransities bij volwassenen	135
HOOFDSTUK 5	
Arbeidstrajecten van vrouwen in de periode rond hun (echt)scheiding	137
Griet Vanderheyden & Dimitri Mortelmans	

HOOFDSTUK 6	
Nieuwe gezinsvormen na echtscheiding en werk-gezin conflict.	157
De invloed van gezinsstructuur en coping strategieën op de ervaring van werk-naar-gezin en gezin-naar-werk conflict	
Sara Symoens & Piet Bracke	
HOOFDSTUK 7	
Formeel zorg- en medicatiegebruik vanwege psychische problemen: zo verschillend bij alleenstaande ouders?	183
Veerle Buffel, Elien Colman & Piet Bracke	
HOOFDSTUK 8	
Echtscheiding en woningbezit op latere leeftijd	211
Caroline Dewilde	
HOOFDSTUK 9	
Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen.	
De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenregelgeving	235
Hans Peeters, Wouter De Tavernier & Jos Berghman	
HOOFDSTUK 10	
Transities naar een residentiële ouderenvoorziening	265
Edwin Pelfrene	
Deel 3	
Gezinstransities bij kinderen	283
HOOFDSTUK 11	
Gezinstrajecten en schoolloopbanen van kinderen	285
Nele Havermans, Sofie Vanassche, Sarah Botterman & Koen Matthijs	
HOOFDSTUK 12	
Ouderlijke opvoedingsstijlen na echtscheiding	309
Kim Bastaits, Christine Van Peer & Dimitri Mortelmans	
HOOFDSTUK 13	
Grootouders in woelige tijden: nieuwe gezinssamenstellingen, verblijfsregelingen en contacten tussen grootouders en kleinkinderen na een echtscheiding	331
Maaik Jappens & Jan Van Bavel	
Slotbeschouwingen	353
Martine Corijn	
Lijst van auteurs	377

Inleiding

Christine Van Peer & Martine Corijn

De stabiliteit van partnerrelaties en van gezinnen is sinds de jaren 70 van de vorige eeuw in ons land sterk afgenomen. Huwelijken en samenwonenrelaties zijn vaak niet meer voor het leven. Partners gaan na korte of langere uit elkaar; soms worden nieuwe partnerrelaties aangegaan; soms niet (meer). Ouder-kindrelaties spelen zich voor een toenemend aantal kinderen geen volledige kindertijd meer af binnen hetzelfde huishouden. Het is voor steeds meer kinderen een zich wijzigende leefvorm doorheen de kindertijd geworden; voor kinderen met een co-ouderschapsregeling zelfs wijzigend doorheen de maand of de week. De grenzen van het gezin zijn voor een groeiend aantal kinderen vervaagd, met nieuwe gezinsleden die komen en gaan, voltijds of deeltijds.

De gezinstransities en gezinstrajecten die volwassenen en kinderen in Vlaanderen doorheen hun levensloop meemaken en de gevolgen hiervan voor het individuele, het gezins- en het maatschappelijke functioneren, vormen de focus van deze studie. We bakenen in deze inleiding vooreerst enkele begrippen af en schetsen nadien de opbouw van de studie.

1. Gezinstransities en gezinstrajecten in de levensloop: definities en uitgangspunten

Met het begrip *gezinstransitie* verwijzen we in deze studie naar de overgang tussen verschillende gezinsvormen op diverse momenten in de levensloop van kinderen, jongeren, jongvolwassenen, volwassenen, bejaarden en hoogbejaarden. Deze gezinstransities kunnen plaatsvinden naar aanleiding van het gaan samenwonen met een partner of van het weggaan van/bij een partner of van het wegvallen van een partner door overlijden. Bij deze transitie kunnen al dan niet gemeenschappelijke of eigen kinderen van de partner(s) betrokken zijn. We schenken hierbij aandacht aan overgangen in diverse richtingen, zowel in de aanloop naar de vorming van een eigen eerste of volgende gezin, als in de fase van het verlaten van het ouderlijke gezin of het ontbinden van een eigen gezin. Voorbeelden zijn: de overgang vanuit of opnieuw terug naar het ouderlijke huis, vanuit of naar alleenwonen (met of zonder kinderen), vanuit of naar een ongehuwd of gehuwd samenwonen met een partner (met of zonder kinderen), vanuit of naar een eenoudergezin of een nieuwsamengesteld gezin en naar een collectief huishouden. Deze

overgangen kunnen volgen op of voorafgaan aan een tijdelijke of een meer permanente gezinsvorm. Deze gezinstransities kunnen de realisatie van een individuele of gezamenlijke keuze zijn of een meer gedwongen aanpassing aan een gewijzigde situatie. De ‘maakbaarheid van de eigen levensloop’ is immers niet onbeperkt (Liefbroer, 2007). Een opeenvolging van gezinsvormen en/of -transities noemen we een gezinstraject. Veranderingen binnen een gezinsvorm, zoals bijvoorbeeld de geboorte van een (volgend) kind of een kind dat het ouderlijke huis verlaat, vallen in deze studie buiten de afbakening van het begrip gezinstransitie.

De sociologie van de levensloop heeft de voorbije decennia fors aan belang gewonnen (Börsh-Supan, Brandt & Schröder, 2013; Elder & Giele, 2009; Liefbroer & Dijkstra, 2000; Van der Lippe et al., 2007), maar is tevens nog in volle ontwikkeling, zowel op het vlak van nieuwe theoretische inzichten als van nieuwe onderzoeksmethoden (Mayer 2009). De levensloop van een individu en/of van een gezin volgt niet langer een ‘voorgescreven’ pad, maar wordt gekenmerkt door een toenemende variatie en complexiteit (Dykstra, 2003; Lefèvre & Filhon, 2005; Sweeney, 2010). De voorbije decennia focuste sociaal-demografisch onderzoek zich vooral op echtscheiding als cruciaal scharniermoment in de levensloop van volwassenen en kinderen. Recent stellen we in dit onderzoek een nieuwe focus vast, namelijk op het aantal en soort gezinsveranderingen van volwassenen en van kinderen doorheen de levensloop en dus op de aard van het gevolgde gezinstraject (Amato, 2010; Magnusson & Berger, 2009).

We hanteren in deze studie de volgende *uitgangspunten* bij de benadering van gezinstransities en gezinstrajecten in de levensloop.

1. We gaan uit van een *proces*. Een gezinstransitie kent een aanloop naar een andere gezinsvorm en loopt door met gevolgen op uiteenlopende domeinen van het leven. De term gezinstransitie impliceert meer dan de term ‘life event’ of levensgebeurtenis. Veranderingen in de levensloop zijn geen plotse gebeurtenissen, maar zijn veeleer ingebed in een proces van voorafgaande, tussenliggende en daaropvolgende veranderingen. Een gezinstransitie kan uitkomsten genereren op andere domeinen, die op hun beurt de levensloop in een specifieke richting duwen of precies weghouden van een bepaalde richting. Om deze complexiteit van patronen te vatten, spreken Bird en Krüger (2005) over ‘layered life course patterns’. Enkele voorbeelden: een verhuizing naar aanleiding van een (echt)scheiding kan tevens een verandering van school betekenen; een financiële achteruitgang ten gevolge van het verlies van het inkomen van de partner, kan een toetreden tot de arbeidsmarkt vergen; door de vorming van een eenoudergezin kan het familiale en sociale netwerk verkleinen. Een gezinstransitie kan ook tot een nieuwe gezinstransitie leiden. Een (echt)scheiding bijvoorbeeld leidt vaak tot een volgende gezinstransitie bij de komst van een nieuwe inwonende partner, die op haar beurt belangrijke veranderingen op andere domeinen met zich kan meebrengen. Onderzoek waarbij deze interne dynamiek en de causale verbanden doorheen de levensloop worden bekeken, staat nog in de kinderschoenen (Mayer, 2009). Desalniettemin trachten we in deze studie aandacht te schenken aan het *cumulatieve karakter* van het proces dat voorafgaat aan en volgt op een welbepaalde gezinstransitie. Naast het belichten van diverse soorten gezinstransities, wordt de focus ook gericht op het aantal gezinstransities in de voorbije levensloop. Het gezinstraject, eerder dan de enkelvoudige gezinstransitie, kan richtinggevend zijn voor het economische en sociale welzijn. Shapiro (2012) toonde recent aan dat het gezinstraject een betere voorspeller is van de intergenerationele solidariteit dan de afzonderlijke veranderingen in de burgerlijke staat.
2. We gaan bij de studie van gezinstransities tevens uit van een *kans- en/of risicomodel*. Een transitie naar een andere gezinsvorm brengt, al dan niet gewenst en/of al dan niet voorbereid,

verschuivingen mee in de balans van de draagkracht en de draaglast van individuen en van gezinnen. Elke gezinstransitie houdt op zich een kans in voor positieve gevolgen en/of een risico voor negatieve wijzigingen in de leefsituatie van de kinderen en de volwassenen. Recent onderzoek biedt niet uitsluitend ruimte voor risico's en negatief gedefinieerde indicatoren van welzijn, maar ook voor kansen en positieve gevolgen.

3. We onderscheiden in deze studie gevolgen die zich op drie niveaus kunnen manifesteren. Op *individueel vlak* kan zowel het aangaan van een partnerrelatie als een (echt)scheiding mogelijkheden voor de persoonlijke ontwikkeling bieden. Levenstevredenheidsstudies wijzen op de positieve gevolgen van een huwelijk of een partnerschap voor volwassenen (Clark et al., 2008; Wingen, de Jonge & Arts, 2010). Negatieve individuele gevolgen van een (echt)scheiding betreffen bijvoorbeeld slechtere schoolprestaties bij kinderen en jongeren, een noodzakelijk terugtrekken uit de arbeidsmarkt van moeders, een minder goede gezondheidstoestand van mannen. Een gezinstransitie heeft eveneens een invloed op het *gezinsfunctioneren*, de betrokken gezinsleden en hun gezinsrelaties, alsook op het ruimere familienetwerk (ouders en grootouders, kinderen en kleinkinderen). Onderzoek opgezet vanuit een multi-actor-perspectief, waarin de visie en de beleving van meerdere betrokkenen bij een gezinstransitie aan bod komen, biedt daarom een bijzondere meerwaarde. Het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*' (SiV) (Mortelmans et al., 2011) heeft een dergelijk breed multi-actor-opzet, waarbij de veranderingen door een echtscheiding voor de betrokken kinderen, ouders, grootouders, oude en nieuwe partners met elkaar kunnen worden verbonden. Gezinstransities kunnen positieve gevolgen hebben voor het gezinsfunctioneren en nieuwe kansen creëren. Onderzoek wijst op gevoelens van opluchting en een afname van conflict binnen het gezin na een (echt)scheiding (Bastaits, Van Peer & Mortelmans, 2011). Een scheiding of een overlijden kan ook de banden binnen de eigen familie versterken. Negatieve gevolgen van een (echt)scheiding gaan om de afwezigheid van de vader (of de moeder) binnen het gezin, een verminderde opvoedingscapaciteit van de ouder(s), een daling van de koopkracht van het gezin, een inkrimping van het familiale en sociale netwerk rondom het gezin. Op *maatschappelijk vlak* kan de evolutie naar een grotere individuele keuzevrijheid binnen een levensloop en naar een grotere diversiteit van gezinsvormen, nieuwe uitdagingen vormen voor een aangepast modern beleid. Negatieve gevolgen kunnen de vorm aannemen van een toename van de specifieke groepen binnen de samenleving: alleenwonenden en eenoudergezinnen, personen met een verzwakt economisch, gezondheids- of sociaal kapitaal, scholen met veel kinderen uit eenoudergezinnen, gescheiden personen in het pensioenstelsel (Dronkers, 2013).

4. Gevolgen van gezinstransities zijn er zowel op korte als op langere termijn. Economische en psychologische gevolgen zijn vooral merkbaar op *korte termijn* (Clark et al., 2008; de Regt, Marynissen & Mortelmans, 2010; Dewilde, 2002). Sociale gevolgen (blijven) zich ook op *langere termijn* manifesteren (Soons, Liefbroer & Kalmijn, 2009). Dit blijkt uit de studies omtrent de impact van een ouderlijke (echt)scheiding op de latere eigen gezinsvorming en -ontbinding (Dronkers & Härkönen, 2008; Harmsen, Wobma & Van Gaalen, 2013) en omtrent het ontberen van steun van de kinderen, vooral bij mannen, in de oudere levensfase (Gierveld & Dykstra, 2002).

5. Tot slot belichten we in deze studie de gezinstransities en -trajecten en de diverse gevolgen ervan voor hun functioneren op de onderscheiden niveaus zowel van *volwassenen als van kinderen*. We maken hier steeds expliciet onderscheid tussen de gezinstransities en gevolgen ervan bij *mannen én vrouwen* en bij *jongens én meisjes*. Mannen en vrouwen volgen niet altijd gelijkaardige gezinstrajecten of volgen analoge gezinstrajecten doch met een ander tempo.

Jongens en meisjes, mannen en vrouwen ervaren vaak op een andere wijze de gevolgen van hun gezinstraject of passen zich op een andere wijze aan de veranderingen aan.

2. Opbouw van de studie

In deze studie wordt aan de hand van diverse databronnen het voorkomen van bepaalde gezinstransities en gezinstrajecten van mannen en vrouwen, jongens en meisjes in Vlaanderen beschreven. Waar mogelijk worden de determinanten van deze gezinstrajecten opgespoord. De gevolgen van de gezinstransities en -trajecten worden in kaart gebracht. Of bepaalde gezinstransities en -trajecten tot een verzwakking of een versterking van het functioneren leiden, is voor diverse domeinen van het Vlaamse beleid relevante kennis.

Deze studie omvat drie delen. In *deel 1* wordt uitgebreid de *demografische en de normatieve context* in Vlaanderen geschetst, alsook het voorkomen van de gezinstransities en -trajecten. De grote lijnen van de gezinsdemografische veranderingen zijn gekend: minder huwelijken, meer ongehuwd samenwonen, meer (echt)scheidingen en minder kinderen. Deze wijzigingen hebben allerlei implicaties voor de dynamiek van de levensloop van individuen en van gezinnen.

In de hoofdstukken 1 en 2 worden de gezinstransities en de -trajecten van Vlaamse mannen en vrouwen beschreven. In *hoofdstuk 1* geeft Martine Corijn een eerste schets aan de hand van de veranderingen in de burgerlijke staat op basis van Rijksregistergegevens. Dit beeld op basis van de officieel geregistreerde transitie (huwelijk, echtscheiding en overlijden van de huwelijkspartner) is zeer partieel, aangezien de gezinstrajecten van de nooit-gehuwden en de gezinstrajecten waarin ongehuwd samenwonen voorkomt geheel buiten beeld blijven. We weten bijvoorbeeld dat van alle koppels die in ons land in 2007 scheidden, het jaar vóór de scheiding slechts 55% gehuwd samenwoonde (Defever & Mortelmans, 2011). In *hoofdstuk 2* wordt door Inge Pasteels, Edith Lodewijckx en Dimitri Mortelmans aan dit gebrek aan informatie verholpen door gebruik te maken van de data van de ‘*Generations and Gender Survey*’ (GGS). Zij kunnen voor mannen en vrouwen van alle leeftijdsgroepen het reeds doorlopen gezinstraject schetsen, met tevens expliciete aandacht voor het starten van een ongehuwd samenwonen evenals voor het beëindigen ervan.

Bij veel gezinstransities van volwassenen zijn kinderen betrokken (Breton & Prioux, 2009; Sweeney, 2010). Bij alle huwelijks- en samenwoningontbindingen in ons land in 2007 waren in 53% van de gevallen kinderen betrokken (Defever & Mortelmans, 2011). Dit vertaalt zich in het feit dat ongeveer 1 op de 4 kinderen/jongeren in Vlaanderen een (echt)scheidingservaring heeft (Lodewijckx, 2005; Vanassche et al., 2011). Naast de eenoudergezinnen (doorgaans moedergezinnen) en nieuwsamengestelde gezinnen, hebben door het verblijfsco-ouderschap nieuwe gezinstypes voor kinderen een plaats verworven (Vanassche et al., 2011). In *hoofdstuk 3* schetsen Sofie Vanassche, Martine Corijn, An Katrien Sodermans en Koen Matthijs de gezinstrajecten van de volwassenen na de ontbinding van een eerste huwelijk. Ze brengen hierbij in rekening of deze gescheiden mannen en vrouwen ouders zijn of niet en hoe de ouders hun ouderschap via de verblijfsregeling voor de kinderen na de (echt)scheiding vormgeven. Nadien belichten ze de gezinstrajecten van de gescheiden vaders én van de gescheiden moeders vanuit het perspectief van de betrokken kinderen. Ze doen dit aan de hand van gegevens van het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV).

Niet enkel het gedrag, maar ook het denken van Vlamingen over het gezin en de gezinsvormen – de normatieve context – veranderde. Zowel het huwelijk als het ongehuwd samenwonen kreeg een nieuwe betekenis (Amato, 2009; Cherlin, 2004; Heuveline & Timberlake, 2004; Perelli-Harris et al., 2009). De snelheid van sommige gezinsdemografische evoluties strookt soms niet met de trager veranderende opvattingen over het gezin (Deboosere, Mortelmans & Marquet, 2011; Halman, Sieben & Van Zundert, 2011). In *hoofdstuk 4* schetst Martine Corijn hoe in Vlaanderen sinds de eeuwwisseling enerzijds het demografische gedrag wijzigde en hoe anderzijds het denken over het huwelijk en het gezin wijzigde of net niet wijzigde. De huidige normatieve context wordt beschreven aan de hand van gegevens die zijn verzameld in de context van de survey ‘*Sociaal-culturele Verschuivingen in Vlaanderen*’ 2012 en vergeleken met een analoge bevraging van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies uit 2004.

Het geheel van mogelijke samenhangen tussen de gezinstransities en -trajecten enerzijds en de gevolgen voor het individuele functioneren van volwassenen en kinderen, voor het gezinsfunctioneren en het maatschappelijke functioneren anderzijds, is zeer groot en kan onmogelijk binnen één studie worden behandeld. In deze studie maken we een selectie uit deze brede matrix in functie van de beschikbare databronnen voor Vlaanderen en van de analysemogelijkheden.

In deel 2 van deze studie wordt nagegaan hoe een aantal specifieke *gezinstransities en -trajecten van volwassenen* samenhangen met gevolgen op diverse levensdomeinen. De toename van het aantal echtscheidingen in ons land sinds de jaren 70 brengt in de hoofdstukken 5, 6 en 7 echtscheiding als gezinstransitie op de voorgrond. Door het gebruik van de SiV-data in deze hoofdstukken ligt de focus op de (echt)scheiding in het eerste huwelijk van volwassenen hoofdzakelijk in de leeftijdscategorie 30 tot 60 jaar.

Gezinstransities hebben implicaties voor het *sociaal-economische functioneren van het gezin*. Tal van studies tonen de samenhang aan tussen een huwelijk, een (echt)scheiding of een verweduwing en het sociaal-economische welzijn van het gezin (Aassve et al., 2007; Andress et al., 2006; Dewilde, 2002; Kalmijn & De Vries, 2008; Mortelmans & Jansen, 2010; Mortelmans & Ponnet, 2009; Vandecasteele, 2010). Als partners gaan samenwonen, betekent dit een bundeling van hun economische en financiële middelen binnen het gezin. Als partners en gezinnen uit elkaar gaan, dan verliezen ze de economische en financiële schaalvoordelen die ze hadden door samen te wonen. Dit is nog meer uitgesproken zo wanneer er kinderen betrokken zijn. In 2011 bedroeg het globale armoederisico in het Vlaamse Gewest 10%. Voor alleenstaande ouders liep dit op tot 22%; dit is opmerkelijk hoger dan de 15% voor alleenstaanden (Noppe, 2013). Bij alleenstaande ouders is ook de werkloosheid groter en komt vaker dan in andere gezinstypes een lage werkintensiteit voor (ADSEI-SILC, 2012). De sociaal-economische implicaties van een (echt)scheiding voor het gezin zijn geslachtsspecifiek. De meeste studies tonen aan dat vrouwen, die vaak alleenstaande moeders zijn, kort na de echtscheiding een sterke terugval kennen in economisch en financieel opzicht (Avellar & Smock, 2005; Fokkema, 2001; Manting & Bouman, 2006; Poortman, 2000). Deels is dit te wijten aan de zwakkere arbeidsmarktpositie en de lagere werkzaamheidsgraad die vrouwen reeds vóór hun (echt)scheiding hadden.

Griet Vanderheyden en Dimitri Mortelmans analyseren in *hoofdstuk 5* het verloop van de arbeidstrajecten van vrouwen in Vlaanderen van drie jaar vóór de scheiding tot vijf jaar na de scheiding en vergelijken het traject vóór en na de scheiding. Zij combineren de (in)stabiliteit van deze arbeidstrajecten met gezinskenmerken van de gescheiden vrouwen. Dit brengt ons bij

hoofdstuk 6 waarin Sara Symoens en Piet Bracke beschrijven hoe bij ouders de combinatieproblematiek van arbeid en gezin na een (echt)scheiding vorm krijgt, naargelang er al dan niet een nieuwe partner is. De auteurs hebben hierbij zowel aandacht voor het werk-naar-gezin conflict als voor het gezin-naar-werk conflict en gaan na welke strategieën helpen om de mate van dit conflict te reduceren.

De beleving van de combinatie arbeid en gezin brengt ons naar de impact van een gezinstransitie op het psychologische welbevinden. Deze impact werd de afgelopen decennia, zowel vanuit een psychologische als vanuit een sociologische invalshoek, uitgebreid bestudeerd (zie Van Peer, 2007 voor een samenvatting). Enerzijds zijn er de studies die aansluiten bij een lange onderzoekstraditie naar de samenhang tussen de burgerlijke staat en het fysieke en psychische welbevinden. Niet het al dan niet gehuwd, gescheiden of verweduwd zijn, maar het al dan niet hebben van een nieuwe (inwonende) partner blijkt cruciaal te zijn voor het psychische welzijn (Corijn, 2009; Deboosere et al., 2006; Fokkema & Dykstra, 2001; Jacobs, Vanderleyden & Vanden Boer, 2004; Johnson & Wu, 2002; Kalmijn & Monden, 2006). Anderzijds zijn er meer recent de longitudinale studies die het proces van aanpassing aan en reactie op een gezinstransitie onderzoeken (Gardner & Oswald, 2006; Lucas, 2005; Wingen, de Jonge & Arts, 2010). Depressiviteit, eenzaamheid en psychologische spanningen zijn de meest gebruikte indicatoren van de negatieve dimensie van het psychische welbevinden. De positieve dimensie wordt gemeten aan de hand van de algemene levenstevredenheid, het geluk en de zelfwaardering. Ook in dit onderzoeksdomein komt men vaak tot geslachtsspecifieke conclusies. Veel studies tonen aan dat na een (echt)scheiding vrouwen meer internaliserend probleemgedrag (psychische problemen) en mannen meer externaliserend probleemgedrag (zoals bijvoorbeeld overmatig alcoholgebruik) vertonen (zie De Koker, 2007 voor een samenvatting). Mannen blijken meer baat te hebben bij de beschermende factoren van een huwelijk dan vrouwen (*'the marriage benefit'*). Via het huwelijk surfen zij als het ware mee met het gezondheidsgedrag van het gezin en op het sociale netwerk van hun echtgenote. Na een (echt)scheiding lopen ze meer risico op een verminderde gezondheid en een verslechterd gezondheidsgedrag (Bronselaer, 2007; Corijn, 2009; De Koker, 2007) en op eenzaamheid en een geringere sociale integratie (Dykstra & de Jong Gierveld, 2004; Kalmijn & Broese van Groenou, 2005). In dit soort studies worden vaak causatie-effecten onderscheiden van selectie-effecten. Mannen en vrouwen met een minder goede gezondheid of een lager psychisch welbevinden worden geselecteerd in en/of kiezen voor meer fragiele leefvormen en huwelijken. Een gezinsbreuk leidt dan tot een verminderd fysiek of psychisch welbevinden, maar deels liggen deze gevolgen reeds vast (Monden & Uunk, 2013). Het aangaan van een nieuwe relatie en de vorming van een nieuwsamengesteld gezin zou volgens de selectiehypothese dan ook geen blijvende buffer vormen tegen het verminderde fysieke en psychische welbevinden na een (echt)scheiding.

In *hoofdstuk 7* onderzoeken Veerle Buffel, Elien Colman en Piet Bracke het formele zorggebruik (raadpleging van een huisarts en van een psychiater/psycholoog) evenals het medicatiegebruik bij psychische problemen van mannen en vrouwen die al dan niet een echtscheiding hebben meegemaakt en van ooit-gescheiden mannen en vrouwen die al dan niet een nieuwe inwonende partner hebben. Zij schetsen hiertoe eerst de verschillen in het psychische welzijn van deze diverse groepen.

De hoofdstukken 8, 9 en 10 gaan over gezinstransities in het leven van volwassenen van 50 jaar en ouder of over de gevolgen van eerdere gezinstransities eens men de 50 jaar voorbij is.

De toenemende levensverwachting zorgt er enerzijds voor dat vrouwen, maar vooral mannen, op steeds latere leeftijd hun partner verliezen door overlijden. Doch de stijging van het aantal echtscheidingen sinds de jaren 70 van de vorige eeuw heeft de levensloop van een groeiende groep 50-plussers getekend. In deze hoofdstukken over 50-plussers komt naast het verlies van de partner door overlijden dan ook de (echt)scheiding mee in beeld. Uiteenlopende databronnen bieden hiervoor het nodige materiaal. Het betreft zowel survey-data (*Survey on Income and Living Conditions* (SILC) en *Survey on Health, Ageing and Retirement* (SHARE)), als registerdata (Rijksregister, Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, Pensioenkadaster, Sigidis-databank, data van het InterMutualistisch Agentschap).

De sociaal-economische gevolgen van gezinstransities in het voorbije leven voor het individuele en/of gezinsfunctioneren staan centraal in de hoofdstukken 8 en 9. In *hoofdstuk 8* gaat Caroline Dewilde specifiek in op het verband tussen gezinstrajecten in de voorbije levensloop en woningbezit bij 50-plussers. Woningbezit is immers een belangrijke indicator van de welvaartspositie op latere leeftijd. In *hoofdstuk 9* ontwarren Hans Peeters, Wouter De Tavernier en Jos Berghman de interactie tussen het gevolgde gezinstraject, de arbeidsloopbaan en de pensioenregelingen. Zij zoomen in op de impact van dit samenspel op het armoederisico bij vrouwen net na de pensioenleeftijd.

De toenemende levensverwachting in goede gezondheid heeft er toe geleid dat steeds meer mensen pas op zeer hoge leeftijd hun eigen woning moeten verlaten om een laatste transitie naar een residentiële ouderenvoorziening te maken. Edwin Pelfrene schetst in *hoofdstuk 10* wie op latere leeftijd binnen het eigen gezin kan blijven dankzij de thuisverpleging en wie op hoge leeftijd de overgang maakt naar een woonzorgcentrum. Of men deze transitie al dan niet vanuit een tweepersoonshuishouden maakt, geeft benaderend aan of men nog gehuwd was of niet.

In *deel 3* worden de gevolgen van *gezinstransities en -trajecten van kinderen* op enkele specifieke domeinen belicht. In elk hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van de SiV-data met gegevens van meerdere actoren betrokken bij de ouderlijke echtscheiding.

Aangezien steeds meer ouders na een (echt)scheiding een verder gezinstraject afleggen, wordt de opdeling tussen kinderen uit intacte gezinnen en uit niet-intacte gezinnen (scheidingskinderen) steeds minder informatief. Kinderen met gescheiden ouders vormen een steeds heterogeenere groep; ze hebben al dan niet tijdelijk of meer permanent een stiefouder in het gezin van hun vader en/of in het gezin van hun moeder. De gevolgen van gezinstransities voor kinderen verdienen bijzondere aandacht omwille van de specifieke positie van kinderen, die vaak als passieve actor betrokken zijn bij de gezinstransitie(s) van hun ouders. Een gezinstransitie raakt uiteenlopende aspecten van de leefsituatie van kinderen. Het onderzoek betreffende de impact van een ouderlijke scheiding tijdens de kindertijd op het *psychologische welbevinden* van kinderen, adolescenten en (jong)volwassenen toont relatief consistente resultaten (zie Carrette, 2007 voor een samenvatting; Zheng, Hou & Schimmele, 2008). Over het algemeen kan worden gesteld dat kinderen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten, in vergelijking met kinderen die in een intact gezin opgroeiden, een grotere kans hebben op een lager psychologisch welbevinden in de kindertijd, de adolescentie en de jongvolwassenheid (Amato, 2001, 2005, 2006; Clarke-Stewart & Dunn, 2006; Sun, 2001). In sommige onderzoeken komt naar voor dat niet zozeer de ouderlijke echtscheiding, dan wel het beleven van ouderlijk conflict doorweegt op het welbevinden van kinderen (Amato, 2006). In de meeste onderzoeken worden bij

jongens meer gedragsproblemen en delinquent gedrag vastgesteld dan bij meisjes; ook recent in Vlaanderen bij 12- tot 18-jarigen (Vanassche et al., 2011). Meisjes reageren via minder zichtbaar gedrag zoals angst of depressie of via uitermate wenselijk gedrag (zie Bronselaer, 2007 voor een samenvatting). De negatieve gevolgen voor het welbevinden van kinderen doen zich het sterkst voor kort na de (echt)scheiding. De meeste studies tonen aan dat, op langere termijn, de verschillen in het psychologische welbevinden van kinderen die al dan niet een ouderlijke scheiding meemaakten al bij al beperkt zijn (Amato, 2001; Pryor & Rodgers, 2001). Onderzoek toont aan dat het meemaken van een cumulatie van opeenvolgende gezinstransities het risico op gedrags- en emotionele problemen sterk vergroot (Portael, Andries & Ponjaert-Kristoffersen, 2001; Magnuson & Berger, 2009). Er zijn minder studies waarin het verband tussen de *fysieke gezondheid* van kinderen en het doormaken van een gezinstransitie wordt onderzocht. Kinderen van gescheiden ouders vinden hun gezondheid minder goed en vertonen meer risicovol gezondheidsgedrag (De Clercq & Maes, 2012; Vanassche et al., 2011). De gevolgen van een gezinstransitie voor het *individuele welzijn van kinderen* komt niet aan bod in deze studie.

Wat wel aan bod komt zijn de onderwijsuitkomsten. Uit de internationale onderzoeksliteratuur blijkt dat, in vergelijking met kinderen uit tweeoudergezinnen, kinderen uit eenoudergezinnen of nieuwsamengestelde gezinnen minder goede schoolresultaten behalen (Amato, 2005; Ermisch & Francesconi, 2001; Fischer & de Graaf, 2001; Ram & Hou, 2003). In Vlaams en Nederlands onderzoek worden de meeste van deze resultaten bevestigd (Colpin et al., 2001; Groenez, Van den Brande & Nicaise 2003; Hirtt, Nicaise & De Zutter, 2007; Spruijt, 2009; Vanassche et al., 2011). Sommige studies tonen aan dat dit risico groter is wanneer de (echt)scheiding plaatsvindt op een kantelmoment in de schoolloopbaan. De gezinsstructuur na de (echt)scheiding is medebepalend voor het schoolsucces. Stabiliteit van het (stief)gezin en het opleidingsniveau van de (stief)ouder zijn daarbij kritische succesfactoren (Fischer, 2004). Nele Havermans, Sofie Vanassche, Sarah Botterman en Koen Matthijs onderzoeken in *hoofdstuk 11* de impact van de gezinstrajecten die jongens en meisjes volgden vanaf de geboorte tot hun 18 jaar op hun onderwijsuitkomsten op cruciale momenten in de schoolloopbaan.

De diverse ouderschapsvormen en gezinsconstellaties die gezinstransities genereren, hebben implicaties voor het *functioneren van het gezin* (van/bij de vader én van/bij moeder) en in het bijzonder voor het opvoedend handelen en voor de kwaliteit van de relatie met vader, moeder en hun eventuele nieuwe partner(s). Twee ouderlijke huishoudens betekenen ook twee gezins-situaties, elk met hun eigen kenmerken en dynamiek. De stress die gepaard gaat met gezinstransities en nieuwe gezinsconstellaties kan een hypotheek leggen op de beschikbaarheid en de opvoedingscapaciteiten van de ouders (Vandemeulebroecke et al., 2007). De ouder-kind relaties en de opvoedingsstijlen kunnen veranderen na een (echt)scheiding. De verblijfsregeling van het kind speelt daarbij een grote rol (Hetherington, 2003). Als men niet bij de ouder inwoont, neemt het contact met die ouder vaak geleidelijk af (Kalmijn, 2008; Kalmijn & de Graaf, 2000). Verschillende studies tonen aan dat zowel de kwaliteit van het opvoedend handelen als van de ouder-kindrelatie (tijdelijk) afneemt in gezinnen die zich in een scheidingssituatie bevinden (Afifi & Schrod, 2003; Pryor & Rodgers, 2001; Rogers, 2004). In Vlaanderen ervaren 3 op de 10 jongeren met gescheiden ouders veel conflict tussen hun ouders tegenover 1 op de 10 jongeren met niet-gescheiden ouders (Vanassche et al., 2011). De mate van conflict tussen ex-partners/ouders kan een hypotheek leggen op het gezinsfunctioneren en het opvoedend handelen. Het zoeken naar een efficiënt opvoedingsmodel tussen de biologische ouders en de sociale ouders is vaak een moeilijke evenwichtsoefening (Amato, 2001, 2005). De veranderingen in

opvoedingsstijlen en de relatie met de ouder(s) na een (echt)scheiding zijn vaak, zowel voor de ouders als voor de kinderen geslachtsspecifiek (Bastaits, Ponnet & Mortelmans, 2012; Vanassche et al., 2011).

Kim Bastaits, Christine Van Peer en Dimitri Mortelmans belichten in *hoofdstuk 12* de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en moeders en verrekenen hierbij de impact van de verblijfsregeling van het kind en van de aanwezigheid van een nieuwe inwonende partner bij de gescheiden ouder.

Gezinstransities hebben ook implicaties voor het functioneren van het ruimere familiale netwerk. Zo kunnen grootouders een belangrijke steunfiguur vormen in het leven van kinderen. Doch de relaties tussen kleinkinderen en hun grootouders kunnen wijzigen als de kleinkinderen in een eenoudergezin of nieuwsamengesteld gezin gaan leven. Met de stiefouder(s) komen ook stiefgrootouders in beeld. De veranderende intergenerationele relaties van kinderen en hun ouders na gezinstransities vormt een geheel nieuw onderzoeksdomein binnen de sociale demografie. In *hoofdstuk 13* nemen Maaïke Jappens en Jan Van Bavel de band tussen grootouders en kleinkinderen na een ouderlijke echtscheiding onder de loep. Zij brengen hierbij tevens de verblijfsregeling van het kind en de aanwezigheid van een nieuwe inwonende partner bij de gescheiden ouder in rekening.

Gezinstransities hebben ook gevolgen voor het *maatschappelijke functioneren*. Deze worden echter doorgaans onderbelicht. Deze studie wil reflecties over deze gevolgen expliciet stimuleren.

In de *slotbeschouwingen* blikken we terug op de vele facetten van gezinstransities in Vlaanderen en bespreken we de impact op het individuele en gezinsfunctioneren. We sluiten af met beschouwingen over implicaties voor het maatschappelijke functioneren en voor diverse beleidsdomeinen.

Bibliografie

- Aassve, A., Betti, G., Mazzucco, S., & Mencarini, L. (2007). Marital disruption and economic well-being. A comparative analysis. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (Statistics in Society)*, 170, 781-799.
- ADSEI-SILC (2012). *Armoede en sociale uitsluiting in België*. Persbericht 12 oktober.
- Affi, T., & Schrod, P. (2003). "Feeling caught" as a mediator of adolescents' and young adults' avoidance and satisfaction with their parents in divorced and non-divorced households, *Communication Monographs*, 70, 142-173.
- Amato, P.R. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P.R. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *The Future of Children*, 15, 75-96.
- Amato, P.R. (2006). Marital discord, divorce and children's well-being. Results from a 20-year longitudinal study of two generations. In A. Clarke-Stewart & J. Dunn, *Families count. Effects on child and adolescent development* (pp. 179-202). New York: Cambridge University Press.
- Amato, P.R. (2009). Institutional, companionate, and individualistic marriage: A social psychological perspective on marital change. In H. E. Peters & C. M. Kamp Dush (eds.), *Marriage and Family: Perspectives and Complexities* (pp. 75-90). New York: Colombia University Press.

- Amato, P.R. (2010). Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 650-666.
- Andress, H.-J. et al. (2006). The economic consequences of partnership dissolution – a comparative analysis of panel studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden. *European Sociological Review*, 22, 553-560.
- Avellar, S., & P.J. Smock (2005). The economic consequences of the dissolution of cohabiting unions. *Journal of Marriage and Family*, 67, 315-327.
- Bastais, K., Ponnet, K. & Mortelmans, D. (2012). Doen gescheiden vaders ertoe? De impact van opvoedingsstijlen van gescheiden vaders op het welbevinden van het kind. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33, 239-266.
- Bastais, K., Van Peer, C., & Mortelmans, D. (2011). Hoe beleven partners en kinderen een echtscheiding? In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 113-134). Leuven: Acco.
- Bird, K., & Krüger, H. (2005). The secret of transitions: the interplay of complexity and reduction in life course analysis. *Advances in Life Course Research*, 10, 173-194.
- Börsh-Supan, A., Brandt, M., & Schröder, M. (2013). SHARELIFE – One century of life histories in Europe. *Advances in Life Course Research*, 18, 1-4.
- Breton, D., & Prioux, F. (2009). Observer la situation et l'histoire familiale des enfants. In A. Régnier-Loilier (red.), *Portraits de familles. L'enquête d'étude des relations familiales et intergénérationnelles* (pp. 143-168). Paris: INED.
- Bronselaer, J. (2007). Impact op de fysieke gezondheid van ex-partners en het gebruik van formele hulpverlening. In C. Van Peer (red.), *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners* (pp. 171-187). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Carrette, V. (2007). Impact op het psychologisch welbevinden van kinderen. In C. Van Peer (red.), *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners* (pp. 38-69). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Cherlin, A. (2004). *The marriage-go-around. The state of marriage and family in America today*. New York: Knopf.
- Clark, E. et al. (2008). Lags and leads in life satisfaction: a test of the baseline hypothesis. *The Economic Journal*, 118, 222-243.
- Clarke-Stewart, A., & Dunn, J. (2006). *Families count. Effects on child and adolescent development*. New York: Cambridge University Press.
- Colpin, H. et al. (2001). *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen. Tussentijds rapport*. Leuven/Gent: Katholieke Universiteit Leuven, LOGO/Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde.
- Corijn, M. (2009). *Gezondheid en gezondheidsgedrag in het Vlaamse Gewest: verschillen naargelang het huishoudtype*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 1.
- Deboosere, P. et al. (2006). *Gezondheid en mantelzorg*. Brussel: ADSEI Sociaal-Economische enquête 2001 Monografieën.
- Deboosere, P., Mortelmans, D., & Marquet, J. (2011). Gezin: Opvattingen over relaties, gezin, gender en familiale solidariteit. In K. Abts et al. (red.), *Nieuwe tijden, nieuwe mensen. Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek*. (pp. 23-70). Tielt: Lannoo Campus.
- De Clercq, B., & Maes, L. (2012). Sociaal kapitaal voor een betere gezondheid bij Vlaamse adolescenten. In D. Dierckx et al. (red.), *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2012* (pp. 149-164). Leuven: Acco.
- Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verweduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid*. Antwerpen/Hasselt: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- De Koker, B. (2007). Impact op het psychologisch welbevinden van ex-partners. In C. Van Peer (red.), *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners* (pp. 188-203). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- de Regt, S., Marynissen, T., & Mortelmans, D. (2010). *Omgaan met financiële gevolgen van een relatiebreuk: een latent groeimiddel bij gescheiden en ex-samenwonende vrouwen*. *Tijdschrift voor Sociologie*, 31, 136-150.
- Dewilde, C. (2002). The financial consequences of relationship dissolution for women in Western Europe. In E. Ruspini & A. Dale (eds.), *The gender dimensions of social change* (pp. 88-101). Bristol, U.K.: Policy Press.

- Dronkers, J. (2013). *Bringing the macro-context into separation research and making it more relevant*. Lezing op de Conference of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, Oxford, September, 26-28.
- Dronkers, J., & Härkönen, J. (2008). The intergenerational transmission of divorce in cross-national perspective: Results from the Fertility and Family Surveys. *Population Studies*, 62, 273-288.
- Dykstra, P.A. (2003). Levenslooppatronen: Toenemende variatie? *Bevolking en Gezin*, 32, 1-34.
- Dykstra, P., & De Jong Gierveld, J. (2004). Gender and marital-history differences in emotional and social loneliness among Dutch older adults. *Canadian Journal on Aging*, 23, 141-155.
- Elder, G.H., & Giele, J.Z. (eds.) (2009). *The craft of life course research*. New York: Guilford Press.
- Ermisch, J.F., & Francesconi, M. (2001). Family structure and children's achievements. *Journal of Population Economics*, 14, 249-270.
- Fischer, T. (2004). *Parental divorce, conflict and resources. The effects on children's behavior problems, socio-economic attainment, and transitions in the demographic career*. Nijmegen: ICS dissertation.
- Fischer, T., & de Graaf, P. (2001). Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: negatieve gevolgen of schijnverbanden? *Sociale Wetenschappen*, 44, 138-163.
- Fokkema, T. (2001). Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30, 5-29.
- Fokkema, T., & Dykstra, P. (2001). Verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen in Nederland: op zoek naar een verklaring. *Sociale Wetenschappen*, 44, 115-137.
- Gardner, J., & Oswald, A.J. (2006). Do divorcing couples become happier by breaking up? *Journal of the Royal Statistical Society*, 169, 319-336.
- Gierveld, J., & Dykstra, P. (2002). The long-term rewards of parenting: older adults' marital history and the likelihood of receiving support from adult children. *Ageing International*, 27, 3.
- Groenez, S., Van den Brande, I., & Nicaise, I. (2003). *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische huishoudens. Onderzoek in opdracht van de Vlaamse minister van onderwijs en vorming, in het kader van het programma 'Steunpunten voor beleidsrelevant onderzoek'*. LOA-rapport nr. 10. Leuven: Steunpunt Loopbanen doorheen het onderwijs naar de arbeidsmarkt.
- Halman, L., Sieben, I., & van Zundert, M. (2011). *Atlas of European values. Trends and traditions at the turn of the century*. Tilburg: Tilburg University & Brill.
- Harmen, C., Wobma, E., & van Gaalen, R. (2013). Kinderen van gescheiden ouders gaan jonger samenwonen. *CBS, Bevolkingstrends*, maart.
- Hetherington, E.M. (2003). Social support and the adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood*, 10, 217-236.
- Heuveline, P., & Timberlake, J. (2004). The role of cohabitation in family formation: the United States in Comparative Perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 1214-1230.
- Hirtt, N., Nicaise, I., & De Zutter, D. (2007). *De school van de ongelijkheid*. Antwerpen: Epo.
- Jacobs, T., Vanderleyden, L., & Vanden Boer L. (2004). *Op latere leeftijd: de leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. CBGS-Publicaties. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Johnson, D., & Wu, J. (2002). An empirical test of crisis, social selection, and role explanations of the relationship between marital disruption and psychological distress: A Pooled-Time-Series Analysis of Four-Wave Panel Data. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 211-224.
- Kalmijn, M. (2008). The effect of separation and divorce on parent-child relationships in ten European countries. In Ch. Saraceno (ed.), *Families, Ageing And Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States* (pp. 170-193). Cheltenham: Edward Elgar.
- Kalmijn, M., & Broese van Groenou, M. (2005). Differential effect of divorce on social integration. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22, 455-476.
- Kalmijn, M., & de Graaf, P.M. (2000). Gescheiden vaders en hun kinderen : een empirische analyse van voogdij en bezoeksfrequentie. *Bevolking en Gezin*, 29, 59-84.
- Kalmijn, M., & Monden, C.W.S. (2006). Are the negative effects of divorce on well-being dependent on marital quality. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 1197-1213.

- Kalmijn, M., & de Vries J. (2008). Levensloopveranderingen in inkomen: de rol van partnerschaps- en ouderschapstransities bekeken met gegevens uit de belastingen. *Mens en Maatschappij*, 83, 128-150.
- Lefèvre, C., & Filhon, A. (2005). *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: INED.
- Liefbroer, A.C. (2007). De maakbare levensloop? In T. Van der Lippe, S. Kraaykamp, P.A. Dykstra & J. Schippers, J. (red.), *De maakbaarheid van de levensloop* (pp. 9-22). Assen: Van Gorcum.
- Liefbroer, A.C., & Dykstra, P.A. (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Onderzoeksproject Scheiding. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 7.
- Lucas, R.E. (2005). Time does not heal all wounds. A longitudinal study of reaction and adaptation to divorce. *Psychological Science*, 16, 945-950.
- Magnuson, K., & Berger, L. (2009). Family Structure States and Transitions: Associations With Children's Well-Being During Middle Childhood. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 3, 575-591.
- Manting, D., & Bouman, A.M. (2006). Short- and Long-Term Economic Consequences of the Dissolution of Marital and Consensual Unions. The Example of the Netherlands. *European Sociological Review*, 22, 413-429.
- Mayer, K.U. (2009). New Directions in Life Course Research, *Annual Review of Sociology*, 35, 413-433.
- Monden, C., & Uunk, W. (2013). For better and for worse: the relationship between union dissolution and self-assessed health in European panel data. *European Journal of Population*, 29, 103-125.
- Mortelmans, D., & Jansen, M. (2010). Income dynamics after divorce: a latent growth model of income change on the European Community Household Panel. *Cahiers économiques de Bruxelles. Université Libre de Bruxelles. Département d'économie appliquée*. 53, 85-107.
- Mortelmans, D., & Ponnet, K. (2009). Levenslooprisico's: werk overlevingspensioen en het armoederisico bij Belgische weduwen. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 659-681.
- Mortelmans, D., Pasteels, I. Bracke, P. Matthijs, K. Van Bavel, J., & Van Peer, C. (red.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Noppe, J. (2013). *Vlaamse Armoedemonitor*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Perelli-Harris, B. et al. (2009). *Examining nonmarital childbearing in Europe: How does union context differ across countries?* Rostock: MPIDR Working Paper 21.
- Poortman, A. (2000). Sex differences in the economic consequences of separation: a panel study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 18, 1-17.
- Portael, V., Andries, C., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (red.) (2001). *De kinderschoenen ontgroeid? Hedendaagse ontwikkelingen in de zorg voor probleemkinderen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Pryor, J., & Rodgers, B. (2001). *Children in Changing Families: Life after parental separation*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ram, B., & Hou, F. (2003). Changes in family structure and child outcomes: roles of economic and familial resources. *The Policy Studies Journal*, 31, 309-330.
- Rogers, K.N. (2004). A Theoretical Review of Risk and Protective Factors Related to Post-Divorce Adjustment in Young Children, *Journal of Divorce and Remarriage*, 40, 135-147.
- Shapiro, A. (2012). Rethinking marital status: partnership history and intergenerational relationships in American families. *Advances in Life Course Research*, 17, 168-176.
- Soons, J., Liefbroer, A.C., & Kalmijn, M. (2009). The long-term consequences of relationship formation for subjective well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 1254-1270.
- Spruijt, E. (2009). *Kinderen en echtscheiding. State-of-the-art 2009*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Onderzoeksgroep Adolescentie.
- Sun, Y. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: a longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 3, 697-713.
- Sweeney, M.M. (2010). Remarriage and stepfamilies: Strategic sites for family scholarship in the 21st century. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 667-684.

- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Botterman, S., Corijn, M., Dekeyser, G., Havermans, N., & Matthijs, K. (2011). *Congresboek Levens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek*, september 2011. Leuven: KU Leuven Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- Vandecasteele, I. (2010). Poverty trajectories after risky life course events in different European welfare regimes. *European Societies*, 12, 257-278.
- Vandemeulebroecke, L., Van Crombrugge, H., Janssens, J., & Colpin, H. (red.) (2007), *Gezinspedagogiek - Deel 2: Opvoedingsondersteuning*. Apeldoorn: Garant.
- Van der Lippe, S., Kraaykamp, G., Dykstra, P.A., & Schippers, J. (2007). *De maakbaarheid van de levensloop*. Assen: Van Gorcum.
- Van Peer, C. (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Wingen, M., De Jonge, T. & Arts, K. (2010). Veranderingen in burgerlijke staat en de beleving van welzijn. *CBS Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal, 50-55.
- Zheng, W., Hou, F., & Schimmele, C.M. (2008). Family structure and children's psychological outcomes. *Journal of Family Issues*, 29, 1600-1624.

DEEL 1

Demografische en normatieve context

Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop

Martine Corijn

Inleiding

Veranderingen in de burgerlijke staat gaan doorgaans gepaard met gezinstransities. Tot de jaren 80 verlieten de meeste jonge mensen hun ouderlijke huis om meteen te trouwen (Corijn & Klijzing, 2001). Enkele maanden vóór de wettelijke echtscheiding splitst een tweepersonnel gezin doorgaans in een eenoudergezin en een alleenwonende en gaat een echtpaar zonder kinderen doorgaans als twee alleenwonenden leven (Corijn, 2005b; Bastaits et al., 2011). Bij het overlijden van de huwelijkspartner ontstaat een eenoudergezin of blijft een alleenwonende na (Corijn, 2005c, 2012c). Maar niet alle gezinstransities worden gevat door de officieel geregistreerde veranderingen in de burgerlijke staat. Jonge mensen gaan ongehuwd samenwonen zonder te trouwen (Corijn, 2004; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012). Na een echtscheiding wonen mensen steeds vaker ongehuwd samen; slechts een minderheid hertrouwt (Corijn, 2004, 2013). Als ongehuwd samenwonenden besluiten om te huwen, is er niet echt sprake van een gezinstransitie, omdat ze blijven samenwonen. Als ongehuwd samenwonenden uit elkaar gaan of hun partner verliezen door overlijden is er wel een gezinstransitie, doch geen verandering van burgerlijke staat. Transitie zoals het gaan samenwonen met een partner en het weggaan bij of het verliezen van een partner blijven dus buiten beeld als we ons enkel richten op huwelijken, echtscheidingen en verweduwingen.

Alhoewel veranderingen in de burgerlijke staat steeds minder samenvallen met een gezinstransitie en gezinstransities die samenhangen met een ongehuwd samenwonen buiten beeld blijven op basis van veranderingen in de burgerlijke staat, is het toch informatief om de veranderingen in de burgerlijke staat te belichten die Vlaamse volwassenen in hun levensloop reeds achter de rug hebben. Een beeld van die veranderingen, op basis van Rijksregisterdata, vormt een invalshoek om enkele aspecten van de sociaal-demografische context te schetsen waarbinnen gezinstransities de voorbije decennia in Vlaanderen plaatsvonden.

De focus op de veranderingen in de burgerlijke staat van de volwassenen brengt met zich mee dat de betrokkenheid van kinderen bij gezinstransities buiten beeld blijft, onder meer omdat de officiële statistieken de huwelijken, echtscheidingen en overlijdens niet belichten in termen van de eventueel betrokken biologische en/of andere kinderen (Algemene Directie Statistiek

en Economische Informatie (ADSEI)). Huwelijkssluitingen worden niet opgedeeld naargelang het aantal reeds aanwezige kinderen. De officiële informatie over kinderen betrokken bij een echtscheiding is zeer onvolledig. Geboortes worden wel opgedeeld naargelang de burgerlijke staat van de moeder (Corijn, 2010). Overlijdens worden gespecificeerd naargelang de burgerlijke staat, doch niet naargelang het kindertal.

De evolutie van het aantal en soort huwelijkssluitingen en -ontbindingen in het Vlaamse Gewest werd elders reeds uitvoerig beschreven (Corijn, 2011, 2012a). Vanuit een vergelijkend perspectief (figuur 1) stellen we vast dat in België gezinstransities plaatsvinden binnen een context waarin steeds minder en recent relatief weinig wordt gehuwd en waarin steeds vaker en recent relatief veel uit de echt wordt gescheiden. Het Belgische huwelijkscijfer van 2009 behoorde tot de middengroep; het Belgische echtscheidingscijfer van 2008¹ nam daarentegen de tweede plaats in na dat van de Verenigde Staten.

1. Onderzoeksvragen en databron

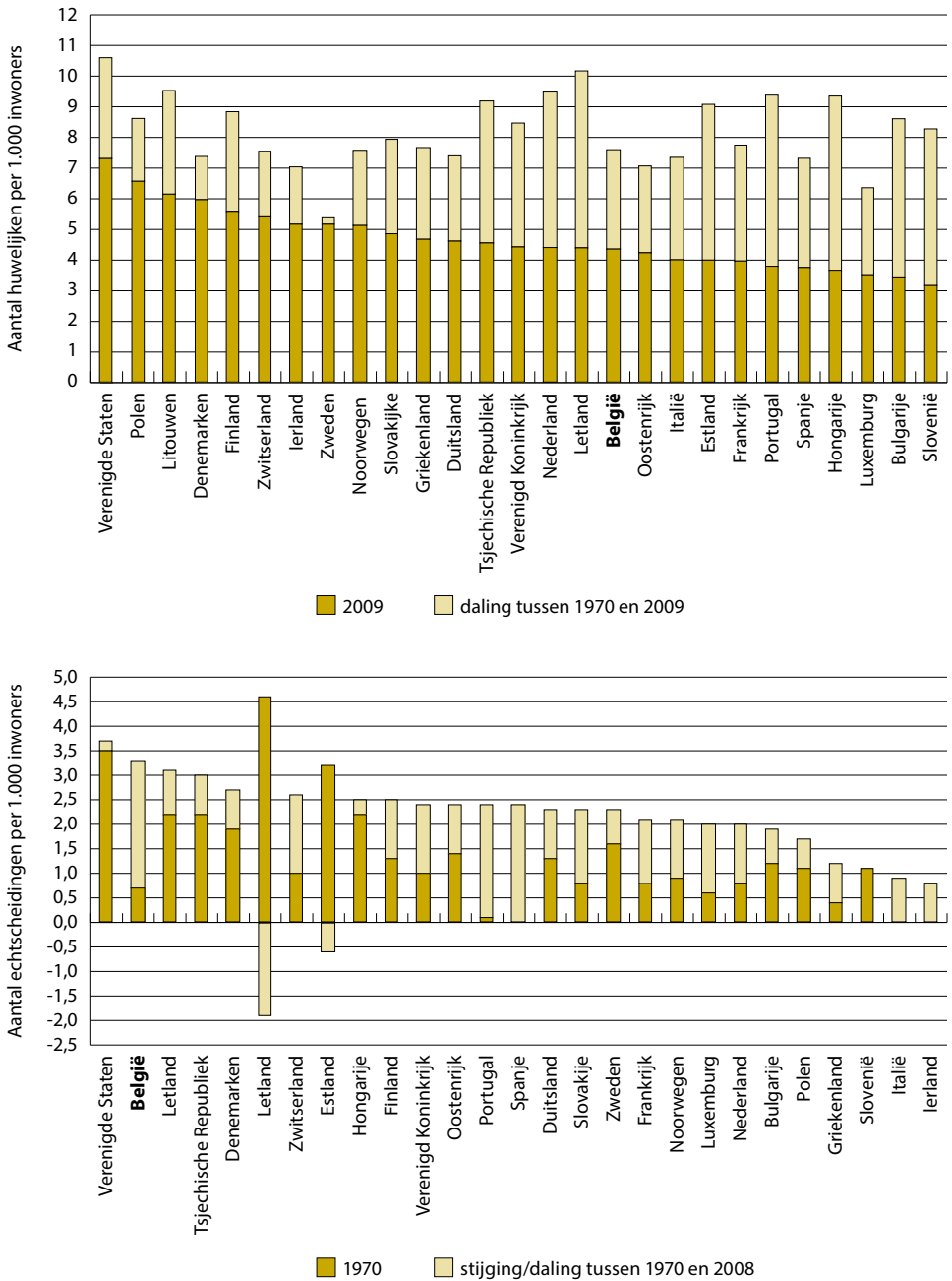
We schetsen de context van de gezinstransities in het Vlaamse Gewest in termen van veranderingen in de burgerlijke staat door vijf vragen te beantwoorden.

1. Gegeven het dalende aantal eerste huwelijken en het toenemende aantal tweede en derde huwelijken en gegeven het stijgende aantal eerste echtscheidingen en het groeiende aantal tweede en derde echtscheidingen, *hoeveel huwelijken hebben heden ten dage Vlaamse mannen en vrouwen in hun voorbije levensloop al gesloten en al ontbonden?* Wat leert ons dit over het aantal gezinstransities dat hierdoor al dan niet op gang komt?
2. Gegeven dat men ooit voor een eerste huwelijk heeft gekozen, *welke wijzigingen van de burgerlijke staat volgden eventueel nadien?* Met andere woorden, wat is het vervolgtraject van een eerste huwelijk? Varieert dit traject naargelang de periode waarin men gehuwd is?
3. *Hoe groot is de kans voor gehuwden dat hun huwelijk wordt beëindigd door een echtscheiding of door een overlijden van de partner?* Varieert die ontbindingskans naargelang het om een eerste, tweede of volgend huwelijk gaat? Varieert die kans naargelang de periode waarin men gehuwd is?
4. Als een huwelijk wordt beëindigd, *hoe groot is de kans dat men hertrouwt?* Varieert de hertrouwkans naargelang een eerste of tweede huwelijk werd beëindigd? Neemt de hertrouwkans toe of af naargelang de periode waarin men gescheiden/verweduwd is?
5. Eens men de leeftijd van 70 jaar heeft bereikt, *hoe groot is de kans dat men de echtgeno(o)t(e) verliest door een overlijden?*

We geven telkens afzonderlijk het antwoord voor mannen en voor vrouwen, omdat meer vrouwen dan mannen ooit huwen, omdat gescheiden mannen vaker hertrouwen dan vrouwen en omdat gehuwde vrouwen vaker hun echtgenoot verliezen door overlijden. Daarnaast schenken we aandacht aan wijzigingen doorheen de tijd door de periode waarin het huwelijk werd gesloten of ontbonden in rekening te brengen. We belichten ook de cumulatie van veranderingen in de burgerlijke staat, want de groep die meerdere veranderingen in de burgerlijke staat, en dus ook meerdere gezinstransities binnen de levensloop meemaakt, wordt steeds groter.

¹ Het Belgische echtscheidingscijfer voor 2008 was bijzonder hoog omwille van het hoge aantal echtscheidingen na de wetswijziging in 2007 die de echtscheiding op basis van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk invoerde. In 2010 bedroeg het echtscheidingscijfer 2,67 op 1.000 inwoners waardoor België niet langer de 2e plaats inneemt, maar toch nog tot de top 5 behoort.

FIGUUR 1. Evolutie van het huwelijkscijfer en het echtscheidingscijfer in vergelijkend perspectief (1970-2008/9)

Bron: OECD Family Database, 2012.

We schetsen de wijzigingen in de burgerlijke staat van de Vlaamse bevolking aan de hand van gegevens opgevraagd bij het Rijksregister (zie ook Corijn, 2005a, 2012a, 2012b, 2012c). Het betreft informatie over al de veranderingen in de burgerlijke staat van alle inwoners van het Vlaamse Gewest op 1 januari 2011. Alle analyses in dit hoofdstuk zijn beperkt tot de volwassen bevolking. Naast de 1.364.131 nooit-gehuwden zijn er 3.623.300 ooit-gehuwden. Van de huwelijkssluitingen en -ontbindingen zijn enkel de tijdstippen gekend en dus de duurtijden van en tussen de huwelijken. Van de betrokken personen kennen we enkel het geslacht en de leeftijd. De schets van de huwelijken en van de gehuwden is bijgevolg zeer beperkt. Aangezien de gegevens enkel de (overlevende) inwoners op 1 januari 2011 betreffen, ontbreken in bepaalde analyses de huwelijkssluitingen en -ontbindingen waarvan beide partners reeds zijn gestorven. We vermelden expliciet wanneer (overlevende) groepen worden weggelaten omdat hun omvang te klein is.

Gegevens uit het Rijksregister over de kinderen betrokken bij de veranderingen in de burgerlijke staat zijn wettelijk niet toegankelijk voor derden, ook niet in het kader van onderzoek. De officiële ADSEI-huwelijksstatistieken vermelden niet of en hoeveel kinderen de bruid en de bruidegom (elk of gezamenlijk) reeds hebben. De officiële ADSEI-echtscheidingsstatistieken bevatten wel gegevens inzake het aantal kinderen bij de echtscheiding. Doch aangezien deze informatie voor meer dan de helft van de echtscheidingen ontbreekt, verliezen deze cijfers elke betekenis. De schets van een traject van veranderingen in de burgerlijke staat op basis van Rijksregisterdata blijft dus een schets van een traject zonder zicht op de betrokken kinderen, alhoewel we weten dat vaak bij een eerste en een volgend huwelijk, een eerste en een volgende echtscheiding eigen biologische kinderen en/of andere kinderen betrokken zijn (Corijn, 2005d, 2013a). Uit de jaarlijkse statistieken van de hoven en de rechtbanken (FOD Justitie, 2013) weten we dat in 2010 bij minstens² 69% van de echtscheidingen met onderlinge toestemming meerder- en/of minderjarige kinderen waren betrokken en dat bij minstens 67% van de echtscheidingen op basis van onherstelbare ontwrichting minderjarige kinderen waren betrokken. In de buurlanden liggen de percentages inzake echtscheidingen waar kinderen bij betrokken zijn lager: 49% in Duitsland, 56% in Nederland, 57% in Frankrijk (OECD Family Database, 2012). Bij de bespreking van de resultaten inzake echtscheiding moeten we er dus rekening mee houden dat bij de ermee gepaard gaande gezintransities in minstens 2 op de 3 gevallen ook kinderen betrokken zijn.

2. Aantal huwelijkssluitingen en -ontbindingen

Steeds minder huwelijken zijn ‘voor het leven’ of ‘tot de dood hen scheidt’. Na een eerste huwelijksontbinding gaat het leven verder en kan men kiezen om opnieuw te huwen. De groep Vlamingen met meer dan één huwelijk neemt toe, maar door de verminderde stabiliteit van huwelijken groeit ook de groep met meer dan één huwelijksontbinding.

De opdeling van de Vlaamse volwassen bevolking naar burgerlijke staat informeert ons steeds minder over hun gezinssituatie en -transities. Zo omvat de groep nooit-gehuwde volwassenen (27,8% in 2010) steeds meer personen die feitelijk of wettelijk met een partner samenwonen en dus al een transitie naar een ongehuwd samenwonen met een partner hebben gemaakt

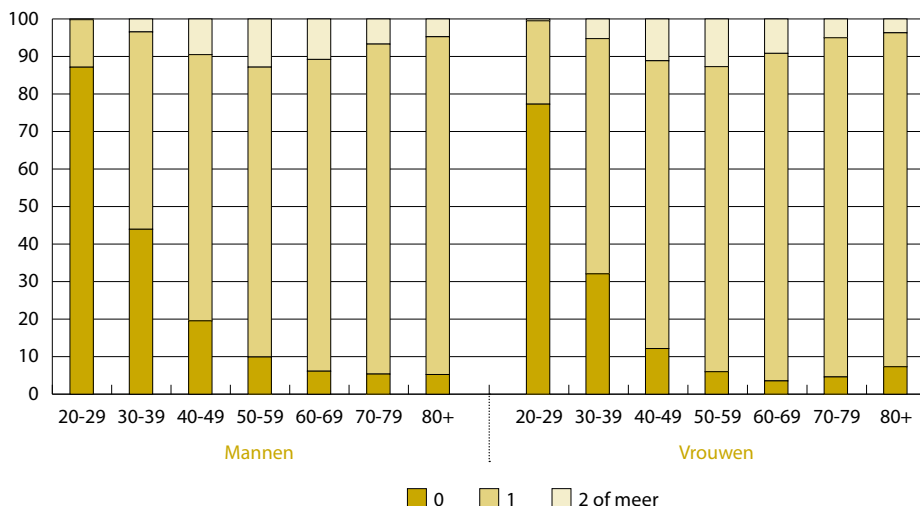
² ‘Minstens’ omdat de categorieën ‘geen kinderen’ en ‘aantal kinderen onbekend’ zijn samengevoegd.

en dit ongehuwd samenwonen eventueel ook al weer hebben beëindigd. Recent woonde in Vlaanderen een derde van de volwassen nooit-gehuwden ongehuwd samen met een partner (Corijn, 2012b). De groep gehuwden (54,7%) omvat steeds meer hertrouwde mensen. Op 1 januari 2011 waren 10% van de gehuwden eigenlijk hertrouwden. De groep uit de echt gescheiden personen (9,6%) omvatte 12% mannen en vrouwen die voor een tweede maal gescheiden was (Corijn, 2012a). Onder alle weduwnaars en weduwen (8,0%) was er daarentegen slechts 2% die de partner in een tweede of volgend huwelijk had verloren.

In de eerste helft van de jaren 70 werd in ons land heel veel en heel jong gehuwd. Er waren jaarlijks meer dan 70.000 huwelijken. De bruidegom was gemiddeld genomen 24 jaar en de bruid 21 jaar. Nadien startte een periode van uitstel en afstel van een eerste huwelijk. In 2010 waren er in ons land nog 42.000 huwelijken en bij een eerste huwelijk waren de bruidegom en de bruid gemiddeld genomen respectievelijk 31 jaar en bijna 29 jaar (ADSEI; Corijn, 2005a). De schommelingen in het aandeel (overlevende) nooit-gehuwden per leeftijdsgroep weerspiegelen het afstel van het eerste huwelijk in de voorbije decennia in Vlaanderen (figuur 2). Voor de generaties geboren in de eerste helft van de 20^e eeuw – de 60-plussers in 2010 – was een huwelijk de algemene regel. Niet huwen was de uitzondering voor die generaties: slechts 1 op de 20 bleef ongehuwd. Voor de generaties geboren in de tweede helft van de 20^e eeuw werd een huwelijk minder vanzelfsprekend: het instituut huwelijk werd in vraag gesteld; van uitstel van een huwelijk kon afstel komen en ongehuwd samenwonen werd steeds meer aanvaard. Deze veranderingen maakten deel uit van wat Lesthaeghe (1995) de tweede demografische transitie noemde. Onder de vijftigers in 2010 – geboren in de jaren 50 en hoofdzakelijk op de huwelijksmarkt vanaf de jaren 70 – is 10% mannen en 6% vrouwen nooit gehuwd geweest. Onder de veertigers in 2010 – geboren in de jaren 60 en potentieel hoofdzakelijk op de huwelijksmarkt vanaf de jaren 80 – is dit aandeel verdubbeld. Bij de dertigers zijn er voorlopig nog 44% mannen en 32% vrouwen niet gehuwd. Maar door het verdere uitstel van het eerste huwelijk kan dit aandeel nooit-gehuwden in de komende jaren nog dalen. Doch voor deze generatie zal nooit-gehuwd zijn steeds vaker ook betekenen: altijd, doorgaans of vaak ongehuwd samenwonen.

Ongehuwd samenwonen, zowel vóór een eerste huwelijk als na het beëindigen van een huwelijk, is in Vlaanderen vooral sinds de jaren 90 populair geworden in aanloop naar of ter vervanging van een eerste huwelijk of een hertrouw. Hierdoor wordt er dus enerzijds minder gehuwd en hertrouwd (Corijn, 2005a, 2012a; Pasteels et al., 2012). Door het toenemende aantal echtscheidingen zijn er anderzijds meer personen die kunnen hertrouwen. De vraag die we beantwoorden is: hoeveel huwelijken hebben Vlamingen op een bepaalde leeftijd al gesloten? In figuur 2 zagen we dat 10% of minder vijftigers nooit-gehuwd was; maar zien we tevens dat 10% of meer vijftigers reeds twee of meer huwelijken had gesloten. Deze generatie koos niet alleen massaal voor een eerste huwelijk, maar vormt ook de eerste generatie die vaker voor een (echtscheiding en een) hertrouw koos. De daaropvolgende generatie van veertigers, vooral de mannen, was meer terughoudend ten aanzien van een eerste huwelijk met bijna 20% nooit-gehuwden, maar lijkt terzelfdertijd met ongeveer 10% hertrouwden minder terughoudend ten aanzien van een (echtscheiding en een) hertrouw.

In absolute aantallen hadden op 1 januari 2011 in het Vlaamse Gewest 171.022 mannen en 180.653 vrouwen al minstens twee huwelijken gesloten. Zij brachten bijkomende gezinstransities op gang door opnieuw bij een partner of een gezin te gaan wonen en/of opnieuw een partner

FIGUUR 2. Aantal huwelijkssluitingen naargelang de leeftijdsgroep, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

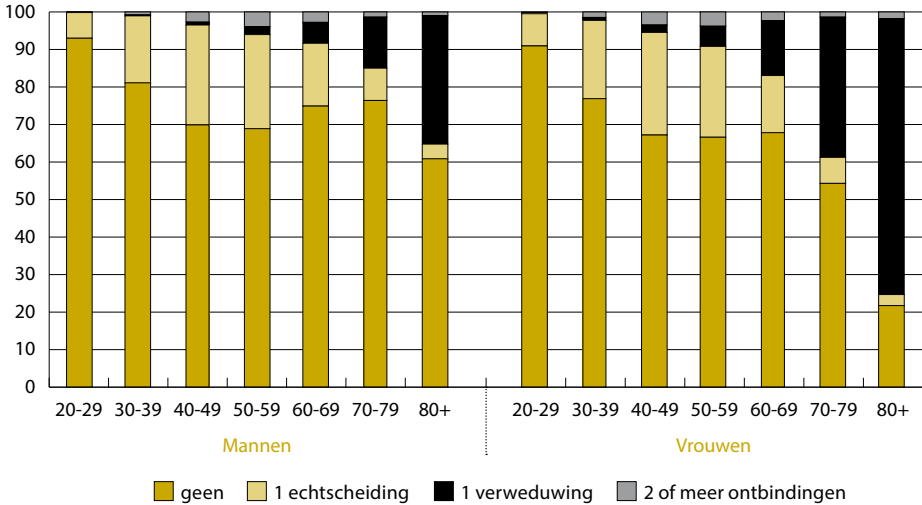
Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

of een gezin te verlaten. In de Verenigde Staten van Amerika sprak men in 1988 al over ‘serial marriage’ als een ‘emerging family form’ (Brody, Neubaum & Forehand, 1988).

Hoeveel huwelijken hebben ooit-gehuwde Vlamingen reeds ontbonden? Dit aantal varieert uiteraard naargelang hun huidige leeftijd (figuur 3). We maken bovendien een onderscheid naargelang de huwelijksontbinding een echtscheiding of een overlijden van de echtgeno(o)t(e) betreft. Ruim een kwart van alle ooit-gehuwde veertigers en vijftigers heeft al één echtscheiding achter de rug. Vanaf de leeftijd van 60 jaar begint het overlijden van de echtgeno(o)t(e) ook een rol te spelen in de huwelijksontbindingen. Samen met de echtscheidingen, zorgen de overlijdens van de partner bij mannelijke zestigers en zeventigers en bij vrouwelijke zestigers ervoor dat bijna 30% (al) een huwelijksontbinding achter de rug heeft. Bij vrouwen overheerst vanaf leeftijd 70 het overlijden van de echtgenoot als huwelijksontbinding; bij mannen is dit vanaf leeftijd 80. Hoewel door de toenemende levensverwachting het overlijden van de huwelijkspartner naar een latere leeftijd is verschoven (Corijn, 2012c), heeft de stijgende echtscheidingskans er toe geleid dat in alle leeftijdsgroepen, behalve bij de twintigers, ongeveer 1 op de 3 (al) een huwelijksontbinding heeft meegemaakt. De twintigers zelf hebben wellicht vaker dan al hun voorgangers al een echtscheiding van hun ouders meegemaakt (Corijn & Lodewijckx, 2009). Vooral vijftigers maakten reeds twee of meer huwelijksontbindingen mee. De vraag blijft of ze in hun verdere leven hier nog meer gezinstransities – met of zonder veranderingen in hun burgerlijke staat – zullen aan toevoegen. Bij dit alles mogen we niet vergeten dat 2 op de 3 vijftigers nog steeds in een eerste huwelijk zit.

Het toenemende percentage hertrouwen in de Vlaamse bevolking wordt weerspiegeld in de vaststelling dat recent ruim 1 op de 3 huwelijken minstens één partner betreft die reeds eerder was gehuwd; in de jaren 70 betrof dit amper 1 op de 10 huwelijken (ADSEI; Corijn, 2012a).

FIGUUR 3. Aantal en type huwelijksontbindingen onder ooit-gehuwden naargelang de leeftijdsgroep, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

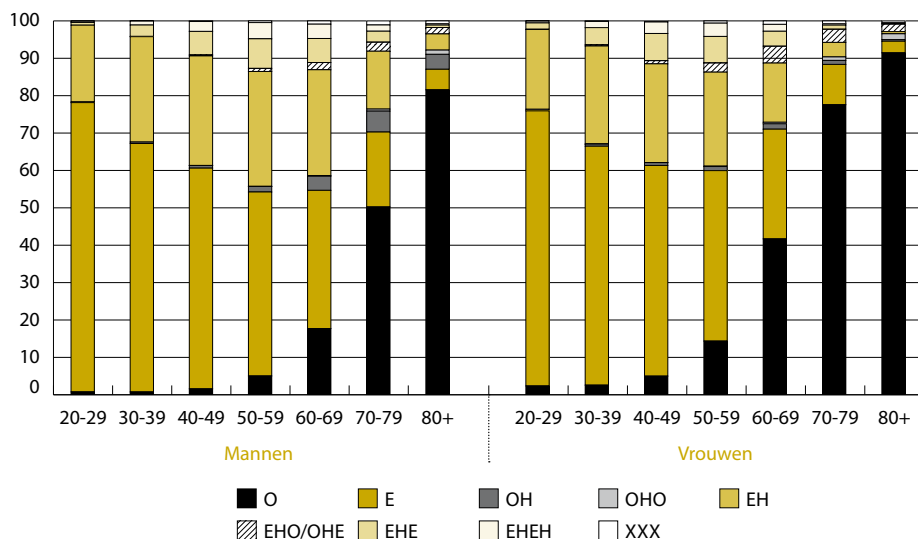
Echtscheidingen van hogere orde – van tweede en volgende huwelijken – maken recent 23% van alle echtscheidingen uit (ADSEI). Deze cijfers wijzen eveneens op de cumulatie van veranderingen in de burgerlijke staat en dus op een toename van het aantal gezinstransities binnen de hertrouwen.

3. Na de huwelijksontbinding

Als een eerste huwelijk werd ontbonden, welk type ontbinding was dat en volgde er nadien nog een verandering in de burgerlijke staat of niet? In totaal hadden in het Vlaamse Gewest op 1 januari 2011 452.057 (in leven zijnde) mannen en 707.662 vrouwen al minstens één huwelijk ontbonden waardoor bijkomende gezinstransities op gang werden gebracht door een partner/gezin te verlaten en/of een partner te verliezen. Dit aantal vrouwen is veel groter dan het aantal mannen omdat op hogere leeftijd de echtgenoot vaker eerst overlijdt en de vrouw dus een huwelijksontbinding meemaakt (figuur 4).

Als het eerste huwelijk wordt ontbonden, dan is dit bij twintigers en dertigers bijna uitsluitend door een echtscheiding (E). Een kwart tot een derde van hen is na deze echtscheiding al hertrouwd (EH). Bij wie ouder is dan 40 jaar volgde soms al een nieuwe verandering op de hertrouw, zoals een nieuwe echtscheiding (EHE) en een derde huwelijk na een tweede echtscheiding (EHEH). Bij vijftigers en zestigers zien we een grote variatie omdat naast een ontbinding door een echtscheiding (E), ook een ontbinding door het overlijden van de partner (O) zijn intrede doet. Dit laatste zien we bij vrouwen vanaf 50 jaar en bij mannen vanaf 60 jaar. Bij zeventigers wordt het patroon overheerst door het verlies van de eerste huwelijkspartner door overlijden (O). Een hertrouw na een overlijden (OH) is zeldzaam in deze leeftijdsgroep. Tussen

FIGUUR 4. Type eerste huwelijksontbinding en vervolgtraject bij personen met minstens één huwelijksontbinding naargelang de leeftijdsgroep, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

E = echtscheiding, O = overlijden van huwelijkspartner, H = hertrouwd, XXX = complex traject.

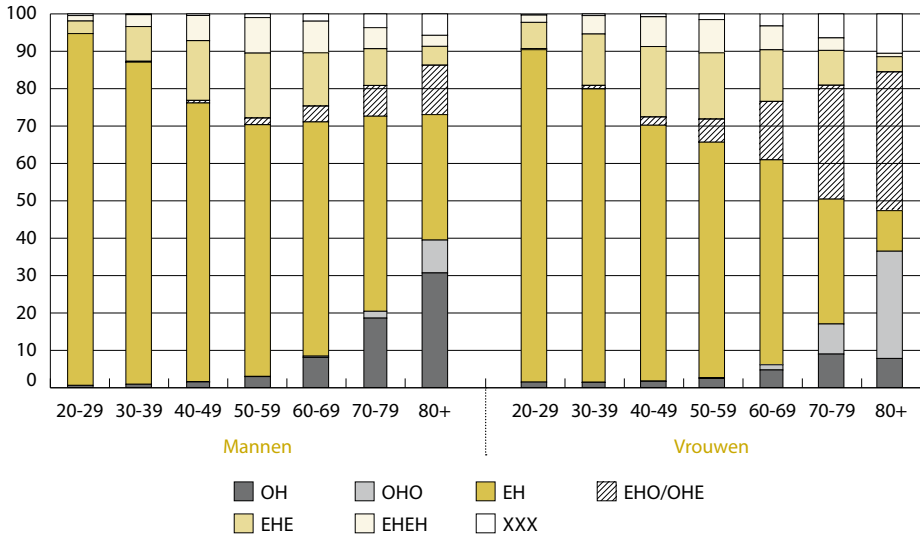
Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

de leeftijd van 40 en 80 jaar heeft ongeveer 10% twee of meer huwelijksontbindingen achter de rug. Onder ooit-gescheiden mannelijke vijftigers is 45% al hertrouwd (2× H); onder ooit-gescheiden vrouwelijke veertigers is 40% al hertrouwd. In termen van gezinstransities blijken mannen en vrouwen van deze leeftijd, en zeker de vaders en de moeders onder hen, meerdere gezinstransities op gang te brengen en/of te ondergaan; zowel in termen van het verlaten van het gezin als van het inwonen bij andere partners en kinderen van deze andere partners.

Als men kiest voor een tweede huwelijk, hoe stabiel is dat tweede huwelijk dan? In figuur 5 schetsen we in detail welk traject op een tweede huwelijk volgt. Vooreerst is duidelijk dat een hertrouwd vooral volgt op een echtscheiding (EH). Pas bij mannen ouder dan 70 jaar zien we dat ze ook na het overlijden van hun echtgenote hertrouwen (OH).

Reeds bij ooit-hertrouwde dertigers heeft een niet-verwaarloosbaar percentage het tweede huwelijk al ontbonden (EHE) en sommigen zijn al een derde maal getrouwd (EHEH). Met de leeftijd nemen deze percentages verder toe. Bij ooit-hertrouwde zeventigers zien we een grote variatie aan vervolgtrajecten, omdat zowel een nieuwe echtscheiding (EHE) als een overlijden van de partner (EHO), als beide (EHO en OHE) voorkomen. De helft van de mannelijke ooit-gescheiden zeventigers is en blijft (voorlopig) hertrouwd (EH). Bij ooit-hertrouwde vrouwen (EH en OH) ouder dan 70 jaar voegt zich ook een groep die tweemaal gescheiden (EHE en EHEH) of tweemaal verweduwd is (OHO) en een groep die gescheiden en verweduwd is geweest (EHO/OHE). Bij mannelijke hertrouwde tachtigers deed een derde (31%) dit na het overlijden van de vrouw (OH) en een derde (33%) na een echtscheiding (EH). Bij vrouwelijke hertrouwde tachtigers zien we dit veel minder, maar zien we veeleer een groep die voor een tweede keer de echtgenoot verliest door overlijden (29%; OHO), naast een groep die zowel een echtscheiding

FIGUUR 5. Tweede huwelijk en vervolgtraject bij personen met minstens één huwelijksontbinding naargelang de leeftijdsgroep, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

E = echtscheiding, O = overlijden van huwelijkspartner, H = hertrouw, XXX = complex traject.

Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

als een overlijden heeft meegemaakt (37%, EHO/OHE). Een derde huwelijk (2×H) en meer complexe patronen (XXX) behoren tot het traject van ongeveer 10% ooit-hertrouwde mannen ouder dan 50 jaar en 10% ooit-hertrouwde vrouwen ouder dan 40 jaar.

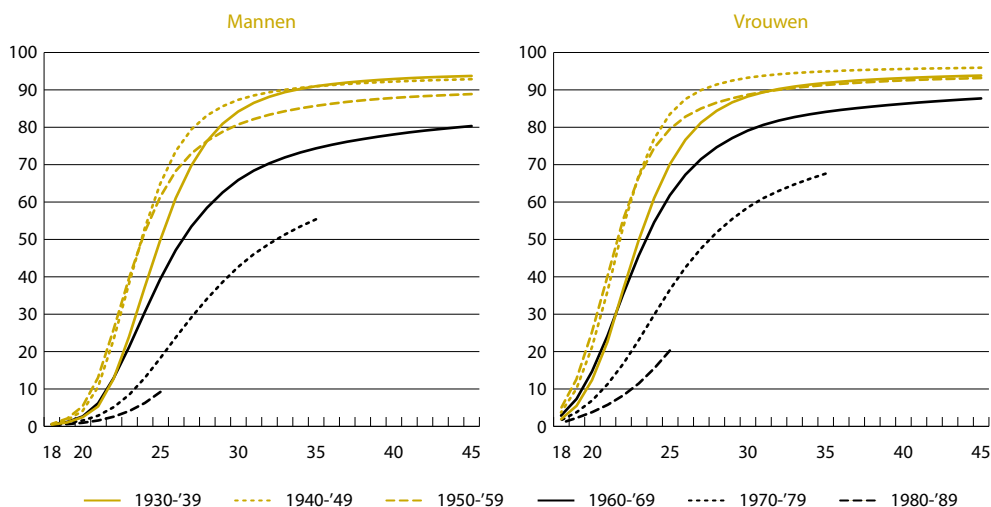
Ook hier zien we dat de cumulatie van veranderingen in de burgerlijke staat al op jonge leeftijd optreedt. Veranderingen in de burgerlijke staat omwille van een echtscheiding worden vanaf leeftijd 60 gecombineerd met veranderingen ten gevolge van een overlijden van de huwelijkspartner. In de komende jaren moet blijken hoe de dertigers van vandaag op termijn veranderingen van burgerlijke staat zullen cumuleren. Zo heeft nu al 20% van de ooit-gehuwde dertigers een echtscheiding meegemaakt. Wellicht zullen zij daar nog gezintransities – met of zonder verandering van burgerlijke staat – aan toevoegen.

4. Trouw- en hertrouwkans

De evolutie van het uitstel en het afstel van het eerste huwelijk schetsen we naargelang de periode waarin de betrokkenen werden geboren (geboortecohorte) aan de hand van een overlevingsanalyse (figuur 6).

In de drie oudste geboortecohorten zien we op jonge leeftijd timingsverschillen voor het eerste huwelijk. De cohorten geboren in de jaren 40 en 50 gingen jonger huwen dan die van de jaren 30. De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk daalde in ons land tot het einde van de jaren 70. De geboortecohorte van de jaren 40 haalde nog wel uiteindelijk op de leeftijd van 45 jaar hetzelfde percentage (90% of iets meer gehuwden) als de cohorten van de jaren 30. De mannelijke

FIGUUR 6. Cumulatief percentage met eerste huwelijk over de leeftijd, naargelang de geboortecohorte, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (omgekeerde overlevingscurve, in %)

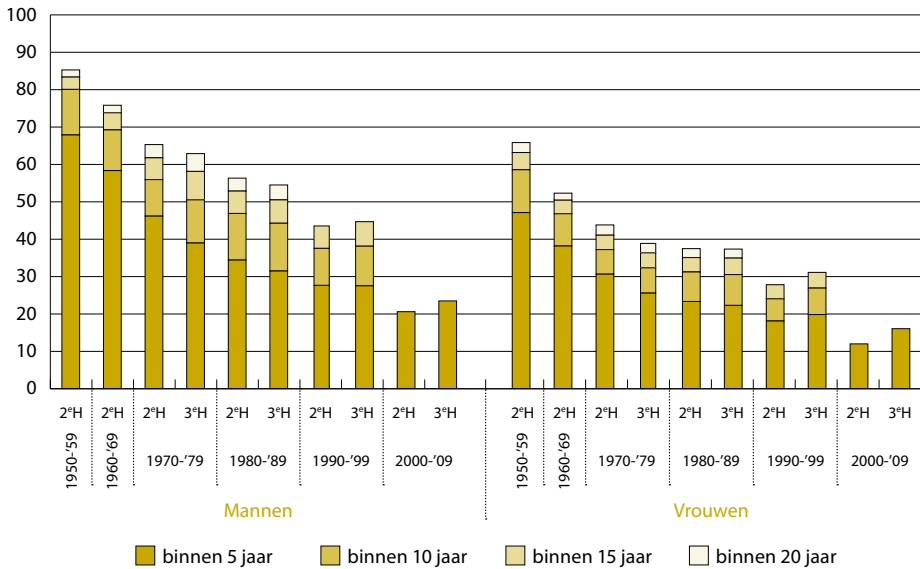
Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

cohort van de jaren 50 haalde de 90% gehuwden net niet meer. Bij vrouwen haalde de cohort van de jaren 60 niet meer dit hoge percentage. Mannen geboren in de jaren 60 bereikten nog maar net een aandeel van 80% gehuwden op leeftijd 45 jaar. De geboortecohorte van de jaren 70 die vanaf 1990 potentieel op de huwelijksmarkt kwam, haakte duidelijk af. Ze ging niet alleen veel later, maar ook veel minder huwen. Deze cohort zal de komende jaren wellicht nooit 80% gehuwden op leeftijd 45 halen. De cohort van de jaren 80 neemt een nog langzamere aanloop naar een eerste huwelijk: slechts 20% vrouwen is gehuwd wanneer ze 25 jaar zijn.

Vooraf voor de cohort geboren in de jaren 70 werd ongehuwd samenwonen een alternatief voor of een fase voorafgaand aan een eerste huwelijk: men ging vanaf de jaren 90 samenwonen met een partner (Corijn, 2004; Pasteels et al., 2012). De gezinstransitie naar samenwonen met een partner valt vanaf dan niet meer samen met een verandering in de burgerlijke staat; een eerste huwelijk volgt later of nooit. Nooit huwen valt echter vanaf dan niet meer samen met geen eigen gezinstransitie op gang brengen. Recent heeft 40% van de nooit-gehuwden die samenwonen met een partner dit wel juridisch geregeld via een wettelijke samenwoning (Corijn, 2012b).

In figuur 7 schetsen we de hertrouwkan na een ontbinding van een eerste of een tweede huwelijk, ongeacht of de ontbinding het gevolg is van een echtscheiding of van een overlijden van de echtgeno(o)t(e). We maken een onderscheid naargelang de periode waarin het (eerste of tweede) huwelijk werd ontbonden (huwelijksontbindingscohort). We berekenen het cumulatieve percentage hertrouwen binnen de 5, 10, 15, en 20 jaar na de ontbinding van het vorige huwelijk. Diegenen die vóór 1990 hun huwelijk ontbonden, kunnen we (minstens) 20 jaar lang volgen. Zij die dit recenter deden, kunnen we minder lang volgen en hun cumulatieve hertrouwpercentage is beperkt tot een kortere periode.

FIGUUR 7. Cumulatief huwelijkspercentage naargelang de duur sinds de vorige huwelijksontbinding, naargelang de huwelijksontbindingscohort, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (afgeleid uit omgekeerde overlevingscurve in %)

2^e H = tweede huwelijk, 3^e H = derde huwelijk.

Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

Hertrouwkanen (figuur 7) zijn geringer dan eerste huwelijkskansen (figuur 6). Enkel de mannen die in de jaren 50 hun eerste huwelijk hadden beëindigd, behaalden een tweede huwelijkskans van iets meer dan 8 op de 10 en benaderen hierdoor de eerste huwelijkskans. Huwelijksontbindingen uit die periode gebeurden echter hoofdzakelijk door het overlijden van de partner. Vooral voor weduwnaars was het voor de hand liggend om (snel) te hertrouwen: 70% was hertrouwd binnen de 5 jaar na het overlijden van de echtgenote. Voor weduwen was hertrouwen minder evident (zie ook Corijn, 2012c). Kansen voor een derde huwelijk benaderen sterk de kansen voor een tweede huwelijk. Enkel recent lijken tweede huwelijkskansen iets hoger te liggen dan derde huwelijkskansen.

Hertrouwen is duidelijk iets dat hoofdzakelijk binnen de vijf jaar na de ontbinding van het vorige huwelijk gebeurt. Na die vijf jaar is de aangroei (van het cumulatieve percentage) eerder gering. Alle hertrouwkanen liggen bij vrouwen ongeveer 10% lager dan bij mannen.

Over de opeenvolgende ontbindingscohorten dalen alle hertrouwkanen. Na een eerste huwelijk ontbonden in de jaren 60, volgde binnen de vijf jaar voor 60% mannen en 40% vrouwen een tweede huwelijk. Na een eerste huwelijk ontbonden in de jaren 90, volgde binnen de vijf jaar voor 30% mannen en 20% vrouwen een tweede huwelijk.

Na een gezintransitie omwille van een huwelijksontbinding, volgt recent dus minder vaak een gezintransitie die bevestigd wordt door een nieuw huwelijk. Uit het onderzoek '*Scheiding in*

Vlaanderen weten we dat na een echtscheiding in een eerste huwelijk³ 66% mannen en 61% vrouwen ooit opnieuw met een partner ging samenwonen. Voor bijna allen was dit aanvankelijk ongehuwd; meteen huwen was zeer uitzonderlijk. Eén op de drie zal dit ongehuwd samenwonen op termijn omzetten in een gehuwd samenwonen (Corijn, 2013; Vanassche et al., 2013 in deze SVR-studie). Resultaten in termen van burgerlijke staat laten voor de meerderheid die niet hertrouwt de eventuele gezintransities na een echtscheiding of het ontbreken ervan geheel buiten beeld.

5. Ontbindingskans in een eerste, tweede of derde huwelijk

Het toenemende aantal echtscheidingen ging, zoals hoger vermeld, gepaard met een toenemend aantal echtscheidingen van tweede of volgende huwelijken. We kunnen vermoeden dat steeds meer overlijdens van een partner ook plaatsvinden binnen een tweede of volgend huwelijk. In figuur 8 schetsen we de ontbindingskans van een huwelijk (door echtscheiding of overlijden) naargelang het een eerste, tweede of derde huwelijk betreft. We geven het cumulatieve percentage huwelijksontbindingen binnen de 5, 10, 15, 20, 23 en 30 jaar huwelijk, voor zover die tijd reeds verstreken is. Uit eerder onderzoek weten we dat huwelijksontbindingen door een overlijden van de partner pas goed zichtbaar worden na 30 jaar huwelijk (Corijn, 2012c). De ontbindingscijfers, zeker van de eerste huwelijken, uit figuur 8 betreffen dus eigenlijk bijna uitsluitend echtscheidingen.

Over de huwelijkscohorten heen neemt op elke huwelijksduur en voor elke huwelijksrang de ontbindingskans toe. Eerste huwelijken uit de jaren 50 werden amper ontbonden. Eerste huwelijken uit de jaren 60 werden al iets vaker ontbonden. Bij deze huwelijken is duidelijk dat ze soms ook nog na een lang huwelijk werden ontbonden. Voor de jongere huwelijkscohorten zien we dat vooral snelle ontbindingen, binnen de eerste vijf jaar van het huwelijk, toenemen.

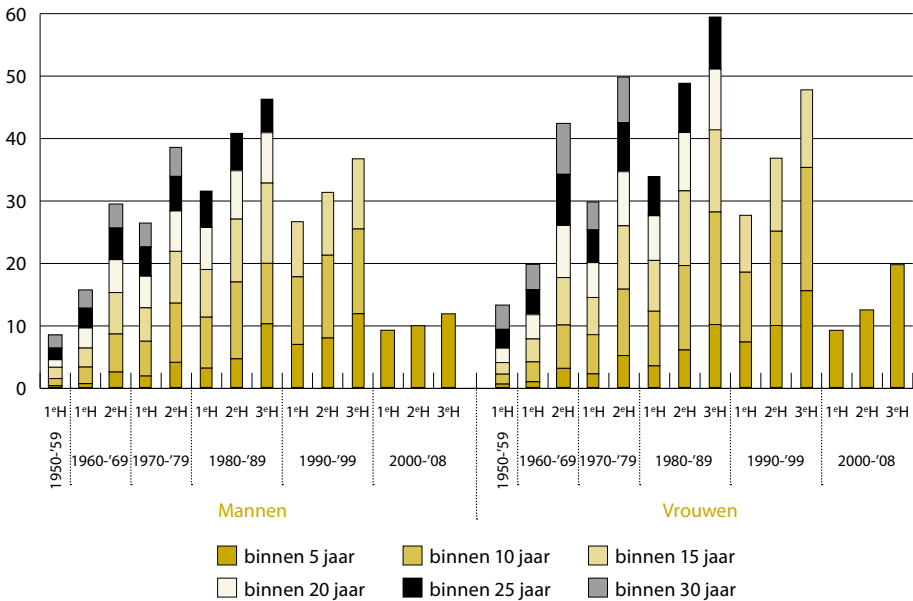
Tweede huwelijken vertonen een consistent patroon van hogere ontbindingskansen dan eerste huwelijken. Derde huwelijken hebben consistent een nog hogere ontbindingskans dan tweede huwelijken. Tweede huwelijken uit de jaren 60, die we minstens 40 jaar kunnen volgen, werden al vaak (30% bij mannen en 40% bij vrouwen) ontbonden. In die tijd maakten vooral weduwnaars, maar ook weduwen, deel uit van de hertrouwmarkt. Hun hogere leeftijd vergrootte de kans op een ontbinding van het tweede huwelijk door een overlijden. Tweede huwelijken uit de jaren 70 – die we minstens 30 jaar kunnen volgen – zijn al voor 40% (mannen) of 50% (vrouwen) weer ontbonden.

Voor huwelijken uit de jaren 70 evenaart het ontbindingspercentage van de eerste huwelijken na 15 jaar dat van de tweede huwelijken na 10 jaar. Vanaf de jaren 80 zijn er voldoende derde huwelijken om een ontbindingspercentage te berekenen. Voor huwelijken uit deze periode evenaart het ontbindingspercentage van de eerste huwelijken na 15 jaar dat van de tweede en derde huwelijken na 10 jaar.

Bij vrouwen ligt het ontbindingspercentage van tweede en derde huwelijken iets hoger dan bij mannen, omdat vrouwen in een huwelijk van gelijk welke rang doorgaans eerder hun echtgenoot verliezen door een overlijden dan mannen hun echtgenote.

³ Gesloten sinds 1971.

FIGUUR 8. Cumulatief huwelijksontbindingspercentage naargelang de huwelijksduur, naargelang de huwelijkscohort en de rang van het huwelijk, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (afgeleid uit omgekeerde overlevingscurve, in %)

1^e H = eerste huwelijk, 2^e H = tweede huwelijk, 3^e H = derde huwelijk.

In sommige perioden waren er te weinig tweede of derde huwelijken; deze worden niet weergegeven.

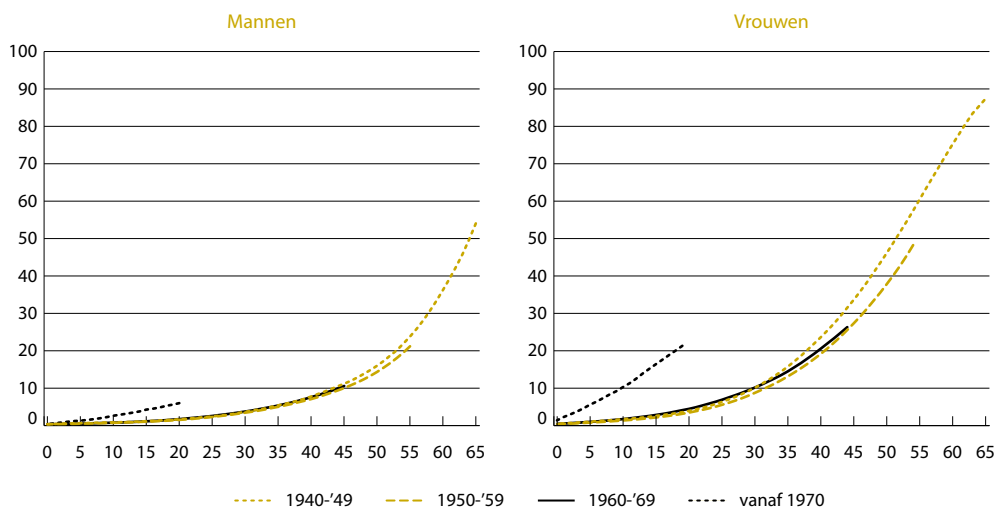
Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

Huwelijksontbindingen gaan hoe dan ook gepaard met gezinstransities; hetzij gelijktijdig; hetzij eraan voorafgaand. Door de toename van het ongehuwd samenwonen, ook na een huwelijk, brengen wettelijke echtscheidingen een steeds beperkter beeld van alle partnerrelatie-ontbindingen en dus van de ermee gepaard gaande gezinstransities. Figuur 8 laat de grotere instabiliteit van huwelijksrelaties van hogere orde zien. Deze resultaten geven duidelijk de verhoogde ontbindingsrisico's aan die samenhangen met een cumulatie van gezinstransities. Een tweede of een derde huwelijk kan een streven naar een nieuwe stabiele gezinssituatie weerspiegelen. De gegevens leren ons echter dat de kans op stabiliteit lager is in huwelijksrelaties van hogere orde.

6. Kans op overlijden van de eerste huwelijkspartner

Met het oog op gezinstransities op latere leeftijd, belichten we de kans op het overlijden van de huwelijkspartner. De echtgenoot/echtgenote verliezen door overlijden als men jonger is dan 70 jaar is zeer uitzonderlijk (Corijn, 2012c). Deze groep laten we buiten beschouwing. Figuur 9 toont de kans op het overlijden van de huwelijkspartner voor (overlevende) 70-plussers, naargelang de periode waarin ze gehuwd zijn. Pas na 45 jaar huwelijk heeft 10% van de (overlevende) mannelijke 70-plussers de echtgenote verloren door overlijden; bij vrouwen tekent 10% met een overleden echtgenoot zich al af na 35 jaar huwelijk. Verschillen tussen de opeenvolgende

FIGUUR 9. Cumulatief percentage met een overlijden van de eerste huwelijkspartner bij 70-plussers, over de huwelijksduur, naargelang de huwelijkscohort, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in%)

Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

huwelijkscohorten zijn zeer gering bij mannen. Vrouwen gehuwd in de jaren 50 en 60 verliezen iets later hun echtgenoot dan vrouwen gehuwd in de jaren 40. Enkel de vrouwelijke 70-plussers die op zeer late leeftijd (voor het eerst) huwden (sinds de jaren 70) verliezen sneller hun partner; wellicht omdat hun partner nog ouder was dan zij.

Als men gehuwd blijft en niet uit de echt scheidt, brengt een overlijden van de huwelijkspartner met andere woorden pas na een zeer lang huwelijk een gezinstransitie met zich mee. Door de toenemende levensverwachting is het aantal gehuwden boven de 70 jaar in het Vlaamse Gewest sinds 1970 bij mannen toegenomen met 141% en bij vrouwen met 164% (Corijn, 2012c). Hierdoor is recent 55% van de 70-plussers gehuwd (of uitzonderlijk hertrouwd) en zal één van hen de huwelijkspartner verliezen door overlijden. Maar door het toenemende aantal echtscheidingen sinds de jaren 70 is recent al 4% van de 70-plussers gescheiden (en niet hertrouwd). Ongehuwd samenwonen is nog steeds zeldzaam bij 70-plussers (Corijn, 2011), maar dit kan veranderen in de toekomst, zowel bij de verweduwdeden als bij de gescheidenen. Hoger zagen we dat ongeveer een derde van de zestigers van vandaag – die de zeventigers van morgen worden – reeds meer dan één verandering van burgerlijke staat achter de rug hadden.

Besluit

Huwelijkssluitingen zijn steeds minder vaak een gezinstransitie omdat vóór een eventueel huwelijk al met één of meerdere partners ongehuwd wordt samengewoond. In Vlaanderen dalen de huwelijks- en hertrouwkansen, maar dit geldt niet in dezelfde mate voor de samenwoonkansen met een partner. Huwelijken zijn instabieler geworden. Bovendien zijn huwelijken van hogere orde minder stabiel dan eerste huwelijken. Echtscheidingen van eerste en van volgende

huwelijken nemen toe. Wettelijke huwelijksontbindingen worden in de regel voorafgegaan door een gezinstransitie, maar er volgen al snel nieuwe gezinstransities op.

De groep Vlamingen die huwelijken en echtscheidingen cumuleert neemt toe. Een toename geldt wellicht nog meer voor de groep die ongehuwde samenwoningen met een partner en ontbindingen van die samenwoningen cumuleert. De cumulatie van veranderingen in de burgerlijke staat, zoals beschreven in dit hoofdstuk, omvat slechts een deel van de cumulatie van veranderingen in het gaan samenwonen met een partner en het uit elkaar gaan van partners. Maar deze burgerlijke staat gegevens schetsen alvast een eerste beeld van de minimale cumulatie van gezinstransities doorheen de levensloop. In het tweede (Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013) en het derde hoofdstuk (Vanassche et al., 2013) van deze SVR-studie worden op basis van Vlaamse survey-data de kans op ongehuwd gaan samenwonen en de kans op het ontbinden ervan in beeld gebracht en staat het ongehuwd samenwonen meer centraal in dit cumulatieproces van gezinstransities.

Het verlies van de huwelijkspartner door overlijden valt samen met een gezinstransitie. In de toekomst zullen steeds meer Vlamingen hun ongehuwde partner verliezen door overlijden. Door de stijgende leeftijd bij het overlijden van de partner vindt verweduwing op steeds latere leeftijd plaats. In hoofdstuk 10 van deze studie (Pelfrene, 2013) komt aan bod welke rol de burgerlijke staat op hogere leeftijd speelt bij de doorgaans laatste gezinstransitie in de levensloop namelijk deze naar een woonzorgcentrum.

Een groeiende groep Vlamingen maakt een cumulatie van burgerlijke staat wijzigingen door, die doorgaans al werden voorafgegaan door (andere) gezinstransities. De impact van de cumulatie van wijzigingen in de burgerlijke staat op beroepsactieve leeftijd voor het inkomen van vrouwen na de pensioenleeftijd wordt in hoofdstuk 9 geanalyseerd door Peeters, De Tavernier en Berghman (2013).

Bij de wijzigingen van de burgerlijke staat van volwassenen zijn ook vaak kinderen betrokken. In de meeste hoofdstukken van deze studie zal aandacht worden besteed aan de betrokkenheid van kinderen bij de gezinstransities van volwassenen, evenals aan de impact van kinderen op het sociaal-economische functioneren of het welzijn van de ouders die bijvoorbeeld al dan niet hun eerste huwelijk hebben ontbonden. De wijzigende gezinscontext van volwassenen zorgt ook bij kinderen voor een toename van het aantal gezinstransities dat ze doormaken. In de hoofdstukken 3 (Vanassche et al., 2013) en 11 (Havermans et al., 2013) komen de gezinstrajecten van kinderen expliciet aan bod. Het derde deel van deze studie handelt expliciet over de implicaties van een echtscheiding voor het welzijn van kinderen.

Bibliografie

ADSEI, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/>

Bastais, K., Van Peer, C., Alofs, E., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Hoe verloopt een echtscheiding in Vlaanderen? In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 85-112). Antwerpen: Acco.

Brody, G.H., Neubaum, E., & Forehand, R. (1988). Serial marriage: a heuristic analysis of an emerging family form. *Psychological Bulletin*, 2, 211-222.

- Corijn, M. (2004). *Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. Feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 8.
- Corijn, M. (2005a). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 5.
- Corijn, M. (2005b). *Gescheiden en dan ? De leefvorm enkele jaren na een echtscheiding in het Vlaamse Gewest*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Webpublicatie.
- Corijn, M. (2005c). *Verweduwd en dan ? De leefvorm enkele jaren na het overlijden van een huwelijkspartner in het Vlaamse Gewest*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Webpublicatie.
- Corijn, M. (2005d). *Echtscheidingen in België: met of zonder kinderen*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Webpublicatie.
- Corijn, M. (2010). *De leefvorm van moeders bij de geboorte van een kind: evolutie in het Vlaamse Gewest tussen 1999 en 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 19.
- Corijn, M. (2011). *De (in)stabiliteit van huwelijken in ons land*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 5.
- Corijn, M. (2012a). *De sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.
- Corijn, M. (2012b). *Tien jaar wettelijke samenwoning in België. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 2.
- Corijn, M. (2012c). *Verweduwd in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 3.
- Corijn, M. (2013). *Ongehuwd samenwonen na een scheiding in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 3.
- Corijn, M., & Klijzing, E. (2001) (eds.). *Transitions to adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Corijn, M., & Lodewijckx, E. (2009). *De start van de gezinsvorming bij de Turkse en Marokkaanse tweede generatie in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens voor volwassenen en kinderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 6.
- FOD Justitie (2013). *De jaarlijkse statistieken van de hoven en de rechtbanken (gegevens 2012)*. Brussel: FOD Justitie.
- Havermans, N., Vanassche, S., Botterman, S., & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten en schoolloopbanen van kinderen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 285-308). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: an interpretation. In K.M. Oppenheim & A.-M. Jensen (eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17-62). Oxford: Clarendon Press.
- OECD (2012). *Family Database*. Paris: OECD.
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Voorhuwelijks samenwonen: een vergelijking tussen intacte en niet-intacte huwelijken in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 5.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Peeters, H., De Tavernier, W., & Berghman, J. (2013). Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen. De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenregeling. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 235-264). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Pelfrene, E. (2013). Transitie naar een residentiële ouderenvoorziening. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 265-282). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-studie 2.
- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders en kinderen na echtscheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 73-108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.

Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen

Inge Pasteels, Edith Lodewijckx & Dimitri Mortelmans

Inleiding

In dit hoofdstuk bespreken we de gezinstransities in de levensloop van Vlaamse mannen en vrouwen, geboren tussen 1930 en 1989, die 20 à 79 jaar waren in 2009. De naoorlogse maatschappelijke evoluties op het vlak van gezinsvorming en -ontbinding differentiëren de levenslooppatronen van deze Vlamingen. Deze generaties gaven vorm aan de tweede demografische transitie (Lesthaeghe, 1995, 2010; Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986; Van de Kaa, 1994), gekenmerkt door het verminderen van de huwelijksintensiteit, de toename van het aantal echtscheidingen, het opkomen van ongehuwd samenwonen als voorbereiding op of alternatief voor het huwelijk, het uitstellen van de geboorte van een eerste kind, de daling van de totale vruchtbaarheid en het toenemende aantal geboortes buiten de context van een huwelijk. In de Scandinavische landen manifesteerde deze tweede demografische transitie zich het eerst, daarna volgde West-Europa en nadien Centraal- en Zuid-Europa. België nam binnen West-Europa zeker geen koppositie in. Met het aanbieden van een officiële leefvorm naast het huwelijk sinds 1998, zijnde de wettelijke samenwoning, en het legaliseren van het homohuwelijk sinds 2003 effende de Belgische wetgever het pad om relaties en gezinnen ook minder traditioneel, maar wel wettelijk geregeld, vorm te geven.

Naast een sociaal-economische evolutie waarbij onder andere het kostwinnersmodel plaats maakte voor het tweeverdienermodel (Bulckens et al., 2007; Deboosere et al., 2011), lag ook een culturele verschuiving aan de basis van deze nieuwe ontwikkelingen op het vlak van relaties en gezinnen. De wijzigende normen en waarden worden door sociologen vervat in de termen secularisering en individualisering. Onder secularisering of ontkerkelijking verstaan we 'een proces waarbij de referentie aan het bovennatuurlijke, het sacrale en aan een andere realiteit verloren gaat'. De reikwijdte van godsdienst als instituut en de invloed ervan op het maatschappelijke leven namen af (Dobbelaere, 1978, 1981). Het kerkelijk huwelijk -dat lang de norm was in Vlaanderen- boette door deze maatschappelijke evolutie aan relevantie in. Deze trend breidde later uit naar het burgerlijk huwelijk dat dan in een ongehuwde samenwoning een volwaardig alternatief kon krijgen. Tegelijk met het tanende gezag van de katholieke moraal verkleinde het taboe op echtscheiding. Het fenomeen van uitgestelde echtscheidingen kreeg vorm door de ontbinding van langdurige huwelijken waarbij echtparen de meer gunstige maatschappelijke

context aanwendden om alsnog hun huwelijk te beëindigen. Individualisering verwijst dan weer naar de tendens waarbij het individu manifester aanwezig is als lid van een samenleving en de ruimere sociale context van een groepering hieraan ondergeschikt wordt. De eigen identiteit wordt beschouwd als een resultaat van een constructief proces waarvoor men zelf verantwoordelijk is in plaats van als een gegevenheid (Bauman, 2002). Individuele voorkeuren en eigen specifieke keuzes, ook op het vlak van relaties en gezinnen, worden een middel om de eigen individuele levensloop vorm te geven. In die optiek kan individualisering een verklaring zijn voor de recentelijk meer gevarieerde gezinstrajecten (Deboosere et al., 2011; Dykstra, 2003; Liefbroer & Dykstra, 2000; Sweeney, 2010).

Gegeven deze variatie wordt naast het geslachtsperspectief ook een opleidingsperspectief mogelijk belangrijk. Individuele keuzes kunnen immers gekleurd zijn door wat Bourdieu (1972) de 'habitus' noemde en waarmee hij verwees naar de interiorisatie van de exterioriteit, zijnde de verinnerlijking van het beschikbare economische, culturele of sociale kapitaal dat geslachtsoverschrijdend gevarieerd ter beschikking kan zijn via onder andere opleiding. In dit hoofdstuk hebben we dan ook, waar relevant, aandacht voor opleidingsverschillen op het vlak van gezinstransities.

Vanuit een levensloopperspectief schetsen we 60 jaar evolutie op basis van zes opeenvolgende geboortecohorten. De levensloop is een opeenvolging van posities die een persoon in de loop van de tijd bekleedt (Liefbroer & Dykstra, 2000). Deze posities kunnen van toepassing zijn op verschillende levensdomeinen, onder andere het gezinsleven. Een transitie is in deze optiek een gebeurtenis die de overgang markeert van één positie naar een andere. Door in de analyse de hele reeds voorbijgele levensloop onder de loep te nemen, volgen we zoals vele anderen (Elder & Giele, 2009; Liefbroer, 2007; Mayer, 2009; Van der Lippe et al., 2007) het spoor van Elder (1998, 2003) die als eerste aandacht vroeg voor de verwevenheid van transities doorheen de levensloop en de onderlinge samenhang van levenslopen binnen en tussen gezinnen.

In dit hoofdstuk beogen we de volgende gezinstransities te beschrijven: het verlaten van het ouderlijke huis en het aangaan en ontbinden van ongehuwde en gehuwde samenwoonrelaties van eerste, tweede en hogere rang. We gaan hierbij veeleer explorerend dan hypothesetoetsend te werk. De beschrijving van de verschillende transities betreft hun voorkomen, timing en vorm. We hanteren vooral het transversale perspectief van sociale verandering door wijzigingen over opeenvolgende cohorten heen te belichten, eerder dan de volgorde van gezinstransities in de levensloop en de onderlinge duurtijden van posities in detail te bestuderen.

We starten met een beknopt overzicht van relevante literatuur. Na de voorstelling van de data in een tweede paragraaf, kiezen we in de derde paragraaf voor een breedbeeldperspectief waarin we de sequenties van gezinsposities doorheen de hele levensloop in kaart brengen. We bekijken het gezin vooreerst kort in een intergenerationeel perspectief en gaan hierbij na hoe achtereenvolgens het verlaten van het ouderlijke huis, het al dan niet krijgen van kinderen en tenslotte het lege nest de levensloop vorm geven. Daarna belichten we op een zelfde wijze het partnerperspectief van de gezinsvorming en -transities. In een vierde paragraaf zoomen we in op enkele kenmerken van deze gezinstransities die volwassenen kunnen doormaken. In een vijfde paragraaf gaan we na hoe opeenvolgende gezinstransities resulteren in specifieke leefvormen voor Vlaamse mannen en vrouwen in 2009.

1. Literatuur

Een levensloopenanalyse van gezinstrajecten start bij het verlaten van het ouderlijke huis. Internationaal vergelijkend onderzoek werd onder andere uitgevoerd door Corijn en Klijzing (2001) en door Billari en Liefbroer (2007, 2010). Deze laatste tonen aan dat ouders, meer dan vrienden, invloed hebben op de timing waarop jongvolwassenen het ouderlijke huis verlaten. Bijkomend maken jongeren wel een kosten-batenanalyse en is de perceptie van de eigen situatie op de woningmarkt belangrijk bij het nemen van de beslissing om het ouderlijke huis al dan niet te verlaten.

Wat partnerrelaties betreft, is de betekenis van het huwelijk sterk gewijzigd (Amato et al., 2007; Cherlin, 2004a, 2004b). De klassieke viereenheid van liefde, seksualiteit, huwelijk en voortplanting is doorbroken (Zwaan, 1993). Het ongehuwd samenwonen kwam op, eerst als voorloper van een huwelijk, maar nadien ook als alternatief. De snelheid waarmee deze evolutie plaatsvond in Europa verschilt naargelang de regio, waarbij België eerder tot de middengroep behoort (Kiernan, 2004). In het Vlaamse Gewest komt ongehuwd samenwonen bij jongvolwassenen sinds de jaren 90 steeds vaker voor (Corijn, 2004; Deboosere et al., 2009; Lodewijckx, 2008).

Verscheidene classificaties van ongehuwd samenwonen brengen de heterogeniteit van deze leefvorm in kaart. Doorheen de tijd werden verschillende onderscheidende factoren voorgesteld om ongehuwd samenwonen te typeren. Na de huwelijksstatus van de partner, de huwelijksintenties en de verwachte levensduur van de relatie (Casper & Bianchi, 2002), is er recent vooral aandacht voor de vruchtbaarheid en/of vruchtbaarheidsintenties van de ongehuwd samenwonende koppels. Deze verschuiving strookt met de bevinding dat ongehuwd samenwonen vooral aandacht kreeg in onderzoek en beleid, toen het een context werd waarbinnen kinderen werden geboren. Enerzijds kan het ongehuwd samenwonen worden beschouwd als een alternatief voor zonder partner zijn (Rindfuss & Van Den Heuvel, 1990), maar van zodra kinderen niet meer uitsluitend binnen de context van een huwelijk worden geboren (Boulanger et al., 1997; Corijn, 2010) en ongehuwd samenwonende koppels ook meer en meer kinderen krijgen (Sobotka & Toulemon, 2008) omdat normen en waarden de standaardvolgorde van huwen en kinderen krijgen meer gaan vrijlaten (Billari, 2001), wordt het ongehuwd samenwonen anderzijds ook meer en meer gezien als een alternatief voor het huwelijk (Kiernan, 2004; Manning, 1993; Raley, 2001; Smock, 2000).

Heuveline en Timberlake (2004) integreren naast de prevalentie en de duurtijd van het ongehuwd samenwonen dan ook informatie over het krijgen van kinderen in hun typologie van ongehuwd samenwonen. Ongehuwd samenwonen gaat in hun classificatie van een marginaal verschijnsel dat culturele weerstand en zelfs institutionele bestraffing oproept, tot een leefvorm die niet te onderscheiden is van het huwelijk en waarbij ongehuwd samenwonen of huwen een pragmatische keuze wordt, veeleer dan een keuze voor een alternatieve in plaats van een traditionele leefvorm. Hun empirische toetsing op basis van de Family and Fertility Survey-data uit het begin van de jaren 90 toonde aan dat binnen een Europees perspectief ongehuwd samenwonen in Vlaanderen weinig voorkwam en het vooral een voorloper van het huwelijk was. Perrelli-Harris et al. (2009) herwerken de typologie van deze leefvorm door het tijdstip van de komst van een kind mee in rekening te brengen. Meer recent toetsen Hiekel, Liefbroer en Poortman (2012) die bestaande typologieën empirisch en schetsen ze de betekenis

van ongehuwd samenwonen doorheen Europa. Deze laatste twee studies bevatten echter geen resultaten voor België of Vlaanderen. Recent onderzoek op basis van data uit ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV) toont aan dat het ongehuwde samenwonen vóór het eerste huwelijk tussen 1971 en 2008 steeg van minder dan 10% naar meer dan 80%. De verhouding directe eerste huwelijken versus eerste huwelijken voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen keerde dus quasi volledig om (Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012).

Verschillende onderzoeken tonen aan dat de transitie van ongehuwd samenwonen naar huwen, of de intentie daartoe, meer voorkomt naarmate partners economisch sterker staan (Bumpass et al., 1991; Dew, 2011; Ermisch & Francesconi, 2000; Goldstein & Kenny, 2001; Jalovaara, 2012; Smock & Manning, 1997).

Sinds het aantal echtscheidingen en samenwoonbreuken een opwaartse trend kent in vele landen focust steeds meer onderzoek op het beëindigen van partnerrelaties. Determinanten van (echt)scheiding komen veelvuldig aan bod in de literatuur (Blossfeld & Muller, 2002; Corijn, 1999; de Graaf & Kalmijn, 2005; de Graaf & Kalmijn, 2006; Härkönen & Dronkers, 2006; Hoem, 1997; Jalovaara, 2003; Kalmijn, De Graaf & Poortman, 2004; Kiernan, 2002; Manting, 1994; Poortman & Kalmijn, 2002; Teachman, 2002; Wagner & Weiss, 2006). Op jongere leeftijd huwen, een ouderlijke scheiding doormaken en vooraf ongehuwd samenwonen zijn enkele veelvuldig gevonden predictoren van echtscheiding. Kinderen daarentegen lijken de huwelijksband te versterken. Belangrijke theorieën inzake echtscheiding omtrent causatie versus selectie (Axinn & Thornton, 1992), alsook het idee van diffusie (Kiernan, 2002; Liefbroer & Dourleijn, 2006) wierpen een nieuw licht op het empirische onderzoek. Recent vinden studies evidentie voor een selectie-effect, waarmee wordt aangegeven dat zij die kiezen voor ongehuwd samenwonen een specifieke groep uitmaken, die dan nadien ook meer kans hebben om te scheiden. Na controle hiervoor blijft er vaak nog evidentie bestaan voor een ervaringseffect, waarmee dan het ongehuwd samenwonen op zich de verhoogde scheidingskans verklaart (Kamp Dush et al., 2003; Wu & Musick, 2008). Voor Vlaanderen vinden Corijn, Pasteels en Mortelmans (2012) dat voor de huwelijkscohort 1986-95 naast ervarings- ook enkele selectiekenmerken de echtscheidingskans bepaalden, maar dat in de huwelijkscohort 1996-2005 de impact van de selectiekenmerken verdween en de impact van de ervaringskenmerken bleef. Kort voorhuwelijks samenwonen heeft geen impact op de echtscheidingskans. Langer voorhuwelijks samenwonen of dus een langere test van de relatie verkleint zelfs de echtscheidingskans. Waar aanvankelijk vooral de hoger opgeleiden uit de echt scheidden, scheiden zij recent minder uit de echt en zeer recent (over een kortere observatieperiode van het eerste huwelijk) zijn er zelfs geen verschillen meer naargelang het opleidingsniveau. Voor de gehuwden van rond de jaren 90 speelde de ervaring van een ouderlijke scheiding een rol: wie thuis een echtscheiding had meegemaakt, had zelf ook een grotere kans om uit de echt te scheiden. Voor de meer recent gehuwden geldt deze samenhang niet meer. De meest robuuste factor die de echtscheidingskans verhoogt, is en blijft de leeftijd van de vrouw bij het eerste huwelijk of bij de geboorte van het eerste kind. Alhoewel deze leeftijden toenemen, blijft gelden dat wie op relatief jongere leeftijd huwt of een kind krijgt, een hogere echtscheidingskans heeft (Corijn et al., 2012). Onderzoekers die de scheidingskansen in huwelijken en in ongehuwde samenwoonrelaties vergelijken, stellen vast dat ongehuwde samenwoonrelaties minder stabiel zijn (Amato, 2010; Andersson & Philipov, 2002; Jacobs, 2000; Lodewijckx, 2005; Steenhof & Harmsen, 2002; Wobma & de Graaf, 2009).

De toename van het aantal (echt)scheidingen bracht een nieuwe dynamiek inzake partnerrelaties op gang die we 'herpartneren' noemen. Een nieuwe, nog steeds aangroeiende stroom van onderzoek over het aangaan van een volgende partnerrelatie na het beëindigen van een eerdere relatie is hiervan het resultaat (Beaujouan, 2012; De Jong Gierveld, 2002; Hughes, 2000; Keij & Harmsen, 2001; Lampard & Peggs, 1999; Meggiolaro & Ongaro, 2008; Parker, 1999; Skew, Evans & Gray 2009; Wu & Schimmele, 2005). Het eerste onderzoek omtrent herpartneren voor België dateert van eind jaren 80 (Matthijs, 1987). Uit het SiV-onderzoek voor Vlaanderen blijkt dat de meerderheid van mannen en vrouwen gescheiden in hun eerste huwelijk, een nieuwe relatie start. Mannen doen dit globaal genomen vaker dan vrouwen; vrouwen doen dit recent sneller dan mannen. Het opleidingsniveau van mannen gaat evenredig samen met hun kans op een nieuwe relatie. Voor vrouwen zien we een wijziging van het effect van het opleidingsniveau op deze herpartnerkans doorheen de tijd. De samenhang is enkel positief voor vrouwen gescheiden in de jaren 90. Zelf jonger zijn wanneer men scheidt, geen inwonende kinderen hebben of al wat oudere kinderen hebben vergemakkelijkt voor vrouwen het herpartneren (Pasteels & Mortelmans, 2011, Pasteels et al., 2012). Pasteels en Mortelmans (2013) vinden bij een vergelijking van de scheidingscohorten dat vrouwen recent sneller en meer opnieuw gaan samenwonen dan mannen. Ze stellen ook vast dat het vooral de vrouwen met een gemiddeld opleidingsniveau zijn die het meest herpartneren. De hoger, maar ook de lager, opgeleide vrouwen herpartneren minder. Ook vrouwen met een kind gaan minder vaak opnieuw samenwonen.

2. Surveydata van het 'Generations and Gender Programme'

Dit hoofdstuk is gebaseerd op analyses van de Vlaamse data van de eerste golf van de '*Generations and Gender Survey*' (GGS). Via een gestratificeerde steekproef uit het Rijksregister werden individuen tussen 18 en 79 jaar geselecteerd. De gegevens werden tussen 2008 en 2010 via een face-to-face interview verzameld (De Winter et al., 2011; Pasteels et al., 2011). Surveydata hebben het voordeel ook informatie aan te leveren over feitelijke gezinstransities die niet officieel worden geregistreerd, zoals het starten en beëindigen van ongehuwde samenwoonrelaties, het feitelijk uit elkaar gaan van paren zonder wijziging van de burgerlijke staat, of over het verwantschap tussen kinderen en volwassenen in een huishouden. Dergelijke informatie is nauwelijks aanwezig in het Rijksregister of kan er niet altijd eenduidig uit worden afgeleid. Aangezien deze de facto leefvormen steeds meer voorkomen, wordt het steeds informatiever om met behulp van surveydata een meer compleet beeld te schetsen van de opeenvolgende gezinstransities die Vlamingen doormaken.

De GGS-surveydata bevatten informatie over de huidige partnerrelatie, maar ook over beëindigde partnerrelaties. Voor elke relatie die minstens drie maanden duurde, werd informatie opgetekend over het moment waarop de relatie startte, waarop het ongehuwd of gehuwd samenwonen startte, over de mate waarin men de relatie officieel vorm gaf via een huwelijk of een samenlevingscontract en over het moment waarop en de reden waardoor de relatie eventueel werd beëindigd. De aanwezigheid van kinderen en stiefkinderen, alsook hun woonsituatie en hun leeftijd, werden voor elke partnerrelatie bevraagd.

Voor Vlaanderen werden 3.860 personen ondervraagd, wat overeenkomt met een responsrate van 43,1% (Lauwereys et al., 2011; Neels et al., 2011). Deze surveydata zijn na weging representatief voor de Vlaamse 18 tot 79-jarige bevolking, met uitzondering van de personen die in

collectieve huishoudens verblijven, aangezien het steekproefontwerp deze laatste groep uitsluit. Deze laatste groep komt overeen met slechts 0,6% van de 20- tot 79-jarige Vlaamse mannen en vrouwen hier onder beschouwing (Rijksregister 2010, SVR-bewerking).

We gebruiken een aantal indicatoren (zie tabel 3 in bijlage) om via een vergelijking met overeenkomstige Rijksregistergegevens de GGS-data te valideren. Zo worden de percentages Vlamingen uit de opeenvolgende geboortecohorten die ooit gehuwd, ooit uit de echt gescheiden, ooit verweduwd en ooit herhuwd zijn, vergeleken tussen beide databronnen. Bij de vrouwen zijn de afwijkingen tussen de steekproef- en populatiegegevens minimaal, enkel de ooit-gehuwden geboren in de jaren 80 zijn wat ondervertegenwoordigd in GGS. Indien we een vergelijking maken met Rijksregistergegevens beperkt tot de populatie met de Belgische nationaliteit – individuen met andere nationaliteit zijn immers ondervertegenwoordigd in GGS – vervalt deze ongelijkheid voor de GGS-gegevens van de vrouwen. Voor mannen is er een oververtegenwoordiging in GGS van de ooit-gehuwden geboren in de jaren 60 en 70 en een ondervertegenwoordiging van de ooit-gehuwden uit de jaren 80, de ooit-echtgescheidenen uit de jaren 50 en de ooit-herhuwden uit de jaren 50 en 60.

Beschrijvende statistieken op basis van kruistabellen, survival-analyses en sequentie-analyses liggen aan de basis van de resultaten. Meermaals presenteren we gegevens uit kruistabellen door lijn- en staafgrafieken te combineren in eenzelfde figuur. De lijngrafieken zijn telkens berekend voor de volledige groep en geven weer hoe vaak een gezintransitie voorkomt op populatieniveau. De percentages voor de staven zijn berekend binnen de subgroep die de transitie al heeft gemaakt. Deze staven geven dan weer op welke manier een transitie vorm krijgt. Survival-analyses brengen het voorkomen van specifieke transities naar leeftijd in beeld, analyses van de duurtijd tussen verschillende transities blijven buiten beschouwing. Wat de sequentie-analyses betreft, vermelden we dat de levenslopen voor alle respondenten starten op 15 jaar en voor de cohorten geboren in de jaren 80, 70, 60, 50, 40 en 30 stoppen op respectievelijk 25, 35, 45, 55, 65 en 75 jaar.

Onder sequentie-analyse wordt een hele familie van technieken verstaan die het opeenvolgen van statussen doorheen de tijd bestudeert (Gabadinho et al., 2011). De techniek werd in de sociale wetenschappen geïntroduceerd door Abbott (1983) en hanteert in de meeste gevallen een *Optimal Matching* (OMA) techniek in combinatie met clusteranalyse. In dit hoofdstuk gebruiken we sequentie-analyse enkel als een beschrijvende techniek en niet als een datareducerende techniek (Abbott, 1990). Per geboortecohorte wordt een levensloopfiguur gepresenteerd met een leeftijds aanduiding op de horizontale as. De verticale as geeft aan welk aandeel van elke cohort in een specifieke gezinssituatie verkeert op elke leeftijd. Horizontaal wordt hierdoor de verdeling van de levensloopsequenties van die cohort in beeld gebracht.

We analyseren gezinstransities en -trajecten apart voor mannen en vrouwen. Naast een tijds-, leeftijds- en geslachtsperspectief brengen we her en der ook het opleidingsniveau in beeld. We onderscheiden hierbij drie categorieën. De lager opgeleiden hebben hoogstens een diploma lager secundair onderwijs behaald, de hoger opgeleiden hebben een diploma hoger onderwijs en de middelste groep behaalde hoogstens een diploma hoger secundair onderwijs.

3. Gezinstransities in levensloopperspectief

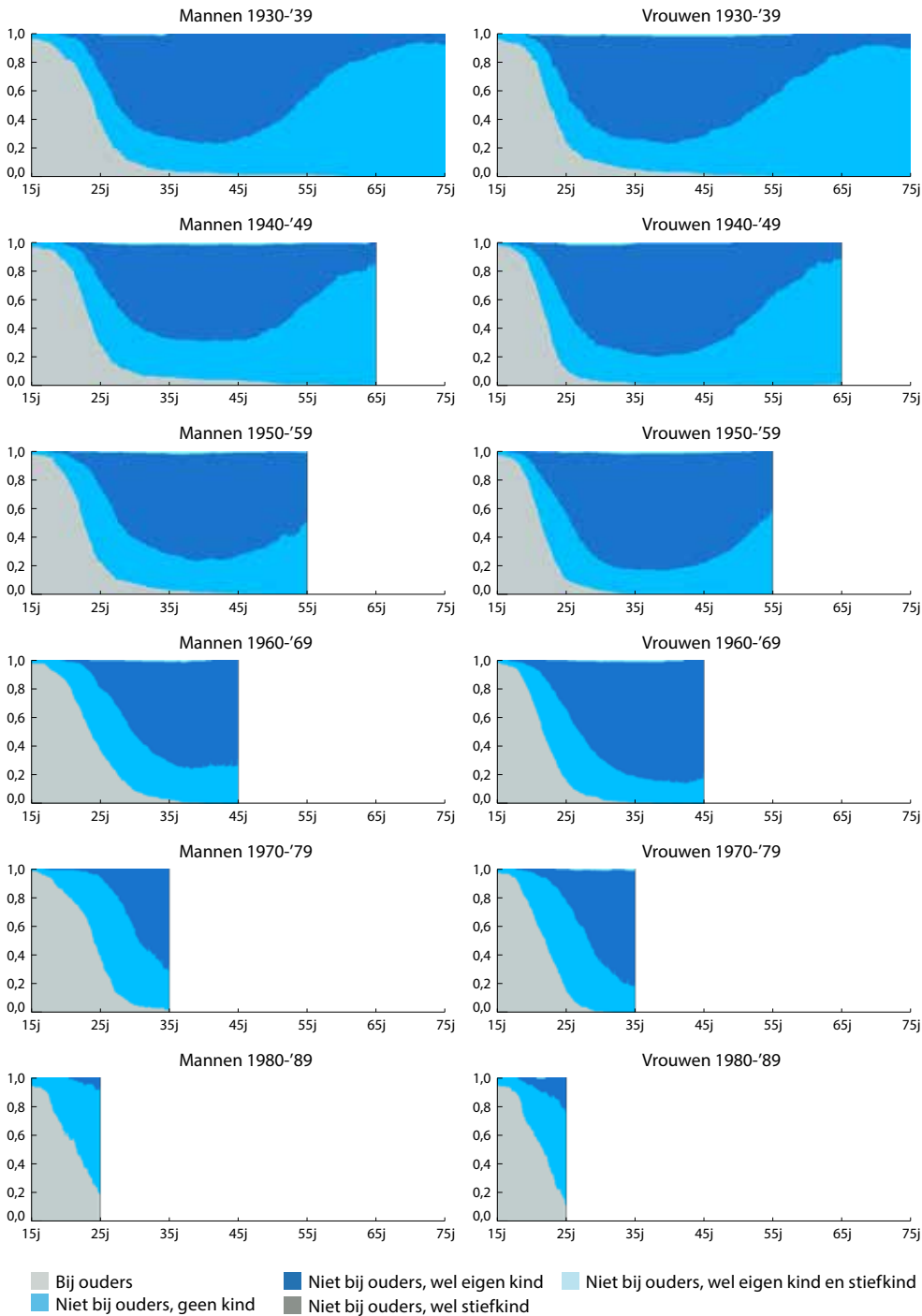
We starten de beschrijving van de levensloop vanaf de adolescentie over de volwassenheid tot op hogere leeftijd met aandacht voor de leefvormen vanuit een intergenerationeel perspectief. We brengen in beeld in welke mate Vlaamse mannen en vrouwen samenleven met hun ouders, samenleven met eigen en/of met stiefkinderen, dan wel niet samenleven met kinderen en ouders (figuur 1). De eerste vaststelling betreft het tijdstip waarop men het ouderlijke huis verlaat en de stap naar volwassenheid zet. Dit tijdstip is globaal genomen voor mannen later in de levensloop dan voor vrouwen. Doorheen de tijd zien we een duidelijke evolutie waarbij het ouderlijke huis verlaten op steeds jongere leeftijd gebeurde, maar in de meest recente cohorten weer op een latere leeftijd plaatsvindt.

Complementair met het verlaten van het ouderlijke huis door jongvolwassenen, zien we dat vanaf de leeftijd van 45 jaar, en vooral vanaf de leeftijd van 55 jaar, ouders hun kinderen het huis zien verlaten, waardoor ook voor hen een nieuwe levensfase aanbreekt. Wanneer we cohorten geboren in de jaren 40 en 50 vergelijken met deze van de jaren 30, zien we dat in de meer recente cohorten het lege nest steeds later in de levensloop een feit wordt.

Een laatste vaststelling betreft de beperkte aanwezigheid van stiefkinderen in huishoudens wanneer we de totale populatie in beschouwing nemen. In de cohorten geboren in de jaren 50 en 60 zijn ze ietwat meer aanwezig. Maar het aandeel respondenten dat stiefkinderen, al dan niet in combinatie met eigen kinderen in het huishouden heeft, is beperkt en eigen aan specifieke cohorten. Mogelijk zal deze gezinssituatie toenemen in de recentste geboortecohorten maar is hun levensloop nog niet voldoende ver gevorderd om deze trend nu al manifest aanwezig te zien.

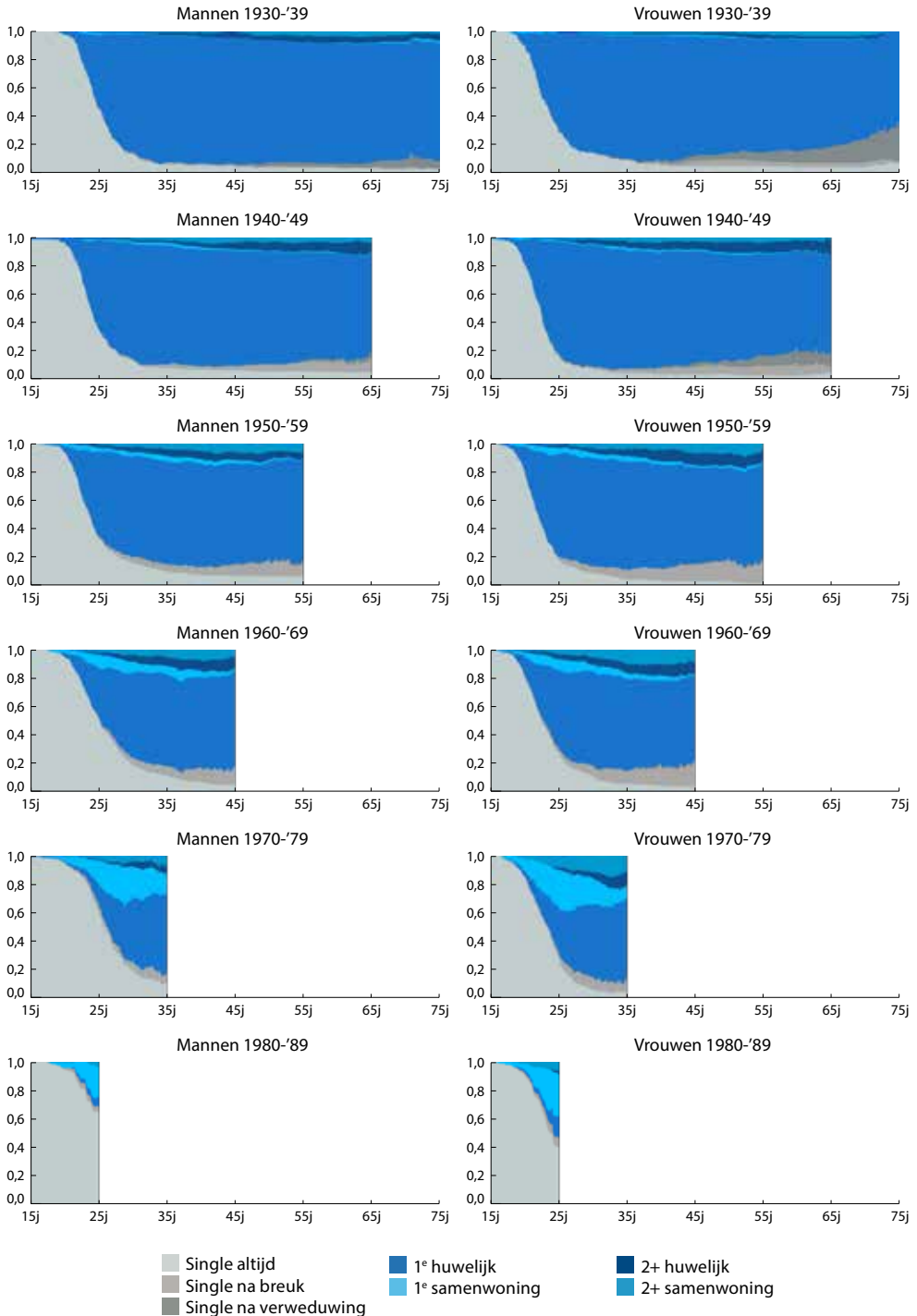
Figuur 2 betreft de levensloop op het vlak van samenwonenrelaties. Vooreerst is er in de recentere geboortecohorten de langere periode van alleen blijven vooraleer men een eerste vaste partnerrelatie start. Alleen blijven (single in figuur) betekent hier zonder partner bij de eigen ouders of elders wonen. Zonder partner zijn komt vervolgens niet alleen voor aan het begin of aan het einde van de levensloop, maar ook halverwege heeft een aanzienlijk aandeel Vlaamse vrouwen en mannen geen partner na het beëindigen van een samenwonenrelatie. De manifeste aanwezigheid van een (langdurig) huwelijk als enige relatievorm kenmerkt de oudere cohorten, maar in de meer recente cohorten is er meer en meer de keuze voor een ongehuwde samenwonenrelatie. Tot slot is er meer variatie in de levensloop op het vlak van samenwonenrelaties bij de meer recente cohorten. Hierbij kan het gaan om verschillende transities die mensen maken wanneer ze opeenvolgende samenwonenrelaties starten of beëindigen, of het kan gaan om meerdere leefvormen binnen eenzelfde samenwonenrelatie zoals eerst ongehuwd en daarna gehuwd samenwonen.

FIGUUR 1. Intergenerationele samenleefvormen in levensloopperspectief, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in aandeel)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

FIGUUR 2. Relatievorming in levensloopperspectief, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in aandeel)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

4. Opeenvolgende gezinstransities

Vooraleer de verschillende transities die het eigen gezin vanaf de leeftijd van 15 jaar vormgeven te bespreken, verwijzen we naar tabel A in bijlage, die een aantal percentages samenbrengt die het ‘ooit in de levensloop’ voorkomen van de onderscheiden gezinstransities in kaart brengt.

4.1. Het gezin tijdens de kindertijd

Het gezin waar men deel van uitmaakte tijdens het grootste deel van de kindertijd tot de leeftijd van 15 jaar is de startpositie van waaruit men specifieke gezinstransities maakt. Binnen elke geboortecohorte verschilt deze gezinssituatie weinig voor mannen en vrouwen. Wel is er zowel voor mannen als voor vrouwen een wijziging over de tijd (tabel 1). Het verblijf tijdens de kindertijd bij slechts één van beide ouders komt almaar meer voor. In de cohorte geboren in de jaren 80 steeg dit percentage tot 10%, wat een verdubbeling is ten opzichte van de oudste geboortecohorte. Bovendien varieert het verblijf in eenoudergezinnen over de tijd naar oorzaak. Opgroeien in een eenoudergezin was in de oudste geboortecohorten doorgaans het resultaat van verweeduwing (3%), in de meer recente geboortecohorten gebeurt dit bijna uitsluitend na de scheiding van de ouders (9%).

TABEL 1. Gezinssituatie tot aan de leeftijd van 15 jaar, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Woonde bij:	Geboortecohorte					
	1980-'89	1970-'79	1960-'69	1950-'59	1940-'49	1930-'39
Mannen						
Beide ouders	86,8	92,9	93,1	96,0	92,5	92,3
1 ouder na scheiding	10,7	3,9	2,9	0,6	0,0	0,5
1 ouder na verweeduwing	0,4	1,3	0,8	1,1	4,6	3,9
1 ouder andere situatie	0,8	0,0	1,1	0,6	0,7	0,5
Geen ouder	1,4	1,9	2,1	1,7	2,3	2,9
n	280	311	376	350	305	207
Vrouwen						
Beide ouders	88,6	93,1	91,9	94,0	94,4	92,7
1 ouder na scheiding	6,9	4,6	2,9	1,3	0,7	1,1
1 ouder na verweeduwing	1,2	0,6	1,6	1,3	2,2	2,6
1 ouder andere situatie	0,9	0,3	0,5	0,5	0,7	1,1
Geen ouder	2,4	1,4	3,1	2,9	1,9	2,6
n	335	349	446	380	270	191

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

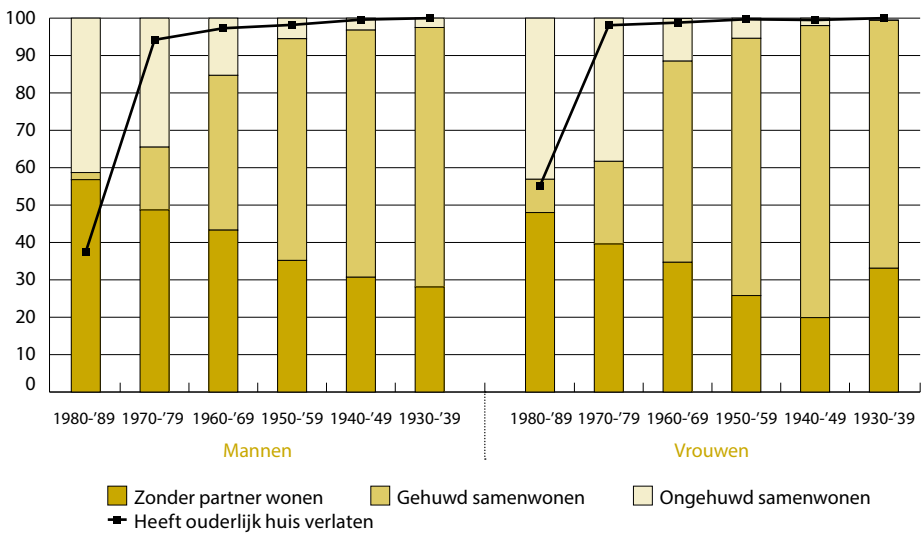
4.2. Het verlaten van het ouderlijk huis

Het ouderlijk huis verlaten verwijst naar het voor de eerste keer (voor een aaneengesloten periode van meer dan 3 maanden) apart van de ouders gaan wonen. In de jongste geboortecohorten wonen bijna 4 op de 10 mannen (38%) niet langer bij hun ouders in vergelijking met meer dan

5 op de 10 vrouwen (55%). Ook in de groep geboren in de jaren 70 zijn de cijfers voor mannen en vrouwen nog verschillend, namelijk 94% respectievelijk 98% (figuur 3, lijngrafiek).

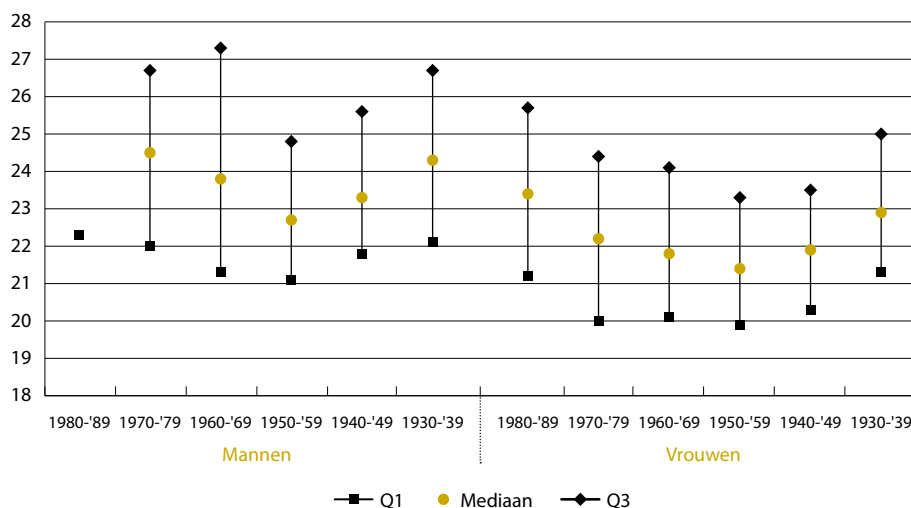
De staven in figuur 3 geven, voor hen die het ouderlijke huis hebben verlaten, weer voor welke leefvorm ze hebben gekozen. Hierbij valt meteen op dat voor de jongere cohorten het ouderlijke huis verlaten almaar minder samenvalt met de eerste stappen op het vlak van relatievorming. Vooral bij mannen zien we een spectaculaire toename van de keuze om zonder partner te gaan wonen. Terwijl slechts een kwart (28%) van de mannen uit de cohorte 1930-'39 die keuze maakte, start meer dan de helft (57%) uit de cohorten 1980-'89, geen (on)gehuwde samenwoonrelatie binnen 3 maanden. Ook bij vrouwen loopt de stijging over cohorten van 33% naar 48%. Een tweede belangrijke wijziging in de tijd betreft de keuze voor een ongehuwd samenwonen in plaats van voor een huwelijk. Waar de keuze voor een ongehuwde samenwoonrelatie quasi onbestaande was in de oudste cohorten, is het nu eerder een zeldzaamheid geworden om meteen te huwen bij het verlaten van het ouderlijke huis. Minder dan 2% van de mannen uit de jongste cohorte huwt meteen, bij de vrouwen is dit 9%. In de oudste cohorte bedroegen deze percentages maar liefst 69% voor mannen en 66% voor vrouwen.

FIGUUR 3. Verlaten van het ouderlijke huis en de leefvorm nadien, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

Figuur 4 geeft weer op welke leeftijd het ouderlijke huis werd verlaten. De U-vormige curve toont dat deze leeftijd lager was voor de cohorten van de jaren 40 en 50 dan voor deze van de jaren 30 en dat de leeftijd voor de cohorten van de jaren 60 en 70 weer toenam. De mediane leeftijden voor de cohorte van de jaren 80 zijn nog niet definitief, aangezien vooral mannen deze transitie nog moeten maken.

FIGUUR 4. Leeftijd waarop men het ouderlijke huis verlaat, mannen en vrouwen, per geboortecohorte

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

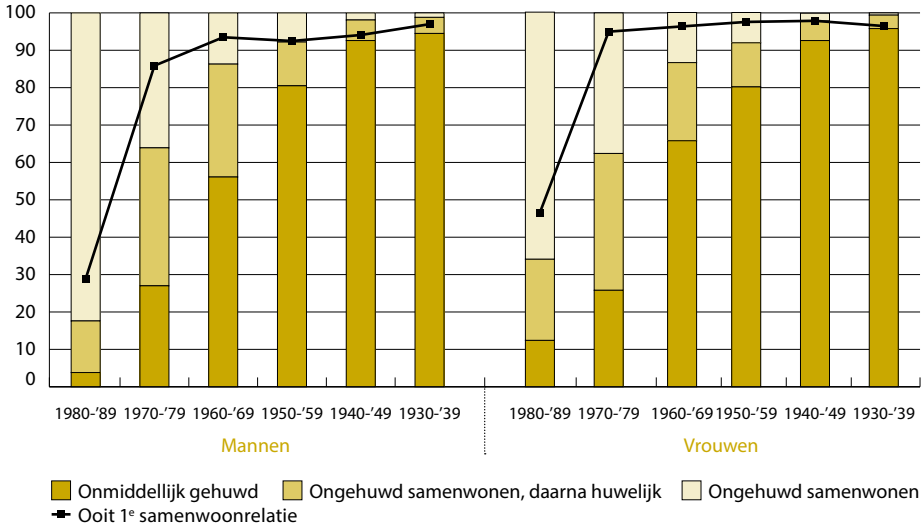
Het mediane leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen bij het verlaten van het ouderlijke huis evolueert voor de geboortecohorten van de jaren 30, 50 en 70 van 1 jaar en 8 maanden over 1 jaar en 3 maanden naar 2 jaar en 4 maanden.

De percentages mannen en vrouwen die op leeftijd 25 het ouderlijke huis hebben verlaten, geven op een andere manier deze evolutie weer. De daling sinds de cohorte 1950-'59 is bij de mannen sterker dan bij de vrouwen namelijk van 75% naar 44% versus van 89% naar 68% voor de cohorte 1980-'89.

4.3. Start van de eerste samenwoonrelatie

Met het aangaan van een samenwoonrelatie bedoelen we dat partners starten met samenwonen (voor een periode van minstens 3 aaneengesloten maanden), ongeacht of het om een gehuwd of ongehuwd samenwonen gaat. In alle geboortecohorten met uitzondering van de cohorte 1930-'39 hadden vrouwen significant vaker een eerste samenwoonrelatie dan mannen (lijn in figuur 5). 93% à 94% van de mannen geboren in de jaren 40 tot 60 woonde ooit samen met een partner ten opzichte van 96% à 98% van de vrouwen. In de geboortecohorte 1970-'79 zijn er 86% mannen en 95% vrouwen met een eerste samenwoonrelatie en in de jongste cohorte geven de (voorlopige) cijfers 29% respectievelijk 47% aan.

Gedurende de eerste samenwoonrelatie kan men de hele tijd ongehuwd samenwonen, of kan men huwen al dan niet na een periode van ongehuwd samenwonen. De percentages naar vorm variëren erg over cohorten heen (figuur 5, staafdiagram). De trend om meteen te huwen, daalde sterk sinds de geboortecohorte van de jaren 60. Amper 4% van de mannen geboren in de jaren 80 die ooit een samenwoonrelatie startte, huwde meteen; bij de vrouwen is dit 1 op de 8 (12%).

FIGUUR 5. Eerste samenwoonrelatie en type relatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

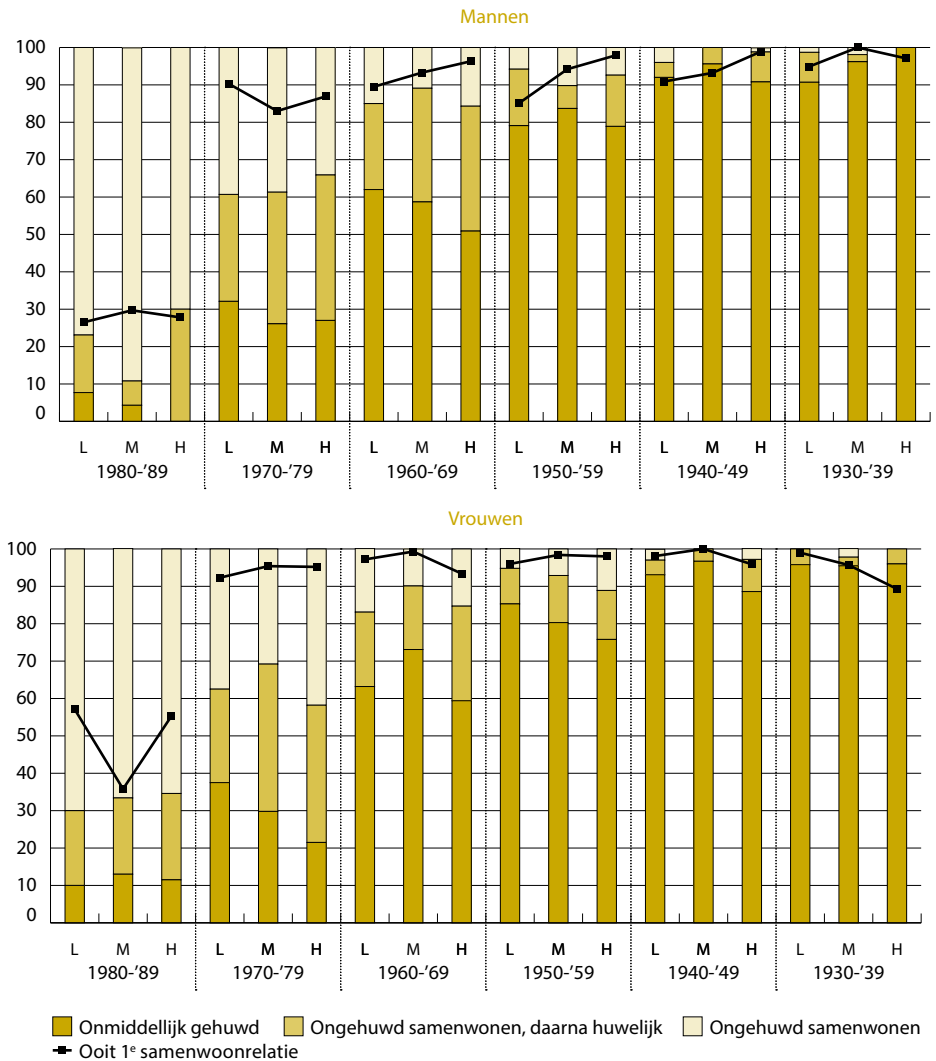
Het ongehuwd samenwonen dat niet gevolgd wordt door een huwelijk, wint recent aan belang. In de jongste cohort is het voorkomen van deze leefvorm echter nog overschat, gegeven de tot nu toe eerder korte observatieperiode waarbij een subgroep van ongehuwd samenwonenden waarschijnlijk alsnog een huwelijk zal sluiten.

Wanneer we het starten van de eerste samenwoonrelatie vergelijken naargelang het opleidingsniveau stellen we vast dat er vooral bij de vrouwen wat verschillen zijn. In de geboortecohorten van de jaren 30, 60 en 80 zijn er significante verschillen (lijn in figuur 6). In de cohort van de jaren 30 en van de jaren 60 zijn het vooral de hoger opgeleide vrouwen die minder vaak een samenwonen zijn gestart; in de jongste cohort zijn het de vrouwen uit de middengroep die het minst vaak een samenwoonrelatie startten. Bij de mannen zijn er enkel significante verschillen voor deze geboren in de jaren 50; zij startten minder vaak een samenwoonrelatie naarmate ze lager opgeleid waren. Het opleidingsniveau beïnvloedt echter niet de keuze voor de gehuwde dan wel de ongehuwde leefvorm; we vinden voor geen enkele geboortecohorte significante verschillen.

De leeftijd waarop men een eerste keer huwt of ongehuwd gaat samenwonen, volgt doorheen de tijd eveneens een U-vormige curve. De mediane leeftijd waarop mannen geboren in de jaren 70 een samenwoonrelatie startten is 25 jaar en 10 maanden; voor vrouwen is dat 23 jaar en 1 maand. Over de geboortecohorten heen stijgt het verschil in mediane leeftijd tussen mannen en vrouwen vanaf de cohort 1960-'69. Waar het aanvankelijk minder dan 2 jaar was, is het nadien toegenomen tot bijna 3 jaar.

Figuur 7 toont op een andere wijze dat de leeftijd bij de start van de eerste samenwoonrelatie afnam voor de cohorten uit de jaren 40 en 50. Op een gegeven leeftijd hebben meer mannen

FIGUUR 6. Eerste samenwoonrelatie en type leefvorm, mannen en vrouwen, per geboortecohorte en opleidingsniveau (in %)

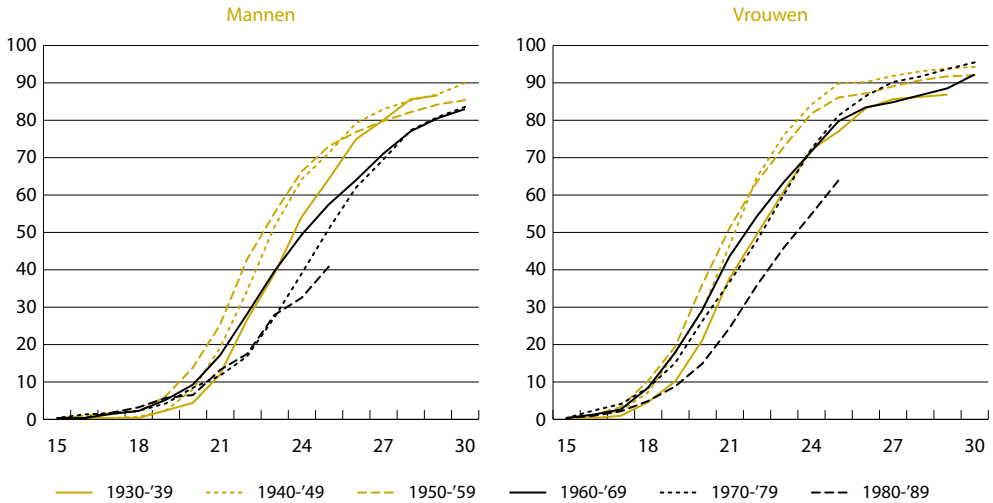

L = lager, M = gemiddeld, H = hoger opleidingsniveau.

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

en vrouwen van deze cohorten al een samenwoonrelatie in vergelijking met de cohorte uit de jaren 30. Nadien nam deze leeftijd gestaag weer toe. In de meest recente cohorte zijn de percentages mannen en vrouwen die al een samenwoonrelatie startten voor verschillende leeftijden het laagst.

FIGUUR 7. Leeftijd waarop men een eerste samenwoonrelatie aangaat, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (cumulatief %)

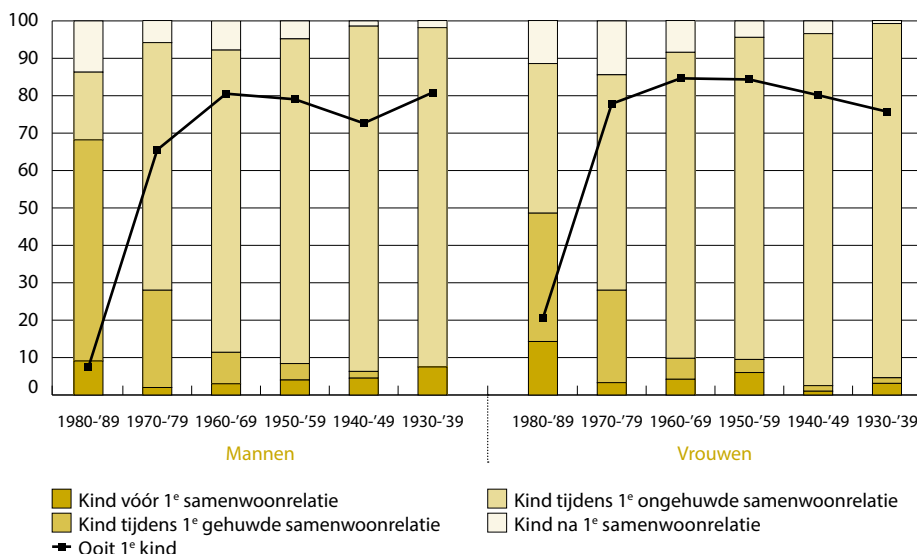

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

4.4. De geboorte van een eerste kind in de eerste samenwoonrelatie

Figuur 8 laat zien hoe de geboorte van een eerste kind en de eerste samenwoonrelatie zich tot elkaar verhouden. De lijngrafiek geeft wederom aan welk aandeel van elke cohorte al een eerste kind kreeg. In de oudste cohorten had 76% vrouwen (minstens) 1 kind. In lijn met andere landen kan dit percentage een onderschatting zijn (Vergauwen et al., 2012). Dat percentage stijgt tot 85% voor de cohorte van de jaren 60, om daarna opnieuw te dalen tot 78% en 71% voor de cohorten van de jaren 70 respectievelijk 80. We kunnen aannemen dat deze laatste twee groepen hun finale vruchtbaarheid nog niet hebben gerealiseerd, waardoor de percentages nog zullen toenemen.

Wanneer we over de cohorten heen kijken naar het tijdstip waarop het eerste kind wordt geboren, dan is de afname van geboortes van eerste kinderen binnen een eerste huwelijk ten voordele van geboortes binnen een eerste ongehuwde samenwoonrelatie of na een eerste samenwoonrelatie het meest opvallend. Deze daling werd ingezet door de cohorte van de jaren 40 en wordt scherper voor de cohorten van de jaren 60 en 70. De cijfers voor de cohorte van de jaren 40 geven aan dat grosso modo 9 op de 10 eerste kinderen geboren werden tijdens een eerste samenwoonrelatie waarin men gehuwd was op dat moment. Dat aandeel neemt af over 8 naar zelfs maar 6 op de 10 eerste kinderen voor de cohorten van de jaren 60 respectievelijk 70. De overige eerste kinderen werden geboren vóór de eerste samenwoonrelatie, tijdens een eerste samenwoonrelatie waarin men niet gehuwd was of na de eerste samenwoonrelatie.

FIGUUR 8. De geboorte van een eerste kind en de eerste samenwoonrelatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

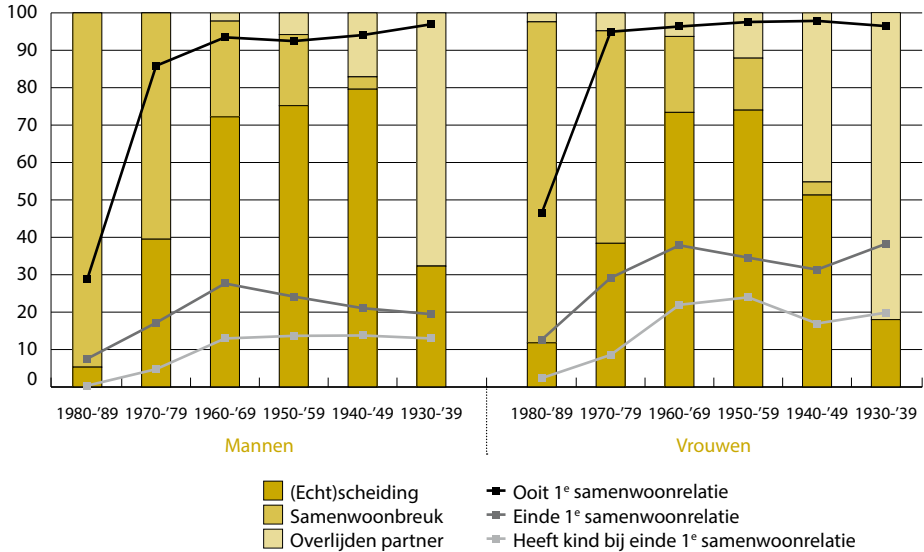
4.5. Einde van de eerste samenwoonrelatie

4.5.1. Kenmerken van het einde van de eerste samenwoonrelatie

We beschouwen het moment waarop partners het feitelijk samenwonen stopzetten als het einde van de samenwoonrelatie. Deze gezinstransitie kan gebeuren doordat één (of beide) partner(s) de relatie verbreekt (relatiebreuk: (echt)scheiding of samenwoonbreuk) of doordat een partner overlijdt (verweduwing).

De percentages¹ omtrent het einde van de eerste samenwoonrelatie variëren niet erg tussen de vier oudste cohorten (figuur 9, lijngrafiek). De cijfers van de lijngrafiek maskeren echter wat werkelijk gaande is omdat ze relatiebreuken en verweduwing combineren. De uitsplitsing naar het type beëindiging voor hen die een relatie-einde meemaken (figuur 9, staafgrafiek) laat zien dat van de oudere naar de recentere cohorten verweduwing afneemt en relatiebreuken toemen. Vooral bij de vrouwen geboren vóór 1950 eindigt de eerste samenwoonrelatie vaak door het overlijden van de partner: 45% en 82% voor de cohorten van de jaren 40 respectievelijk 30. Bij mannen liggen die cijfers lager, namelijk 17% en 68%. Door de lagere levensverwachting van mannen en door het leeftijdsverschil tussen de partners (vrouwen zijn doorgaans jonger dan hun mannen) zijn het de vrouwen die vaker een overlijden van hun partner meemaken (zie ook tabel A in bijlage).

¹ Ook hier berekenen we vooreerst de percentages op de volledige populatie ongeacht of men een eerste samenwoonrelatie startte of niet. We geven immers de voorkeur aan het voorkomen van een specifieke gezinstransitie te schetsen voor de volledige populatie, eerder dan kansberekeningen voor subgroepen te maken.

FIGUUR 9. Einde van de eerste samenwoonrelatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

De eerste samenwoonrelatie beëindigen door een (echt)scheiding of door een samenwoonbreuk kwam zelden voor in de oudste cohorten, terwijl deze transitie wel de recentere geboortecohorten kenmerkt (zie opnieuw figuur 9). Wanneer we de percentages voor het einde van de samenwoonrelatie combineren met de gegevens omtrent het type van deze beëindiging, zien we dat voor 18% van alle mannen geboren in de jaren 40 hun eerste samenwoonrelatie op het moment van het interview beëindigd is door een relatiebreuk. Dit percentage bedraagt 23% en 27% voor alle mannen uit de cohorten van de jaren 50 en 60. Bij vrouwen is deze stijging nog meer uitgesproken en evolueren deze percentages van 17% over 30% naar 36%. Voor de cohorte van de jaren 70 zien we opnieuw lagere percentages die (tot nog toe) een einde van hun eerste samenwoonrelatie door een breuk meemaakten, namelijk 17% van de mannen en 28% van de vrouwen. Deze recente daling moeten we uiteraard zien in het licht van het voorkomen van een eerste samenwoonrelatie (eveneens een lijngrafiek in figuur 9). De analyse van de stabiliteit van de eerste samenwoonrelaties, waarin wel gecorrigeerd is voor het al dan niet reeds gestart zijn van een samenwoonrelatie, wordt gepresenteerd in de figuren 11 tot 13.

Echtscheiding en het einde van een ongehuwde samenwoonrelatie treffen we vooral aan in de geboortecohorten vanaf 1940, maar met dat verschil dat echtscheidingen meer voorkomen in de oudere geboortecohorten en samenwoonbreuken overheersen in de recentere geboortecohorten (figuur 9, staafgrafiek). In de cohorte van de jaren 60 zijn 7 op de 10 relatie-eindes een beëindiging van een huwelijk en 3 op de 10 een samenwoonbreuk. Voor de cohorte van de jaren 70 keert deze verhouding volledig om en zijn nog maar 4 op de 10 relatie-eindes een echtscheiding en 6 op de 10 een samenwoonbreuk.

Een klein aandeel mannen (8%) en vrouwen (13%) geboren in de jaren 80 maakte al een relatie-einde mee, het betreft bijna altijd een samenwoonbreuk. Opvallend is dat een kwart van

de mannen en vrouwen uit de jongste cohorte die ooit een samenwoonrelatie startte, deze al beëindigde, waardoor deze groep vóór de leeftijd van 30 jaar al meerdere gezinstransities doormaakte. Waarschijnlijk is deze groep die al zeer jong ging samenwonen met een partner een selectieve groep en is hun relatiestabiliteit niet representatief voor de hele cohorte.

Figuur 9 geeft eveneens weer hoeveel mannen en vrouwen reeds een kind hadden bij het beëindigen van hun eerste samenwoonrelatie. De percentages die met de lijngrafiek zijn weergegeven, betreffen de volledige populatie. Opmerkelijk is dat vrouwen vaker dan mannen al een kind hebben bij het einde van hun eerste samenwoonrelatie. Vooral vrouwen geboren in de jaren 50 en 60 maken een relatie-einde mee na het krijgen van een eerste kind, namelijk 24% en 22%; bij mannen schommelen de overeenkomstige percentages rond 13% à 14%. Mannen en vrouwen geboren in de jaren 70 maken (tot nu toe) meer een eerste relatie-einde mee vóór het krijgen van een eerste kind: slechts 9% vrouwen en 5% mannen uit die geboortecohorte heeft een kind op het moment dat de eerste samenwoonrelatie wordt beëindigd.

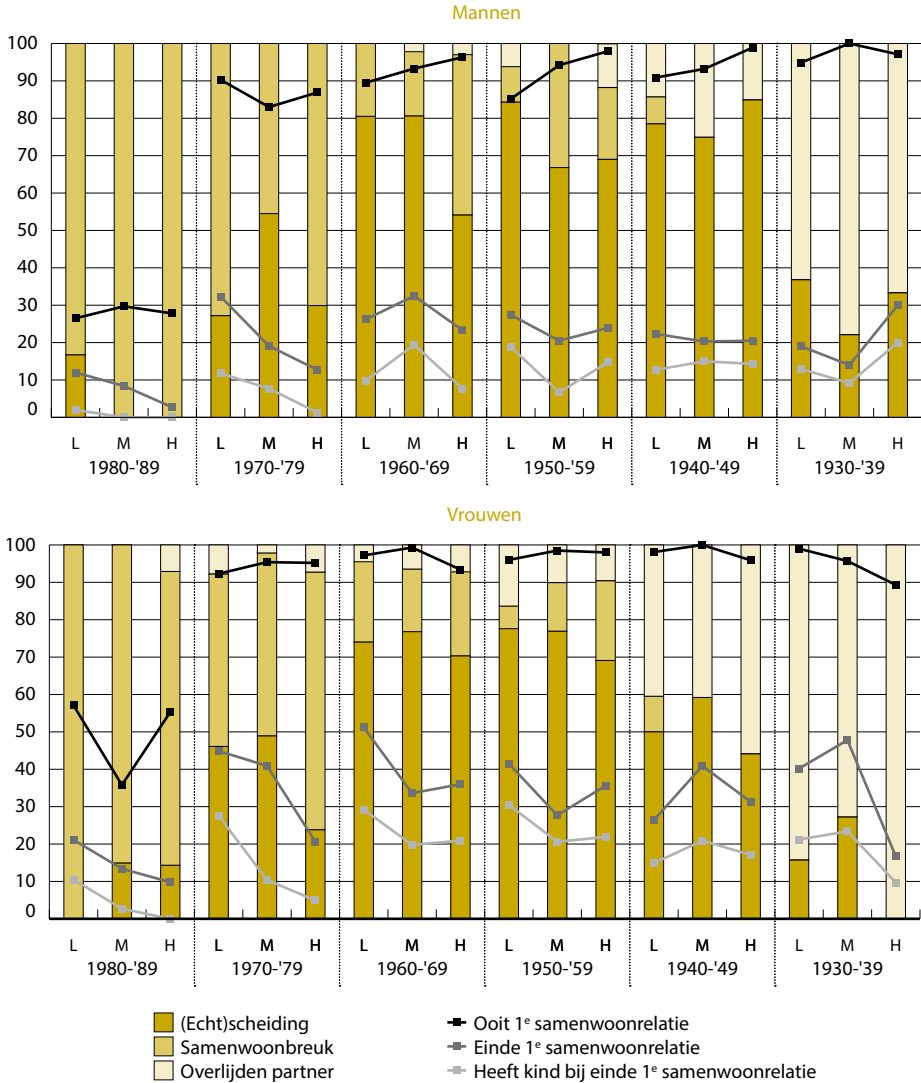
Wanneer we enkel rekening houden met diegenen die een samenwoonrelatie beëindigen (in plaats van met de volledige populatie) zijn de percentages als volgt: ongeveer de helft van alle mannen (48%) en vrouwen (54%) heeft minstens al één kind bij de breuk van de eerste samenwoonrelatie. In de oudste cohorten worden eerste gehuwde of ongehuwde samenwoonrelaties zelden stopgezet, maar als mensen hun samenwoonrelatie verbreken dan hebben ze vaak wel al minstens één kind. Dit kan verklaard worden doordat deze personen veelal scheidden na een langduriger huwelijk. Zo hebben 6 en 5 op de 10 mannen (57% en 47%) en 7 en 6 op de 10 vrouwen (72% en 59%) respectievelijk geboren in de jaren 50 en 60 minstens al één kind bij de breuk van hun eerste samenwoonrelatie. In de twee jongste cohorten bedragen deze percentages voor mannen 28% en 5% en voor vrouwen 28% en 20%.

4.5.2. Einde van de eerste samenwoonrelatie naar opleidingsniveau

Wanneer we het al dan niet beëindigen van een eerste samenwoonrelatie uitsplitsen naar opleidingsniveau, dan treden significante verschillen naar voor (figuur 10). Enkel voor de mannen van de jaren 70 geldt dat een lager opleidingsniveau vaker samengaat met een relatie-einde. Voor vrouwen zijn er verschillen in alle geboortecohorten (met uitzondering van deze van de jaren 40), maar de trends zijn wel minder eenduidig. In de cohorten van de jaren 50 en 60 hebben vooral de lager opgeleide vrouwen vaker een relatie-einde ervaren, terwijl in deze van de jaren 30 en 70 een relatie-einde vaker voorkomt voor de lager maar ook voor de gemiddeld opgeleiden. Voor de cohorte van de jaren 30 kan de sociaal-economische gradiënt in de sterftekans als belangrijke verklaring gelden. In de jongste geboortecohorte beëindigen de lager en de hoger opgeleiden opnieuw hun eerste samenwoonrelatie vaker.

De percentages weergegeven door de lijngrafiek 'einde 1e samenwoonrelatie' in figuur 10 worden verder uitgesplitst in de staven volgens het type van beëindiging, zijnde echtscheiding, samenwoonbreuk of overlijden van de partner. Bij de mannen is er enkel een significant opleidingsverschil inzake het type relatiebreuk in de cohorte van de jaren 60. Hoger opgeleide mannen uit deze cohorte ervaren vaker een samenwoonbreuk. Bij vrouwen zijn er geen opleidingsverschillen.

FIGUUR 10. Einde van de eerste samenwoonrelatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte en per opleidingsniveau (in %)

Het hebben van minstens één kind bij het einde van de eerste samenwoonrelatie verschilt significant naargelang het opleidingsniveau voor mannen geboren in de jaren 50, 60 en 70 en voor vrouwen geboren in de jaren 70 en 80 (figuur 10). Bij mannen zijn de tendensen wat verschillend naargelang de cohorde; maar voor vrouwen geldt dat het hebben van kinderen bij het einde van de gehuwde of ongehuwde samenwoonrelatie vaker voorkomt naarmate ze lager opgeleid zijn.

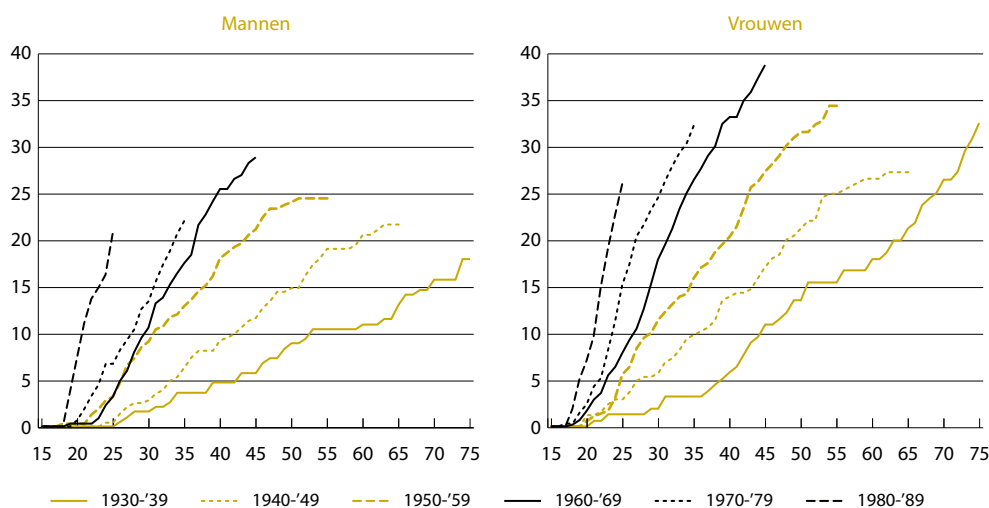
4.5.3. Stabiliteit van de eerste samenwoonrelatie naar type samenwoonrelatie

Figuur 11 laat zien in welke mate eerste samenwoonrelaties stabiele relaties zijn. Zowel een relatie-einde door een relatiebreuk als door een overlijden worden opgenomen in de curven. De eerste belangrijke vaststelling betreft het verschil tussen de opeenvolgende cohorten. Naarmate de cohorten recenter zijn, vindt het einde van de eerste samenwoonrelatie vaker en tegelijk vroeger plaats en dit voor zowel mannen als vrouwen. Mits de reeds eerder gemaakte nuancering met betrekking tot de jongste cohorten, zien we dat vrouwen in alle cohorten vaker een einde van een eerste samenwoonrelatie meemaken. In de oudste cohorten gaat het dan veelal om een verweduwing; in de meer recente cohorten gaat het vooral om relatiebreuken. Dus niet alleen op populatieniveau, maar ook binnen de groep die ooit een samenwoonrelatie startte, worden er procentueel meer relatiebeëindigingen gerapporteerd door vrouwen. Respectievelijk 29%, 21%, 12% en 6% van de mannen geboren in de jaren 60, 50, 40 en 30 hebben op 45-jarige leeftijd een verbroken eerste samenwoonrelatie. Bij de vrouwen zijn de overeenkomstige percentages 39%, 27%, 17% en 11%.

Een uitsplitsing naargelang het type van het relatie-einde laat zien dat deze verschillen tussen mannen en vrouwen standhouden, wanneer we enkel de relatiebreuken in beeld brengen en de overlijdens uitsluiten (figuur 12). Opnieuw geldt hier de opmerking dat het resultaat voor de jongste geboortecohorte sterk is gekleurd door de verschillende 'at risk'-periode omwille van het leeftijdsverschil van mannen en vrouwen bij de start van de eerste samenwoonrelatie.

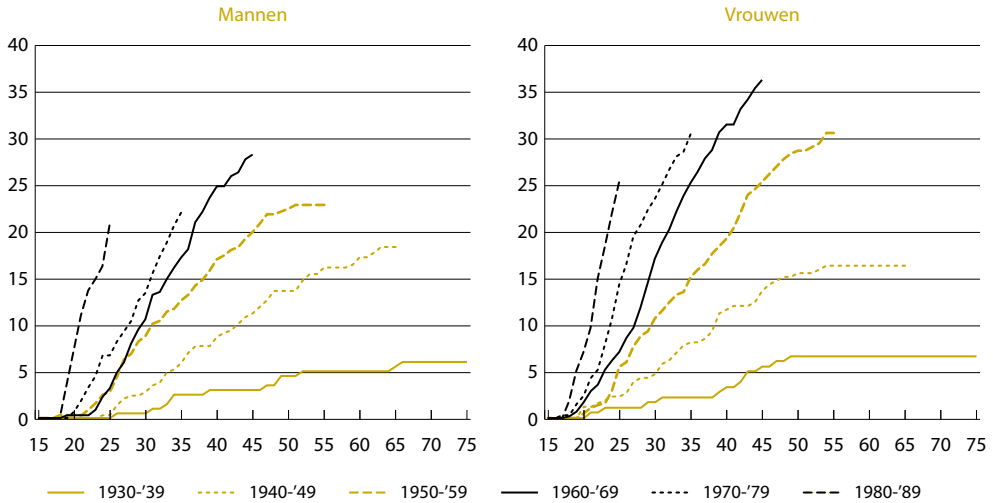
Een tweede vaststelling betreft de verschillen naargelang het type relatie. Huwelijken zijn duidelijk veel stabielere dan ongehuwde samenwoonrelaties (figuur 13). Huwelijken van de meer recente cohorten zijn minder stabiel dan deze van de oudere geboortecohorten (zie Corijn, 2013a in deze SVR-studie). Maar nog veel vaker worden ongehuwde samenwoonrelaties beëindigd.

FIGUUR 11. Einde van de eerste samenwoonrelatie (door relatiebreuk of door overlijden) naar leeftijd, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (cumulatief %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

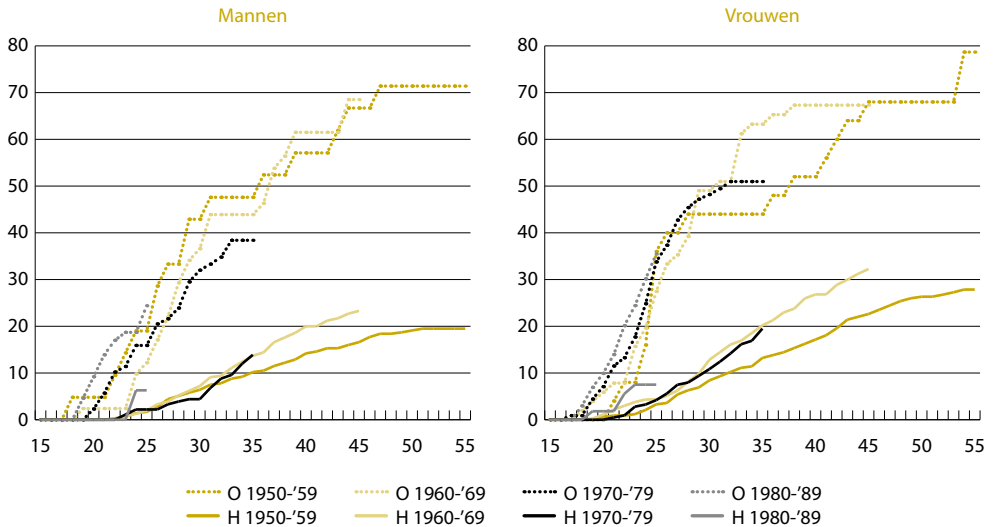
FIGUUR 12. Einde van de eerste samenwoonrelatie (door relatiebreuk) naar leeftijd, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (cumulatief %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

Op 35-jarige leeftijd hebben van de mannen geboren in de jaren 70, 60 en 50 respectievelijk 14%, 14% en 10% hun eerste samenwoonrelatie, die als huwelijk vorm kreeg, ontbonden. Voor de ongehuwde eerste samenwoonrelatie hebben respectievelijk 38%, 44% en 48% mannen

FIGUUR 13. Relatiebreuk in de eerste samenwoonrelatie naar leeftijd, per type relatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (cumulatief %)

H = huwelijk, O = ongehuwd samenwonen.

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

van de overeenkomstige cohorten op dezelfde leeftijd een breuk meegemaakt. Opmerkelijk is eveneens dat bij mannen de minst stabiele ongehuwde samenwoonrelaties zich voordoen in de oudste cohorten, terwijl dat bij gehuwde samenwoonrelaties andersom is. Uiteraard moet het geringe voorkomen van ongehuwde samenwoonrelaties in de oudere cohorten in acht worden genomen bij het interpreteren van deze cijfers. Voor de vrouwen zijn de overeenkomstige percentages op 35-jarige leeftijd 21%, 21% en 14% voor gehuwde samenwoonrelaties en 51%, 63% en 42% voor ongehuwde samenwoonrelaties.

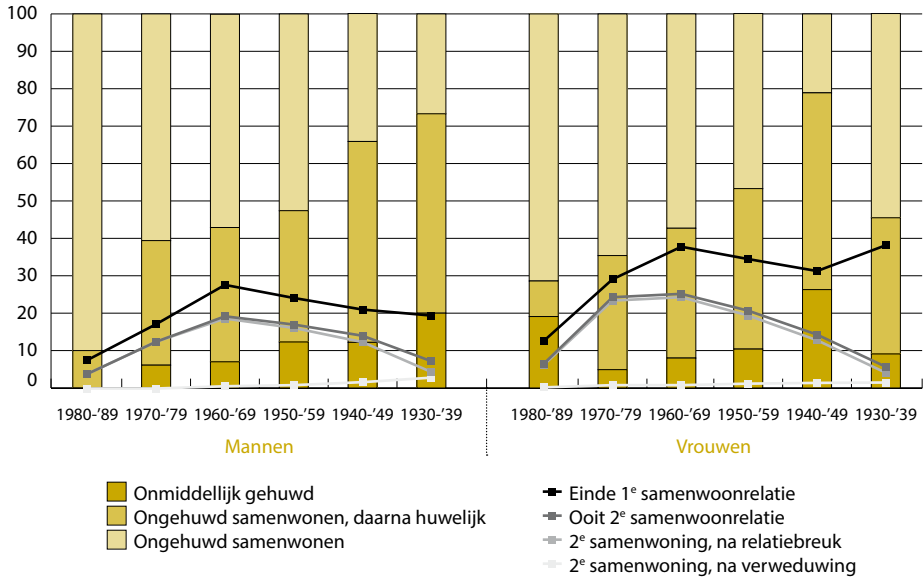
4.6. Start van de tweede samenwoonrelatie

Een vierde gezintransitie is de start van een tweede samenwoonrelatie. De lijngrafiek in figuur 14 brengt de verschillen tussen de opeenvolgende cohorten in beeld. Zowel bij mannen als bij vrouwen geboren in de jaren 60 komt een tweede samenwoonrelatie het vaakst voor, namelijk 19% respectievelijk 25%. Een tweede samenwoonrelatie komt bij vrouwen geboren in de jaren 70 en 60 vaker voor dan bij de mannen uit dezelfde cohorten. In de oudste geboortecohorte ligt het aandeel weduwnaars dat herpartnerde hoger dan het aandeel weduwen dat een tweede samenwoonrelatie aanging (2,9% versus 1,6%). Hoewel vrouwen vaker dan mannen verweduwen, gaan mannen dus vaker opnieuw ongehuwd of gehuwd gaan samenwonen.

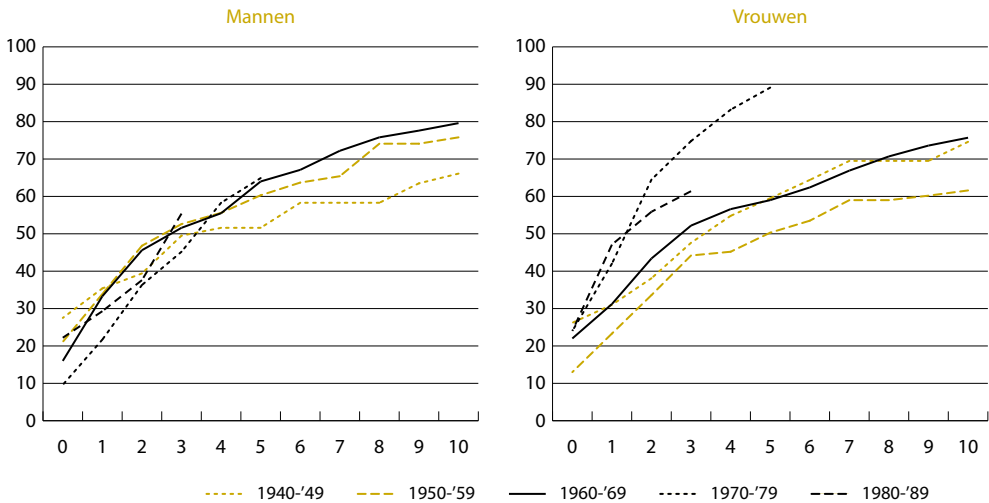
Figuur 14 geeft via de staafgrafiek weer hoe men de tweede samenwoonrelatie vormgeeft². Onmiddellijk huwen gebeurt nog zelden in een tweede samenwoonrelatie. Partners kiezen veeleer om ongehuwd te gaan samenwonen, waarna eventueel gehuwd wordt. Zowel bij mannen als bij vrouwen geboren in de jaren 60 neemt het huwelijk (direct of na een periode van ongehuwde samenwoning) als tweede samenwoonrelatie af in vergelijking met deze geboren in de jaren 40. De percentages zijn 43% versus 66% voor mannen en 43% versus 79% voor vrouwen. Tegelijkertijd heeft de cohorte van de jaren 60 vaker een tweede samenwoonrelatie dan deze van de jaren 40; ongehuwd samenwonen als leefvorm in een tweede samenwoonrelatie wint duidelijk aan betekenis. Personen die in de eerste samenwoonrelatie onmiddellijk huwden, gaan in de tweede samenwoonrelatie ongehuwd samenwonen of starten toch minstens met een periode van ongehuwd samenwonen.

Figuur 15 geeft weer hoeveel jaar na een relatiebreuk in de eerste samenwoonrelatie men een tweede samenwoonrelatie start. We laten de oudste cohorte buiten beschouwing omdat relatiebreuk hier weinig voorkomt. Bij mannen zijn de verschillen tussen de cohorten minder uitgesproken dan bij vrouwen. Vrouwen geboren in de jaren 70 startten veel sneller en ook veel vaker een nieuwe samenwoonrelatie dan de voorgaande cohorten. Vijf jaar na de beëindiging van de eerste samenwoonrelatie zijn in de opeenvolgende cohorten geboren in de jaren 40 tot en met 60 respectievelijk 60%, 50% en 59% van de vrouwen in een tweede samenwoonrelatie. Bij mannen schommelen de overeenkomstige percentages tussen 52% en 67%.

² De steekproefomvang voor mannen en vrouwen met een tweede samenwoonrelatie uit de geboortecohorten 1980-'89 en 1930-'39 is kleiner dan 20.

FIGUUR 14. Tweede samenwoonrelatie en type relatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

FIGUUR 15. Tijdstip waarop een tweede samenwoonrelatie start na een relatiebreuk, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in jaar, cumulatief %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

4.7. Einde tweede samenwoonrelatie en start hogere orde relatie

Tot slot gaan we na hoeveel volwassenen ook een tweede samenwoonrelatie beëindigen en eventueel een samenwoonrelatie van hogere orde starten (tabel 2). Vooral mannen geboren in de jaren 50 en 60 en vrouwen geboren in de jaren 60 en 70 hebben dit meegemaakt. Concreet wil dit zeggen dat zij vóór de leeftijd van maximum 60 respectievelijk 50 jaar voor de mannen en vóór de leeftijd van maximum 50 respectievelijk 40 jaar voor de vrouwen al minstens vier gezinstransities hebben meegemaakt.

TABEL 2. Einde van de tweede samenwoonrelatie en start van een hogere orde relatie, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in %)

	Geboortecohorte						
	1980-'89	1970-'79	1960-'69	1950-'59	1940-'49	1930-'39	Totaal
Mannen							
Einde 2° samenwoonrelatie	1,1	2,2	5,6	7,4	4,6	1,9	4,0
Start hogere orde relatie	0,7	1,9	3,3	5,7	2,6	0,8	2,7
n	280	311	376	350	305	207	1.829
Vrouwen							
Einde 2° samenwoonrelatie	1,2	5,4	8,8	5,8	6,3	3,1	5,5
Start hogere orde relatie	0,3	4,6	4,7	1,6	1,5	1,1	2,5
n	335	349	446	380	270	191	1.971

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

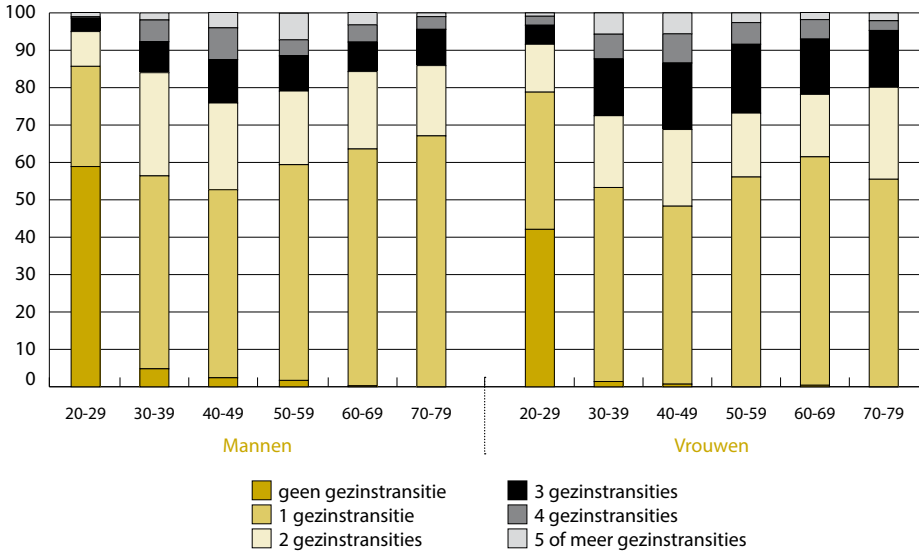
5. Leefvormen in 2009

Opeenvolgende gezinstransities in de levensloop leiden tot een specifieke leefvorm in 2009. In tabel B in bijlage geven we voor de onderscheiden leefvormen weer in welke mate ze voorkomen. We onderscheiden eerst verschillende fasen in de relatielevensloop. Daarna zoomen we in op specifieke leefvormen met bijzondere aandacht voor verschillende vormen van ongehuwd samenwonen. Tot slot berekenen we het voorkomen van bepaalde gezinsvormen met een focus op de aanwezigheid van kinderen in het huishouden.

In figuur 16 schetsen we het aantal gezinstransities dat Vlamingen al doorliepen tot aan het moment van het interview in 2009. Het ouderlijke huis verlaten (zonder partner of met het oog op een samenwoonrelatie met een partner), een samenwoonrelatie starten en een samenwoonrelatie beëindigen, worden als aparte gezinstransities beschouwd³.

Globaal genomen hebben de jongere leeftijdsgroepen al evenveel of zelfs meer gezinstransities meegemaakt dan de oudere leeftijdsgroepen. Negen op de 10 mannen tussen 70 en 79 jaar maakten hoogstens twee transitie, terwijl dit in de groep van de 40- tot 49-jarige mannen 8 op de 10 is. Eveneens 7 en 8 op de 10 vrouwen van deze beide leeftijdsgroepen maakten hoogstens twee

³ We benadrukken dat het ouderlijke huis verlaten en binnen de drie maanden een samenwoonrelatie starten slechts als één gezinstransitie wordt beschouwd. Wanneer het samenwonen meer dan 3 maanden na het verlaten van het ouderlijke huis start, tellen we twee gezinstransities. Kinderen krijgen of kinderen die het ouderlijke huis verlaten, worden niet meegeteld als een aparte gezinstransitie.

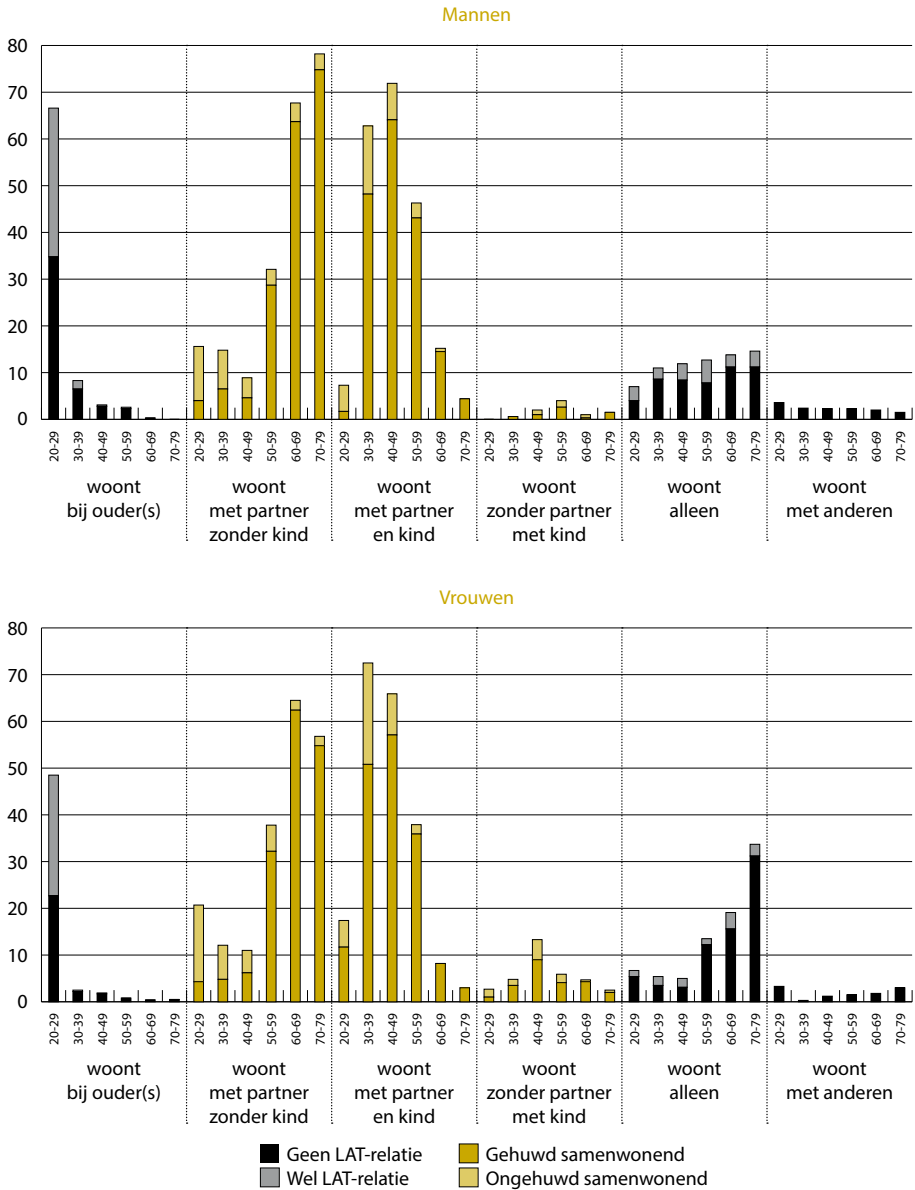
FIGUUR 16. Aantal gezinstransities van mannen en vrouwen, per leeftijdsgroep, 2009 (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

gezinstransities. Dit betekent dat de jongere leeftijdsgroepen in de toekomst waarschijnlijk een aanzienlijk hoger aantal gezinstransities zullen bereiken dan de voorgaande generaties. Tot slot geven de staven weer dat vrouwen tussen 30 en 39 jaar meer gezinstransities meemaken dan mannen. 28% van deze vrouwen had al 3 of meer gezinstransities; bij mannen van die leeftijd is dat slechts 16%.

Vervolgens brengen we de leefvorm in 2009 in beeld (figuur 17). Ongeveer de helft van alle jongvolwassenen (20- tot 29-jarigen) woont (opnieuw) in het ouderlijke huis; mannen vaker dan vrouwen. Het merendeel van de andere jongvolwassenen woont gehuwd of ongehuwd samen met een partner zonder kinderen of al met kinderen; vrouwen vaker dan mannen. Op 30- tot 39-jarige leeftijd woont de meerderheid met een partner en met kinderen samen. Het samenwonen met partner en kind(eren) duurt ongeveer 20 jaar. Dan start er een nieuwe fase waarbij de kinderen het ouderlijke huis verlaten en de volwassenen nog enkel met hun partner samenwonen. Deze leefvorm is onder de zestigers en onder de zeventigers de meest dominante leefvorm. Op hogere leeftijd wordt alleenwonen steeds belangrijker. Ruim een derde (37%) van de 70- tot 79-jarige vrouwen en 16% van de mannen van die leeftijd woont alleen. Maar ook 1 op de 10 30- tot 49-jarige mannen woont alleen. Een minderheid van de alleenwonenden heeft een vaste partnerrelatie (LAT). 13% van de vrouwelijke veertigers en 3% van de mannelijke veertigers woont met kind(eren), maar zonder partner, samen. Een minderheid van de Vlamingen woont met andere personen samen (eventueel is er ook sprake van een partner en kinderen). Dit aandeel varieert weinig met de leeftijd.

FIGUUR 17. Leefvorm in 2009, mannen en vrouwen, per leeftijdsgroep (in %)

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

Slotbeschouwingen

In dit hoofdstuk bestudeerden we de gezinstransities van Vlaamse mannen en vrouwen geboren tussen 1930 en 1989. De gegevens zijn afkomstig van de 'Generations and Gender Survey'.

We hanteerden een levensloopperspectief waarbij we mannen en vrouwen van opeenvolgende geboortecohorten (en overeenkomstige leeftijdsgroepen) vergeleken op het vlak van hun gezinstransities en huidige leefvorm. Ook opleidingsverschillen kregen aandacht.

De belangrijkste vaststelling omtrent de gezinsvorm tijdens de kindertijd is het vaker voorkomen van eenoudergezinnen in de recentere geboortecohorten. De leeftijd waarop men het ouderlijke huis verlaat, volgt doorheen de tijd een U-curve: de oudste en jongste cohorten maken deze transitie later dan de tussenliggende cohorten. Vrouwen blijven globaal genomen eerder dan mannen het ouderlijke huis verlaten. Waar het vroeger de regel was om bij verlaten van het ouderlijke huis meteen te huwen, is dit nu de uitzondering geworden en komt recent een periode van alleen wonen vaker voor dan vroeger.

Dezelfde trends qua leeftijd stellen we vast bij de analyse van de start van de eerste samenwoonrelatie; recent gebeurt deze transitie opnieuw later. Vrouwen maken deze transitie vaker dan mannen. Het meteen huwen neemt af ten voordele van het ongehuwd samenwonen (eventueel later gevolgd door een huwelijk). Vrouwen die hoger opgeleid zijn starten minder een samenwoonrelatie dan de gemiddeld en lager opgeleiden in alle cohorten, behalve in de meest recente cohorte waar het de middelste groep is die minder vaak al een samenwoonrelatie startte. Enkel voor de mannen geboren in de jaren 50 geldt dat ongeveer in de jaren 70 de lager opgeleiden minder vaak een samenwoonrelatie startten. Hoe een samenwoonrelatie vorm krijgt, door een ongehuwde of gehuwde variant, al dan niet na voorhuwelijks samenwonen, is niet verschillend naargelang het opleidingsniveau. Tot slot is het krijgen van een eerste kind iets dat meestal binnen een eerste gehuwde samenwoonrelatie gebeurt, maar recent zien we dat ook het ongehuwde samenleven een context wordt waarbinnen er kinderen komen. Uiteraard zijn de tendensen vastgesteld in de meest recente cohorten slechts een eerste aanduiding aangezien het merendeel van deze Vlamingen nog geen eerste kind heeft. Toch durven we stellen dat ongehuwd samenwonen in Vlaanderen stilaan het vijfde type van Heuveline en Timberlake (2004) benadert, waarin ongehuwd samenwonen een alternatief voor het huwelijk is. Voor deze vorm van ongehuwd samenwonen zal eerst op basis van individuele kenmerken worden gekozen, maar naargelang het beleid het hebben van kinderen buiten de huwelijkscontext ondersteunt en dit laatste ook cultureel aanvaard wordt (zie Corijn, 2013b in deze SVR-studie), zal deze vorm meer en meer ingang vinden. In de cohorte van de jaren 70 lijkt ongehuwd samenwonen in deze vorm ingang gevonden te hebben. Officiële cijfers (ADSEI, 2013) omtrent het stijgend aantal kinderen geboren buiten het huwelijk, alsook omtrent het toegenomen aantal wettelijk samenwonenden in vergelijking met het aantal huwelijken, bevestigen intussen deze evolutie.

Het beëindigen van eerste samenwoonrelaties voor cohorten geboren vanaf 1940 gebeurt vaker door relatiebreeken dan door verweduwing. Bovendien gebeuren die relatiebreeken voor de cohorten geboren vanaf de jaren 70 veelal in ongehuwde samenwoonrelaties. Deze ongehuwde samenwoonrelaties komen steeds meer voor, maar ze zijn bovendien ook instabieler dan de gehuwde samenwoonrelaties. Bij het einde van een eerste samenwoonrelatie zijn steeds vaker kinderen betrokken. In de cohorten van de jaren 70 en 80 blijken vooral de lager opgeleide mannen vaker een relatiebreek te ervaren. Bij vrouwen zijn er eveneens opleidingsverschillen, maar deze zijn minder eenduidig over de tijd. Recent zijn het de lager en de hoger opgeleide vrouwen die vaker een relatiebreek ervaren in vergelijking met de middengroep, maar het zijn wel vooral de lager opgeleide vrouwen die de relatiebreek samen met een kind meemaken.

Vrouwen verweduwen vaker dan mannen in een eerste samenwoonrelatie. Maar weduwnaars starten nadien vaker een tweede samenwoonrelatie. Na een relatiebreuk zijn het recent de vrouwen die meer en sneller herpartneren dan de mannen. Dit is voornamelijk te wijten aan een verschuiving doorheen de tijd waarbij vrouwen geboren in de jaren 70 veel sneller en ook veel vaker een nieuwe relatie startten dan de voorgaande cohorten.

Deze resultaten zijn maatschappelijk relevant. Lager opgeleide vrouwen maken meer een relatiebreuk mee, maken dit meer dan anderen mee samen met een kind, maar starten minder vaak een nieuwe samenwoonrelatie, toch wanneer het gaat om een echtscheiding uit een eerste huwelijk. Dit betekent dat zij door de opeenvolging van gezinstransities een verhoogd risico kennen om in een maatschappelijk meer kwetsbare positie terecht te komen (Defever & Mortelmans, 2011; Kruyfthoofd & Mortelmans, 2011). Immers, vrouwen die lager opgeleid zijn, hebben minder kansen op de arbeidsmarkt en hebben ook minder toegang tot formele kinderopvang (Neels & Theunynck, 2012). Als zij dan bovendien langdurig een eenoudergezin blijven doordat een nieuwe samenwoonrelatie uitblijft, is hun armoederisico een aandachtspunt in het maatschappelijk debat rond gevolgen van (echt)scheiding voor ex-partners en hun kinderen (Defever et al., in voorbereiding).

Globaal genomen besluiten we dat levenslooptrajecten op het vlak van relatievorming en –ontbinding van Vlaamse mannen en vrouwen almaar complexer en gevarieerder worden. Beschikken over actuele en representatieve informatie over gezinstransities van volwassenen en kinderen is dan ook essentieel om een accuraat gezinsbeleid te voeren.

Een andere evolutie op het vlak van gezinstransities die we in de toekomst grondiger moeten bestuderen betreft de variëteit tussen subculturen in Vlaanderen op het vlak van normen, waarden- en waarderingsschema's met betrekking tot generaties en relaties (zie D'Hooghe & Mortelmans, 2009). Recente surveys specifiek gericht op personen van vreemde herkomst met acculturatie en enculturatie toegepast in het domein van samenwoonrelaties, huwelijk en (echt)scheiding als voornaamste onderzoeksthema, ontbreken tot op heden. Toch is dergelijke kennis, gegeven het toenemende aandeel personen van vreemde herkomst van de eerste, tweede, of hogere generatie in de Vlaamse bevolking, zeer relevant.

Een laatste vaststelling betreft de noodzaak aan registergegevens omtrent feitelijke leefvormen waarmee Vlamingen hun relatieleven vormgeven. Om een accuraat gezinsbeleid mogelijk te maken zijn officiële statistieken gebaseerd op de ganse populatie omtrent het voorkomen van samenwoonrelaties waarin niet wordt gehuwd of waarin geen contract van wettelijke samenwoning wordt afgesloten, essentieel.

Bibliografie

- Abbott, A. (1983). Sequences of social events. *Historical Methods*, 16, 129-147.
- Abbott, A., & Hrycak, A. (1990). Measuring resemblance in sequence data : an optimal matching analysis of musicians' careers. *American Journal of Sociology*, 96(1), 144-185.
- ADSEI (2013) Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie – Thematische Directie Samenleving, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking>.
- Amato, P., Booth, A., Johnson, D., & Stacy, J. (2007). *Alone together. How marriage in America is changing*. Cambridge: Harvard University Press.

- Amato, P.R. (2010). Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666.
- Andersson, G., & Philipov, D. (2002). Life-table representations of family dynamics in Sweden, Hungary, and 14 other FFS countries: A project of descriptions of demographic behavior. *Demographic Research*, 7(4), 67-144.
- Axinn, W. G., & Thornton, A. (1992). The relationship between cohabitation and divorce: selectivity or causal influence? *Demography*, 29 (3), 357-374.
- Bauman, Z. (2002). Foreword: Individually, together. In U. Beck & E. Beck-Gernsheim (eds.). *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage, XIV-XIX.
- Beaujouan, E. (2012). Repartnering in France: the role of gender, age and past fertility. *Advances in Life Course Research*, 17, 69-80.
- Billari, F.C. (2001). The analysis of early life courses: complex descriptions of the transition to adulthood. *Journal of Population Research*, 18 (2), 119-142.
- Billari, F. C., & Liefbroer, A.C. (2007). Should I stay or should I go? The impact of age norms on leaving home. *Demography*, 44 (1), 181-198.
- Billari, F. C., & Liefbroer, A.C. (2010). Towards a New Pattern of Transition to Adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15 (2-3), 59-75.
- Blossfeld, H., & Muller, R. (2002). Union Disruption in Comparative Perspective: The Role of Assortative Partner Choice and Careers of Couples. *International Sociology*, 32, 3-35.
- Boulanger, P.-M., Lambert, A., Deboosere, P., Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (1997). *Algemene volks- en woningtelling op 1 maart 1991. Huishoudens en gezinnen*. Monografie nr.4. Brussel: Ministerie van Economische Zaken, NIS.
- Bourdieu, P. (1972). *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève: Droz.
- Bulckens, R., Mortelmans, D., Casman, M. T., & Simaÿs, C. (2007). *Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat?* Brussel: Editions Luc Pire.
- Bumpass, L., Sweet, J., & Cherlin, A. (1991). The role of cohabitation in declining rates of marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 53 (4), 913-927.
- Casper, L., & Bianchi, S. (2002). *Continuity and Change in the American Family*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cherlin, A. (2004a). *The marriage-go-around. The state of marriage and family in America today*. New York: Knopf.
- Cherlin, A. (2004b). The deinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 848-861.
- Corijn, M. (1994). Ongehuwd samenwonen in Vlaanderen in Europees perspectief. *Bevolking en Gezin*, 2, 59-107.
- Corijn, M. (1999). Echtscheiding in Vlaanderen. *Bevolking en Gezin*, 28, 59-89.
- Corijn, M. (2004). *Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. Feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, Werkdocument 8.
- Corijn, M., & Lodewijckx, E. (2005). *Ongehuwd samenwonen in het Vlaamse Gewest anno 2004*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Sitemap, Uit het onderzoek, 31 mei 2005.
- Corijn, M. (2010). *De leefvorm van moeders bij de geboorte van een kind: evolutie in het Vlaamse Gewest tussen 1999 en 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, Webartikel 19.
- Corijn, M. (2013a). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 21-36). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Corijn, M. (2013b). Gezinsvorming en -ontbinding: veranderingen in gedrag en in opvattingen sinds 2000. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 109-134). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Corijn, M., & Klijzing, E. (eds.). (2001). *Transitions to adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Corijn, M., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2012). Voorhuwelijks samenwonen en echtscheiding in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2 (5), 1-20.
- Deboosere, P., Lesthaeghe, R., Surkyn, J., Willaert, D., Boulanger, P., Lambert, A., & Lohlé-Tart, L. (2009). *Huishoudens en gezinnen in België. Sociaal-economische enquête 2001 Monografie 4*. Brussel: FOD Economie, K.M.O, Middenstand en Energie.

- Deboosere, P., Mortelmans, D., & Marquet, J. (2011). Gezin: opvattingen over relaties, gezin, gender en familiale solidariteit. In K. Abts, K. Dobbelaere & L. Voyé (red.), *Nieuwe tijden, nieuwe mensen: Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek* (pp. 23-69). Leuven: LannooCampus.
- Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verweduwing: een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt.
- Defever, C., Van Lancker, W., Mortelmans, D., & Cantillon, B. (in voorbereiding). De inkomenspositie van een-oudergezinnen. In M. Callens, L. Vanderleyden & J. Noppe (red.), *Sociale Staat van Vlaanderen 2013*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- de Graaf, P., & Kalmijn, M. (2005). Divorce motives in a period of rising divorce: evidence from a Dutch life history survey. *Journal of Family Issues*, 27, 483-505.
- de Graaf, P., & Kalmijn, M. (2006). Change and stability in the social determinants of divorce. *European Sociological Review*, 22 (5), 561-572.
- De Jong Gierveld, J. (2002). The dilemma of repartnering: considerations of older men and women entering new intimate relationships in later life. *Ageing International*, 27 (4), 61-78.
- De Winter, T., Lauwereys, G., Vanderbeken, H., Dewalleffe, S., Pasteels, I., & Neels, K. (2011). *GGs Wave1 Belgium. Fieldwork*. GGP Belgium paper series, 2.
- d'Hooghe, A., & Mortelmans, D. (2009). De rol van formele en informele hulpverlening bij echtscheiding onder Marokkanen en Turken in Vlaanderen. In S. Koelet, M. Corijn, E. Lodewijckx, D. Mortelmans, A. d'Hooghe & P. Hermans (red.), *Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst; 2: kwantitatieve en kwalitatieve studie* (pp. 195-228). Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Dew, J. (2011). Financial Issues and Relationship Outcomes Among Cohabiting Individuals. *Family Relations*, 60(2), 178-190.
- Dobbelaere, K. (1978). Secularisatie. In L. Rademaker (red.), *Sociologische encyclopedie*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- Dobbelaere, K. (1981). *Secularization – A Multi-Dimensional Concept*. London: Sage.
- Dykstra, P.A. (2003). Levenslooppatronen: Toenemende variatie? *Bevolking en Gezin*, 32 (2), 21-34.
- Elder, G.H. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development*, 69 (1), 1-12.
- Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The emergence and development of life course theory. In J.T. Mortimer & M.J. Shanahan (eds.), *Handbook of the lifecourse* (pp. 3-19). New York: Springer.
- Elder, G.H., & Giele, J.Z. (eds.), (2009). *The craft of life course research*. New York: Guilford Press.
- Ermisch, J., & Francesconi, M. (2000). Cohabitation in Great Britain: not for long, but here to stay. *Journal of the Royal Statistical Society, A*, 163 (2), 153-171.
- Gabadinho, A., Ritschard, G., Studer, M., & Muller, N. (2011). *Mining sequence data in R with the TraMineR package: A user's guide*. Department of Econometrics and Laboratory of Demography. University of Geneva, Switzerland
- Goldstein, J. R., & Kenney, C. (2001). Marriage delayed or marriage forgone? New cohorts forecasts of first marriages for U.S.women. *American Sociological Review*, 66, 506-519.
- Härkönen, J., & Dronkers, J. (2006). Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries. *European Sociological Review*, 22, 501-517.
- Heuveline, P., & Timberlake, J. (2004). The role of cohabitation in family formation: the United States in comparative perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 1214-1230.
- Hiekel, N., Liefbroer, A., & Poortman, A. (2012). *The meaning of cohabitation across Europe*. Lezing gegeven op de European Population Conference, Stockholm, 13-16 June 2012.
- Hoem, J. (1997). Educational gradients in divorce risks in Sweden in recent decades. *Population Studies*, 51, 19-28.
- Hughes, J. (2000). Repartnering after divorce. Marginal mates and unwedded women. *Family Matters*, 55, 16-21.
- Jacobs, Th. (2000). *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek I: Persoonlijke relaties in beweging*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Jalovaara, M. (2003). The joint effects of marriage partners' socioeconomic positions on the risk of divorce. *Demography*, 40, 67-81.

- Jalovaara, M. (2012). Socioeconomic Resources and the Dissolution of Cohabitations and Marriages. *European Journal of Population*.
- Kalmijn, M., de Graaf, P., & Poortman, A. (2004). Interactions between cultural and economic determinants of divorce in the Netherlands. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 75-89.
- Kamp Dush, C.M., Cohan, C.L., & Amato, P.R. (2003). The relationship between cohabitation and marital quality and stability: change across cohorts? *Journal of Marriage and the Family*, 65, 539-549.
- Keij, I., & Harmsen, C. (2001). 'Repartnering': weer samenwonen na een relatieontbinding. *Maandstatistiek van de bevolking*, 28-30.
- Kiernan, K. (2002). The state of European unions: an analysis of partnership formation and dissolution. In M. Macura & G. Beets (eds.), *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research* (pp. 67-76). New York/ Geneva: United Nations.
- Kiernan, K. (2004). Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe. *Law & Policy*, 26 (1), 33-55.
- Kruijffhooft, M., & Mortelmans, D. (2011). Gezin en arbeid in je eentje : combinatiestrategieën van alleenstaande moeders en vaders. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 27 (4), 487-506.
- Lampard, R., & Peggs, K. (1999). Repartnering: the relevance of parenthood and gender to cohabitation and remarriage among the formerly married. *British Journal of Sociology*, 50, 443-465.
- Lauwereys, G., Neels, K., & De Winter, T. (2011). *GGs Wave1 Belgium. Final disposition codes and standardised response rates*. GGP Belgium paper series, 3.
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: an interpretation. In K.M. Oppenheim & A.-M. Jensen (eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17-62). Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population & Development Review*, 36, 2, 211-251.
- Lesthaeghe, R., & van de Kaa, D. (1986). Twee demografische transitie's? In R. Lesthaeghe & D. van de Kaa, (red.), *Bevolking – Groei en Krimp* (pp. 9-24). Mens en Maatschappij, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Liefbroer, A.C., & Dourleijn, E. (2006). Unmarried cohabitation and union stability: testing the role of diffusion using data from 16 European countries. *Demography*, 43, 203-221.
- Liefbroer, A.C., & Dykstra, P. (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. WRR, voorstudie 107, Den Haag.
- Liefbroer, A.C. (2007). De maakbare levensloop? In T. Van der Lippe, P. Dykstra, G. Kraaykamp & J. Schippers (red.), *De maakbaarheid van de levensloop* (pp. 9-20). Assen: Van Gorcum.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument 7.
- Lodewijckx, E. (2008). *Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest 1990-2007 (en 2021). Een analyse van gegevens uit het Rijksregister*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 3.
- Manning, W. (1993). Marriage and cohabitation following premarital conception. *Journal of Marriage and the Family*, 55 (4), 839-850.
- Manting, D. (1994). *Dynamics in marriage and cohabitation: an inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Matthijs, K. (1987). Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: een statusintegratiehypothese. *Tijdschrift voor Sociologie*, 2-3, 69-102.
- Mayer, K.U. (2009). New Directions in Life Course Research, *Annual Review of Sociology*, 35, 413-433.
- Meggiolaro, S., & Ongaro, F. (2008). Repartnering after marital dissolution. Does context play a role? *Demographic Research*, 19, 1913-1934.
- Neels, K., & Theunynck, Z. (2012). *Arbeidsparticipatie van laaggeschoolde vrouwen ná ouderschap*. GGP Belgium Policy Brief, 2.
- Neels, K., Van Rossem, R., De Winter, T., & Lauwereys, G. (2011). *GGs Wave 1 Belgium. Sample design*. GGP Belgium paper series, 1.
- Parker, R. (1999). Repartnering following relationship breakdown. *Family Matters*, 53, 39-43.

- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2011). Voorhuwelijks samenwonen: een vergelijking tussen intacte en niet-intacte huwelijken in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2 (4), 1-25.
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Een nieuwe partner na een echtscheiding? Opleidingsverschillen bij mannen en vrouwen in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33 (3/4), 331-352.
- Pasteels, I., De Winter, T., Lauwereys, G., & Neels, K. (2011). *GGs Wave1 Belgium. Interviewanalysis*. GGP Belgium paper series, 4.
- Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Huwen en scheiden in de levensloop. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 65-84). Leuven: Acco.
- Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2013). Gescheiden en dan? Herpartneren in Vlaanderen anno 2010. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3 (3), 1-66.
- Pasteels, I., & Neels, K. (2010). *Union dissolution in the Second Demographic Transition? A longitudinal analysis of educational differentials in France, Belgium, Germany and the Netherlands*. Lezing op de European Population Conference, Vienna, 1-4 September 2010.
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Lappegard, T., Jasilioniene, A., Di Giulio, P., Keizer, R., & Kreyenfeld, M. (2009). *Examining nonmarital childbearing in Europe: how does union context differ across countries*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, MPIDR working paper, WP-2009-021.
- Poortman, A., & Kalmijn, M. (2002). Women's labour market position and divorce in the Netherlands: evaluating economic interpretations of the work effect. *European Journal of Population*, 18, 175-202.
- Raley, R.K. (2001). Increasing fertility in cohabiting unions: evidence for the second demographic transition in the United States? *Demography*, 38, 59-66.
- Rindfuss, R., & Van der Heuvel, A. (1990). Cohabitation: a precursor to marriage or an alternative to being single? *Population and Development Review*, 16 (4), 703-726.
- Skew, A., Evans, A., & Gray, E. (2009). Repartnering in the United Kingdom and Australia. *Journal of Comparative Family Studies*, 40 (4), 563-585.
- Sobotka, T., & Toulemon, L. (2008). Changing family and partnership behaviour: common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19, 85-138.
- Smock, P. (2000). Cohabitation in the United States: an appraisal of research themes, findings and implications. *Annual Review of Sociology*, 26, 1-20.
- Smock, P. J., & Manning, W.D. (1997). Cohabiting partners' economic circumstances and marriage. *Demography*, 34, 331-341.
- Steenhof, L., & Harmsen, C. (2002). Ex-samenwoners. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 50(3), 17-20.
- Sweeney, M. (2010). Remarriage and stepfamilies: strategic sites for family scholarship in the 21st century. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 667-684.
- Teachman, J. (2002). Stability across cohorts in divorce risk factors. *Demography*, 19, 331-352.
- Van de Kaa, D.J. (1994). The second demographic transition revisited: theories and expectations. In H. Beets, H. van den Brekel, R. Cliquet, G. Dooghe & J. De Jong Gierveld (eds.), *Population and Family in the low countries 1993: late fertility and other current issues* (pp. 81-126). Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Van der Lippe, T., Dykstra, P., Kraaykamp, G., & Schippers, J. (2007). *De maakbaarheid van de levensloop*. Assen: Van Gorcum.
- Vergauwen, J., Neels, K., & Wood, J. (2012). *Quality of demographic data in GGS wave 1*. Lezing op de European Population Conference.
- Wagner, M., & Weis, B. (2006). On the variation of divorce risks in Europe: findings from a meta-analysis of European Longitudinal Studies. *European Sociological Review*, 22 (5), 483-500.
- Wobma, E., & de Graaf, A. (2009). Scheiden en weer samenwonen. *Bevolkingstrends*, 4, 15-21.
- Wu, L.L., & Musick, K. (2008). Stability of marital and cohabiting unions following a first birth. *Population Research and Policy Review*, 27, 713-727.
- Wu, Z., & Schimmele, C.M. (2005). Repartnering after first union disruption. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 27-36.
- Zwaan, T. (1993). De verbroken vereenheid: een interpretatie van recente transitie. In T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (pp. 265-296). Amsterdam: Boom.

Bijlagen

TABEL A. Prevalentie van levensloopgebeurtenissen die ooit tijdens de levensloop plaats hadden, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in % van alle respondenten)

	Leeftijdsgroep						
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	Totaal
Mannen							
% OOI							
Ouderlijk huis verlaten	38,2	94,6	97,6	98,3	99,7	100,0	88,3
Ouderlijk huis verlaten, zonder partner in eigen huishouden	25,0	56,1	56,6	48,9	46,9	43,9	47,1
Ouderlijk huis verlaten, zonder partner maar wel met kind in eigen huishouden	0,7	4,2	10,0	12,0	8,2	10,4	7,6
1 ^e samenwoonrelatie gestart	29,6	87,2	94,3	93,4	94,8	97,6	82,9
1 ^e samenwoonrelatie geëindigd	7,5	17,0	26,0	22,3	19,7	15,5	18,6
2 ^e samenwoonrelatie gestart	3,6	10,6	18,5	16,6	13,4	7,3	12,3
2 ^e samenwoonrelatie geëindigd	1,1	2,2	5,6	7,1	4,6	1,9	4,0
Hogere orde relatie gestart	0,7	0,3	1,6	4,3	2,0	0,5	1,7
Gehuwd ^a	6,4	61,2	88,1	90,6	93,1	97,1	72,4
Gehuwd volgens het Rijksregister	12,6	54,4	80,1	90,0	94,0	95,0	69,4
Echtgescheiden ^a	0,4	7,1	21,5	20,0	16,1	7,7	12,9
Echtgescheiden volgens het Rijksregister	0,8	9,4	22,6	25,7	18,5	9,8	15,2
Samenwoonbreuk	7,5	11,2	10,0	8,3	2,6	0,0	7,2
Verweduwd ^a (na huwelijk)	0,0	0,0	0,3	1,4	4,9	14,0	2,6
Verweduwd volgens het Rijksregister	0,0	0,1	0,7	2,1	5,5	12,4	2,6
Herhuwd ^a	0,0	2,2	5,1	6,9	9,5	5,3	4,8
Herhuwd volgens het Rijksregister	0,2	3,1	9,1	12,6	10,8	6,8	7,2
Ongehuwd samengewoond met 1 ^e huwelijkspartner ^b	5,4	36,9	31,4	14,0	6,6	4,8	18,2
Ongehuwd samengewoond met 1 ^e huwelijkspartner of vorige partner ^c	5,4	37,2	32,2	15,1	6,6	4,8	18,6
Ongehuwd samengewoond vóór eventuele 1 ^e huwelijk ^d	28,2	62,8	39,3	18,6	8,2	5,8	29,3
Postmaritaal ongehuwd samengewoond ^e	0,4	3,9	13,1	13,4	11,2	5,8	8,4
Ongehuwd samengewoond (pre-, postmaritaal of zonder huwelijk)	28,2	63,5	47,6	27,7	18,0	11,6	35,0
Eigen kind ^f in huishouden	8,2	66,4	81,3	80,0	73,4	82,1	65,5
Stiefkind in huishouden	1,1	4,8	9,6	5,7	4,3	1,0	4,9
n	303	338	395	347	302	205	1.890

	Leeftijdsgroep						
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	Totaal
Vrouwen							
% OOI							
Ouderlijk huis verlaten	56,7	98,3	98,9	99,7	99,6	100	92,6
Ouderlijk huis verlaten, zonder partner in eigen huishouden	34,0	55,0	57,2	50,5	45,2	56,5	50,0
Ouderlijk huis verlaten, zonder partner maar wel met kind in eigen huishouden	3,9	9,7	25,1	22,1	16,7	20,9	17,0
1 ^e samenwoonrelatie gestart	47,8	95,4	96,9	97,9	98,2	96,9	89,4
1 ^e samenwoonrelatie geëindigd	12,5	28,4	36,0	32,4	24,8	24,6	27,5
2 ^e samenwoonrelatie gestart	6,6	23,5	24,9	20,5	14,1	5,8	17,3
2 ^e samenwoonrelatie geëindigd	1,2	5,4	8,6	5,8	6,3	3,1	5,4
Hogere orde relatie gehad	0,3	1,7	3,0	1,3	0,7	1,0	1,5
Gehuwd ¹	17,9	68,4	89,7	95,5	97,4	96,3	78,1
Gehuwd volgens het Rijksregister	23,1	66,6	87,5	93,8	96,5	96,2	76,7
Echtgescheiden ^a	1,8	11,8	28,6	26,8	16,3	7,9	17,3
Echtgescheiden volgens het Rijksregister	1,9	13,9	26,2	26,5	17,8	8,9	16,7
Samenwoonbreuk	10,8	16,6	12,0	7,6	2,2	1,1	9,1
Verweduwd ^a (na huwelijk)	0,0	0,9	2,2	4,2	15,2	33,5	7,2
Verweduwd volgens het Rijksregister	0,1	0,6	1,9	5,6	14,7	34,8	7,9
Herhuwd ^a	0,9	2,9	8,9	9,5	10,4	2,6	6,4
Herhuwd volgens het Rijksregister	0,5	4,8	10,7	12,5	9,1	5,0	7,4
Ongehuwd samengewoond met 1 ^e huwelijkspartner ^b	10,8	40,4	22,1	13,4	6,3	4,7	17,3
Ongehuwd samengewoond met 1 ^e huwelijkspartner of vorige partner ^c	11,6	41,3	23,4	14,5	6,7	4,7	18,2
Ongehuwd samengewoond vóór eventuele 1 ^e huwelijk ^d	40,6	68,5	31,3	18,7	7,4	5,2	29,9
Postmaritaal ongehuwd samengewoond ^e	0,3	8,3	17,9	16,1	9,3	5,2	10,6
Ongehuwd samengewoond (pre-, postmaritaal of zonder huwelijk)	40,9	72,2	44,5	32,6	16,3	10,0	38,2
Eigen kind ^f in huishouden	21,2	78,5	85,5	85,0	81,9	78,5	72,9
Stiefkind in huishouden	0,6	5,4	5,9	3,4	1,9	2,1	3,5
n	299	312	420	398	283	120	1.910

^a Ongeacht de rang van de samenwoonrelatie.^b Premaritaal samengewoond met 1^e huwelijkspartner.^c Alle relaties tot en met het 1^e huwelijk worden beschouwd.^d Ongehuwd samenwonend zonder eerder gehuwd te zijn, nadien al dan niet gehuwd.^e Na een 1^e huwelijk ongehuwd samengewoond in een (van de) volgende samenwoonrelatie(s).^f Biologisch of adoptiekind.

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10); Rijksregister 2011.

TABEL B. Prevalentie van levensloopgebeurtenissen *op moment van interview*, mannen en vrouwen, per geboortecohorte (in % van alle respondenten)

	Leeftijdsgroep						
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	Totaal
Mannen							
% NU							
Niet inwonend bij ouders	33,6	91,4	97,0	97,7	99,7	100,0	86,7
Niet inwonend bij ouders, eigen huishouden zonder partner	10,4	13,8	12,8	14,8	13,8	11,6	13,0
Niet inwonend bij ouders, eigen huishouden zonder partner, met kind	0,4	1,3	1,6	2,9	1,0	1,0	1,4
Nog nooit samenwoonrelatie	72,0	13,9	6,0	6,7	5,3	2,5	17,8
In 1 ^e samenwoonrelatie	21,9	68,7	67,2	70,1	74,7	81,2	63,3
Zonder partner ^a na 1 ^e samenwoonrelatie	2,5	6,1	7,3	5,9	6,3	8,6	6,0
In 2 ^e samenwoonrelatie	2,5	8,1	13,7	9,4	9,7	5,6	8,6
Zonder partner ^a na 2 ^e samenwoonrelatie	0,4	1,3	2,4	2,1	1,3	1,0	1,5
In 3 ^e of hogere orde samenwoonrelatie	0,7	1,6	3,1	2,9	1,3	1,0	1,9
Zonder partner ^a na 3 ^e of hogere orde samenwoonrelatie	0,0	0,3	0,3	2,9	1,3	0,0	0,9
Ongehuwd	93,2	39,1	12,4	9,1	6,9	2,9	27,6
Gehuwd (1 ^e huwelijk)	6,4	53,5	65,2	69,1	72,5	77,3	56,9
Echtgescheiden of feitelijk gescheiden	0,4	5,1	17,5	15,4	9,8	3,4	9,4
Verweduwd (ongeacht huwelijksrang)	0,0	0,0	0,3	0,9	3,9	11,6	2,1
Herhuwd (hogere orde huwelijk)	0,0	2,2	4,6	5,4	6,9	4,8	4,0
In een huwelijk na ongehuwd samenwonen met huwelijkspartner	5,0	33,7	27,6	13,1	9,2	7,3	17,3
Premaritaal ongehuwd samenwonend (nooit eerder gehuwd)	18,9	21,2	4,9	1,7	1,3	1,0	8,5
Postmaritaal ongehuwd samenwonend (eerder gehuwd)	0,0	2,6	7,5	5,1	3,0	1,9	3,7
Ongehuwd samenwonend	18,9	23,8	12,4	6,9	4,3	2,9	12,2
Eigen kind ^b in het huishouden	7,5	62,5	72,0	49,7	16,1	6,8	39,8
Stiefkind in het huishouden	1,1	3,9	5,9	1,4	0,7	0,0	2,5
n	303	338	395	347	302	205	1.890

	Leeftijdsgroep						
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	Totaal
Vrouwen							
% NU							
Niet inwonend bij ouders	52,5	97,4	98,7	99,2	99,6	100	91,6
Niet inwonend bij ouders, eigen huishouden zonder partner	13,4	8,9	17,1	17,9	18,2	24,6	16,3
Niet inwonend bij ouders, eigen huishouden zonder partner, met kind	3,0	3,4	11,7	6,1	3,3	1,1	5,5
Nog nooit samenwoonrelatie	54,9	4,6	3,7	2,4	2,8	4,3	11,7
In 1 ^e samenwoonrelatie	33,6	67,1	60,8	64,5	70,2	67,5	60,2
Zonder partner ^a na 1 ^e samenwoonrelatie	5,2	4,6	9,9	11,9	11,5	21,5	10,0
In 2 ^e samenwoonrelatie	4,9	17,9	16,2	15,2	8,7	3,1	12,2
Zonder partner ^a na 2 ^e samenwoonrelatie	1,2	1,2	4,6	4,3	5,2	2,5	3,3
In 3 ^e of hogere orde samenwoonrelatie	0,3	3,5	4,4	1,1	1,2	0,6	2,1
Zonder partner ^a na 3 ^e of hogere orde samenwoonrelatie	0,0	1,2	0,5	0,5	0,4	0,6	0,5
Ongehuwd	81,8	31,5	9,9	4,5	3,0	3,1	21,8
Gehuwd (1 ^e huwelijk)	16,1	55,0	58,0	62,9	65,9	58,1	53,2
Echtgescheiden of feitelijk gescheiden	1,2	10,9	22,2	20,8	9,6	4,7	13,1
Verweduwd (ongeacht huwelijksrang)	0,0	0,3	2,2	3,4	14,4	32,5	6,8
Herhuwd (hogere orde huwelijk)	0,9	2,3	7,8	8,4	7,0	1,6	5,2
In een huwelijk na ongehuwd samenwonen met huwelijkspartner	10,8	34,7	20,9	14,2	8,5	5,2	16,7
Premaritaal ongehuwd samenwonend (nooit eerder gehuwd)	22,7	23,8	5,9	1,8	0,4	0,5	9,2
Postmaritaal ongehuwd samenwonend (eerder gehuwd)	0,0	6,3	7,1	6,1	1,9	1,6	4,3
Ongehuwd samenwonend	22,7	30,1	13,0	7,9	2,3	2,1	13,5
Eigen kind ^b in het huishouden	20,9	78,5	80,8	47,4	14,1	6,3	46,4
Stiefkind in het huishouden	0,3	4,0	2,9	0,8	0,0	0,0	1,5
n	299	312	420	398	283	120	1.910

^a Zonder partner = zonder inwonende partner. LAT-relaties worden buiten beschouwing gelaten.

^b Biologisch of adoptiekind.

Bron: GGS – Belgium, golf 1 (2008-'10).

Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding

Sofie Vanassche, Martine Corijn, An Katrien Sodermans & Koen Matthijs

Inleiding

Sinds de jaren 70 daalt in ons land het aantal huwelijken en stijgt het aantal echtscheidingen (Corijn, 2012). Sinds de jaren 90 neemt het aantal koppels dat ongehuwd gaat samenwonen, evenals het aantal dat uit elkaar gaat, toe (Corijn, 2004; Pasteels et al., 2013). Van alle samenwonende paren die in ons land in 2004 uit elkaar gingen, was het jaar voordien 58% gehuwd en 42% ongehuwd (Defever & Mortelmans, 2011). Koppels gaan steeds vaker uit elkaar, maar een (echt)scheiding is zelden een eindpunt. Vier jaar na hun (echt)scheiding in 2004 woonde 43% opnieuw met een partner samen (Defever & Mortelmans, 2011). Eens gescheiden, maken mannen en vrouwen nadien vaak nieuwe gezinstransities. In Vlaanderen gaan ruim 2 op de 3 mannen en vrouwen binnen de vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partnerrelatie aan, al dan niet gevolgd door samenwonen en/of hertrouwen. Slechts een minderheid blijft, gewenst of niet, zonder nieuwe partner (Defever & Mortelmans, 2011; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012). Maar ook nieuwe partnerrelaties, samenwonend of niet, gehuwd of niet, blijven niet altijd duren. Ongehuwde samenwoonrelaties zijn minder stabiel dan gehuwde, en huwelijken van hogere orde zijn minder stabiel dan eerste huwelijken (Corijn, 2013; Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013, beiden in deze SVR-studie; Poortman & Lyngstad, 2007; Wobma & De Graaf, 2009). Sommige ooit-gescheiden mannen en vrouwen, en hun kinderen, ervaren dus bijkomende relatiebreuken (Brody, Neubaum & Forehand, 1988; Teachman, 2008).

Tot op heden zijn er voor Vlaanderen weinig of geen bronnen die toelaten om de gezinstrajecten na een (echt)scheiding uit te tekenen. Er zijn na een (echt)scheiding uiteenlopende trajecten mogelijk. In dit hoofdstuk focussen we op het partnerrelatietraject (met nieuwe partners) en op het ouderschapstraject (met de geboorte van kinderen en de komst van stiefkinderen) na de ontbinding van een eerste huwelijk. Omdat kinderen doorgaans binnen (samenwoon)relaties worden geboren, zijn beide trajecten verweven. Indien de transities na een (echt)scheiding al worden bestudeerd, beperkt de studie zich vaak tot een analyse van de afzonderlijke gebeurtenissen: opnieuw gaan samenwonen met een partner (Beaujouan, 2012; Meggiolaro & Ongaro, 2008; Wu & Schimmele, 2005), hertrouwen (Koo, Suchindran & Griffith, 1984; Teachman & Heckert, 1985; Wilson & Clarke, 1992; Wu & Schimmele, 2005), ongehuwd samenwonen versus hertrouwen (De Graaf & Kalmijn, 2003; Matthijs, 1987), of een kind krijgen in een nieuwe relatie

(Beaujouan & Solaz, 2008; Brown, 2000; Buber & Prskawetz, 2000; Carlson & Furstenberg, 2006; Holland & Thomson, 2010; Jefferies, Berrington & Diamond, 2000; Wineberg, 1990). Deze studies leveren inzichten in de determinanten van de vermelde gebeurtenissen, maar bieden geen zicht op het volledige traject, noch op de volgorde en de timing van de opeenvolgende gebeurtenissen. Bovendien zijn ook recentere studies over herpartneren doorgaans beperkt tot samenwonen of hertrouwen (Beaujouan, 2012; De Graaf & Kalmijn, 2003). Niet-inwonende partners worden slechts uitzonderlijk in rekening gebracht (Parker, 1999; Hughes, 2000; Pasteels et al., 2012). Andere studies beperken zich tot de leefvorm na een (echt)scheiding (Corijn, 2005a; Corijn & Lodewijckx, 2009; Defever & Mortelmans, 2011), al dan niet met verrekening van het afgelegde traject tot die leefvorm.

In België voltrekken 2 op de 3 echtscheidingen zich tussen echtparen met gemeenschappelijke kinderen (FOD Justitie, 2011). Dit aandeel is hoger dan in de ons omringende landen (OECD, 2011). We kunnen deze cijfers ook bekijken vanuit het kindperspectief. Lodewijckx (2005) berekende op basis van Rijksregistergegevens van 2004 dat in Vlaanderen 11% van alle kinderen tussen 0 en 17 jaar uit de echt gescheiden ouders heeft, 3% feitelijk gescheiden ouders en 6% nooit-gehuwde gescheiden ouders. Bijna 20% van de Vlaamse kinderen heeft dus een ouderlijke (echt)scheiding meegemaakt, dit waren destijds ongeveer 250.000 kinderen. Deze kinderen zijn na de (echt)scheiding de facto betrokken bij de eventuele gezinstransities van hun vader én van hun moeder. Wanneer nieuwe partners kinderen meebrengen uit vorige relaties, dan is bij de start van een nieuwe partnerrelatie sprake van stiefgezinsvorming. Een nieuwe relatie van moeder en/of vader betekent voor kinderen de komst van een (inwonende) stiefouder, waarmee de ouder al dan niet trouwt. Indien een kind wordt geboren binnen die nieuwe partnerrelatie, dan krijgen kinderen uit vorige relaties er een halfbroer of -zus bij. Indien kinderen uit vorige relaties van beide partners samenleven, hebben ze stiefbroers en -zussen. Indien er vanuit het kindperspectief stief- of halfbroers en -zussen wonen in het gezin, spreekt men van complexe stiefgezinnen. Indien slechts één van de partners kinderen meebrengt uit een vorige relatie, en er geen kind wordt geboren binnen de nieuwe partnerrelatie, spreekt men van eenvoudige stiefgezinnen (Ganong & Coleman, 2004).

Het hebben van kinderen is een belangrijke determinant van de nahuwelijkse gezinstrajecten. Verschillende studies tonen een verband tussen de aanwezigheid van kinderen enerzijds en het herpartneren anderzijds (Beaujouan, 2010; Bumpass, Sweet & Castro Martin, 1990; de Graaf & Kalmijn, 2003; Ivanova, Kalmijn & Uunk, 2012; Pasteels et al., 2012; Koo et al. 1984; Teachman & Heckert, 1985; Wijckmans et al., 2011). Gescheiden personen zonder kinderen wensen vaak nog kinderen, wat hun verder relatie- en ouderschapstraject beïnvloedt (Beaujouan & Solaz, 2008; Brown, 2000; Buber & Prskawetz, 2000; Corijn, Wijckmans & Van Bavel, 2013; Wijckmans et al., 2011).

Er zijn niet alleen verschillen tussen de nahuwelijkse gezinstrajecten van ouders en van niet-ouders, maar ook tussen deze van de ouders onderling. Zo beklemtoont Sassler (2010) het belang van de verblijfsregeling van kinderen uit vorige relaties voor de verdere gezinstrajecten. In dit hoofdstuk focussen we op de impact van de verblijfsregeling van de kinderen op de nahuwelijkse gezinstrajecten, vanuit zowel het ouder- als het kindperspectief. Vanuit het kindperspectief bepaalt de verblijfsregeling of de gezinstransities van moeder en vader ervaren worden bij een ouder waarmee het kind (al dan niet voltijds) samenwoont. De meeste studies beperken zich tot gezinstransities binnen het huishouden waar het kind verblijft (Fomby & Cherlin, 2007)

en negeren de transities van de ouder met wie het kind niet samenwoont. Door de wettelijke en culturele verschuiving in de richting van verblijfsco-ouderschap woont een steeds groter wordende groep kinderen deeltijds bij moeder en deeltijds bij vader; dit is ook zo in Vlaanderen (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011, 2012). In recente echtscheidingscohorten leeft 1 op de 3 kinderen afwisselend minstens een derde van de tijd bij moeder en bij vader. Deze kinderen hebben een hogere kans om in minstens één van hun ouderlijke huishoudens de transitie naar een stiefgezin mee te maken (Sodermans et al., 2012). Vanuit het ouderperspectief bepaalt de verblijfsregeling de ouderschapsstatus van de gescheiden moeders en vaders. Er zijn belangrijke verschillen in de relatie- en ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding van mannen en vrouwen met inwonende en niet-inwonende kinderen (Beaujouan, 2012). De evolutie naar meer verblijfsco-ouderschap heeft een nieuwe categorie ouders gecreëerd, namelijk ooit-gescheiden ouders met deeltijds inwonende kinderen. Deze trend heeft tegengestelde implicaties voor vaders en moeders, wat meteen een geslachtsdimensie aan onze vraagstelling toevoegt. Ooit-gescheiden moeders hebben steeds minder vaak voltijds inwonende kinderen; ooit-gescheiden vaders hebben steeds minder vaak niet-inwonende kinderen. Hierdoor krijgen ooit-gescheiden moeders meer en ooit-gescheiden vaders minder ‘kind-vrije’ tijd. Tot op heden werd weinig aandacht besteed aan de impact hiervan op de gezinstrajecten.

De eerste doelstelling van dit hoofdstuk is om de gezinstrajecten na een (echt)scheiding van ouders en kinderen in kaart te brengen. De tweede doelstelling beoogt factoren die samenhangen met de onderscheiden gezinstrajecten op te sporen, met een focus op de ouderschapsstatus. Meer specifiek wordt nagegaan of het hebben van kinderen en de verblijfsregeling van kinderen ten tijde van de (echt)scheiding samenhangen met de aard van de nahuwelijkse gezinstrajecten.

1. Literatuur en onderzoeksvragen

1.1. Ouderschap en partnerrelatietrajecten na een (echt)scheiding

Eerdere studies tonen aan dat vrouwen met kinderen een lagere kans hebben op een nieuwe partnerrelatie, samenwoonrelatie of hertrouw na een (echt)scheiding dan vrouwen zonder kinderen (Beaujouan, 2010; Bumpass et al., 1990; de Graaf & Kalmijn, 2003; Ivanova, et al., 2012; Koo et al., 1984; Pasteels, et al., 2012; Teachman & Heckert, 1985). De resultaten voor mannen zijn minder consistent. Sommige studies vinden dat ook mannen met kinderen een lagere herpartnerkans hebben dan kinderloze mannen, maar het effect is meestal minder sterk dan bij vrouwen (Ivanova et al., 2012; Poortman, 2007); andere studies vinden positieve effecten (Bemhardt & Goldscheider, 2002; Goldscheider & Sassler, 2006; Stewart, Manning & Smock, 2003). Er zijn zelfs studies die een groter negatief effect vinden van inwonende kinderen voor mannen dan voor vrouwen (de Graaf & Kalmijn, 2003). Daarnaast verschillen de resultaten ook naargelang het aantal kinderen en hun leeftijd op het moment van de (echt)scheiding. Meer en jongere kinderen zouden nog sterker negatief gerelateerd zijn aan de herpartnerkans (Ivanova et al., 2012; Meggiolaro & Ongaro, 2008; Poortman, 2007).

Er zijn uiteenlopende verklaringen voor de verschillen inzake het aangaan van een nieuwe (samenwoon)relatie tussen gescheiden ouders en niet-ouders, en tussen gescheiden ouders mét en zonder inwonende kinderen. Ze kaderen binnen drie algemene factoren: nood aan een partner, aantrekkelijkheid als partner en gelegenheid om een partner te ontmoeten (Becker, 1991;

Goldscheider & Waite, 1986; de Graaf & Kalmijn, 2003; Oppenheimer, 1988). (Inwonende) kinderen zouden de *nood aan een partner* verhogen, zowel financieel als qua zorg. Het financiële aspect zou vooral bij vrouwen een rol spelen (Poortman, 2000); de nood aan ondersteuning in de zorg voor het gezin vooral bij mannen (Pasteels et al., 2012). Voor het eerste is weinig empirische evidentie, daar moeders met inwonende kinderen vaker een lagere herpartnerkans hebben dan andere vrouwen. Studies die positieve effecten vinden van kinderen op de herpartnerkans van mannen kunnen echter op de nood aan ondersteuning in de zorgrol wijzen. Een tweede noodgerelateerde verklaring is dat niet-ouders meer behoefte hebben aan een nieuwe partner om hun kinderwens te realiseren (Beaujouan, 2010; Lampard & Peggs, 1999; Meggoliaro & Ongaro, 2008). Bovendien zouden ouders met inwonende kinderen zich minder eenzaam voelen en daardoor minder behoefte hebben aan samenwonen met een partner (Lampard & Peggs, 1999). Ouders zouden minder *aantrekkelijk* zijn op de relatiesmarkt dan kinderloze partners: potentiële partners kunnen worden afgeschrikt door de op te nemen stiefouderrol (de Graaf & Kalmijn, 2003; Ivanova et al., 2012; Stewart et al., 2003). Daarenboven kunnen kinderen uit een vorige relatie ook gezien worden als een *resource drain*, zowel financieel als emotioneel (Stewart et al., 2003). De opvoeding van kinderen vraagt immers tijd, geld en energie die niet in de partnerrelatie of andere zaken kan worden geïnvesteerd. Studies rond partnerkeuze tonen aan dat er geslachtsverschillen zijn: vrouwen zouden meer bereid zijn om te herpartneren met iemand met kinderen dan mannen (South, 1991). Hier kan ruil een rol spelen. Wie zelf kinderen heeft, kan geen te hoge eisen opleggen aan de andere partij. Inwonende kinderen beperken de *ontmoetingsmogelijkheden* met potentiële, nieuwe partners (Beaujouan, 2010; Wallerstein & Blakeslee, 1989). Dit geldt vooral voor ouders van jonge kinderen. De Graaf & Kalmijn (2003) vinden sterkere evidentie voor deze hypothese dan voor de twee voorgaande (nood aan een partner en aantrekkelijkheid). Nieuwe partnerrelaties kunnen ten slotte ook botsen op weerstand door het kind en hierdoor een terughoudendheid voor een nieuwe partnerrelatie bij de ouder creëren (Lampard & Peggs, 1999). Hoewel kinderen ongetwijfeld ook nieuwe mogelijkheden voor het ontmoeten van potentiële partners kunnen creëren (bijvoorbeeld via de schoolomgeving), wijst weinig empirische evidentie in die richting.

Er zijn niet enkel verschillen tussen ouders en niet-ouders inzake herpartneren, maar ook inzake het type relatie dat ze aangaan. Indien ouders herpartneren, kiezen ze vaker dan niet-ouders om niet samen te wonen met de nieuwe partner (Lampard & Peggs, 1999; Martin, 1994). Hier zijn er diverse redenen voor. Er kunnen praktische of financiële motieven zijn (Lampard & Peggs, 1999), maar het kan ook te maken hebben met de angst voor conflicten tussen het kind en de nieuwe partner (Beaujouan, 2010). Studies bevestigen dat ongehuwd samenwonen wordt verkozen boven hertrouw indien er kinderen uit vorige relaties zijn (Bennett, Bloom & Miller, 1995; Clarkberg, Stolzenberg & Waite, 1995; Carlson, McLanahan & England, 2004; Graefe & Lichter, 1999).

Het is duidelijk dat de verblijfsregeling van de kinderen een bepalende factor is bij de vermelde verklaringen voor de samenhang tussen ouderschap en herpartneren. Zo zouden inwonende kinderen zorgen voor meer terughoudendheid bij potentiële partners dan niet-inwonende kinderen (De Graaf & Kalmijn, 2003). De resultaten van Beaujouan (2010, 2012) suggereren zelfs dat de verblijfsregeling van de kinderen belangrijker is voor het herpartneren dan het ouderschap zelf: moeders met niet-voltijds inwonende kinderen gingen even vaak een nieuwe partnerrelatie aan in de eerste vijf jaar na hun scheiding dan kinderloze vrouwen. Het feit dat vrouwen minder vaak nieuwe samenwoonrelaties aangaan dan mannen wordt in deze studie verklaard

door het feit dat moeders na een (echt)scheiding veel vaker dan vaders voltijds inwonende kinderen hebben. Tot op heden werd in de meeste studies enkel een onderscheid gemaakt tussen ouders en niet-ouders, of tussen ouders met inwonende of niet-inwonende kinderen. Wij gaan een stap verder en onderscheiden ook ouders met kinderen in verblijfsco-ouderschap of dus deeltijds inwonende kinderen.

De eerste onderzoeksvraag luidt: *verschillen de partnerrelatietrajecten van mannen en vrouwen in de eerste zeven jaar na de feitelijke scheiding naargelang hun ouderschapsstatus?* We vergelijken hiervoor de trajecten van mannen en vrouwen zonder kinderen, met enkel meerderjarige kinderen en met minderjarige kinderen. Binnen de laatste groep maken we een onderscheid naargelang de kinderen op het moment van de feitelijke scheiding voltijds, deeltijds of niet inwonen bij hun ouder. Er wordt ook rekening gehouden met het aantal eigen kinderen en de leeftijd van het jongste kind op het moment van de feitelijke scheiding.

1.2. Ouderschap en ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding

Het ouderschap en de verblijfsregeling van kinderen uit vorige relaties hebben niet alleen een invloed op de verdere relatievorming, maar ook op het krijgen van kinderen binnen nieuwe relaties (Beaujouan, 2011; Buber & Prskawetz, 2000; Holland & Thomson, 2010; Jefferies et al., 2000; Kalmijn & Gelissen, 2002; Meggoliaro & Ongaro, 2010; Vikat, Thomson & Prskawetz, 2004; Wijckmans et al. 2011; Wijckmans, Corijn & Van Bavel, 2012). Hierrond zijn er drie dominante hypothesen: de *ouderschapshypothese* veronderstelt dat mannen en vrouwen in de eerste plaats ouders willen worden. De *relatiebevestigingshypothese* beklemtoont het belang van een gedeeld biologisch kind ter bevestiging van de relatie (Kalmijn & Gelissen, 2007). Voor beide hypothesen is er empirische evidentie (Buber & Prskawetz, 2000; Griffith et al., 1985; Vikat et al., 1999; Wineberg, 1990). De *broer/zushypothese* stelt dat mannen en vrouwen met slechts één kind uit een vorige relatie een halfbroer of -zus willen voor dat kind (Vikat, Thomson & Hoem, 1999). Een recente aanvulling in de literatuur is de *hypothese inzake de opvoedingsverantwoordelijkheid*. Die stelt dat de kans om een kind te krijgen binnen een nieuwe relatie afhankelijk is van de opvoedingsverantwoordelijkheid die ouders reeds opnemen voor kinderen uit vorige relaties (Vikat et al., 2004). De verblijfsregeling van kinderen uit vorige relaties is hierbij relevant. Vooral inwonende kinderen uit vorige relaties reduceren de kans op een nieuwe geboorte. Maar Kalmijn en Gelissen (2007) vonden dat vooral niet-inwonende kinderen uit een vorige relatie negatief samenhangen met de kans op een geboorte binnen een nieuwe partnerrelatie. Hun verklaring is dat de bijkomende kost van een geboorte lager is wanneer reeds sprake is van een (stief)gezin. Bij niet-inwonende kinderen impliceert een geboorte een grotere gezinstransitie. De resultaten zijn dus niet eenduidig. Wij kennen geen onderzoek dat deeltijds inwonende kinderen in rekening brengt.

Het is belangrijk de ouderschapsstatus van beide partners in de nieuwe relatie in rekening te brengen. Twee niet-ouders zullen andere wensen en noden hebben inzake ouderschap dan één ouder en één niet-ouder of dan twee ouders. Door de toename van het aantal echtscheidingen ontmoeten gescheiden personen, waarvan 2 op de 3 in ons land kinderen hebben, elkaar steeds vaker op de relatie- en huwelijksmarkt (Corijn, 2005b). Recent voltrekt 41% van alle herhuwelijken zich in België tussen twee gescheiden partners, en 50% tussen een gescheiden en een nooit-gehuwde partner (ADSEI, SVR-bewerking). Daarbij wordt de kans steeds groter

dat minstens één van beide reeds kinderen uit een vorige relatie heeft. Uit onderzoek blijkt dat ouders vaker met andere ouders herpartneren dan met kinderloze mannen en vrouwen (Goldschneider & Sassler, 2006). De ouderrol van een gescheiden persoon wordt dus niet alleen bepaald door de eigen vruchtbaarheidsgeschiedenis, maar ook door die van de partner. Het starten van een relatie met een partner met (inwonende) kinderen impliceert immers een transitie naar stiefouderschap. Zowel de verblijfsregelingen van de eigen kinderen, als die van de kinderen van de partner zijn in deze context belangrijk.

De tweede onderzoeksvraag luidt: *verschillen de ouderschapstrajecten van mannen en vrouwen in de eerste zeven jaar na de feitelijke scheiding naargelang hun ouderschapsstatus?* We vergelijken hiervoor de nahuwelijkse gezinstrajecten – in termen van de geboorte van een kind en de komst van een stiefkind – van mannen en vrouwen zonder kinderen, met enkel meerderjarige kinderen en met minderjarige kinderen. Binnen de laatste groep maken we een onderscheid naargelang de kinderen voltijds, deeltijds of niet inwonen op het moment van de feitelijke scheiding. We brengen tevens het aantal eigen kinderen en de leeftijd van het jongste kind op het moment van de feitelijke scheiding in rekening.

1.3. Andere determinanten van relatie- en ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding

Bij een analyse van nahuwelijkse gezinstrajecten over een langere historische periode moet rekening worden gehouden met veranderingen doorheen de tijd. De continue toename van het aantal echtscheidingen ging ook in Vlaanderen gepaard met een veranderende samenstelling van de groep uit de echt gescheiden personen, onder meer qua gemiddelde huwelijks- en echtscheidingsleeftijd, duur van het verbroken huwelijk, en de aanwezigheid van kinderen (Corijn, 2005b, 2011). Door de toegenomen tolerantie voor een (echt)scheiding, nam ook de tolerantie voor en toegang tot een nahuwelijk relatie- en gezinsleven toe (Corijn, 2013, in deze SVR-studie). Terwijl de kans op een herhuwelijk afneemt doorheen de tijd, neemt de globale kans op (het samenwonen met) een nieuwe partner toe (Corijn, 2005a, 2005b, 2012; de Graaf & Kalmijn, 2003; Meggiolaro & Ongaro, 2008; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012). Bovendien is er meer destandaardisatie van de levensloop in recentere cohorten, wat zich vertaalt in meer variatie van gezinstrajecten na een (echt)scheiding (Elzinga & Liefbroer, 2007; Lesthaeghe & Neels, 2002). Ongehuwd samenwonen wordt in België niet enkel vóór, maar ook na een huwelijk populairder (Corijn, 2004; Pasteels et al., 2011), terwijl de hertrouwkansen dalen (Corijn, 2012). Voor de kinderen uit ontbonden relaties traden er, onder meer door de wetswijzigingen, ook verschuivingen op inzake de verblijfsregeling. Zo nam de kans op verblijfsco-ouderschap toe (Sodermans et al., 2012).

De leeftijd bij de (echt)scheiding (en/of de duur van het huwelijk) bepaalt ook sterk de aard van het verdere relatie- en ouderschapstraject. Wie jong (uit de echt) scheidt, heeft meer nood aan een nieuwe partner, is gemiddeld aantrekkelijker als partner, en heeft meer mogelijkheden om nieuwe partners te ontmoeten. De frequentie en de snelheid van het herpartneren neemt af met de leeftijd, maar met een ander tempo voor mannen en vrouwen (Beaujouan, 2012; Pasteels et al., 2012). Vrouwen die na hun 40 jaar scheiden, hebben nog weinig kans op een extra geboorte. De leeftijd van de kinderen, zeker van het jongste kind, speelt ook een rol, onder meer omdat hij sterk samenhangt met de leeftijd van de ouders.

Ten slotte mag ook de rol van het opleidingsniveau van de partners voor het verdere gezinstraject na een relatie-ontbinding niet worden genegeerd (Dykstra & Poortman, 2009; Sweeney, 1997). In Vlaanderen hebben lager opgeleide mannen een kleinere herpartnerkans; voor vrouwen geldt dit niet (Pasteels et al., 2012).

Deze drie determinanten ((echt)scheidingscohort, leeftijd bij (echt)scheiding en opleidingsniveau) zijn des te belangrijker omdat ze samenhangen met de verblijfsregeling van de kinderen. Ex-partners met kinderen in verblijfsco-ouderschap zijn vaker hoger opgeleid en zijn recenter gescheiden (Gunnøe & Braver, 2001; Sodermans, Matthijs & Swicegood, 2013; Strohschein, 2005). Mede daardoor zijn kinderen in verblijfsco-ouderschap gemiddeld jonger dan kinderen die voltijds bij de moeder of de vader verblijven (Sodermans et al., 2012), wat ook samenhangt met de leeftijd van de moeder en de vader bij de (echt)scheiding.

2. Data en methode

2.1. Data

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, gebruiken we de data van het survey-onderzoek *Scheiding in Vlaanderen* (SiV) (Mortelmans et al., 2011). De steekproef bestaat uit eerste huwelijken, gesloten tussen 1971 en 2008, en die in 2009 al dan niet waren ontbonden. De steekproef werd disproportioneel getrokken naar huwelijksuitkomst (1/3 intact, 2/3 niet intact), maar proportioneel naar huwelijksjaar. Het ging om huwelijken tussen partners van verschillend geslacht, die beiden niet eerder waren gehuwd, en die tussen 18 en 40 jaar oud waren bij de huwelijkssluiting. Beide partners hadden de Belgische nationaliteit van bij geboorte en waren gedomicilieerd in het Vlaamse Gewest, zowel op het moment van de huwelijkssluiting als van de steekproeftrekking. Een bijkomende voorwaarde was dat beide partners maximaal één keer gescheiden mochten zijn. Op basis van Rijksregistergegevens blijkt dat ongeveer 10% van zowel de ooit-gescheiden mannen als vrouwen, die voor het eerst huwden in de periode 1971-2008, minstens tweemaal uit de echt gescheiden was (Rijksregisterdata, SVR-berekening). De uitsluiting van tweede echtscheidingen leidt tot een overschatting van stabiele nahuwelijkse trajecten, wat zeker niet genegeerd mag worden bij het interpreteren van de resultaten van deze studie.

De ex-partners werden bevraagd aan de hand van een CAPI-interview. Indien er minstens één gezamenlijk kind was met de partner uit het eerste huwelijk, werd (op toevallige wijze) een gezamenlijk kind geselecteerd, waarover aan de vader/moeder een aantal vragen werden gesteld, onder meer over de verblijfsregeling van dat kind. Er werd voorkeur gegeven aan kinderen die inwoonden bij (minstens) één ouder en die minstens 10 jaar oud waren op het moment van de bevraging. De volledige relatiegeschiedenis na de feitelijke scheiding werd retrospectief bevraagd, met gedetailleerde informatie over de timing, het type, de duur en de stabiliteit van alle partnerrelaties. Voor elke nieuwe partnerrelatie is gekend of en wanneer er een gezamenlijk kind werd geboren. Voor elke samenwoonrelatie is gekend of de nieuwe partner kinderen had uit vorige relaties. Bijkomend werd gevraagd of die kinderen van de nieuwe partner ooit inwoonden in het huishouden van de respondent. Gelet op de vage formulering van deze vraag, zullen er wellicht verschillen zijn in het aandeel van de tijd die deze kinderen in het huishouden doorbrengen. Sommige respondenten zullen een kind als inwonend beschouwen indien ze

er enkele dagen per maand mee samenwonen; anderen zullen pas spreken van een inwonend kind als dat kind hoofdzakelijk bij hen inwoont.

In dit hoofdstuk selecteren we uit de SiV-steekproef de mannen en vrouwen die minstens al zeven jaar feitelijk gescheiden waren op het moment van het interview, wat een onderzoeksgroep van 1.530 mannen en 1.762 vrouwen oplevert (zie bijlage 1).

2.2. Variabelen

2.2.1. Afhankelijke variabelen

De twee afhankelijke variabelen zijn het partnerrelatietraject en het ouderschapstraject na de feitelijke ontbinding van een eerste huwelijk. In het partnerrelatietraject integreren we de timing, de stabiliteit en het type partnerrelatie. In het ouderschapstraject gaat het om de timing van een samenwoonrelatie, de vruchtbaarheidsgeschiedenis van de nieuwe partner, en de timing van de geboorte van een kind binnen de nieuwe samenwoonrelatie. Nahuwelijkse gezinstrajecten van zeer uiteenlopende duur kunnen niet met elkaar worden vergeleken. Trajecten met eenzelfde duur kunnen wel vergeleken worden, daarom belichten we de trajecten in de eerste zeven jaar na de feitelijke scheiding. Onderzoek leert immers dat mannen en vrouwen die na een (echt)scheiding herpartneren en kinderen krijgen, dat relatief snel doen (Defever & Mortelmans, 2011; Pasteels et al., 2012). De datum van de feitelijke scheiding (dus niet die van de officiële echtscheiding) geldt als startdatum van het nahuwelijkse traject. Daarom schrijven we verder in de tekst na een (echt)scheiding. Er verstrijken vaak een aantal maanden tussen de feitelijke en wettelijke scheiding (Bastais et al., 2011), waarin men reeds nieuwe partnerrelaties kan aangaan.

Voor beide trajecten wordt een typologie opgesteld met behulp van sequentie-analyse (zie Abbott & Tsay, 2000; Billari, Fürnkranz & Prskawetz, 2006; Wu, 2000). Concreet worden de gezinstrajecten van de gescheiden mannen en vrouwen opgedeeld in tijdseenheden (maanden) en per tijdseenheid wordt een status toegekend. De doelstelling is om clusters van op elkaar lijkende trajecten te vinden aan de hand van de aard, de duur en de volgorde van de onderscheiden statussen. We gebruiken de *Ward method* om de individuele opeenvolging van statussen (sequenties) te clusteren in een aantal betekenisvolle groepen, gebaseerd op de *optimal matching distance matrix*.¹ Er werd geopteerd voor een clusteroplossing waarbij de gezinstrajecten voor mannen en vrouwen gezamenlijk werden ingebracht. Dit stelt ons in staat uitspraken te doen over mogelijke geslachtsverschillen. De modellering van de trajecten van zeven jaar op maand-niveau steunt op 84 opeenvolgende statussen. Voor het partnerrelatietraject onderscheiden we vier statussen: zonder vaste partner, met een niet-inwonende vaste partner, ongehuwd samenwonend en hertrouwd. Enkel partnerrelaties die minstens drie maanden standhielden, worden

¹ Voor het opstellen van deze matrix veronderstellen we een substitutiekost met waarde 2 en een *insertion/deletion*-kost van 1, wat overeenstemt met de *longest common subsequence* of LCS (Gabadinho et al., 2011). *Common subsequences* zijn een gedeelde volgorde van identieke statussen tussen twee sequenties, zonder voorwaarde van aaneensluitendheid van de statussen. De LCS is de *common subsequence* met de grootste lengte. Hoe langer de LCS van twee sequenties, hoe gelijkaardiger de sequenties zijn, hoe kleiner de afstand tussen beide en hoe groter de kans dat ze samen zullen 'clusteren'. We gebruiken de *Average Silhouette Width* (ASW) om de kwaliteit van de clusteroplossing te beoordelen (Studer, 2012). Deze maat (range 0-1) geeft een indicatie van de mate waarin de verschillende clusters zich van elkaar onderscheiden. Hoe groter de ASW-waarde, hoe groter de homogeniteit binnen de groepen en hoe groter het onderscheid tussen de verschillende groepen. Een ASW-waarde groter dan 0,5 wijst op een goed geïdentificeerde clusteroplossing.

in rekening gebracht. Aangezien nieuwe relaties ook weer ontbonden kunnen worden en om opeenvolgende relaties te kunnen identificeren, maken we bijkomend een onderscheid naargelang de rangorde van de partnerrelatie (eerste, tweede, ...). Voor de status hertrouwd maken we dit onderscheid niet omdat personen die voor een tweede maal waren gescheiden niet in de SiV-steekproef waren opgenomen. Voor het ouderschapstraject zijn er vijf statussen: geen samenwoonrelatie, samenwoonrelatie met een partner zonder inwonende kinderen, samenwoonrelatie met een partner met inwonende kinderen (stiefkind), samenwoonrelatie met een partner zonder inwonende kinderen met een gezamenlijk kind, en samenwoonrelatie met een partner met inwonende kinderen (stiefkind) en een gezamenlijk kind. Voor zowel de partnerrelatietrajecten als de ouderschapstrajecten is een clusteroplossing met acht trajecten het meest betekenisvol. De ASW-waarden voor deze clusteroplossingen bedragen respectievelijk 0,51 en 0,65, wat wijst op een goede clusteroplossing en duidelijk te onderscheiden groepen (Studer, 2012). Bijkomende trajecten verhogen de ASW-waarde niet en zijn inhoudelijk minder betekenisvol.

De clusteroplossing en frequentieverdeling voor beide typologieën worden verder uitgebreid besproken. Figuren A en B (zie bijlage 2) geven een beknopt overzicht van de relatie- en ouderschapstrajecten in de onderzoeksgroep in termen van opeenvolgende gebeurtenissen. Het merendeel van de mannen en vrouwen start minstens één nieuwe relatie binnen de zeven jaar na de feitelijke scheiding, maar er is een grote variëteit in het type en de stabiliteit van deze relaties. 13% vrouwen en 16% mannen heeft binnen de zeven jaar een tweede partnerrelatie; slechts een kleine minderheid heeft er meer dan twee. Voor de ouderschapstrajecten zien we dat 27% vrouwen en 25% mannen die een eerste nieuwe samenwoonrelatie starten, een kind krijgen binnen deze relatie in de eerste zeven jaar na de feitelijke scheiding. Binnen de totale groep krijgt ongeveer 16% vrouwen en mannen een kind binnen een nieuwe samenwoonrelatie na de feitelijke scheiding binnen diezelfde periode.

2.2.2. Onafhankelijke variabelen

De centrale onafhankelijke variabele is de *ouderschapsstatus* op het moment van de feitelijke scheiding. Deze variabele geeft aan of men al dan niet vader/moeder is en zo ja, wat de verblijfsregeling van de kinderen was op dat moment. We onderscheiden vijf categorieën: (1) niet-ouders, (2) minderjarig(e) kind(eren) voltijds (>75%) inwonend bij moeder, (3) minderjarig(e) kind(eren) deeltijds inwonend bij moeder en deeltijds bij vader (25-75%), (4) minderjarig(e) kind(eren) voltijds (>75%) inwonend bij vader, en (5) enkel meerderjarige kinderen. De verblijfsregeling is alleen voor het geselecteerde kind in detail en retrospectief bevraagd. Van de andere inwonende kinderen is enkel geweten of ze op het moment van het interview bij moeder, afwisselend bij moeder en vader, of bij vader woonden (zonder tijdsvoorwaarde). Van de kinderen die reeds zelfstandig woonden, is enkel geweten bij wie ze hadden gewoond alvorens het ouderlijke huis te verlaten. Indien we deze ruwe maten voor de verblijfsregeling van kinderen uit eenzelfde gezin vergelijken, zien we dat ongeveer 14% van de gescheiden ouders gezamenlijke kinderen met een verschillende verblijfsregeling hebben.

TABEL 1. Kenmerken van de onderzoeksgroep, naar geslacht (n en in %)

	Mannen (n = 1.530)		Vrouwen (n = 1.760)	
	n	%	n	%
Ouderschap bij scheiding				
Geen kinderen	444	31	457	27
Kinderen voltijds bij moeder	523	38	883	53
Verblijfsco-ouderschap	240	17	183	11
Kinderen voltijds bij vader	121	9	72	4
Enkel meerderjarige kinderen	73	5	75	5
Geen informatie	129	–	89	–
Scheidingscohorten				
1971-'85	167	11	180	10
1986-'94	456	30	555	31
1995-'99	463	30	554	32
2000-'03	435	29	468	27
Geen informatie	9	–	3	–
Leeftijd bij scheiding				
Jonger dan 26 jaar	122	8	280	16
26-30 jaar	324	22	455	26
31-35 jaar	442	29	452	26
36-40 jaar	323	21	336	19
Ouder dan 40 jaar	304	20	226	13
Geen informatie	15	–	11	–
Opleidingsniveau				
Lager	431	28	420	24
Gemiddeld	629	42	733	42
Hoger	456	30	603	34
Geen informatie	14	–	4	–
Aantal kinderen uit ontbonden huwelijk				
0	444	29	457	26
1	381	25	473	27
2	485	32	589	33
3 of meer	211	14	241	14
Leeftijd jongste kind bij scheiding				
0-5 jaar	533	50	685	53
6-11 jaar	305	27	368	28
12-17 jaar	164	16	175	13
18+ jaar	73	7	75	6

Bron: SiV, 2010.

Tabel 1 bevat de beschrijvende statistieken van alle onafhankelijke variabelen, voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Het jaar waarin de partners definitief apart zijn gaan wonen, wordt opgedeeld in vier scheidingscohorten: 1971-'85, 1986-'94, 1995-'99, 2000-'03. De oudste scheidingscohort omvat vooral respondenten uit kortdurende huwelijken, gezien de steekproefvoorwaarde inzake huwelijksjaar. De leeftijd bij de feitelijke scheiding delen we als volgt in: jonger dan 26 jaar, 26-30 jaar, 31-35 jaar, 36-40 jaar en ouder dan 40 jaar. Voor het hoogst behaalde opleidingsniveau werken we met lager (lager secundair onderwijs of tweede graad of

lager), gemiddeld (hoger secundair onderwijs of derde/vierde graad) of hoger opgeleid (postsecundair of hoger onderwijs). De leeftijd van het jongste kind bij de scheiding wordt opgedeeld in vier groepen: 0-5 jaar, 6-11 jaar, 12-17 jaar, 18 jaar en ouder. Inzake het aantal kinderen uit het ontbonden huwelijk onderscheiden we geen kinderen, één kind, twee kinderen en drie of meer kinderen.

2.3. Methode

Vooreerst bespreken we de typologieën van de nahuwelijkse partnerrelatie- en ouderschaps-trajecten en hun frequentieverdeling per geslacht. Vervolgens bekijken we via bivariate analyse of de verdeling over de gezinstrajecten varieert naargelang de ouderschapsstatus en naargelang de andere variabelen. Op die manier kunnen we een profiel opstellen van de ooit-gescheiden mannen en vrouwen per nahuwelijks gezinstraject. Ten slotte presenteren we de resultaten van de multinomiale logistische analyses waarin de kans op het behoren tot elk traject wordt nagegaan naargelang de ouderschapsstatus, met controle voor andere factoren.

3. Resultaten

3.1. Een nieuwe partner na een (echt)scheiding

3.1.1. Een typologie van partnerrelatietrajecten na een (echt)scheiding

Tabel 2 toont voor elk partnerrelatietraject in de eerste zeven jaar na de feitelijke scheiding de gemiddelde duur per status, evenals de verdeling van de trajecten per geslacht. Er is weinig verschil tussen mannen en vrouwen.

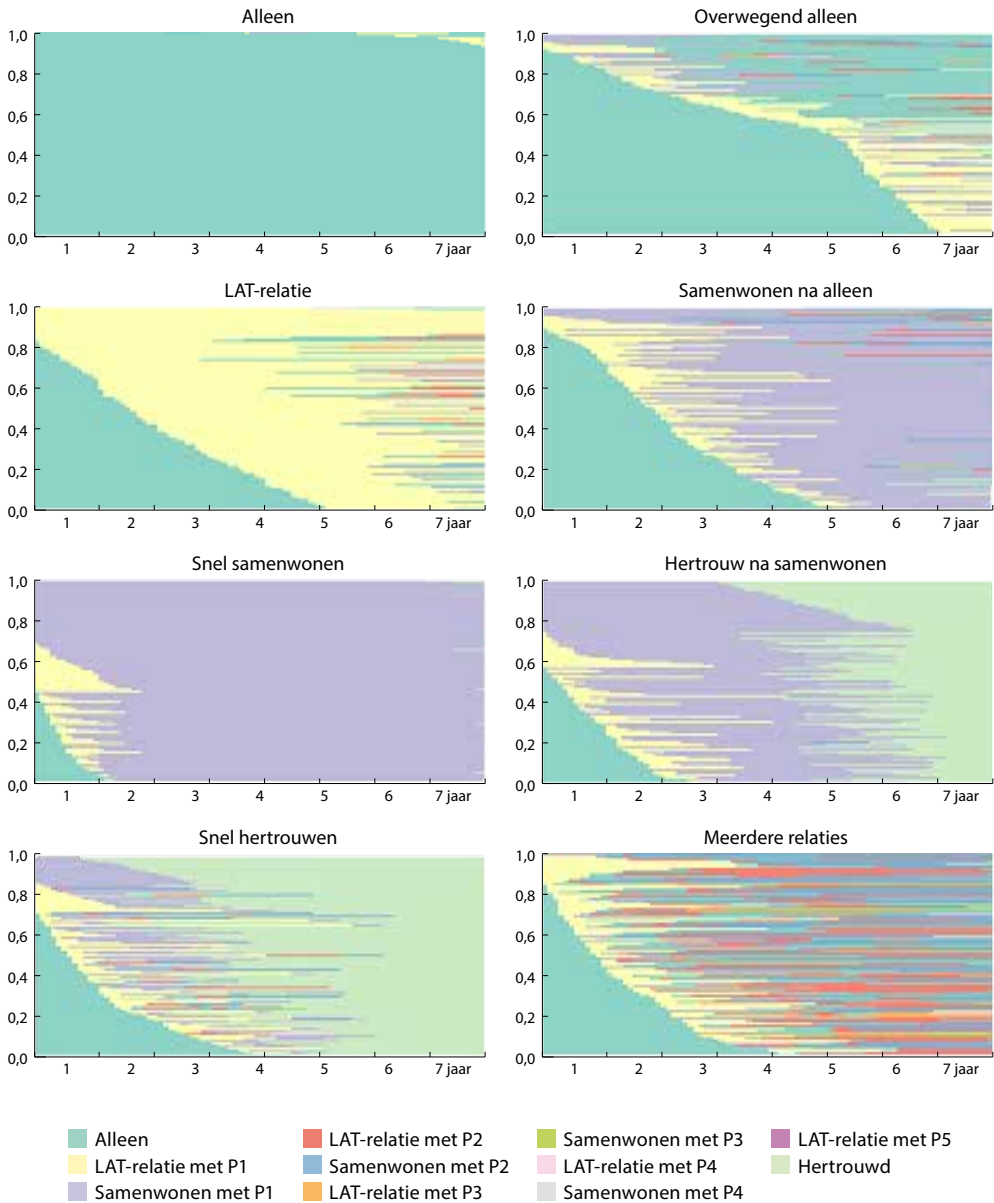
TABEL 2. Partnerrelatietrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding: duur per status en verdeling per geslacht

	Gemiddelde duur in de onderscheiden statussen (in maanden)							Mannen		Vrouwen	
	Alleen	LAT1	SW1	LAT2	SW2	HUW	ANDER	n	%	n	%
Alleen	83,3	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	453	29,8	562	31,9
Overwegend alleen	60,6	10,6	7,7	1,7	1,3	0,0	1,9	128	8,4	136	7,7
LAT-relatie	24,0	56,0	2,7	0,9	0,1	0,0	0,1	134	8,8	207	11,8
Snel samenwonen	2,5	4,0	77,2	0,0	0,0	0,3	0,0	185	12,2	196	11,1
Samenwonen na alleen	23,6	10,2	46,8	0,9	1,8	0,4	0,2	282	18,5	279	15,9
Hertrouwen na samenwonen	7,0	6,2	42,1	0,0	0,0	28,7	0,0	92	6,1	102	5,8
Snel hertrouwen	10,7	8,1	11,8	0,6	1,6	50,9	0,3	158	10,4	186	10,6
Meerdere relaties	25,2	11,4	3,4	16,0	22,9	0,4	4,9	89	5,9	92	5,2
Totaal	40,4	10,8	21,8	1,4	1,9	7,3	0,3	1.521	100	1.760	100

LAT1 LAT2 = LAT-relatie met respectievelijk 1e en 2e partner, SW1 SW2 = Samenwoonrelatie met respectievelijk 1e en 2e partner, HUW = Hertrouwd, ANDER = LAT- of samenwoonrelatie met 3e, 4e of 5e partner.
Verschil mannen-vrouwen: Chi² = 13,4, df = 7, p = 0,06.

Bron: SiV, 2010.

FIGUUR 1. Types partnerrelatietrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding

P1 = 1^e partner, P2 = 2^e partner, P3 = 3^e partner, P4 = 4^e partner, P5 = 5^e partner.

Bron: SiV, 2010.

Het eerste traject beschrijft personen die *alleen* (zonder partner) blijven gedurende de eerste zeven jaar na hun (echt)scheiding; dit is de grootste groep (ongeveer 30%). Daarnaast is er een traject *overwegend alleen*, gevolgd door 8% mannen en vrouwen, waarin ze ongeveer vijf van de zeven jaar na de feitelijke scheiding zonder partner leefden. De groep *LAT-relatie* omvat

gescheiden personen die een nieuwe relatie aangingen zonder samen te wonen of te huwen. Deze groep bestaat uit iets meer vrouwen dan mannen, en had gemiddeld 4,5 jaar een niet-inwonende vaste partner. De andere helft (53% mannen en 49% vrouwen) gaat binnen de zeven jaar na de (echt)scheiding opnieuw samenwonen met een partner. Een eerste groep gaat *snel samenwonen* en woont gemiddeld 6,5 jaar samen. Binnen de groep *samenwonen na alleen* blijft men gemiddeld 2 jaar alleen wonen alvorens te gaan samenwonen met een partner (gemiddeld bijna 4 jaar). Er bevinden zich verhoudingsgewijs iets meer mannen dan vrouwen in deze groep. Twee groepen hertrouwen binnen de zeven jaar na de feitelijke scheiding. Een eerste groep, *hertrouwen na samenwonen*, woont eerst gemiddeld 3,5 jaar ongehuwd samen met een partner en is nadien (al) gemiddeld 2,5 jaar gehuwd. Een tweede groep, *snel herhuwen*, woont gemiddeld 1 jaar ongehuwd samenwonen waarna een langere periode (ruim 4 jaar) van gehuwd samenwonen volgt. Opvallend is dat deze tweede groep groter is dan de eerste groep. Ten slotte is er een relatief kleine groep die *meerdere partnerrelaties* en relatie-ontbindingen binnen de zeven jaar na de feitelijke scheiding heeft. Deze personen zijn gemiddeld slechts 2 jaar zonder partner, maar vertonen verder geen patroon zoals in de andere groepen. De acht partnerrelatietrajecten worden visueel voorgesteld in figuur 1. Deze figuur presenteert de verdeling van de individuele sequenties binnen iedere cluster.

3.1.2. Ouderschap en partnerrelatietrajecten na een (echt)scheiding: bivariate resultaten

Tabel 3 toont de bivariate samenhang tussen de acht partnerrelatietrajecten enerzijds en de ouderschapsstatus en de andere kenmerken anderzijds. Er zijn grote verschillen in het partnerrelatietraject dat personen na een (echt)scheiding volgen naargelang hun ouderschapsstatus. Deze verschillen zijn het sterkst binnen de groepen waarin snel na de scheiding een nieuwe samenwoonrelatie wordt aangegaan. Kinderloze mannen en vrouwen opteren minder vaak voor een *LAT-relatie* en vaker voor een *snelle hertrouw* dan ouders. Binnen de groep ouders zijn er grote verschillen naargelang de verblijfsregeling en de leeftijd van de kinderen. Als de kinderen meerderjarig zijn op het moment van de scheiding, blijven vaders en moeders nadien vaker *alleen*. De leeftijd van de ouders bij de (echt)scheiding speelt hier wellicht een rol (zie verder). Dit effect is sterker voor vrouwen dan voor mannen. Ouders met kinderen in verblijfsco-ouderschap blijven minder vaak *alleen* na een (echt)scheiding dan ouders met voltijds inwonende kinderen en ze gaan *sneller opnieuw samenwonen* met een partner. Een uitzondering hierop is het verhoudingsgewijs grote aandeel vaders met eigen voltijds inwonende kinderen dat *snel hertrouwt*.

Ook de periode van de (echt)scheiding (scheidingscohort) speelt een rol. Doorheen de tijd is de kans op herpartneren en op nahuwelijk samenwonen toegenomen. Dit blijkt het duidelijkst uit het dalende aandeel mannen en vrouwen dat *zonder partner* blijft. Bij mannen en vrouwen komen zowel *LAT-relaties* als het hebben van *meerdere partnerrelaties* frequenter voor in de meer recente scheidingscohorten. Bij de mannen is er ook een toename van het aandeel dat *snel ongehuwd gaat samenwonen*. Voor de overige partnerrelatietrajecten zijn er geen eenduidige evoluties doorheen de tijd waar te nemen. Vrouwen die ouder dan 35 jaar waren op het moment van hun scheiding, blijven vaker *alleen* dan jongere vrouwen, en indien deze oudere vrouwen herpartneren gaan ze minder vaak (al dan niet gehuwd) *samenwonen*. Voor mannen is hun leeftijd bij de scheiding minder bepalend voor het al dan niet alleen blijven. Mannen ouder dan 40 gaan wel minder vaak *samenwonen met een partner na een periode van alleen zijn*, ze gaan ook minder vaak *snel hertrouwen* en hebben vaker een *LAT-relatie*. Er zijn ten slotte bij vrouwen

TABEL 3. Partnerrelatietrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding naar ouderschaps-status bij scheiding, scheidingscohorten, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau, per geslacht (in rij %)

	Alleen	Overwegend alleen	LAT-relatie	Samenwonen na alleen	Snel samenwonen	Her-trouwen na samenwonen	Snel hertrouwen	Meerdere relaties
Mannen (n = 1.530)								
Ouderschap bij scheiding	Chi ² = 54,3 df = 28 **							
Geen kinderen	27,8	8,8	7,9	19,7	12,8	6,0	12,8	4,2
Kinderen voltijds bij moeder	31,2	7,5	8,3	20,1	12,4	5,3	8,7	6,6
Verblijfsco-ouderschap	24,3	11,9	10,3	17,3	11,1	8,6	6,6	9,9
Kinderen voltijds bij vader	40,2	7,4	9,0	15,6	6,6	4,1	16,4	0,8
Enkel meerderjarige kinderen	35,6	5,5	13,7	12,3	13,7	4,1	9,6	5,5
Scheidingscohorten	Chi ² = 53,1 df = 21 ***							
1970-'85	34,7	12,0	3,6	24,0	9,0	6,0	9,0	1,8
1986-'94	36,4	7,0	9,7	17,1	10,8	5,0	9,7	4,4
1995-'99	27,7	8,4	7,1	19,0	13,0	6,5	12,3	6,1
2000-'03	23,2	8,5	11,7	17,5	14,0	6,7	9,7	8,7
Leeftijd bij scheiding	Chi ² = 43,5 df = 28 *							
Jonger dan 26 jaar	32,0	9,0	5,7	24,6	6,6	6,6	13,1	2,5
26-30 jaar	27,8	7,7	7,1	19,4	14,2	6,2	10,8	6,8
31-35 jaar	28,1	10,0	6,8	20,8	10,9	6,6	10,4	6,6
36-40 jaar	28,8	8,1	9,3	17,0	12,7	5,9	11,8	6,5
Ouder dan 40 jaar	33,9	6,9	14,5	13,5	13,8	5,3	7,6	4,6
Opleidingsniveau	Chi ² = 32,7 df = 14 **							
Lager	36,4	9,1	6,0	19,5	11,1	3,5	10,4	3,9
Gemiddeld	29,4	8,1	9,5	17,7	13,4	6,4	9,4	6,2
Hoger	23,9	8,3	10,5	18,9	11,4	7,9	11,8	7,2
Vrouwen (n = 1.762)								
Ouderschap bij scheiding	Chi ² = 107,7 df = 28 ***							
Geen kinderen	23,7	6,9	7,8	18,0	15,5	8,2	16,0	4,0
Kinderen voltijds bij moeder	36,5	9,4	12,8	14,7	7,3	4,6	8,5	6,2
Verblijfsco-ouderschap	23,5	7,7	14,8	19,7	14,8	7,1	7,7	4,9
Kinderen voltijds bij vader	31,9	1,4	12,5	11,1	22,2	8,3	9,7	2,8
Enkel meerderjarige kinderen	45,3	5,3	14,7	10,7	9,3	2,7	9,3	2,7
Scheidingscohorten	Chi ² = 31,7 df = 21							
1971-'85	36,7	8,9	5,6	16,1	12,2	9,4	7,8	3,3
1986-'94	32,8	9,0	10,8	16,6	9,2	4,7	12,3	4,7
1995-'99	31,1	6,1	12,1	17,0	11,9	5,8	10,5	5,6
2000-'03	29,7	7,7	15,0	13,7	12,2	5,8	9,8	6,2
Leeftijd bij scheiding	Chi ² = 142,8 df = 28 ***							
Jonger dan 26 jaar	24,6	7,1	5,0	19,6	12,9	9,3	16,4	5,0
26-30 jaar	24,8	7,5	7,7	21,8	12,1	6,4	14,1	5,7
31-35 jaar	28,3	8,4	16,6	13,1	12,6	5,3	9,7	6,0
36-40 jaar	40,5	8,3	13,1	14,0	9,5	3,3	6,3	5,1
Ouder dan 40 jaar	47,8	6,2	17,3	8,0	7,1	5,3	4,9	3,5
Opleidingsniveau	Chi ² = 18,0 df = 14							
Lager	34,3	6,4	10,7	14,5	12,4	6,0	11,9	3,8
Gemiddeld	32,5	8,6	10,5	16,1	9,7	7,0	9,7	6,0
Hoger	29,7	7,6	14,1	16,4	11,9	4,3	10,6	5,3

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

weinig verschillen in partnerrelatietrajecten naargelang hun opleidingsniveau. Lager opgeleide mannen blijven wel vaker langdurig *zonder partner* dan hoger opgeleide mannen.

3.1.3. Ouderschap en partnerrelatietrajecten na een (echt)scheiding: multivariate resultaten

In tabel 4 en 5 belichten we de relatie tussen de ouderschapsstatus en de partnerrelatietrajecten voor respectievelijk mannen en vrouwen, onder controle van de scheidingscohort, de leeftijd bij de scheiding en het opleidingsniveau. We vergelijken telkens met de groep mannen en vrouwen die *alleen* blijven na hun scheiding (de referentiegroep). De meest uitgesproken verschillen in de partnerrelatietrajecten naar ouderschapsstatus, die besproken werden bij de bivariate resultaten, houden stand in het multivariaat model. Mannen en vrouwen zonder kinderen hebben een hogere kans om *snel te hertrouwen* dan om alleen te blijven in vergelijking met ouders wiens minderjarige kinderen voltijds bij moeder wonen. Bij de vrouwen vinden we een gelijkaardig verschil voor het *hertrouwen na samenwonen*. Vaders met voltijds inwonende kinderen hebben wel een hogere kans om *snel te hertrouwen* dan om alleen te blijven in vergelijking met vaders met minderjarige kinderen die bij hun moeder wonen, maar het effect is niet statistisch significant. Moeders met meerderjarige kinderen hebben een hogere kans om snel te hertrouwen dan om alleen te blijven in vergelijking met moeders met minderjarige kinderen. Vooral voltijds inwonende kinderen hebben hangt samen met een kleinere kans om een nieuwe *samenwoonrelatie (al dan niet gehuwd)* aan te gaan dan om alleen te blijven. De verschillen zijn sterker voor vrouwen dan voor mannen. Het kleine aantal vaders met voltijds inwonende kinderen geeft de resultaten voor deze groep minder statistische kracht. Vaders met voltijds inwonende kinderen hebben wel een veel kleinere kans op *meerdere partnerrelaties* dan op alleen blijven in vergelijking met vaders wiens minderjarige kinderen voltijds bij hun moeder wonen.

In bijkomende analyses, beperkt tot de groep ouders met minderjarige kinderen (resultaten niet getoond), werd ook gecontroleerd voor het aantal kinderen uit het ontbonden huwelijk en voor de leeftijd van het jongste kind. Het toevoegen van deze variabelen heeft geen invloed op de verschillen tussen moeders en vaders naargelang de verblijfsregeling van het kind. Vrouwen met jongere kinderen op het moment van hun scheiding hebben wel een lagere kans om in de groep met *meerdere relaties* te zitten. De partnerrelatietrajecten van moeders met één of twee kinderen verschillen niet, maar moeders met drie kinderen hebben wel een lagere kans om in de groepen met een *LAT-relatie, overwegend alleen of samenwonen na alleen* te zitten. Bij de vaders is er geen samenhang tussen deze twee kenmerken enerzijds en hun gevolgde partnerrelatietraject anderzijds.

TABEL 4. Partnerrelatietrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding van mannen naar gelang de ouderschapsstatus bij scheiding, scheidingscohort, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau (multinomiale logistische regressie, odds ratios, Alleen = referentiecategorie)

n = 1.391	Overwegend alleen	LAT-relatie	Samenwonen na alleen	Snel samenwonen	Hertrouwen na samenwonen	Snel hertrouwen	Meerdere relaties
Intercept	0,21***	0,26***	0,55**	0,27***	0,13***	0,17***	0,16***
Ouderschap bij scheiding (ref.: Kinderen voltijds bij moeder)							
Geen kinderen	1,34	1,21	1,00	1,21	1,19	1,57	0,66
Kinderen deeltijds bij moeder/vader	1,68	1,25	0,88	0,89	1,59	0,76	1,26
Kinderen voltijds bij vader	0,67	0,71	0,61	0,36*	0,58	1,55	0,09*
Enkel meerderjarige kinderen	0,70	0,87	0,68	0,81	0,83	1,46	0,85
Scheidingscohort (ref.: 1986-'94)							
1970-'85	1,88	0,47	1,31	1,01	1,31	0,92	0,47
1995-'99	1,65	0,91	1,87	1,96***	1,87*	2,44***	1,94*
2000-'03	2,25**	1,67	2,25***	2,68***	2,36*	2,02*	4,05**
Leeftijd bij scheiding (ref.: 31-35 jaar)							
Jonger dan 26 jaar	0,75	1,02	1,02	0,67	1,35	1,38	0,73
26-30 jaar	0,65	1,16	0,94	1,40	1,19	1,20	1,47
36-40 jaar	0,79	1,25	0,69	1,04	0,94	1,00	0,71
Ouder dan 40 jaar	0,54	1,61	0,45**	0,84	0,59	0,45*	0,39*
Opleidingsniveau (ref.: Gemiddeld)							
Lager	0,89	0,48**	0,82	0,75	0,42*	1,01	0,56
Hoger	1,20	1,14	1,36	1,12	1,45	1,70*	1,46
Pseudo R ²	0,12						
-2LL Basismodel → Finaal model	5.345,94 → 5.170,78						
Residual Chi ² ouderschap bij scheiding	55,16 df = 28 p = 0,0016						

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

3.1.4. Partnerrelatietrajecten vanuit het kindperspectief

In de voorafgaande paragrafen lag de nadruk op de gezinstrajecten vanuit het ouderperspectief, met de aanwezigheid en verblijfsregeling van (minderjarige) kinderen als cruciaal kenmerk. We kunnen deze trajecten ook bekijken vanuit het kindperspectief. De verblijfsregeling van het kind is van belang omdat deze bepaalt of het kind (al dan niet voltijds) samenwoont met een ouder, en of de gezinstransities van moeder en vader zich bijgevolg binnen of buiten het huishouden van het kind situeren. We nemen het perspectief van het geselecteerde kind, maar beperken ons tot de groep kinderen jonger dan 18 jaar op het moment dat hun ouders uit elkaar gingen.

Tabel 6 beschrijft de gezinstrajecten van kinderen bij moeder en vader (in termen van de timing en het type partnerrelaties), opgedeeld naar verblijfsregeling. De benaming van de acht trajecten is hier aangepast aan het kindperspectief, waarbij de komst van een nieuwe partner bij moeder of vader wordt gezien als de vorming van een stiefgezin. We maken een onderscheid tussen niet-inwonende stiefouders, een ongehuwd samenwonend stiefgezin en een gehuwd stiefgezin. Indien een ouder alleen blijft, spreken we van een eenoudergezin.

TABEL 5. Partnerrelatietrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding van vrouwen naar gelang de ouderschapstatus bij scheiding, scheidingscohorten, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau (multinomiale logistische regressie, odds ratios, Alleen = referentiecategorie)

n = 1.650	Overwegend alleen	LAT-relatie	Samenwonen na alleen	Snel samenwonen	Hertrouwen na samenwonen	Snel hertrouwen	Meerdere relaties
Intercept	0,34***	0,44***	0,30***	0,14***	0,11***	0,21***	0,16***
Ouderschap bij scheiding (ref.: Kinderen voltijds bij moeder)							
Geen kinderen	1,02	0,98	1,38	2,74***	2,02**	2,05***	0,78
Kinderen deeltijds bij moeder/vader	1,24	1,50	1,93*	2,78***	2,38*	1,26	1,03
Kinderen voltijds bij vader	0,20	1,12	1,18	4,04***	2,33	1,74	0,67
Enkel meerderjarige kinderen	0,72	0,89	2,22	3,25*	0,57	3,79*	0,72
Scheidingscohorten (ref.: 1986-'94)							
1970-'85	0,78	0,52	0,60	0,88	1,21	0,29***	0,54
1995-'99	0,81	1,18	1,38	1,66*	1,45	1,18	1,62
2000-'03	1,09	1,44	1,25	2,11**	1,88*	1,49	1,90*
Leeftijd bij scheiding (ref.: 31-35 jaar)							
Jonger dan 26 jaar	1,15	0,52*	2,35**	1,35	2,08*	2,24**	1,63
26-30 jaar	1,04	0,63*	2,37***	1,31	1,49	1,80*	1,50
36-40 jaar	0,71	0,44***	0,81	0,51*	0,39*	0,36**	0,59
Ouder dan 40 jaar	0,53	0,55*	0,27**	0,18***	0,62	0,15***	0,33*
Opleidingsniveau (ref.: Gemiddeld)							
Lager	0,72	1,12	0,87	1,41	0,85	1,43	0,65
Hoger	1,07	1,42*	1,23	1,47*	0,76	1,33	1,06
Pseudo R ²	0,16						
-2LL Basismodel → Finaal model	6.313,20 → 6.026,55						
Residual Chi ² ouderschap bij scheiding	104,48 df = 28 p < .0001						

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

Ongeveer 7 op de 10 kinderen krijgen binnen de zeven jaar na de ouderlijke scheiding te maken met een nieuwe partner bij moeder en/of vader. Ongeveer 6 op de 10 kinderen hebben een stiefouder bij moeder en/of bij vader voor een aanzienlijk deel van de tijd. Dit betekent dat 4 op de 10 kinderen langdurig in een eenoudergezin leven na de ouderlijke scheiding. 9% van de kinderen heeft een vader met een niet-inwonende partner, 13% heeft een moeder met een niet-inwonende partner. Ongeveer 45% van de kinderen heeft een inwonende stiefouder bij moeder en 50% een inwonende stiefouder bij vader. Er is ten slotte een kleine groep kinderen die meerdere stiefouders bij moeder of vader krijgt.

De verschillen naargelang de verblijfsregeling van het kind bevestigen de resultaten vanuit het ouderperspectief. Kinderen die voltijds bij hun moeder wonen ervaren bij haar minder vaak de vorming van een stiefgezin dan kinderen in verblijfsco-ouderschap en dan kinderen die voltijds bij hun vader wonen. Analooch ervaren kinderen die voltijds bij hun vader wonen het minst vaak de vorming van een stiefgezin bij hem.

TABEL 6.

Partnerrelatietrajecten van moeders en vaders in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding vanuit het kindperspectief naargelang de verblijfs-regeling van het kind^a (n en in %)

	Ooit-gescheiden vaders (n = 869)						Ooit-gescheiden moeders (n = 1.120)					
	Bij moeder			Verbliffs-co-ouderschap			Bij vader			Verbliffs-co-ouderschap		
	n	%		n	%		n	%		n	%	
Permanent eenoudergezin	163	31,6		59	24,9		45	38,8		267	30,7	
Langdurig eenoudergezin	39	7,6		28	11,8		9	7,8		76	8,8	
Niet-inwonende stiefouder	44	8,5		23	9,7		11	9,5		78	9,0	
Eenoudergezin → ongehuwd samenwonend stiefgezin	106	20,5		41	17,3		18	15,5		165	19,0	
Snel ongehuwd samenwonend stiefgezin	59	11,4		26	11,0		8	6,9		93	10,7	
Ongehuwd samenwonend stiefgezin → gehuwd stiefgezin	27	5,2		20	8,4		5	4,3		52	5,6	
Snel gehuwd stiefgezin	44	8,5		16	6,8		19	16,4		79	9,1	
Meerdere stiefouders	34	6,6		24	10,1		1	0,9		59	6,8	

^a Geselecteerde kinderen jonger dan 18 jaar bij de ouderlijke scheiding.

Bron: SIV, 2010.

3.2. Ouderschapstrajecten in de eerste samenwoonrelatie na een (echt)-scheiding

3.2.1. Een typologie van ouderschapstrajecten

Vervolgens bespreken we de resultaten van de ouderschapstrajecten in de eerste samenwoonrelatie na een (echt)scheiding. Tabel 7 toont voor elk ouderschapstraject in de eerste zeven jaar volgend op een (echt)scheiding de gemiddelde duur per status en de verdeling van de trajecten per geslacht. In deze verdeling is er een verschil tussen mannen en vrouwen. Vrouwen hebben verhoudingsgewijs minder vaak dan mannen een nieuwe samenwoonrelatie binnen de zeven jaar na hun feitelijke scheiding. De grootste verschillen tussen mannen en vrouwen situeren zich in de drie trajecten met stiefkinderen. Mannen starten dubbel zo vaak een nieuwe samenwoonrelatie met een partner die inwonende kinderen heeft dan vrouwen.

Het traject *alleen* omvat mannen en vrouwen die geen nieuwe samenwoonrelatie aangaan binnen de zeven jaar na hun scheiding. Er zitten verhoudingsgewijs iets meer vrouwen dan mannen in die groep. In de volgende drie trajecten wordt in de afgebakende periode een nieuwe samenwoonrelatie aangegaan met iemand zonder inwonende kinderen, en waarmee men ook zelf geen kind(eren) krijgt: *snel partner* (gemiddeld een 0,5 jaar alleen), *partner na alleen* (gemiddeld 2 jaar alleen), *partner na lang alleen* (gemiddeld 5 jaar alleen). Er zijn verhoudingsgewijs iets meer vrouwen dan mannen in de groep die snel een samenwoonrelatie aangaat. In de twee volgende trajecten gaat het om een nieuwe samenwoonrelatie met een partner met inwonende kinderen. Binnen het traject *snel partner en stiefkind* gebeurt dit gemiddeld binnen de 7 maanden na de (echt)scheiding, binnen het traject *partner en stiefkind na alleen* gebeurt dit gemiddeld ongeveer 5 jaar na de (echt)scheiding. Verhoudingsgewijs bevinden zich dubbel zoveel mannen als vrouwen in deze twee trajecten. Binnen de laatste twee trajecten krijgt men een kind binnen de nieuwe samenwoonrelatie. In het traject *partner en geboorte* heeft de

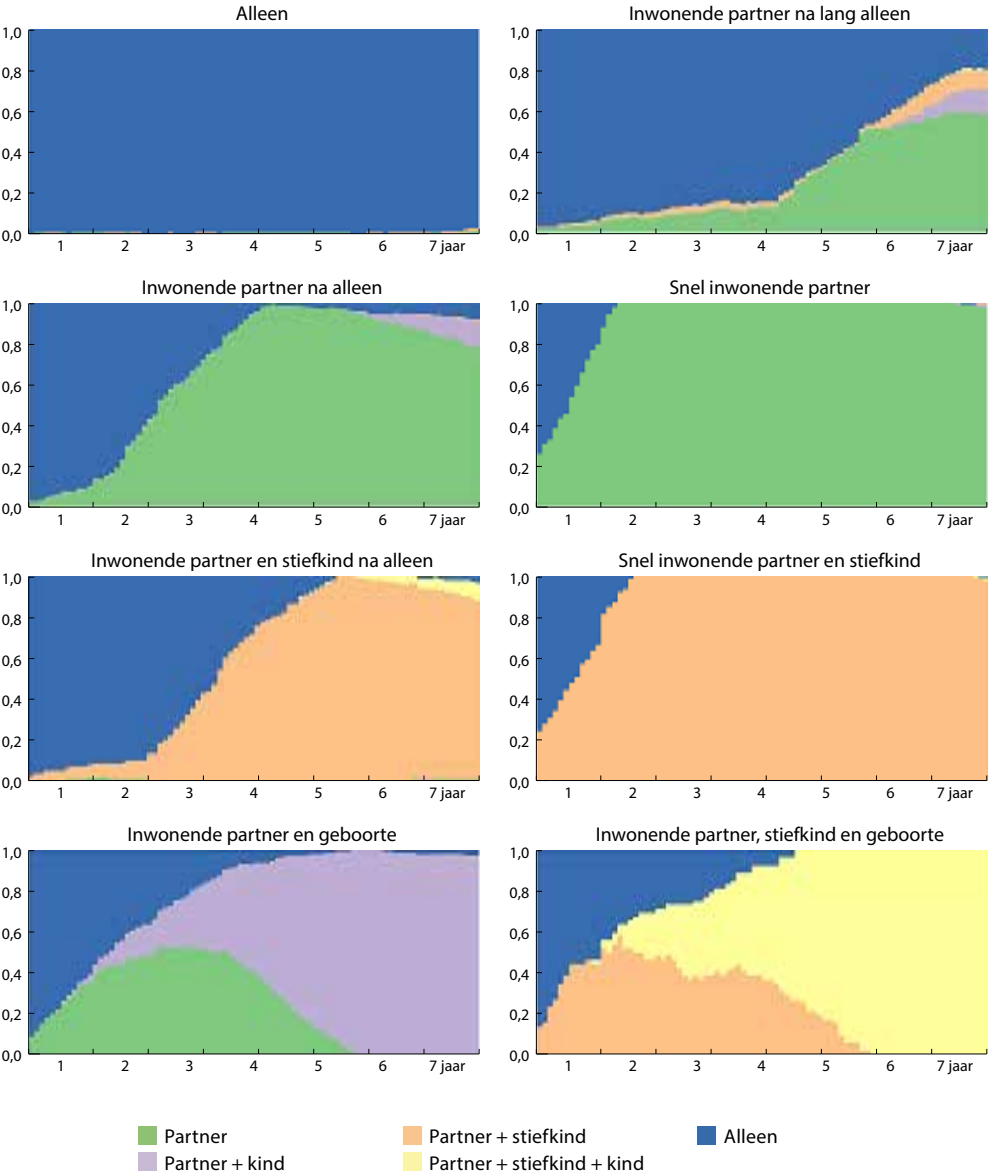
TABEL 7. Ouderschapstrajecten in samenwoonrelaties in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding: gemiddelde duur per status (in maanden) en verdeling per geslacht (n en in %)

	Gemiddelde duur in de onderscheiden statussen (in maanden)					Mannen		Vrouwen	
	Alleen	Partner	Partner en stiefkind	Partner en geboorte	Partner, stiefkind en geboorte	n	%	n	%
Alleen	83,7	0,2	0,2	0,0	0,0	672	44,3	846	48,0
Partner na lang alleen	58,3	21,0	3,2	1,4	0,1	196	12,9	225	12,8
Partner na alleen	26,5	55,6	0,2	1,8	0,0	167	11,0	194	11,0
Snel partner	6,5	77,5	0,0	0,0	0,0	80	5,3	148	8,4
Partner en stiefkind na alleen	34,7	1,3	46,7	0,2	1,2	139	9,8	71	4,0
Snel partner en stiefkind	7,3	0,0	76,6	0,0	0,0	96	6,3	68	3,9
Partner en geboorte	17,7	22,0	0,1	44,2	0,0	134	8,8	190	10,8
Partner, stiefkind en geboorte	16,0	0,0	0,0	22,0	46,0	34	2,2	19	1,1
Totaal	54,2	16,5	7,7	4,8	0,8	1.518	100,0	1.761	100,0

Verskil mannen-vrouwen: Chi² = 67,3 df = 7 p < 0,0001.

Bron: SiV, 2010.

FIGUUR 2. Typologie van ouderschapstrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding

Bron: SiV, 2010.

partner waarmee men een kind krijgt geen inwonende kinderen uit een vorige relatie; in het traject *partner, stiefkind en geboorte* wel. Personen in beide trajecten zijn gemiddeld 1,5 jaar alleen en 2 jaar samenwonend met de partner alvorens het kind wordt geboren. De groep die een kind krijgt met een nieuwe partner die inwonende kinderen heeft uit een vorige relatie, is zowel bij mannen als bij vrouwen heel klein. De ouderschapstrajecten worden visueel voorgesteld in figuur 2. Deze figuur geeft de proportionele verdeling van de verschillende statussen voor iedere maand binnen de bestudeerde periode.

Samengevat kunnen we stellen dat de eerste vier trajecten (mits enkel uitzonderingen) geen transitie in ouderschapsstatus impliceren; het vijfde en zesde traject omvatten een transitie naar stiefouderschap; in het zevende traject wordt een kind geboren en het achtste traject combineert een transitie naar stiefouderschap én de geboorte van een kind.

3.2.2. Ouderschap en ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding: bivariate resultaten

Tabel 8 toont de bivariate samenhang tussen enerzijds de acht ouderschapstrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding en anderzijds de ouderschapsstatus en de andere kenmerken. Er is een duidelijke negatieve samenhang tussen het hebben van kinderen uit een vorige relatie (ouderschapsstatus bij scheiding) en de geboorte van een kind binnen een nieuwe samenwoonrelatie. Deze resultaten zijn in lijn met de ouderschapshypothese. Vooral indien beide partners geen inwonende kinderen hebben uit een vorige relatie, krijgen zij verhoudingsgewijs vaker een kind samen. Mannen met voltijds inwonende, minderjarige kinderen situeren zich het minst vaak in de trajecten *partner en geboorte* en *partner, stiefkind en geboorte*. Deze resultaten zijn in lijn met de hypothese inzake de verantwoordelijkheid voor opvoeding. Voor vrouwen zijn de verschillen naargelang de verblijfsregeling minder uitgesproken. Ouders met meerderjarige kinderen krijgen vrijwel nooit nog een kind in een nieuwe nahuwelijkse relatie, wat wellicht te maken heeft met hun hogere leeftijd bij de (echt)scheiding.

De ouderschapstrajecten in deze typologie bevestigen de eerder gerapporteerde relatie tussen de ouderschapsstatus en het starten van een nieuwe samenwoonrelatie na een (echt)scheiding. Vooral ouders met voltijds inwonende, minderjarige kinderen gaan vaker geen nieuwe samenwoonrelatie aan in de eerste zeven jaar na hun scheiding. Moeders met inwonende minderjarige kinderen gaan verhoudingsgewijs minder vaak snel een nieuwe samenwoonrelatie aan. Voor vaders met inwonende, minderjarige kinderen zijn de verschillen het meest uitgesproken binnen het traject *partner na alleen*. Voor vrouwen verschillen de proporties binnen de trajecten *partner na alleen* en *partner na lang alleen* weinig naargelang de ouderschapsstatus en de verblijfsregeling van hun minderjarige kinderen. Mannen zonder kinderen volgen verhoudingsgewijs wel vaker deze trajecten.

Een laatste verschil naargelang de ouderschapsstatus betreft de aanwezigheid van inwonende kinderen van de nieuwe partner. Moeders met minderjarige kinderen in verblijfsco-ouderschap hebben verhoudingsgewijs vaker een *partner met inwonende kinderen* uit een vorige relatie. Bij de mannen zien we deze samenhang niet.

Wat betreft de controlevariabelen zien we dat een hogere leeftijd bij de (echt)scheiding, zowel voor mannen als voor vrouwen, samengaat met een hogere kans om *geen nieuwe samenwoonrelatie* aan te gaan. Indien oudere mannen en vrouwen een nieuwe samenwoonrelatie aangaan,

TABEL 8. Ouderschapstrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding naargelang de ouderschapsstatus bij scheiding, scheidingscohort, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau, per geslacht (in rij %)

	Alleen	Partner na lang alleen	Partner na alleen	Snel partner	Partner en stiefkind na alleen	Snel partner en stiefkind	Partner en geboorte	Partner, stiefkind en geboorte
Mannen (n = 1.530)								
Ouderschap bij scheiding	Chi ² = 59,3 df = 28 ***							
Geen kinderen	39,7	16,9	13,2	4,4	5,3	4,6	12,1	3,7
Kinderen voltijds bij moeder	45,3	11,1	11,3	5,9	9,6	7,2	7,9	1,7
Verblijfsco-ouderschap	44,4	12,8	9,9	5,4	11,9	4,5	9,9	1,2
Kinderen voltijds bij vader	51,6	13,9	5,7	4,1	12,3	8,2	3,3	0,8
Enkel meerderjarige kinderen	51,4	8,3	8,3	8,3	11,1	9,7	2,8	0,0
Scheidingscohort	Chi ² = 38,0 df = 21 *							
1970-'85	44,6	16,3	15,1	2,4	6,6	4,8	8,4	1,8
1986-'94	49,1	12,2	11,6	6,4	7,6	4,0	7,6	1,6
1995-'99	43,4	12,7	10,1	3,0	11,4	7,3	9,3	2,8
2000-'03	40,1	12,6	9,8	7,6	9,4	8,2	9,8	2,5
Leeftijd bij scheiding	Chi ² = 100,9 df = 28 ***							
Jonger dan 26 jaar	36,7	24,2	15,8	2,5	5,0	1,7	9,2	5,0
26-30 jaar	40,7	13,4	14,3	4,0	7,1	3,7	13,0	3,7
31-35 jaar	41,0	13,2	10,7	4,8	10,9	5,7	10,9	3,0
36-40 jaar	45,5	10,8	9,5	6,8	11,7	8,3	6,8	0,6
Ouder dan 40 jaar	54,0	9,9	7,6	6,9	7,9	9,9	3,6	0,3
Opleidingsniveau	Chi ² = 13,6 df = 14							
Lager	47,1	12,1	11,7	4,7	9,3	6,3	5,8	3,0
Gemiddeld	44,7	13,4	9,7	6,0	8,7	6,0	9,5	1,9
Hoger	41,1	13,2	12,1	4,8	9,7	6,4	10,8	2,0
Vrouwen (n = 1.762)								
Ouderschap bij scheiding	Chi ² = 193,2 df = 28 ***							
Geen kinderen	34,5	13,1	11,7	9,1	3,1	3,5	23,5	1,6
Kinderen voltijds bij moeder	55,3	13,5	10,4	6,0	3,8	3,4	6,8	0,9
Verblijfsco-ouderschap	42,9	11,5	11,5	7,1	9,3	8,8	7,7	1,1
Kinderen voltijds bij vader	45,8	8,3	5,6	25,0	2,8	5,6	4,2	2,8
Enkel meerderjarige kinderen	58,7	12,0	10,7	16,0	1,3	1,3	0,0	0,0
Scheidingscohort	Chi ² = 24,6 df = 21							
1971-'85	48,3	12,8	13,3	8,9	3,9	1,7	9,4	1,7
1986-'94	49,5	13,3	11,5	6,5	2,7	2,7	13,0	0,9
1995-'99	46,0	12,1	11,4	9,8	4,9	4,3	10,7	0,9
2000-'03	48,3	13,0	9,2	9,0	4,7	5,6	9,0	1,3
Leeftijd bij scheiding	Chi ² = 222,1 df = 28 ***							
Jonger dan 26 jaar	31,4	15,4	14,3	6,8	3,9	2,1	23,6	2,5
26-30 jaar	37,4	14,8	11,7	7,7	5,5	3,1	17,8	2,0
31-35 jaar	49,9	12,6	10,6	7,7	4,4	6,0	8,2	0,7
36-40 jaar	59,4	11,0	10,1	9,5	3,6	5,0	1,5	0,0
Ouder dan 40 jaar	67,7	8,9	8,4	12,0	1,3	1,8	0,0	0,0
Opleidingsniveau	Chi ² = 21,1 df = 14							
Lager	49,9	11,7	12,7	11,0	2,4	3,6	7,6	1,2
Gemiddeld	47,3	13,5	11,9	6,7	4,5	4,1	11,2	0,8
Hoger	47,9	12,4	8,9	8,6	4,6	3,8	12,6	1,2

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

dan gebeurt dat verhoudingsgewijs vaker snel na hun (echt)scheiding dan voor jongere mannen en vrouwen. Hoe ouder mannen en vrouwen zijn op het moment van hun (echt)scheiding, hoe lager de kans op de *geboorte van een kind* binnen een nieuwe samenwoonrelatie. Vooral mannen en vrouwen die tussen de 30 en 40 waren bij hun (echt)scheiding, hebben vaker een nieuwe *partner met inwonende kinderen* uit een vorige relatie, zonder nog een gezamenlijk kind te krijgen. Bij de vrouwen zien we geen significante samenhang tussen de scheidingscohorten en het volgen van specifieke trajecten. Bij de mannen zien we wel over de tijd een afname van het aandeel met het traject *partner na alleen* en een toename van het aandeel met de trajecten *partner*, *stiefkind en geboorte* en *snel partner en stiefkind*. Er zijn ten slotte weinig tot geen verschillen in de nahuwelijkse ouderschapstrajecten naargelang van het opleidingsniveau.

3.2.3. Ouderschap en ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding: multivariate resultaten

In tabel 9 en tabel 10 testen we de relatie tussen de ouderschapsstatus en de ouderschapstrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding voor respectievelijk mannen en vrouwen, onder controle van de scheidingscohorten, de leeftijd bij de start van de samenwoonrelatie en het opleidingsniveau. We vergelijken telkens met de groep mannen en vrouwen die een nieuwe samenwoonrelatie start na een tijdje alleenstaand te zijn geweest (*partner na alleen*). De ouderschapshypothese kan enkel voor vrouwen worden bevestigd. Gescheiden kinderloze vrouwen hebben meer kans dan gescheiden moeders om tot het traject *partner en geboorte* te behoren dan tot het traject *partner na alleen*. Voor mannen geldt dit niet. De grotere kans op een samenwoonrelatie met een *partner met inwonende kinderen* voor moeders met kinderen in verblijfsco-ouderschap komt ook in het multivariate model naar voren, maar behaalt net niet het significantieniveau van 0,05. Ten slotte hebben moeders wiens minderjarige kinderen voltijds bij de ex-partner wonen een hogere kans dan moeders met voltijds inwonende kinderen om een *kind te krijgen met een partner die tevens inwonende kinderen heeft* uit een vorige relatie dan tot het traject *partner na alleen* te behoren.

Aanvullende analyses tonen dat de resultaten voor de verblijfsregeling van minderjarige kinderen standhouden onder controle van het aantal kinderen bij de scheiding en de leeftijd van het jongste kind (resultaten niet getoond). Ook na controle van deze factoren is er geen verband tussen de verblijfsregeling van de kinderen en de geboorte van een kind binnen een eerste nieuwe partnerrelatie na een (echt)scheiding. Noch het aantal kinderen noch de leeftijd van het jongste kind blijken aan de ouderschapstrajecten gerelateerd te zijn. We vinden dus geen evidentie voor de halfbroer/-zushypothese.

3.2.4. Ouderschapstrajecten van moeders en vaders vanuit het kindperspectief

We kunnen ook de ouderschapstrajecten bespreken vanuit het kindperspectief. Tabel 11 beschrijft de gezinstrajecten van kinderen bij moeder en vader wat betreft de aanwezigheid van een inwonende stiefouder, stiefbroers- of zussen en halfbroers- of zussen, opgedeeld naar de verblijfsregeling van het kind. De benaming van de verschillende trajecten is opnieuw aangepast aan het kindperspectief. Bij de aanwezigheid van inwonende stiefbroers of -zussen en/of de geboorte van een halfbroer of -zus spreken we van een complexe stiefgezinsvorming. In de andere gevallen van een eenvoudige stiefgezinsvorming.

TABEL 9. Ouderschapstrajecten in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding van mannen naargelang de ouderschapsstatus bij scheiding, scheidingscohort, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau (multinomiale logistische regressie, odds ratios, Partner na alleen = referentiecategorie)

n = 1.388	Alleen	Partner na lang alleen	Snel partner	Partner en stiefkind na alleen	Snel partner en stiefkind	Partner en geboorte	Partner, stiefkind en geboorte
Intercept	4,86***	1,06	0,76	0,92	0,39*	0,66	0,07***
Ouderschap bij scheiding (ref.: Kinderen voltijds bij moeder)							
Geen kinderen	0,91	1,34	0,90	0,60	0,84	1,28	1,74
Kinderen deeltijds bij moeder/vader	1,24	1,25	1,00	1,37	0,68	1,20	0,70
Kinderen voltijds bij vader	2,10	2,31	1,13	2,60	2,03	0,77	1,11
Enkel meerderjarige kinderen	0,97	0,85	0,96	1,77	0,99	0,58	0,00
Scheidingscohort (ref.: 1986-'94)							
1970-'85	0,80	0,91	0,46	0,83	1,33	0,79	0,50
1995-'99	0,75	1,20	0,44*	1,39	1,77	1,46	3,01*
2000-'03	0,60*	1,17	0,96	0,89	1,35	1,57	3,68*
Leeftijd bij scheiding (ref.: 31-35 jaar)							
Jonger dan 26 jaar	0,70	1,51	0,48	0,42	0,27	1,03	1,67
26-30 jaar	0,80	0,78	0,65	0,57	0,63	1,28	1,54
36-40 jaar	1,34	0,90	1,65	1,13	1,67	0,93	0,31
Ouder dan 40 jaar	2,25*	1,11	2,34	0,79	2,15	0,68	0,26
Opleidingsniveau (ref.: Gemiddeld)							
Lager	0,93	0,78	0,65	1,05	0,99	0,60	1,75
Hoger	0,74	0,84	0,59	0,95	0,93	1,00	1,14
Pseudo R ²	0,13						
-2LL Basismodel → Finaal model	4.752,68 → 4.567,26						
Residual Chi ² ouderschap bij scheiding	58,23 df = 28 p = 0,0007						

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

Ongeveer de helft van de kinderen leeft in de zeven jaar die volgen op de (echt)scheiding permanent in een eenoudergezin bij respectievelijk moeder en vader. De andere helft ervaart in die periode de transitie naar een stiefgezin. Er zijn verschillen in de samenstelling van deze stiefgezinnen. Ongeveer 1 op de 4 kinderen ervaart bij vader de vorming van een complex stiefgezin, dat is bijna de helft van de gevallen waarin vader een nieuwe samenwoonrelatie aangaat. Bij moeder ervaart 1 op de 6 kinderen de vorming van een complex stiefgezin, of 1 op de 3 gevallen waarin de moeder een nieuwe samenwoonrelatie aangaat. Dat verschil wordt verklaard door het groter aandeel vaders wiens nieuwe partner inwonende kinderen heeft uit een vorige relatie.

4. Discussie

We belichtten in dit hoofdstuk cruciale aspecten van de gezinstrajecten in de eerste zeven jaar volgend op een (echt)scheiding van mannen en vrouwen in Vlaanderen: het aangaan van

TABEL 10. Ouderschapstrajecten in zeven jaar volgend op een (echt)scheiding van vrouwen naar- gelang de ouderschapsstatus bij scheiding, scheidingscohort, leeftijd bij scheiding en opleidingsniveau (multinomiale logistische regressie, odds ratios, Partner na alleen = referentiecategorie)

n = 1.650	Alleen	Partner na lang alleen	Snel partner	Partner en stiefkind na alleen	Snel partner en stiefkind	Partner en geboorte	Partner, stiefkind en geboorte
Intercept	6,07***	1,24	0,39**	0,24**	0,35*	0,50*	0,02***
Ouderschap bij scheiding (ref.: Kinderen voltijds bij moeder)							
Geen kinderen	0,70	0,84	1,58	0,65	1,19	2,21**	0,92
Kinderen deeltijds bij moeder/vader	0,67	0,71	0,98	1,90	1,84	0,99	0,54
Kinderen voltijds bij vader	1,29	1,22	6,14*	1,69	2,95	1,62	8,35**
Enkel meerderjarige kinderen	0,34	0,69	1,10	0,46	0,32	0,00	0,00
Scheidingscohort (ref.: 1986-'94)							
1970-'85	1,31	0,98	1,50	1,21	0,76	0,52	0,78
1995-'99	0,73	0,94	1,19	1,58	1,33	1,06	1,35
2000-'03	0,86	1,15	1,30	1,94	2,14	1,57	3,73*
Leeftijd bij scheiding (ref.: 31-35 jaar)							
Jonker dan 26 jaar	0,41**	0,99	0,57	1,28	0,35	1,94*	6,24*
26-30 jaar	0,58*	0,99	0,85	1,36	0,48	1,73*	4,43
36-40 jaar	1,07	0,78	1,07	0,82	0,67	0,11***	0,00
Ouder dan 40 jaar	3,06*	1,18	2,19	0,66	0,58	0,00	0,00
Opleidingsniveau (ref.: Gemiddeld)							
Lager	1,08	0,92	1,59	0,60	1,08	0,96	1,60
Hoger	1,26	1,35	1,63*	1,40	1,12	1,63*	2,54
Pseudo R ²	0,22						
-2LL Basismodel → Finaal model	5.326,38 → 4.911,409						
Residual Chi ² ouderschap bij scheiding	190,03 df = 28 p < .0001						

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

nieuwe partnerrelaties, het krijgen van kinderen binnen deze relaties, en de transitie naar stief- ouderschap. Door deze transities te bekijken als een sequentie van gebeurtenissen in plaats van als afzonderlijke, enkelvoudige gebeurtenissen kregen we inzicht in de volgorde en de timing van het partnerrelatie- en ouderschapstraject na een (echt)scheiding. Vervolgens vergeleken we deze trajecten voor ouders en niet-ouders, en tussen ouders met een verschillende verblijfsre- geling voor de kinderen. Ten slotte werden de trajecten van de ouders ook bekeken vanuit het perspectief van het kind.

4.1. Partnerrelatietrajecten van mannen en vrouwen na een (echt)scheiding

In Vlaanderen gaan de meeste mannen én vrouwen vrij snel na hun (echt)scheiding een nieuwe relatie aan. Er is echter een grote variatie in de wijze waarop en het tijdstip ervan. We identifi- ceerden acht trajecten waarin ooit-gescheiden mannen en vrouwen op een bepaalde wijze geen,

TABEL 11. Ouderschapstrajecten van moeders en vaders in de zeven jaar volgend op een (echt)scheiding vanuit het kindperspectief, naargelang de verblijfs-regeling van het kind^a (n en in %)

	Ooit-gescheiden vaders (n = 867)						Ooit-gescheiden moeders (n = 1.119)					
	Bij moeder			Verblifscouder-schap			Bij vader			Verblifscouder-schap		
	n	%		n	%		n	%		n	%	
Permanent eenoudergezin	235	45,7		105	44,3		59	50,9		399	46,0	
Complex stiefoudergezin met halfbroer(s)/zus(sen)	40	7,8		23	9,7		4	3,5		67	7,7	
Eenoudergezin → Complex stiefoudergezin met stiefbroer(s)/zus(sen)	50	9,7		28	11,8		14	12,1		92	10,6	
Eenoudergezin → Eenvoudig stiefoudergezin	59	11,5		23	9,7		7	6,0		89	10,3	
Langdurig eenoudergezin → Eenvoudig stiefoudergezin	58	11,3		31	13,1		16	13,8		105	12,1	
Complex stiefoudergezin met stief-en halfbroer(s)/zus(sen)	9	1,8		3	1,3		1	0,9		13	1,5	
Snel eenvoudig stiefoudergezin	29	5,6		13	5,5		5	4,3		47	5,4	
Snel complex stiefoudergezin met stiefbroer(s)/zus(sen)	34	6,6		11	4,6		10	8,6		55	6,3	

^a Geselecteerde kinderen jonger dan 18 jaar bij de ouderlijke scheiding.

Bron: SVI, 2010.

één of meerdere nieuwe relaties aangaan. Geen enkel traject was duidelijk te identificeren als ‘standaardtraject’. De destandaardisatie van de levensloop geldt blijkbaar ook na de ontbinding van het eerste huwelijk (Elzinga & Liefbroer, 2007; Shanahan, 2000). Er is een toename van het aandeel mannen en vrouwen dat in de zeven jaar volgend op de (echt)scheiding een nieuwe relatie aangaat. Het aandeel mannen en vrouwen met heel instabiele partnerrelatietrajecten na hun (echt)scheiding is beperkt. Hoewel we door het ontbreken van tweede echtscheidingen, van trajecten van volwassenen die nog nooit gehuwd zijn en van partnerrelaties die minder dan drie maanden duurden, de instabiele gezinstrajecten gedeeltelijk onderschatten, wijzen onze resultaten er toch op dat maar een minderheid van mannen en vrouwen meerdere relaties na hun (echt)scheiding cumuleren.

De vastgestelde verschillen in herpartnerkans tussen bepaalde groepen kunnen ook worden geformuleerd in termen van knelpunten voor het individuele functioneren. Gescheiden mannen en vrouwen met een nieuwe (inwonende) partner hebben een beter economisch en emotioneel welzijn dan gescheiden mannen en vrouwen zonder nieuwe partner (Buffel, Colman & Bracke, 2013 in deze SVR-studie; Fokkema, 2001; Symoens et al., 2011; Willekens, Vanderheyden & Mortelmans, 2011). Onze resultaten wijzen op twee kwetsbare groepen: enerzijds de groep gescheiden moeders én vaders met voltijds inwonende kinderen, anderzijds de groep mannen en vrouwen die scheiden na de leeftijd van 40. Een toename van verblijfsco-ouderschap na (echt)scheiding kan de eerste groep doen afnemen, maar een strategie voor het verhogen van de herpartnerkans van 40-plussers lijkt minder evident.

4.2. Ouderschapstrajecten van mannen en vrouwen na een (echt)scheiding

We belichten de ouderschapstrajecten na een (echt)scheiding in termen van stiefouderschap en van de geboorte van een kind binnen nieuwe samenwoonrelaties. Ongeveer 1 op de 6 mannen en vrouwen krijgen een kind binnen een nieuwe samenwoonrelatie in de eerste zeven jaar na hun (echt)scheiding. Er zijn grote verschillen tussen gescheiden mannen en vrouwen inzake het samenwonen met kinderen van de nieuwe partner uit een vorige relatie. Mannen starten dubbel zo vaak dan vrouwen een samenwoonrelatie met een partner met inwonende kinderen uit een vorige relatie. Kinderen ervaren dus bij hun vader vaker een complexe gezinssamenstelling dan bij hun moeder. Door de evolutie naar meer verblijfsco-ouderschap wonen kinderen steeds vaker (deeltijds) bij hun vader, wat dus impliceert dat ze vaker (deeltijds) samenwonen met stiefbroers of -zussen. Indien verblijfsco-ouderschap blijft toenemen, kunnen we echter een afname van dit geslachtsverschil verwachten, aangezien stiefmoeders én stiefvaders in toenemende mate deeltijds inwonende kinderen uit een vorige relatie zullen hebben.

Er zijn ook aanwijzingen dat een toenemend aantal gescheiden mannen en vrouwen (nog) kinderen krijgt binnen een nieuwe partnerrelatie. Als meer mensen kinderen krijgen na de ontbinding van hun eerste huwelijk, betekent dit bijkomende gezinstransities na de (echt)scheiding. Samen met inwonende kinderen van de nieuwe partner, leidt dat tot meer complexe stiefgezinnen.

Moeders met minderjarige kinderen in verblijfsco-ouderschap hebben verhoudingsgewijs vaker een partner met inwonende kinderen uit een vorige relatie. Bij mannen is die samenhang er niet. De samenhang bij vrouwen kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. Het is mogelijk

dat verblijfsco-ouderschap het starten van een samenwoonrelatie met een man met inwonende kinderen vergemakkelijkt. Het combineren van de verblijfsregelingen van alle betrokken kinderen is een belangrijke uitdaging voor nieuwsamengestelde gezinnen. Op basis van de SiV-data weten we weinig over de verblijfsregeling van de kinderen van de nieuwe partners. Het is mogelijk dat moeders die zelf kinderen in verblijfsco-ouderschap hebben sneller (dan moeders wiens eigen kinderen voltijds inwonen) aangeven dat de kinderen van hun nieuwe partner ook (ooit) inwoonden.

Bij de mannen blijkt de eigen ouderschapsstatus niet direct verband te houden met de kans op de geboorte van een kind binnen de nieuwe partnerrelatie. Vrouwen die nog geen moeder waren bij het verbreken van hun eerste huwelijk daarentegen krijgen vaker een kind binnen hun nieuwe samenwoonrelatie dan gescheiden moeders. De verblijfsregeling van de kinderen is niet gerelateerd aan de kans op een kind binnen de nieuwe partnerrelatie voor moeders. De *opvoedingsverantwoordelijkheidshypothese* (Vikat et al., 2004) werd wel bevestigd bij de mannen in de bivariate resultaten, maar niet in de multivariate modellen. Mogelijk speelt het kleine aantal vaders met voltijds inwonende kinderen hierbij een rol.

Van de mannen en vrouwen die reeds kinderen hadden uit hun ontbonden huwelijk krijgt ongeveer 8% binnen de zeven jaar na de scheiding nog kinderen binnen een nieuwe samenwoonrelatie. In deze gevallen is sprake van *vruchtbaarheid bij meerdere partners*, een fenomeen dat recent veel aandacht krijgt in de literatuur (Guzzo & Furstenberg, 2007a, 2007b). Voor de kinderen uit het eerste huwelijk betekent dit de geboorte van een halfbroer of -zus. Over de impact van de geboorte van een halfbroer of -zus op het bestaande stiefgezin is de literatuur niet eenduidig (Ganong & Coleman, 2004).

4.3. Gezinstrajecten van kinderen na een (echt)scheiding

Onze resultaten hebben ook implicaties vanuit het perspectief van kinderen met gescheiden ouders. Ten eerste, indien de definitie van een stiefgezin heel ruim wordt genomen, zien we dat ongeveer 7 op de 10 kinderen binnen de zeven jaar na de (echt)scheiding van hun ouders een transitie naar een stiefgezin maken. Ongeveer 6 op de 10 kinderen leven een deel van de eerste jaren na de scheiding in een stiefgezinconfiguratie bij moeder of vader. Indien we stiefgezinsvorming beperken tot inwonende partners van moeder of vader (zoals vaak binnen de onderzoeksliteratuur), dan geldt dit voor ongeveer 1 op de 2 kinderen. Gezien de gebruikte data geen mannen en vrouwen omvatten die een tweede maal uit de echt gescheiden zijn, gaat het wel over een (relatief beperkte) onderschatting. We kunnen dus besluiten dat stiefgezinsvorming zeker geen marginaal fenomeen is na een (echt)scheiding. Ten tweede impliceren onze resultaten dat kinderen van gescheiden ouders in toenemende mate met een nieuwe partner van hun moeder zullen te maken krijgen én vaker zullen samenwonen met de nieuwe partner van hun vader. Deze kinderen zullen vaker een deeltijdse stiefvader en/of een deeltijdse stiefmoeder hebben. Hoewel de financiële situatie en het emotionele welzijn van de gescheiden ouder vaak beter is na de komst van een nieuwe partner, impliceert dit vanuit het kindperspectief een bijkomende gezinst transitie die aanpassing vergt (Jeynes, 2006). De specifieke uitdagingen die deeltijds stiefouderschap creëren voor de verschillende gezinsleden en gezinsrelaties verdienen meer aandacht in toekomstig onderzoek. Ten derde tonen de resultaten dat meer dan 90% van de kinderen na een ouderlijke (echt)scheiding een eerder stabiel gezinstraject heeft

(al dan niet binnen een stiefgezin). Dit zou het welzijn van kinderen ten goede komen, gelet op de negatieve samenhang tussen hun welzijn en de instabiliteit van gezinstrajecten (Sun & Li, 2008, 2011). Vooral het cumuleren van opeenvolgende gezinstransities zou negatief zijn voor het welbevinden van kinderen na een (echt)scheiding (Amato, 2010). Toch ervaren alle kinderen met gescheiden ouders minstens één gezinstransitie, namelijk de scheiding zelf. In de onderzoeksliteratuur is er veel evidentie voor de negatieve samenhang tussen een ouderlijke scheiding en het welzijn van kinderen. Deze samenhang zou bovendien niet afnemen, maar eerder toenemen doorheen de tijd (Amato & Keith, 1991). Wij bekeken enkel de gezinstransities in de eerste zeven jaar na de ouderlijke (echt)scheiding. Kinderen kunnen echter ook na die periode nog bijkomende gezinstransities ervaren.

4.4. Beperkingen van het onderzoek

Naast het ontbreken van ontbonden tweede huwelijken en de beperking tot ooit-gehuwden, zijn er nog andere beperkingen aan het onderzoek. Ten eerste hebben we enkel gedetailleerde informatie over de verblijfsregeling van het geselecteerde kind binnen de studie. Voor de kinderen van een nieuwe partner is de informatie over de verblijfsregeling nog beperkter. Ten tweede zijn de ooit-gescheiden vaders met voltijds inwonende kinderen gering in aantal, waardoor de resultaten voor deze groep statistische kracht missen. Ten slotte is het werken met typologieën altijd een vereenvoudiging van de werkelijkheid en is er ook binnen de acht onderscheiden partnerrelatietrajecten en ouderschapstrajecten nog een zekere heterogeniteit.

5. Aandachtspunten voor het beleid

De twee belangrijkste aandachtspunten voor het beleid zijn (direct of indirect) verbonden met de evolutie naar (meer) gelijkwaardig ouderschap van mannen en vrouwen na een echtscheiding. Ten eerste zien we dat verblijfsco-ouderschap of het deeltijds samenwonen met een (minderjarig) kind na een (echt)scheiding een grotere kans op herpartneren tot gevolg heeft in vergelijking met het voltijds samenwonen met minderjarige kinderen. De invoering van de wettelijke norm van gezagsco-ouderschap na (echt)scheiding in 1995 en de impliciete preferentie voor verblijfsco-ouderschap in de wetswijziging van 2006 waren in de eerste plaats gericht op het verhogen van het welzijn van de ouders en de kinderen na een (echt)scheiding. Opzet was het behoud van een goede band tussen de kinderen en de beide ouders. Voorafgaand aan deze evolutie was het voltijds moederverblijf (met hoederecht voor de moeder en bezoeksrecht voor de vader) de standaardregeling na een ouderlijke scheiding. De evolutie naar verblijfsco-ouderschap heeft dus implicaties voor de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. De afgelopen decennia zijn de levens van mannen en vrouwen steeds meer op elkaar gaan lijken inzake opvoeding en tewerkstelling, en meer recent ook inzake de zorg voor kinderen. Vóór de wettelijke invoering van het gedeelde ouderlijke gezag kwam deze laatste taak vaak uitsluitend bij de moeder te liggen, wat een rem was voor haar relatievorming na een (echt)scheiding. Indien de trend inzake verblijfsco-ouderschap na een (echt)scheiding zich doorzet, kunnen we een verdere toename verwachten van het aandeel moeders dat na een (echt)scheiding (snel) een nieuwe partnerrelatie aangaat. We weten uit voorgaande studies dat herpartneren na een (echt)scheiding sterk samenhangt met meer economisch en emotioneel welzijn (Buffel et al., 2013; Fokkema, 2001; Symoens et al., 2011; Willekens et al., 2011). Daarenboven zien we voor mannen geen

verschil in hun herpartneren naargelang hun kinderen deeltijds of niet inwonen. De evolutie van voltijdse moederverblijven naar verblijfsco-ouderschap heeft dus geen negatieve gevolgen voor de herpartnerkans van vaders. De evolutie naar meer verblijfsco-ouderschap zou in die zin het welzijn van gescheiden moeders kunnen verhogen, zonder dit van vaders te doen afnemen. Meer geslachtsneutrale opvoedingspatronen reduceren dus zowel de geslachtsverschillen in de nahuwelijkse partnerrelatietrajecten als inzake de welzijnsgerelateerde gevolgen. Dit positieve effect van het verblijfsco-ouderschap op het herpartneren van moeders na een (echt)scheiding mag niet worden genegeerd bij het evalueren van de wetsmaatregelen rond gezags- en verblijfsco-ouderschap na een (echt)scheiding.

Het tweede aandachtspunt vloeit voort uit het eerste, en wordt versterkt door de bevinding dat herpartneren na een (echt)scheiding toeneemt doorheen de tijd. Vanuit het kindperspectief impliceren de resultaten dat, mede door het verblijfsco-ouderschap, kinderen in toenemende mate samenleven met een nieuwe partner van hun moeder of vader. Kinderen in verblijfsco-ouderschap kunnen daarenboven zelfs deeltijds samenleven met een stiefvader én met een stiefmoeder. Deze bevinding staat haaks op het ontbreken van een juridische omkadering van de stiefouderrol (Steunpunt Jeugdhulp vzw – Jeugdrecht.be, 2010). Door de centrale focus op het biologische ouderschap na een (echt)scheiding de voorbije jaren, is de maatschappelijke discussie rond de positie van stiefouders stilgevallen. Eén van de belangrijkste vraagstellingen betreft de rechten en plichten van stiefouders, naast deze van de twee biologische ouders. Zo moeten stiefouders zich beroepen op het algemene principe van de affectieve band om het contact te behouden met hun stiefkind bij het verbreken van de partnerrelatie. Terwijl deze band meestal wordt gezien als een intrinsiek kenmerk van bijvoorbeeld de relatie met grootouders, zijn er in de praktijk weinig gevallen waarin deze rechten aan stiefouders werden toegekend. Het gebrek aan een juridische positie van stiefouders staat ook in contrast met enerzijds de betrokkenheid van stiefouders bij de opvoeding van het stiefkind, en anderzijds met de vaak ontbrekende opvoedingsband tussen ex-partners binnen nieuwsamengestelde gezinnen. De sociale en juridische uitdagingen verbonden aan stiefrelaties verdienen dan ook in de nabije toekomst zonder twijfel meer aandacht van beleidsmakers.

Bibliografie

- Abbott, A., & Tsay, A. (2000). Sequence analysis and optimal matching methods in sociology: Review and prospect. *Sociological Methods & Research*, 29, 3-33.
- ADSEI, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/organisatie/adsei/>
- Amato, P.R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.
- Amato, P.R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72, 650-666.
- Bastait, K., Van Peer, C., Alofs, E., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Hoe verloopt een echtscheiding in Vlaanderen? In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 85-112). Leuven: Acco.
- Beaujouan, E., & Solaz, A. (2008). *Childbearing after separation. Do second unions make up for missing births? Evidence from France*. Paris: INED, Documents de Travail.
- Beaujouan, E. (2010). *Children at home, staying alone? Paths towards repartnering for men and women in France*. Centre for Population Change. Working Paper 4.

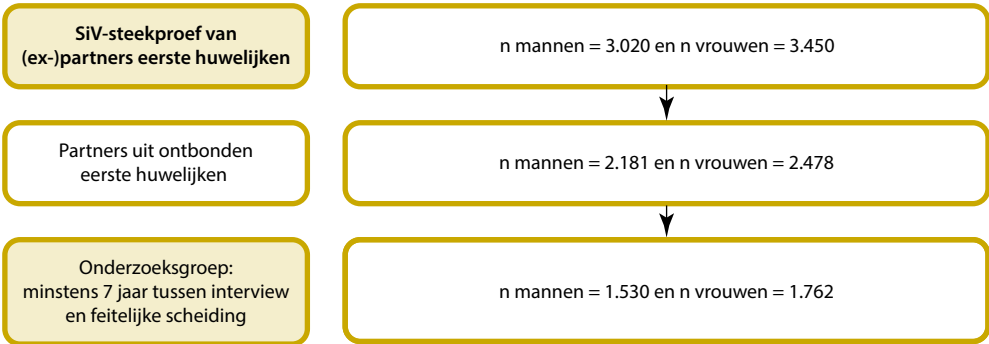
- Beaujouan, E. (2011). La fécondité des deuxièmes unions en France: âges des conjoints et autres facteurs. *Population*, 66, 275-312.
- Beaujouan, E. (2012). Repartnering in France : The role of gender, age and past fertility. *Advances in Life Course Research*, 17, 69-80.
- Becker, G.S (1991). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bennett, N.G. Bloom, D.E., & Miller, C.E. (1995). The influence of nonmarital childbearing on the formation of first marriages. *Demography*, 32, 47-62.
- Bemhardt, E., & Goldscheider, F.K. (2002). Children and union formation in Sweden. *European Sociological Review*, 18, 289-299.
- Billari, F.C., Fürnkranz, J., & Prskawetz, A. (2006). Timing, sequencing and quantum of life course events: A machine learning approach. *European Journal of Population*, 22, 37-65.
- Brody, G.H., Neubaum, E., & Forehand, R. (1988). Serial marriage: A heuristic analysis of an emerging family form. *Psychological Bulletin*, 103, 211-222.
- Brown, S.L. (2000). Fertility following marital dissolution. The role of cohabitation. *Journal of Family Issues*, 21, 501-524.
- Buber, I., & Prskawetz, A. (2000). Fertility in second unions in Austria: Findings from the Austrian FFS. *Demographic Research*, 3 (2).
- Buffel, V., Symoens, S., & Bracke, P. (2013). Formeel zorg- en medicatiegebruik vanwege psychische problemen. Zo verschillend bij alleenstaande ouders? In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 183-210). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Bumpass, L., Sweet, J., & Castro Martin, T. (1990). Changing patterns of remarriage. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 747-756.
- Carlson, M., McLanahan, S., & England, P. (2004). Union formation in fragile families. *Demography*, 41, 237-261.
- Carlson, M.J., & Furstenberg, F.F. (2006). The prevalence and correlates of multipartnered fertility among urban U.S. parents. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 718-732.
- Clarkberg, M., Stolzenberg, R.M., & Waite, L.J. (1995). Attitudes, values and entrance into cohabitational versus marital unions. *Social Forces*, 74, 609-32.
- Corijn, M. (2004). *Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België: feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: CBGS-Werkdocument 8.
- Corijn, M. (2005a). *Uit de echt gescheiden en dan ... ? De leefvorm enkele jaren na een echtscheiding in het Vlaamse Gewest*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Webpublicatie.
- Corijn, M. (2005b). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 5.
- Corijn, M. (2011). *De instabiliteit van huwelijken in België*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 5.
- Corijn, M. (2012). *De sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.
- Corijn, M. (2013). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 21-36). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Corijn, M., & Lodewijckx, E. (2009) *Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-rapport 4.
- Corijn, M., Wijckmans, B., & Van Bavel, J. (2013). Kinderen krijgen vóór en na een echtscheiding in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2.
- Crosbie-Burnett, M. (1989). Impact of custody arrangement and family structure on remarriage. *Journal of Divorce*, 13, 1-16.
- Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verweduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- De Graaf, P.M., & Kalmijn, M. (2003). Alternative routes in the remarriage market: Competing-risk analyses of union formation after divorce. *Social Forces*, 81, 1459-1498.

- Dykstra, P.A., & Poortman, A. (2009). Economic resources and remaining single: Trends over time. *European Sociological Review*, 26, 277-290.
- Elzinga, C., & Liefbroer, A. (2007). De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis. *European Journal of Population*, 23, 225-250.
- FOD Justitie (2011). *De jaarlijkse statistieken van de hoven en de rechtbanken*. Brussel: FOD Justitie.
- Fokkema, T. (2001). Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30, 5-29.
- Fomby, P., & Cherlin, A.J. (2007). Family instability and child well-being. *American Sociological Review*, 72, 181-204.
- Gabardinho, A., Ritschard, G., Studer, M., & Müller, N. (2011). *Mining sequence data in R with the TraMineR package: A user's guide (for version 1.8)*. Department of Econometrics and Laboratory of Demography. University of Geneva, Switzerland.
- Ganong, L.H., & Coleman, M. (2004). *Stepfamily relationships. Development, dynamics, and interventions*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Goldscheider, F.K., & Sassler, S. (2006). Creating stepfamilies: integrating children into the Study of Union Formation. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 275-291.
- Goldscheider, F.K., & Waite, L.J. (1986). Sex differences in the entry into marriage. *American Journal of Sociology*, 92, 91-109.
- Graefe, D.R., & Lichter, D.T. (1999). Life course transitions of American children: Parental cohabitation, marriage, and single motherhood. *Demography*, 36, 205-217.
- Griffith, J.D., Koo, H.P., & Suchindran, C.M. (1985). Childbearing and family in remarriage. *Demography*, 22, 73-88.
- Gunnoe, M. L., & Braver, S.L. (2001). The effects of joint legal custody on mothers, fathers, and children controlling for factors that predispose a sole maternal versus joint legal award. *Law and Human Behavior*, 25, 25-43.
- Guzzo, K.B., & Furstenberg, F.F. (2007a). Multipartnered fertility among American men. *Demography*, 44, 583-601.
- Guzzo B.K., & Furstenberg, F.F. (2007b). Multipartnered fertility among young women with a nonmarital first birth: prevalence and risk factors. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39, 29-38.
- Holland, J., & Thomson, E. (2010). *New partners, new children in Sweden*. Stockholm Research Reports in Demography 5.
- Hughes, J. (2000). Repartnering after divorce. Marginal mates and unwedded women. *Family Matters*, 55, 16-21.
- Ivanova, K., Kalmijn, M., & Uunk, W. (2012). *Children and repartnering in five national contexts*. Paper presented at the CFR conference 'New Family Forms Following Family Dissolution: Consequences in/on Postmodern Society', 12-14 September, 2012, Leuven.
- Jefferies, J., Berrington, A., & Diamond, I. (2000). Childbearing following marital dissolution in Britain. *European Journal of Population*, 16, 193-210.
- Jeynes, W.H. (2006). The impact of parental remarriage on children. *Marriage & Family Review*, 40, 37-41.
- Kalmijn, M., & Gelissen, J. (2002). Kinderen krijgen in tweede huwelijken: bevindingen op basis van Nederlandse levensloopgegevens. *Bevolking en Gezin*, 31, 51-77.
- Kalmijn, M., & Gelissen, J. (2007). The impact of recombination on fertility: Evidence from Life History Data in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 38, 555-573.
- Koo, H.P., Suchindran, C.M., & Griffith, J.D. (1984). The effects of children on divorce and re-marriage: a multivariate analysis of life table probabilities. *Population Studies*, 38, 451-471.
- Lampard R., & Peggs, K. (1999). Repartnering: the relevance of parenthood and gender to cohabitation and re-marriage among the formerly married. *British Journal of Sociology*, 50, 443-465.
- Lesthaeghe, R., & Neels, K. (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, 325-360.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument, 7.
- Martin, C. (1994). Diversité des trajectoires post-désunion. Entre le risque de solitude, la défense de son autonomie et la recomposition familiale. *Population*, 6, 1557-1583.

- Matthijs, K. (1987). Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: een statusintegratiehypothese. *Tijdschrift voor Sociologie*, 8, 69-102.
- Meggiolaro, S., & Ongaro, F. (2008). Repartnering after marital dissolution: does context play a role? *Demographic Research*, 19, 1913-1932.
- Meggiolaro, S., & Ongaro, F. (2010). The implications of marital instability for a woman's fertility: Empirical evidence from Italy. *Demographic Research*, 23, 963-996.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Van Bavel, J., Bracke, P., Matthijs, K., & Van Peer, C. (2011). *Divorce in Flanders. Data collection and code book*. (<http://www.divorceinlanders.be>).
- OECD (2011). Families are changing. In: OECD, *Doing Better for Families*, OECD Publishing, 17-53.
- Oppenheimer, V.K. (1988). A theory of marriage timing: assortative mating under varying degrees of uncertainty. *American Journal of Sociology*, 94, 563-591.
- Parker, R. (1999). Repartnering following relationship breakdown. *Family Matters*, 53, 39-43.
- Pasteels, I., Mortelmans, D. (2011). Huwen en scheiden in de levensloop. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 65-84) Leuven: Acco.
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Een nieuwe partner na een echtscheiding? Opleidingsverschillen bij mannen en vrouwen in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 3-4, 331-352.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van volwassenen in Vlaanderen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstansities in de levensloop in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Poortman, A.R. (2000). Sex Differences in the Economic Consequences of Separation: a Panel Study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 16, 367-383.
- Poortman, A.R. (2007). The First Cut is the Deepest? The Role of the Relationship Career for Union Formation. *European Sociological Review*, 23, 585-598.
- Poortman, A.R., & Lyngstad, T.H. (2007). Dissolution risks in first and higher order marital and cohabiting unions. *Social Science Research*, 36, 1431-1446.
- Sassler, S. (2010). Partnering across the life course: sex, relationships, and mate selection. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 557-575.
- Shanahan, M.J. (2000). Pathways to adulthood: Variability and mechanisms in life course perspective. *Annual Review of Sociology*, 26, 667-692.
- Sodermans, A., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-151). Leuven: Acco.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2012). Post-divorce custody arrangements and binuclear family structures of Flemish adolescents. *Demographic Research*, 28, 421-432.
- Sodermans, A.K., Matthijs, K., & Swicegood, G. (2013). Characteristics of joint physical custody families in Flanders. *Demographic Research*, 28, 821-848.
- South, S.J. (1991). Sociodemographic Differentials in Mate Selection Preferences. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 928-940.
- Steunpunt Jeugdhulp vzw – Jeugdrecht.be (2010). *Stiefouderschap*. www.jeugdrecht.be
- Stewart, S. D., Manning, W. D., & Smock, P.J. (2003). Union formation among men in the U.S.: Does having prior children matter? *Journal of Marriage and the Family*, 65, 90-104.
- Strohschein, L. (2005). Parental divorce and child mental health trajectories. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 1286-1300.
- Studer, M. (2012). Etude des inégalités de genre en début de carrière académique à l'aide de méthodes innovatrices d'analyse de données séquentielles, Chapitre: *Le manuel de la librairie WeightedCluster: Un guide pratique pour la création de typologies de trajectoires en sciences sociales avec R*. Thèse SES 777, Faculté des sciences économiques et sociales, Université de Genève.
- Sun, Y., & Li, Y. (2008). Stable postdivorce family structures during late adolescence and socioeconomic consequences in adulthood. *Journal of Marriage and the Family*, 70, 129-143.

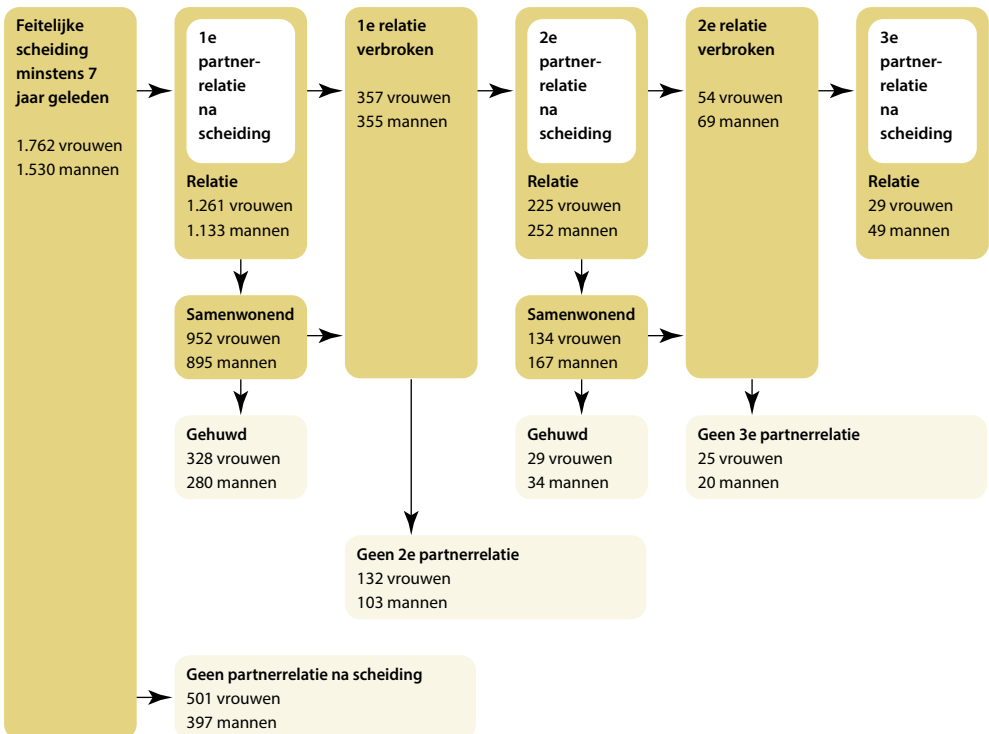
- Sun, Y., & Li, Y. (2011). Effects of family structure type and stability on children's academic performance trajectories. *Journal of Marriage and the Family*, 73, 541-556.
- Symoens, S., Colman, E., Pasteels, I., & Bracke, P. (2011). Welbevinden van ex-partners en kinderen. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 237-266). Leuven: Acco.
- Sweeney, M. (1997). Remarriage of women and men after divorce. The Role of Socioeconomic Prospects. *Journal of Family Issues*, 18(5), 479-502.
- Teachman, J. (2008). Complex Life Course Patterns and the Risk of Divorce in Second Marriages. *Journal of Marriage and the Family*, 70, 294-305.
- Teachman, J. D., & Heckert, A. (1985). The Impact of Age and Children on Remarriage: Further Evidence. *Journal of Family Issues*, 6, 185-203.
- Vikat, A., Thomson, E., & Hoem, J.M. (1999). Stepfamily Fertility in Contemporary Sweden: The Impact of Childbearing before the Current Union. *Population Studies*, 53, 211-225.
- Vikat, A., Thomson, E., & Prskawetz, A. (2004). Childrearing responsibility and stepfamily fertility in Finland and Austria. *European Journal of Population*, 20, 1-21.
- Wallerstein, J.S., & Blakeslee, S. (1989). *Second Chances: Men, women, and children a decade after divorce*. New York: Ticknor & Fields.
- Wijckmans, B., Corijn, M., & Van Bavel, J. (2012). *Educational differences in multi-partner fertility in Flanders (Belgium)*. Lezing gegeven op het CFR seminar, September 2012, Leuven.
- Wijckmans, B., Jappens, M., Pasteels, I., & Van Bavel, J. (2011). Kinderen krijgen voor en na echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 199-216). Leuven: Acco.
- Willekens, M. Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2011). Socio-economische gevolgen van een echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 169-197). Leuven: Acco.
- Wilson, B.F., & Clarke, S.C. (1992). Remarriages. A demographic profile. *Journal of Family Issues*, 13, 123-141.
- Wineberg, H. (1990). Childbearing after remarriage. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 31-38.
- Wobma, E., & de Graaf, A. (2009). Scheiden en weer samenwonen. *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, 14-21.
- Wu, L.L. (2000). Some comments on "sequence analysis and optimal matching in sociology: Prospect and review". *Sociological Methods & Research*, 29, 41-64.
- Wu, Z. & Schimmele, C.M. (2005). Repartnering after first union disruption. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 27-36.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Bijlage 2.

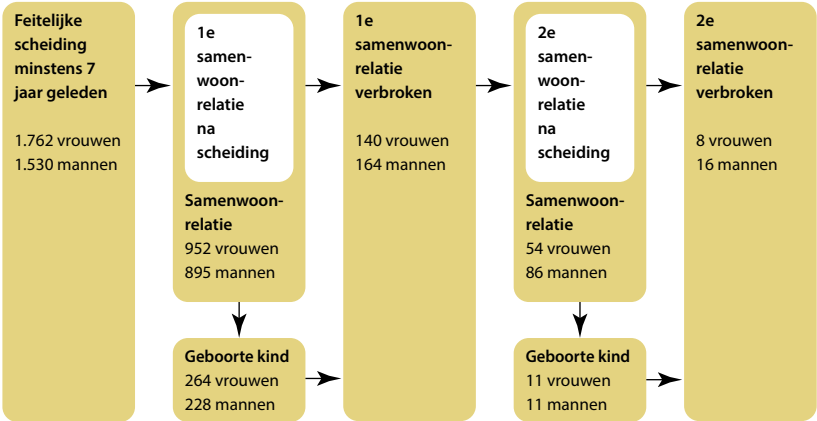
FIGUUR A. Het partnerrelatietraject in de eerste zeven jaar volgend op een (echt)scheiding in termen van gebeurtenissen, per geslacht

Bron: SiV, 2010.

Bijlage 2 (vervolg).

FIGUUR B. Het ouderschapstraject binnen samenwoonrelaties in de eerste zeven jaar volgend op een (echt)scheiding in termen van gebeurtenissen, per geslacht

Bron: SiV, 2010.

Gezinsvorming en -ontbinding sinds 2000: veranderingen in gedrag en in opvattingen

Martine Corijn

Inleiding

Heel wat Vlamingen hebben de voorbije decennia bij de vorming en ontbinding van een gezin voor meer en/of voor andere dan traditionele gezinstransities gekozen. De best gedocumenteerde veranderingen zijn: minder trouwen en hertrouwen, meer en vaker ongehuwd samenwonen, meer en vaker (echt)scheiden (Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013; Vanassche et al., 2013, beiden in deze SVR-studie). Lesthaeghe en Neels (2002) spraken eerder al van een echte trendversnelling terzake. Maar recent vragen Deboosere, Mortelmans en Marquet (2011) zich af of er geen verzadigingspunt is bereikt, waardoor deze trends kunnen beginnen af te zwakken. Maar zijn deze gedragsveranderingen ook weerspiegeld in het denken van Vlamingen over het gezin? Veranderingen in de normen en de opvattingen aangaande het gezin zijn – zoals Rijken en Liefbroer (2011) het stellen – niet enkel een spiegel van (gedrags)veranderingen in het gezinsleven, maar tevens een aanjager van deze veranderingen. Gedrag wordt aangepast en (bij) gesteld omdat nieuwe waarden en opvattingen het toelaten; waarden en opvattingen wijzigen omdat nieuw gedrag steeds vaker voorkomt. Dit geldt zowel doorheen de individuele levensloop als op maatschappelijk niveau. In dit hoofdstuk gaan we na of en hoe in het algemeen het gedrag en het denken van Vlamingen inzake het gezin zich wijzigde sinds de eeuwwisseling. We sporen eveneens op welke Vlamingen heden ten dage meer traditionele opvattingen over het gezin hebben.

1. Gezinsvorming en -ontbinding: gedrag en opvattingen

Om de gedragsveranderingen en de opvattingen inzake gezinsvorming en -ontbinding in Vlaanderen beter te kunnen begrijpen, schetsen we vooreerst de positie van België binnen een Europees perspectief. Nadien verduidelijken we de opzet van dit hoofdstuk.

1.1. België in Europees perspectief

Voor de meeste Belgen en voor de meeste andere Europeanen (85% of meer) is en blijft het gezin zeer belangrijk (Bawin-Legros & Guillaume, 2001; Corijn, 2004a; Deboosere et al., 2011; Halman, Sieben & Van Zundert, 2011).

Recent behoort België tot de groep Europese landen waar relatief weinig wordt gehuwd en zeer veel uit de echt wordt gescheiden (OECD, 2011a). België behoorde samen met Nederland tot de landen waar voor het eerst het huwelijk tussen partners van gelijk geslacht werd ingevoerd (respectievelijk in 2003 en 2001). Gehuwd samenwonen is en blijft de meest voorkomende leefvorm in Europa. België neemt terzake een middenpositie in (OECD, 2011a, 2011b). Nochtans is de waardering voor het huwelijk in ons land nog steeds erg groot en is de tolerantie voor een echtscheiding matig (Halman et al., 2011). Volgens het Europese waardenonderzoek is in België, net als in vele andere landen, het aandeel mensen dat het huwelijk een verouderde instelling vindt langzaam maar zeker gestegen: 16% in 1981, 20% in 1990, 29% in 1999 en 35% in 2009 (Deboosere et al., 2011; Kerkhofs, 2000). Deze toename was in ons land echter sterker dan in onze buurlanden, wat wijst op een inhaalbeweging (Halman et al., 2011). Recent vinden minder Vlamingen (30%) dan Walen (40%) het huwelijk verouderd (Deboosere et al., 2011).

In ons land kwam het ongehuwd samenwonen eerder laat (sinds de jaren 90) op gang, maar werd er zeer snel een inhaalbeweging gemaakt (Corijn, 2004b; Billari & Liefbroer, 2010; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012). Samen met de Scandinavische landen, Nederland, Frankrijk en Duitsland behoorde België tot de groep landen die als eersten het geregistreerde partnerschap of de wettelijke samenwoning hebben ingevoerd (Waaldijk, 2005). De aanvaarding van het ongehuwd samenwonen in ons land en in de meeste andere Europese landen is vrij algemeen (geworden); ze ligt iets lager in Duitsland en veel lager in Polen (Halman et al., 2011).

Maar betekent gehuwd zijn ook gelukkig(er) zijn? In een aantal Europese landen¹ vond in 2002 1 op de 4 volwassenen dat gehuwden gelukkiger zijn dan niet-gehuwden. Vlamingen waren hier minder van overtuigd: 1 op de 5 (ISSP 2002, SVR-bewerking). Nu het huwelijk niet meer de enige samenwoonvorm voor partners is, wordt de stelling geformuleerd in termen van de noodzaak van een langdurige relatie voor het geluk. Met het oordeel hieromtrent behoort Vlaanderen tot de middengroep. Nederland scoort nog lager; Frankrijk en Duitsland scoren hoger (Halman et al., 2011). In ons land is recent slechts 25% het helemaal eens met deze stelling. Vlamingen zijn hier nog iets minder van overtuigd dan Walen (Deboosere et al., 2011).

Doorheen de tijd is de aanvaarding van een echtscheiding in Europese landen toegenomen (Rijken & Liefbroer, 2011). De verschillen terzake tussen de landen en tussen de regio's binnen een land zijn echter groot (Kalmijn & Uunk, 2007). Bovendien hangt de opinie terzake nauw samen met de mate van voorkomen van echtscheiding in het betrokken land (Gelissen, 2003). België neemt inzake de aanvaarding van echtscheiding een middenpositie in, met een 6 op een 10-puntenschaal (Gelissen, 2003; Halman et al., 2011). De stelling 'een echtscheiding is gewoonlijk de beste oplossing als een koppel de problemen in zijn huwelijk niet kan oplossen', vindt in Vlaanderen en in andere Europese landen steun bij 2 op de 3 mensen (ISSP

¹ Op basis van gegevens van het International Social Survey Programme (ISSP) 2002 met respondenten uit Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Vlaanderen, West-Duitsland en Zweden.

2002, SVR-bewerking). Opvattingen over (echt)scheiding worden minder tolerant als expliciet naar de betrokkenheid van kinderen wordt verwezen (Kalmijn & Scherpenzeel, 2009; Rijken & Liefbroer, 2011).

De vruchtbaarheid ligt in ons land sinds jaren op een middelmatig niveau in vergelijking met andere Europese landen (Coleman, 2005; Van Bavel & Bastiaenssen, 2009). Dit geldt ook voor het aandeel vrouwen dat nooit kinderen krijgt (OECD, 2011a). Inzake het aandeel geboorten buiten de context van een huwelijk zit België recent boven het OECD-gemiddelde (OECD, 2011a). Over de vreugde van het zien opgroeien van de eigen kinderen is men het eens in Europa (Fokkema & Esvelde, 2008). Als het echter over de noodzaak van ouderschap voor de levensvervulling gaat, dan scoort Vlaanderen iets lager dan andere Europese landen (Halman et al., 2011; Vanassche, Swicegood & Matthijs, 2007). Terwijl ruim 1 op de 4 Europeanen vindt dat een leven zonder ooit kinderen te hebben gehad leeg is, vindt slechts 1 op de 5 Vlamingen dat (ISSP 2002, SVR-bewerking). Belgen bieden, meer dan andere Europeanen, een hoge mate van vrijheid om al dan niet te bepalen of men kinderen wil; ze beschouwen kinderen krijgen niet als een maatschappelijke verplichting (Deboosere et al., 2011; Halman et al., 2011).

In ons land zijn bij ruim 2 op de 3 echtscheidingen (minder- en/of meerderjarige) kinderen betrokken (FOD Justitie, 2011). Dit is meer dan in de ons omringende landen. In Nederland bedraagt dit aandeel 56% en in Frankrijk 47% (OECD, 2011a, 2011b). Inzake de waardering van de leefvorm van kinderen (bij ongehuwd samenwonende ouders, bij een alleenstaande moeder) zit België vaak in de Europese middenmoot (Halman et al., 2011; OECD, 2011a; Rijken & Liefbroer, 2012). Van de noodzaak van een huwelijk als er kinderen zijn, zijn Vlamingen veel minder overtuigd (31%) dan andere Europeanen (ISSP 2002, SVR-bewerking). Belgen zijn ook wat minder overtuigd (75%) dan vele andere Europeanen van de noodzaak van een vader én een moeder voor een kind om gelukkig op te groeien (Halman et al., 2011).

Over het gedrag en de waarden inzake banden met de familie zijn er in Europees vergelijkend perspectief nog weinig of geen gegevens voorhanden. Bijna de helft van de Europeanen vindt vrienden heel belangrijk in het leven (Halman et al., 2011).

1.2. Opzet van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk focussen we op het gezinsvormings- en ontbindingsgedrag en op de waarden en opvattingen terzake in Vlaanderen tijdens het eerste decennium van de 21^e eeuw. Ook binnen een relatief kort tijdsbestek kunnen gedragingen en/of waarden en opvattingen veranderen. We belichten deze veranderingen op het niveau van de Vlaamse bevolking doorheen de tijd en niet op het niveau van individuen doorheen hun levensloop. Vier patronen zijn mogelijk:

- ongewijzigd gedrag en ongewijzigde waarden en opvattingen;
- geen gedragsveranderingen, maar wel veranderingen in waarden en opvattingen;
- gedragsveranderingen zonder dat de waarden terzake wijzigen;
- gedragswijzigingen die samengaan met veranderingen in waarden en opvattingen.

Omtrent het vormen en ontbinden van een gezin verschillen groepen van elkaar, niet enkel inzake hun gedrag, maar ook inzake hun waarden en opvattingen (Corijn, 2004a; Deboosere et al., 2011; Gelissen 2003; Kerkhofs, 2000; Lesthaeghe & van de Kaa, 1996; Rijken & Liefbroer,

2011, 2012). Het is algemeen gekend dat *mannen* traditioneler denken over huwelijk en gezin dan vrouwen. Mannen hebben immers meer te winnen bij een huwelijk dan vrouwen, bijvoorbeeld inzake hun gezondheid, volgens de ‘*marriage benefit*’ stelling (Waite, 1995). Ook *oudere* mensen hebben doorgaans meer traditionele opvattingen over het gezin dan jongere mensen, hoewel er aanwijzingen zijn dat leeftijdsverschillen inzake sommige opvattingen verdwijnen. *Gelovigen*, zeker de praktiserenden, houden er doorgaans meer traditionele opvattingen over het huwelijk en het gezin op na. Vaak wordt vastgesteld dat nieuwe, minder traditionele gedragingen en opvattingen, aanvankelijk voorkomen bij hoger *opgeleiden* en zich pas nadien ook verspreiden onder de lager opgeleiden. In de Verenigde Staten van Amerika zijn er echter al aanwijzingen dat ook een terugkeer naar meer traditionele waarden door hoger opgeleiden op gang wordt getrokken (Martin & Parashar, 2006; Pew Research Center, 2010). Ook *ervaringen* in het eigen gezinsleven kunnen de opvattingen terzake beïnvloeden (Lesthaeghe & Moors, 2000; Moors, 2000). Zo hangt de waardering van het huwelijk en het gezin samen met de eigen partnersituatie en -geschiedenis. Wie zelf of bij de ouders een echtscheiding heeft meegemaakt, staat doorgaans minder afkeurend tegenover een echtscheiding.

Om na te gaan of het gezinsgedrag veranderd is, maken we gebruik van gegevens op bevolkingsniveau. Om na te gaan of gezinswaarden en -opvattingen significant veranderd zijn, maken we gebruik van gegevens verzameld op twee tijdstippen via een enquête. In paragraaf 2 stellen we de gegevens en de analysemethode voor. In paragraaf 3 bespreken we de resultaten. We schetsen eerst kort de evolutie van het gezinsgedrag sinds de eeuwwisseling. Vervolgens gaan we na of de waarden en opvattingen over gezinsvorming en -ontbinding sindsdien significant zijn veranderd. Tot slot brengen we verschillen in waarden over het gezin en opvattingen over trends terzake tussen subgroepen anno 2012 aan het licht. We belichten deze zaken achtereenvolgens voor het samenwonen met een partner, het uit elkaar gaan van partners, de leefvorm van kinderen en de band met familie. We ronden af met enkele slotbeschouwingen.

2. Gegevens en analysemethode

De gegevens over het gezinsvormings- en -ontbindingsgedrag in het Vlaamse Gewest zijn afkomstig van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) en het Rijksregister. Voor de meeste aspecten betreffen de meest recent beschikbare gegevens het jaar 2010. De data omtrent waarden en opvattingen zijn afkomstig uit twee surveys. De eerste survey *Bevolking en Beleid in Vlaanderen* werd in 2003 door het voormalige Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies als postenquête georganiseerd in het kader van de International Population Policy Acceptance Studies (Höhn, Avramov & Kotowska, 2008). Hierbij werden 3.957 Vlamingen (met de Belgische nationaliteit) van 20 tot 64 jaar ondervraagd. De responsrate voor deze survey bedroeg 74% (Welslau & Corijn, 2004). De tweede survey *Gezinnen in verandering* werd als schriftelijke drop-off vragenlijst gegeven bij het interview voor de survey *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen* in 2012, georganiseerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (Carton, 2012). Aan de mondelinge bevraging namen 1.522 Vlamingen van 18 jaar en ouder en wonend in het Vlaamse Gewest en in Brussel deel. 1.279 Vlamingen vulden ook de schriftelijke vragenlijst in. De responsrate voor het mondelinge interview bedroeg 60%; deze voor de schriftelijke vragenlijst bedroeg 84% (interne SVR-mededeling).

In beide surveys komen vragen aan bod over waarden en opvattingen over trends betreffende:

- het samenwonen met een partner (huwelijk, ongehuwd samenwonen, homohuwelijk);
- het uit elkaar gaan van partners (echtscheiding, uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonenden);
- het ouderschap en de leefvorm van kinderen (kinderen en huwelijk, kinderen en (echt)scheiding, kinderen en diverse leefvormen).

De formulering van de vragen in de vragenlijst van 2012 werd zo gelijkaardig mogelijk gemaakt aan deze van 2003. Uitzonderlijk was het nodig om, ten gevolge van een gewijzigde trend, een uitspraak aan te passen. Gegeven nieuwe ontwikkelingen werden in de vragenlijst van 2012 enkele uitspraken toegevoegd. Enkel in de survey van 2012 kwamen vragen over de familie aan bod (waarde van familie, beleving van eigen familie en van eventuele schoonfamilie, prioriteit familie/vrienden en familiebanden na (echt)scheiding).

Inzake de waarden gaven de respondenten op een 5-puntenschaal aan in welke mate ze akkoord of niet akkoord gingen met een uitspraak. Inzake de opvattingen over trends gaven ze op een 5-puntenschaal aan in welke mate ze een trend positief/negatief vonden. In beide surveys bleek dat respondenten vaak, zeker over trends, geen uitgesproken mening hadden (zie verder in dit hoofdstuk). Daarom werd voor de analyses in dit hoofdstuk het aandeel respondenten met een traditionele houding inzake de waarden en met een negatief oordeel over een trend als invalshoek genomen, in plaats van de totale variatie in de waarde of het oordeel.

De antwoorden van de respondenten op de vragen waarin specifieke aspecten rondom een thema aan bod komen, hangen in beide surveys slechts op geringe wijze met elkaar samen. Er werd aan de hand van een factoranalyse bijvoorbeeld geen evidentie gevonden voor een factor ‘huwelijkstraditie’ zoals Vanassche et al. (2007) aantreffen in de ISSP-survey over het gezin. Dit komt wellicht door de veelheid aan voorgelegde uitspraken waarin nuanceringen werden aangereikt om na te gaan waar Vlamingen precies belang aan hechten. Een voorbeeld: een opvatting over echtscheiding wordt genuanceerder indien men er expliciet de betrokkenheid van kinderen bij vermeldt. Zo maken Toth en Kemmelmeier (2009) een onderscheid tussen principiële uitspraken over echtscheiding en uitspraken die ook de gevolgen ervan in rekening brengen, precies omdat de betrokkenheid van en de gevolgen voor kinderen belangrijke afwegingen zijn als mensen hun waarden over echtscheiding bepalen. Bij het construeren van een schaal – op basis van de samenhang van de antwoorden op de diverse uitspraken – gaan precies deze bijkomende afwegingen verloren. We geven er de voorkeur aan de nuances in het daglicht te stellen, eerder dan schalen met een zwakke meetkwaliteit te gebruiken. Bovendien verschilt het aantal uitspraken in de twee surveys en werd uitzonderlijk de formulering ervan gewijzigd, wat het vinden van een gemeenschappelijke factorstructuur bemoeilijkt. Waar mogelijk, werd echter op basis van de resultaten van een factoranalyse toch een schaal geconstrueerd. Dit kon voor waarden inzake ouderschap, de leefvorm van kinderen en de familie. Dit kon niet voor de beoordelingen van trends. De schalen² inzake een positieve waardering van het ouderschap (op basis van zes uitspraken, zie tabel 9) en de aanvaarding van niet-traditionele leefvormen (op basis van zes uitspraken, zie tabel 11) hebben respectievelijk een Cronbach's alfa van 0,82 en 0,81. De schalen voor de waardering van familiebanden in het algemeen (4 uitspraken), banden met de eigen familie (5 uitspraken), banden met de schoonfamilie (5 uitspraken) en banden met

² Zie verder in de tekst voor de inhoud van de schalen.

TABEL 1. Kenmerken van de respondenten uit de survey van 2003 en 2012 (in %)

	2003	2012	
	20-64 jarigen	20-64 jarigen	18-plussers
Geslacht			
Mannen	48	48	49
Vrouwen	52	52	51
Leeftijd			
18-19 jaar			3
20-29 jaar	20	17	13
30-39 jaar	24	20	16
40-49 jaar	25	22	16
50-64 jaar	31	41	28
65+ jaar			24
Opleidingsniveau			
Lager	32	20	30
Gemiddeld	34	39	34
Hoger	34	41	36
Gelovig zijn			
Niet gelovig	25	32	29
Niet-praktiserend gelovig	57	60	58
Praktiserend gelovig	18	8	13
Gezinssituatie (inwonende partner / kinderen)			
Geen partner / geen kinderen	13	19	19
Partner / geen kinderen	21	12	14
Geen partner / kinderen	6	10	11
Partner / kinderen	60	59	56
n (100%)	3.957	878	1.279

Bron: CBGS-survey 'Bevolking en Beleid' 2003 en SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

familie versus vrienden (5 uitspraken) (zie tabel 12) hebben respectievelijk een Cronbach's alfa van 0,71, 0,71, 0,72 en 0,83.

Om trendverschuivingen in waarden en opvattingen tussen 2003 en 2012 op te sporen zijn de analyses beperkt tot de gegevens van respondenten uit beide surveys met dezelfde kenmerken, namelijk mannen en vrouwen van 20 tot 64 jaar, met de Belgische nationaliteit en wonend in het Vlaamse Gewest. Hierdoor wordt de onderzoeksgroep uit 2012 beperkt tot 879 respondenten. Bij het zoeken naar eventuele trendverschuivingen moeten we rekening houden met een gewijzigde samenstelling van de onderzoeksgroep, vooral inzake die kenmerken die tot verschillen leiden in het denken over het gezin. Die kenmerken betreffen geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, gelovig zijn en de eigen gezinssituatie³. In tabel 1 schetsen we deze kenmerken van de ondervraagden uit 2003 en 2012. Gemiddeld opgeleiden hebben hoogstens het niveau van het hoger secundair onderwijs behaald. Praktiserende gelovigen onderscheiden zich van de andere gelovigen doordat ze minstens één keer per maand naar een religieuze dienst gaan.

³ De gegevens lieten niet toe om op een adequate wijze de groep op te delen naar land van herkomst, hoewel dit een differentiërend kenmerk van waarden en opvattingen kan zijn.

Voor de eigen gezinssituatie combineren we het al dan niet hebben van een inwonende partner met het al dan niet hebben van eigen kinderen. Behalve naar geslacht, is de samenstelling van de groep ondervraagden in beide surveys significant anders. De ondervraagden uit 2012 zitten vaker in de oudste leeftijdscategorie, zijn hoger opgeleid, zijn minder praktiserend gelovig en hebben vaker (nog) geen kinderen en inwonende partner. Deze gewijzigde samenstelling wordt wellicht deels veroorzaakt door het eigen steekproefdesign en de specifieke non-respons, maar sluit ook deels aan bij de maatschappelijke ontwikkelingen in het voorbije decennium.

Om verschillen tussen subgroepen in het hedendaagse denken over het gezin op te sporen, maken we gebruik van de totale groep respondenten uit de survey van 2012, onder meer om ook de opvattingen van de ondervraagden van 65 jaar en ouder in beeld te kunnen brengen. De kenmerken van de totale onderzoeksgroep uit 2012 staan eveneens in tabel 1.

Aangezien de groep ondervraagden in beide surveys anders is samengesteld (zie tabel 1) en aangezien deze kenmerken de waarden en opvattingen kunnen bepalen, moet bij het zoeken naar eventuele trendverschuivingen in het voorbije decennium rekening worden gehouden met deze gewijzigde samenstelling. Hiertoe wordt aan de hand van een logistische of lineaire regressie getoetst of er een significant verschil is inzake een traditionele houding tussen 2003 en 2012 rekening houdend met de impact van de kenmerken geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en gezinssituatie (zie Pickery, 2012).

Een belangrijke vraag inzake verschillen in opvattingen en waarden tussen subgroepen is of deze verschillen met de tijd toe of afnemen of eerder gelijk blijven. Deze omvattende vraag valt echter buiten het beperkte opzet van dit hoofdstuk. We focussen op de vraag of er anno 2012 in Vlaanderen nog verschillen zijn in opvattingen en waarden over het gezin tussen groepen. We toetsen deze verschillen aan de hand van logistische of lineaire regressies.

3. Resultaten

3.1. Samenwonen met een partner

In Vlaanderen woont nog steeds meer dan de helft van alle volwassenen gehuwd samen (zie Corijn, 2013b in deze SVR-studie). Dit aandeel daalde echter verder in de periode 2000-'10 met 12% (tabel 2 rij A). De continue daling van het jaarlijkse aantal huwelijken die we sinds de jaren 70 in Vlaanderen waarnemen⁴ (Corijn, 2005, 2012a), lijkt sinds de eeuwwende te zijn stopgezet (rij C). In 2011 waren er echter opnieuw 462 huwelijken minder. De evolutie van het totale aantal huwelijken is het resultaat van een lichte daling van het aantal eerste huwelijken (tussen twee nooit-gehuwden) (rij G) en een lichte stijging van het aantal niet-eerste huwelijken (doorgaans tussen gescheiden personen) (rij I). In 2006 bereikte het aandeel niet-eerste huwelijken een maximum van 38%; in 2010 was dit lichtjes gedaald tot 36%; dit is toch iets hoger dan in 2000 (34%) (rij D). De absolute aantallen huwelijken moeten echter worden afgemeten aan de groep die in principe kan trouwen. Op deze wijze stellen we vast dat de jaarlijkse kans op een eerste huwelijk, uitgedrukt als het aantal eerste huwelijken per 1.000 nooit-gehuwden (van huwbare leeftijd 18-79 jaar) in het voorbije decennium is gedaald met 25% voor mannen en met

⁴ Met een lichte onderbreking in de tweede helft van de jaren 80.

TABEL 2. Evoluties inzake samenwonen met een partner en huwelijk (index: jaar 2000 = 100)

	2000	2005	2010
A. Aantal gehuwden per 1.000 volwassenen <i>Index</i>	621,3 100	584,2 94,0	546,4 87,9
B. Aantal ongehuwd samenwonenden per 1.000 samenwonenden met partner <i>Index</i>	87,1 100	123,0 141,2	193,3 221,9
C. Totaal aantal huwelijken <i>Index</i>	24.994 100	24.046 96,2	24.926 99,7
D. Aantal niet-eerste huwelijken per 1.000 huwelijken <i>Index</i>	336,3 100	370,6 110,2	358,2 106,5
E. Aantal huwelijken per 1.000 inwoners <i>Index</i>	4,2 100	3,9 94,5	3,9 94,9
F. Aantal huwelijken per 1.000 niet-gehuwde mannen (18-79 jaar) <i>Index</i>	31,1 100	26,2 84,2	23,9 76,9
Aantal huwelijken per 1.000 niet-gehuwde vrouwen (18-79 jaar) <i>Index</i>	30,4 100	26,0 85,4	24,0 78,9
G. Aantal eerste huwelijken <i>Index</i>	16.589 100	15.134 91,2	15.997 96,4
H. Aantal eerste huwelijken per 1.000 nooit-gehuwde mannen (18-79 jaar) <i>Index</i>	27,6 100	22,4 81,2	20,7 75,0
Aantal eerste huwelijken per 1.000 nooit-gehuwde vrouwen (18-79 jaar) <i>Index</i>	37,1 100	29,3 78,9	26,4 71,2
I. Aantal niet-eerste huwelijken <i>Index</i>	8.405 100	8.912 106,0	8.929 106,2
J. Aantal niet-eerste huwelijken per 1.000 gescheiden mannen (18-79 jaar) <i>Index</i>	57,8 100	47,6 82,4	40,4 69,9
Aantal niet-eerste huwelijken per 1.000 gescheiden vrouwen (18-79 jaar) <i>Index</i>	52,7 100	42,6 80,8	35,4 67,0
K. Aantal verklaringen van wettelijke samenwoning <i>Index</i>	1.922 100	7.544 392,3	21.323 1.109,4

Bron: ADSEI, Thematische Directie Samenleving, bewerking SVR.

29% voor vrouwen (rij H). De jaarlijkse kans op een hertrouw berekenen we voor gescheiden personen (van huwbare leeftijd 18-79 jaar), aangezien deze doorgaans bij een hertrouw zijn betrokken. Hoewel het aantal en het aandeel niet-eerste huwelijken in het voorbije decennium met 6% steeg (rij I en D), daalde de jaarlijkse hertrouwkans in die periode met 30%, omdat het aantal gescheiden mannen en vrouwen danig sterk toenam (rij J; zie ook Corijn, 2011, 2012a).

Sinds 2000 is binnen de groep die samenwoont met een partner, het aandeel dat dit doet zonder gehuwd te zijn, verdubbeld van 9% naar 19% (rij B). Onder nooit-gehuwde volwassenen werd ongehuwd samenwonen zeer snel populair in het voorbije decennium: van 16% in 2000 naar 33% in 2011. Onder gescheiden personen nam het aandeel ongehuwd samenwonenden minder sterk toe: van 26% in 2000 naar 31% in 2011 (Rijksregister, SVR-bewerking).

Recente surveydata illustreren de toename van het ongehuwd samenwonen in Vlaanderen in al zijn vormen: zonder ooit te trouwen, vóór een eerste huwelijk of na een echtscheiding.

(Corijn, 2013a; Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012; Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013; Vanassche et al., 2013, beiden in deze SVR-studie) Van de huwelijksparen die sinds 2000 voor het eerst huwden had meer dan 80% vooraf met elkaar ongehuwd samengewoond. Als er na een echtscheiding wordt samengewoond met een partner is dat doorgaans eerst ongehuwd en nadien eventueel gehuwd.

Sinds 2000 is in ons land de wettelijke samenwoning mogelijk. Het aantal mensen dat voor deze regeling kiest is op korte tijd met factor 11 toegenomen (tabel 2, rij K). Recent zijn er in het Vlaamse Gewest jaarlijks bijna evenveel mensen die voor een wettelijke samenwoning kiezen als voor een huwelijk. Er wordt geschat dat in ons land recent ongeveer 1 op de 4 ongehuwd samenwonende koppels dit samenwonen regelt via een wettelijke samenwoning. Een minderheid zet deze wettelijke samenwoning snel om in een huwelijk; een meerderheid houdt het bij deze regeling. Vooral nooit-gehuwde dertigers kiezen voor deze regeling (Corijn, 2012b). Dit is wellicht omdat zij niet (meteen) van plan zijn om te huwen, maar omwille van kinderen en/of een eigendom toch een wettelijke bescherming willen hebben.

Sinds de invoering van het huwelijk voor partners van gelijk geslacht schommelt het jaarlijkse aantal nieuwe homohuwelijken in Vlaanderen rond de 500 (ADSEI).

Gegeven dat er sinds de eeuwwisseling in Vlaanderen minder wordt getrouwd en hertrouwd en veel meer ongehuwd wordt samengewoond, rijst de vraag of de waarden van Vlamingen omtrent het huwelijk en de opvattingen over deze trends gewijzigd zijn. In tabel 3 wordt de verdeling van 20- tot 64-jarige Vlamingen met betrekking tot hun waarden en opvattingen over trends inzake huwelijk en ongehuwd samenwonen in 2003 en 2012 gegeven. In de laatste kolom wordt vermeld of het aandeel Vlamingen met een traditionele houding tussen 2003 en 2012 significant is gewijzigd, rekening houdend met de verschillen inzake geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en gezinssituatie.

Over het huwelijk als *verouderde instelling* en over de samenhang tussen een huwelijk en *geluk* is in het voorbije decennium de opinie van Vlamingen niet veranderd. De helft van de Vlamingen vindt het huwelijk geen verouderde instelling; een kwart vindt dit wel. Slechts een minderheid van de Vlamingen (12 à 15%) vindt dat gehuwden gelukkiger zijn dan niet-gehuwden. Eén op de 3 Vlamingen heeft hier geen uitgesproken opinie over. De meeste Vlamingen (80%) vinden wel dat een huwelijk het geluk niet in de weg mag staan. Ten tijde van de invoering van het huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht liepen de meningen van Vlamingen omtrent het *homohuwelijk* sterk uiteen. In 2012 is dit in zekere mate nog steeds zo, maar de groep tegenstanders is significant gedaald van 33% naar 17%. In het voorbije decennium is de aanvaarding van het *ongehuwd samenwonen* (verder) significant toegenomen. Er zijn minder twijfelaars en er zijn nog amper tegenstanders. Bijna 2 op de 3 Vlamingen spreken zich niet uit over de daling (in 2003) of lichte stijging (in 2012) van het *aantal huwelijken*. Ook over de stijging van het *aantal herhuwelijken* spreken in 2012 2 op de 3 Vlamingen zich niet uit. Het huwelijk blijkt in Vlaanderen nog weinig uitgesproken voor- of tegenstanders te hebben. Over het *ongehuwd samenwonen* heeft de helft van de Vlamingen geen uitgesproken mening. Enkel wanneer gepeild wordt naar het ongehuwd samenwonen vóór het huwelijk (enkel in 2012) daalt dit percentage tot 24% en stijgt het percentage voorstanders tot 73%. Tegenstanders van het ongehuwd samenwonen zijn er nog amper.

TABEL 3. Waarden en opvattingen over huwelijk en ongehuwd samenwonen in Vlaanderen, 2003 en 2012 (in %) en trend inzake traditionele houding (logistische regressie)

Waarden ^a	2003			2012			Trend ^c
	A	NN	NA	A	NN	NA	
Het huwelijk is een verouderde instelling	24	21	55	23	25	52	
Vrouwen en mannen die getrouwd zijn, zijn over het algemeen gelukkiger dan vrouwen en mannen die niet getrouwd zijn	15	32	53	12	38	60	
Een huwelijk is voor het leven, zelfs als men ongelukkig is	nb	nb	nb	5	15	80	nb
Het feit dat homoseksuele paren trouwen	29	38	33	46	37	17	***
Het is prima als partners willen samenwonen zonder dat zij van plan zijn om te trouwen	70	21	9	85	11	4	***
Opvattingen over trends^b	Pos	NP	Neg	Pos	NP	Neg	
Het dalende (in 2003) / licht stijgende (in 2012) aantal huwelijken	13	63	24	22	63	15	
Het stijgende aantal vrouwen en mannen dat een tweede keer trouwt	nb	nb	nb	18	64	18	nb
Het toenemende aantal ongehuwd samenwonende paren (in 2012: vóór het eerste huwelijk)	40	50	10	73	24	3	***
Het groeiende aantal vrouwen en mannen dat na een echtscheiding niet hertrouwt maar ongehuwd samenwoont	33	57	10	45	50	5	***

Antwoorden die als traditioneler kunnen worden beschouwd zijn in **vet** aangeduid.

^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.

^b Pos = positief, NP = negatief noch positief, Neg = negatief.

^c Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en eigen gezinssituatie *** p < 0,001.

nb = niet beschikbaar.

Bron: CBGS-survey 'Bevolking en Beleid' 2003 en SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

Selectie: 20-64 jarigen, met Belgische nationaliteit en wonend in het Vlaamse Gewest

In tabel 4 wordt aangegeven of in 2012 subgroepen sterk (significant) uiteenlopende meningen hebben inzake huwelijk en ongehuwd samenwonen. De referentiegroepen inzake geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en eigen gezinssituatie zijn respectievelijk: vrouwen, 40- tot 49-jarigen, niet-praktiserende gelovigen, gemiddeld opgeleiden en mensen met een inwonende partner die kinderen hebben/hadden. We vermelden in de tabel enkel die subgroepen die significant (p<0,05) traditioneler (vet gedrukt) of significant minder traditioneel (gewoon gedrukt) denken dan de referentiegroep, rekening houdend met verschillen inzake de andere opgenomen kenmerken.

Anno 2012 vallen verschillen in waarden en opvattingen over huwelijk en ongehuwd samenwonen in Vlaanderen vooral samen met verschillen in de mate van *gelovig zijn*. Praktiserende gelovigen denken systematisch traditioneler over het huwelijk dan niet-praktiserende gelovigen; niet-gelovigen denken systematisch minder traditioneel. *Mannen* denken over enkele aspecten, zoals bijvoorbeeld huwelijk en geluk of het homohuwelijk, traditioneler. De oudste *leeftijdsgroep* stelt zich, netto van hun lager opleidingsniveau en meer gelovig zijn, eveneens traditioneler op inzake deze aspecten. De waardering van het huwelijk weerspiegelt zich niet steeds in de visie op de ontwikkeling van het jaarlijkse aantal huwelijken. *Lager opgeleiden* vinden enerzijds het huwelijk vaker een verouderde instelling, doch vinden anderzijds de recente stijging van het aantal huwelijken vaker een goede zaak. Hoger opgeleiden vinden het huwelijk vaker niet verouderd, maar steunen minder de recente toename van het aantal huwelijken. Over de onverbreekbaarheid van het huwelijk en over het homohuwelijk denken lager opgeleiden

TABEL 4. Traditionele waarden en opvattingen over huwelijk en ongehuwd samenwonen: significante verschillen tussen subgroepen in 2012 (logistische regressie^a)

	Geslacht	Leeftijd	Gelovig	Opleiding	Eigen gezin
Referentiecategorie	Vrouwen	40-49	Niet-praktiserend	Gemiddeld	Inwonende partner (P) en kinderen (K)
Waarden					
Huwelijk is niet verouderd			Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	Geen P & geen K Geen P & wel K
Getrouwd is gelukkiger	Mannen	18-29 65+	Praktiserend Niet gelovig		
Huwelijk is voor het leven	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager	
Tegen homohuwelijk	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	
Tegen ongehuwd samenwonen			Praktiserend Niet gelovig		
Opvattingen over trends					
Positief over stijging aantal huwelijken			Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	Geen P & geen K P & geen K
Negatief over stijging aantal hertrouw		18-29	Praktiserend	Hoger	
Negatief over ongehuwd samenwonen vóór eerste huwelijk			Praktiserend Niet gelovig		
Negatief over ongehuwd samenwonen na een huwelijk	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig		

^a Omwille van de veelheid van resultaten worden ze compact weergegeven; de coëfficiënten kunnen worden opgevraagd bij de auteur.

Subgroep: p < 0,05 significant traditioneler, subgroep: p < 0,05 significant minder traditioneel.

Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

traditioneler. De *eigen gezinsvorm* bepaalt zeer uitzonderlijk het denken over het huwelijk. Wie (nog) geen partner en geen kinderen heeft, denkt minder traditioneel over het huwelijk als instelling.

3.2. Uit elkaar gaan van partners

In 2007 werd de echtscheidingswetgeving grondig gewijzigd door de invoering van de echtscheiding op basis van onherstelbare ontwrichting (Senaeve, 2011). Deze wijziging sloot aan bij een maatschappelijk discours waarbij de schuldvraag irrelevant werd geacht en omvatte een verdere vereenvoudiging van de procedure om een huwelijk te ontbinden. Ook de ontbinding van een wettelijke samenwoning, ingevoerd in 2000, is zeer eenvoudig (Senaeve 2011). Het aantal echtscheidingen schommelde in Vlaanderen in het voorbije decennium rond de 14 à 15.000 per jaar; met een stijging (tot 16.602) in 2008, wellicht als gevolg van de wetswijziging in 2007. Het aantal echtscheidingen daalde tussen 2000 en 2010 met bijna 5% (tabel 5 rij A), maar zowel het aantal gehuwde mannen als vrouwen (18-79 jaar) daalde met ongeveer 9%, waardoor de jaarlijkse echtscheidingskansen in 2010 toch respectievelijk 5% en 4% hoger ligt dan in 2000 (rij C). Met 703 echtscheidingen minder in 2011 zet de dalende trend van het absolute aantal echtscheidingen zich verder.

Het lijkt erop dat de trend van het toenemende aantal echtscheidingen neerwaarts is omgebo-gen. Door de daling van de jaarlijkse huwelijks- en hertrouwkansen zal de groep die uit de echt

TABEL 5. Evoluties inzake (echt)scheiding (index: jaar 2000 = 100)

	2000	2005	2010
A. Aantal echtscheidingen	14.389	15.390	13.711
Index	100	107,0	95,3
B. Aantal echtscheidingen per 1.000 inwoners	2,42	2,54	2,19
Index	100	105,0	90,6
C. Aantal echtscheidingen per 1.000 gehuwde mannen (18-79 jaar)	10,0	11,3	10,5
Index	100	113,1	105,0
Aantal echtscheidingen per 1.000 gehuwde vrouwen (18-79 jaar)	9,89	11,1	10,3
Index	100	112,6	104,3
D. % tweede of volgende echtscheiding	9,3	11,1	20,0
Index	100	119,4	213,7
E. Gemiddelde huwelijksduur bij echtscheiding (in jaar)	14,3	15,1	15,4
Index	100	105,6	107,7
% echtscheidingen binnen de 4 jaar na het huwelijk	10,9	9,5	12,6
% echtscheidingen na 20 jaar huwelijk of meer	25,8	28,2	30,6
F. % echtscheidingen waar kinderen ^a bij betrokken zijn naar aard van de echtscheiding:			
Bepaalde feiten (minder- en meerderjarig)	nb	71,2	nvt
Onderlinge toestemming (minder- en meerderjarig)	nb	69,0	69,4
Onherstelbare ontwrichting (minderjarig)	nvt	nvt	67,4
G. Aantal ontbindingen van wettelijke samenwoningen	82	1.882	7.525

^a Minimaal percentage aangezien de categorie 'geen kinderen' en de categorie 'aantal onbekend' zijn samengevoegd in deze statistieken. Bij echtscheiding op basis van onherstelbare ontwrichting worden enkel de minderjarige kinderen verrekend.

nb = niet beschikbaar, nvt = niet van toepassing.

Bron: ADSEI, Thematische Directie Samenleving en FOD Justitie, bewerking SVR.

kan scheiden (de gehuwden) de komende jaren kleiner worden. In de opeenvolgende huwelijkscohorten stijgen in het Vlaamse Gewest de echtscheidingskansen nog verder (Corijn, 2011, 2012a). Binnen de eerste 15 jaar van een huwelijk is een steeds groter aandeel ooit-gehuwden al gescheiden (gehuwd in 1980: 18% gescheiden; in 1985: 20%; in 1990: 25%; in 1995: 27%). De gemiddelde huwelijksduur bij de echtscheiding (rij E) is het resultaat van een toename van het percentage echtscheidingen na een kort huwelijk en van dit na een lang huwelijk (zie Corijn, 2013b). Tussen 2000 en 2010 trad een verdubbeling op van het aandeel echtscheidingen dat geen eerste echtscheiding is (rij D). Dit hangt onder meer samen met de hogere echtscheidingskansen in tweede en derde huwelijken dan in eerste huwelijken (Corijn, 2012a, 2013b). In ons land zijn bij ruim 2 op de 3 echtscheidingen (minder- en/of meerderjarige) kinderen betrokken (rij F). In 2004 gaf een schatting op basis van Rijksregistergegevens aan dat in het Vlaamse Gewest minstens 1 op de 5 kinderen (0- tot 17-jarigen) een echtscheiding of scheiding van hun ouders had meegemaakt (Lodewijckx, 2005). In de 2010-survey van het *Leuvens Adolescenten en Gezinsonderzoek* (LAGO) onder 12- tot 18-jarige Vlaamse jongeren zegt 1 op de 4 die ervaring te hebben (Vanassche, 2011).

Recente surveygegevens laten zien dat in Vlaanderen de groep die vóór een eerste huwelijk al een ongehuwd samenwonen met een andere partner heeft beëindigd, toeneemt (Pasteels et al., 2012). Van allen die na de beëindiging van hun eerste huwelijk met een nieuwe partner gaan samenwonen, gaat 1 op de 4 weer uit elkaar (Corijn, 2013a). Uit buitenlands onderzoek wisten we reeds dat ongehuwd samenwonen minder stabiel is dan gehuwd samenwonen (Poortman

TABEL 6. Waarden en opvattingen over uit elkaar gaan in Vlaanderen, 2003 en 2012 (in %) en trend inzake traditionele houding (logistische regressie)

Waarden ^a	2003			2012			Trend ^c
	A	NN	NA	A	NN	NA	
Er wordt tegenwoordig te gemakkelijk gescheiden	nb	nb	nb	72	21	7	nb
Het is best oké als twee mensen besluiten om te trouwen met in hun achterhoofd de gedachte: 'als het niet lukt, kunnen we nog altijd scheiden'	nb	nb	nb	12	20	68	nb
Gehuwden zonder kinderen besluiten te scheiden	68	27	5	66	30	4	
Ongehuwd samenwonenden zonder kinderen besluiten uit elkaar te gaan	73	24	3	70	28	2	
Gehuwden met jonge kinderen besluiten te scheiden	22	33	45	27	36	37	***
Ongehuwd samenwonenden met jonge kinderen besluiten uit elkaar te gaan	22	34	44	27	37	36	***
Als er jonge kinderen zijn moeten ouders koste wat het kost hun huwelijk in stand houden	nb	nb	nb	20	35	45	nb
Wanneer de ouders veel ruzie maken, is het voor de kinderen beter dat de ouders scheiden	nb	nb	nb	55	33	12	nb
Uiteindelijk ervaren de meeste kinderen geen negatieve gevolgen van een scheiding van hun ouders	nb	nb	nb	7	31	62	nb
Gehuwden na 20 jaar of meer scheiden	31	43	26	36	45	19	*
Ongehuwd samenwonenden na 20 jaar of meer uit elkaar gaan	34	45	21	39	47	14	**
Trend ^b	Pos	NP	Neg	Pos	NP	Neg	
Het toenemende aantal echtscheidingen	1	17	82	2	23	75	**

Antwoorden die als traditioneler kunnen worden beschouwd zijn in **vet** aangeduid.

^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.

^b Pos = positief, NP = negatief noch positief, Neg = negatief.

^c Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en eigen gezinssituatie *** p < 0,001 ** p < 0,01 * p < 0,05.

nb = niet beschikbaar.

Bron: CBGS-survey 'Bevolking en Beleid' 2003 en SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

Selectie: 20-64 jarigen, met Belgische nationaliteit en wonend in het Vlaamse Gewest.

& Lyngstad, 2007; Wobma & de Graaf, 2009). Over ontbindingskansen van ongehuwd samenwonenden zijn voor Vlaanderen recent goede surveycijfers voorhanden (Pasteels et al., 2013).

De vraag rijst of en hoe – in een periode waarin de wetgeving uit elkaar gaan nog gemakkelijker maakte en waarin de echtscheidingskans zich leek te stabiliseren – het denken over het uit elkaar gaan van gehuwden en van ongehuwd samenwonenden wijzigde (tabel 6). Anno 2012 vindt de meerderheid van de Vlaamse volwassenen (72%) dat er *te gemakkelijk* uit de echt wordt gescheiden en dat het niet geoorloofd is om te trouwen met het idee “*als het niet lukt, kunnen we nog altijd scheiden*” (68%). Onder de Vlaamse schoolgaande jeugd (12-18 jaar) is recent het oordeel even streng, respectievelijk 71% en 62% (LAGO, SVR-bewerking).

Voor de opvattingen over het uit elkaar gaan, maakt het voor Vlamingen niet veel uit of de betrokkenen *gehuwd of ongehuwd* zijn. Het maakt wel veel uit of er *al dan niet kinderen* betrokken zijn bij de (echt)scheiding. Dat gehuwden of ongehuwd samenwonenden zonder kinderen besluiten uit elkaar te gaan, vinden ruim 2 op de 3 Vlamingen aanvaardbaar. Hun opinie hieromtrent is recent niet gewijzigd. De meningen van Vlamingen over uit elkaar gaan als er *jonge kinderen* bij betrokken zijn, lopen nog steeds sterk uiteen. Maar men staat hier recent wel iets toleranter tegenover. Het aantal tegenstanders is teruggevallen van bijna 1 op de 2 tot ruim

1 op de 3. Slechts 1 op de 5 Vlamingen vindt dat men *koste wat het kost moet samenblijven* als men jonge kinderen heeft. Ruim de helft (55%) steunt het idee dat het voor de kinderen beter is dat de ouders uit elkaar gaan als ze *veel ruzie maken*. Dit neemt echter niet weg dat meer dan de helft (62%) ervan overtuigd is dat er *negatieve gevolgen* verbonden zijn aan een scheiding voor kinderen. De tolerantie van Vlamingen tegenover het uit elkaar gaan van partners *na meer dan 20 jaar huwelijk/samenwonen* – als de eventuele kinderen bijna het huis uit zijn – is in het voorbije decennium eveneens toegenomen. Ook Vlaamse jongeren zijn erg verdeeld over (echt)scheidingen als er kinderen bij betrokken zijn; de groepen voorstanders, tegenstanders en onbeslistenen evenaren elkaar. Meer dan de volwassenen vinden de jongeren (36%) dat men *koste wat het kost moet samenblijven* als men jonge kinderen heeft (LAGO, SVR-bewerking).

Terwijl de meeste Vlamingen niet echt een waardeoordeel hebben over de trends inzake trouwen, hertrouwen en ongehuwd samenwonen – ze vinden ze positief noch negatief – hebben ze dit wel uitdrukkelijk als het om de toename van het aantal echtscheidingen gaat. Een meerderheid vindt deze *toename* geen goede ontwikkeling; hun aandeel is echter gedaald van 82% in 2003 tot 75% in 2012. Respectievelijk 33% en 17% Vlamingen noemen het zelfs een zeer slechte ontwikkeling.

Naast het negatieve oordeel over (echt)scheidingen (te veel, te gemakkelijk, negatief voor de kinderen) leeft in Vlaanderen tegelijkertijd een discours dat echtscheiding toelaat (niet koste wat het kost, niet ten koste van geluk, niet bij veel ruzie samenblijven).

Het oordeel van *mannen* over het uit elkaar gaan van partners/ouders is significant negatiever dan dat van vrouwen (tabel 7). Vrouwen vinden daarentegen wel meer dan mannen dat men niet moet huwen met het idee ‘we kunnen later nog altijd uit elkaar gaan’. Over de toename en het gemak van echtscheidingen en over de negatieve gevolgen voor kinderen zijn mannen en vrouwen het wel eens. *Leeftijdsverschillen* in opvattingen over (echt)scheiden zijn er, maar het zijn niet steeds de oudsten die het meest afkeurend staan tegenover een (echt)scheiding. Zo zijn de 18- à 29-jarigen het meest tegen het idee ‘we kunnen later nog altijd uit elkaar gaan’, tegen de scheiding van vaak ruziënde ouders en tegen het stijgende aantal echtscheidingen. Het zijn wel consistent de *praktiserende gelovigen* die negatiever oordelen over een (echt)scheiding en de *niet-gelovigen* die hier veel minder negatief over denken dan de niet-praktiserende gelovigen. *Lager opgeleiden* zijn strenger ten aanzien van een (echt)scheiding na een langdurige relatie dan de anderen. De *eigen gezinssituatie* kleurt zelden of nooit de opvattingen over uit elkaar gaan in.

3.3. Ouderschap en de leefvorm van kinderen

In het voorbije decennium steeg het aantal geboorten in Vlaanderen met 10% (tabel 8 rij A; zie ook Van Bavel & Bastiaenssen, 2009). Het totale vruchtbaarheidscijfer neemt die trend ook op met een stijgend aantal kinderen per vrouw (rij E). Van alle vrouwen geboren in de jaren 60 in ons land kreeg 12% geen kinderen (OECD, 2011a).

De gezinstransities van de ouders bepalen de leefvorm van hun kinderen (zie Vanassche et al., 2013). Sinds 2000 verdubbelde in het Vlaamse Gewest het aandeel geboorten buiten de context van een huwelijk van 22% naar 44% (rij B). Deze geboortes zijn hoofdzakelijk bij ongehuwd

TABEL 7. Traditionele waarden en opvattingen over uit elkaar gaan: significante verschillen tussen subgroepen in 2012 (logistische regressie)

	Geslacht		Leeftijd	Gelovig	Opleiding	Eigen gezin
Referentiecategorie	Vrouwen		40-49	Niet-praktiserend	Gemiddeld	Inwonende partner (P) en kinderen (K)
Waarden	a					
Te gemakkelijk gescheiden	A		65+	Praktiserend Niet gelovig		Geen P & geen K
We kunnen altijd scheiden	NA	Mannen	18-29 65+	Praktiserend Niet gelovig		
Gehuwden zonder kinderen scheiden	NA	Mannen	30-39 50-64	Praktiserend Niet gelovig		
Ongehuwd samenwonenden zonder kinderen gaan uit elkaar	NA	Mannen		Praktiserend Niet gelovig	Lager	
Gehuwden met jonge kinderen scheiden	NA	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig		
Ongehuwd samenwonenden met jonge kinderen gaan uit elkaar	NA	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig		
Met jonge kinderen: huwelijk koste wat het kost in stand houden	A	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	
Ruziënde ouders moeten scheiden	NA	Mannen	18-29 65+	Praktiserend Niet gelovig		
Geen negatieve gevolgen voor kinderen	NA			Praktiserend Niet gelovig	Hoger	
Gehuwden scheiden na 20 jaar of meer	NA	Mannen	30-39 50-64	Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	
Ongehuwd samenwonenden gaan uit elkaar na 20 jaar of meer	NA	Mannen	30-39	Praktiserend Niet gelovig	Lager	
Trend						
Stijging aantal echtscheidingen	Neg		18-29 50-64	Praktiserend		

a A = akkoord, NA = niet akkoord, Neg = negatief.
Subgroep: p < 0,05 significant traditioneler, subgroep: p < 0,05 significant minder traditioneel.
Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

samenwonende moeders (zie ook Corijn, 2010). Het aandeel geboorten bij alleenwonende moeders blijft rond de 10% hangen. De toename van het ongehuwd samenwonen in Vlaanderen leidde na verloop van tijd ook tot meer geboorten binnen deze leefvorm, vooral onder nooit-gehuwden. De toename van deze geboorten weerspiegelt zich in de leefvorm van kinderen waarbij het percentage kinderen dat bij ongehuwd samenwonende ouders woont op korte tijd meer dan verdubbelde (rij F). In 2000 had 35% van de nooit-gehuwde ongehuwd samenwonenden in het huishouden inwonende kinderen; in 2011 is dit 51%. Bij de gescheiden ongehuwd samenwonenden wijzigde dit aandeel amper, respectievelijk 49% en 48% (Rijksregister, SVR-bewerking).

Gaan deze (snelle) veranderingen inzake de leefvorm van kinderen in het voorbije decennium samen met veranderingen in de opvattingen over ouderschap en/of over de leefvorm van kinderen? In 2009 vond 77% van de Belgen dat een kind een thuis nodig heeft met zowel een vader als een moeder om gelukkig op te groeien; in 1981 was dat nog 88% (Deboosere et al., 2011;

TABEL 8. Evoluties inzake geboorten en leefvorm van kinderen (index: jaar 2000 = 100)

	2000	2005	2010
A. Aantal geboorten	62.571	64.512	69.045
Index	100	103,1	110,3
B. % geboorten buiten huwelijk	22,5	36,8	44,5
Index	100	163,6	197,8
C. % geboorten bij ongehuwd samenwonende moeders	13,3	25,9	35,0
Index	100	194,7	263,2
D. % geboorten bij alleenwonende moeders	9,2	10,9	9,5
Index	100	118,5	103,3
E. Totale vruchtbaarheidscijfer (TVC)	1,51	1,65	1,81
Index	100	111,9	119,9
F. Leefvorm van kinderen (0-17 jarigen) (in %)			2008
Bij ongehuwd samenwonend paar	5,6		13,8
Bij alleenstaande moeder	9,7		11,8
Bij alleenstaande vader	1,5		1,9

Bron: ADSEI, Thematische Directie Samenleving, bewerking SVR en Lodewijckx, 2010.

Kerkhofs, 2000). Ook inzake vrijwillig alleenstaand ouderschap zijn de opvattingen in ons land sterk gewijzigd. In 1981 keurde 32% Belgen het goed dat een vrouw een kind wil zonder een vaste relatie met een man te hebben. In 1999 bedroeg dit percentage al 52%; sindsdien steeg het niet veel meer (55% in 2009) (Deboosere et al., 2011; Kerkhofs, 2000).

De *waardering* voor het ouderschap in Vlaanderen is en blijft groot of neemt zelfs toe (tabel 9). Ouderschap geeft voldoening en maakt gelukkig, doch het is geen voorwaarde voor *geluk*. Slechts een kleine minderheid vindt dat je zonder kinderen nooit echt gelukkig kan zijn. Op de meer persoonlijk gestelde vraag ‘ik kan perfect gelukkig zijn zonder kinderen’, lopen de antwoorden echter sterk uiteen. De groep die denkt perfect gelukkig te kunnen zijn zonder kinderen nam toe. De gemiddelde waardering van het ouderschap (op de schaal) nam eveneens significant toe. Minder dan 1 op de 10 Vlamingen vindt kinderen hebben een *maatschappelijke plicht*.

Over de evolutie van het *aantal geboorten* is er bij een ruime helft van de Vlamingen eensgezindheid: het waren tegenstanders van de daling van het aantal geboorten in 2003 en het zijn voorstanders van de lichte stijging van dit aantal in 2012. *Kinderloosheid* wordt minder afgekeurd dan enkele jaren terug; maar nog steeds heeft de helft van de ondervraagden hier geen uitgesproken mening over.

De waardering van ouderschap hangt systematisch samen met de mate van gelovig zijn, maar ook doorgaans met het opleidingsniveau (tabel 10). *Mannen* vinden kinderen hebben vaker een plicht tegenover de samenleving. *Vrouwen* staan negatiever tegenover een toenemende kinderloosheid. De waardering voor het ouderschap is het laagst bij de *jongste leeftijdsgroep* en bij de *niet-gelovigen*. Ze is het grootst bij de praktiserende gelovigen en bij de lager opgeleiden. Ze is ook groter bij de *gezinnen met kinderen* dan bij deze zonder kinderen. *Praktiserende gelovigen* dragen het ouderschap hoger in het vaandel en niet-gelovigen doen dit veel minder in vergelijking met de niet-praktiserende gelovigen. *Lager opgeleiden* waarderen het ouderschap meer dan de anderen en vinden dit ook meer een maatschappelijke plicht. Ze staan ook negatiever tegenover kinderloosheid, maar drukken dit niet uit door een stijging van het geboorte-aantal positief te vinden.

TABEL 9. Waarden en opvattingen inzake ouderschap, 2003 en 2012 (in %) en trend inzake traditionele houding (logistische regressie)

Waarden ^a	2003			2012			Trend ^c
	A	NN	NA	A	NN	NA	
De enige plek waar je volgens mij je echt gelukkig kan voelen is thuis met je kinderen	43	27	30	43	28	29	
Ik vind het altijd fijn om eigen kinderen om me heen te hebben	64	23	13	74	22	4	***
Ik vind dat je pas volledig tevreden kan zijn met je leven als je een goede moeder of vader bent geweest	55	22	23	58	25	17	***
Ik kan perfect gelukkig zijn zonder kinderen ^d	32	30	38	37	30	33	*
Ik vind het fijn om kinderen te hebben omdat ze je echt nodig hebben	36	39	25	32	39	29	
Zonder kinderen kan je volgens mij nooit echt gelukkig zijn	13	25	62	10	27	63	
Ik vind dat je met bijna niemand zo een goede band kan hebben als met je eigen kind(eren)	51	27	22	47	30	23	
Waardering ouderschap (gemiddelde)	2,81			2,82			*
Ik vind dat het je plicht is tegenover de samenleving om kinderen te hebben	8	21	61	7	24	69	
Trends ^b	Pos	NP	Neg	Pos	NP	Neg	
Het dalende (in 2003) / licht stijgende (in 2012) aantal geboorten	8	34	58	57	34	9	
Het toenemende aantal paren dat beslist om geen kinderen te hebben	15	49	36	25	58	17	***

Antwoorden die als traditioneler kunnen worden beschouwd zijn in **vet** aangeduid.
^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.
^b Pos = positief, NP = negatief noch positief, Neg = negatief.
^c Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en eigen gezinssituatie *** p < 0,001 ** p < 0,01 * p < 0,05.
^d Gespiegeld bij aanmaak van de schaal waardering ouderschap.

Bron: CBGS-survey 'Bevolking en Beleid' 2003 en SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.
Selectie: 20-64 jarigen, met Belgische nationaliteit en wonend in het Vlaamse Gewest.

TABEL 10. Traditionele waarden en opvattingen inzake ouderschap: significante verschillen tussen subgroepen in 2012 (logistische regressie)

	Geslacht	Leeftijd	Gelovig	Opleiding	Eigen gezin
Referentiecategorie	Vrouwen	40-49	Niet-praktiserend	Gemiddeld	Inwonende partner (P) en kinderen (K)
Waarden					
Waardering ouderschap		18-29	Praktiserend Niet gelovig	Lager	Geen P & geen K P & geen K
Kinderen: plicht tegenover samenleving	Mannen	50-65	Praktiserend Niet gelovig	Lager	
Trends					
Positief over stijging aantal geboorten			Praktiserend Niet gelovig		Geen P & geen K
Negatief over toename kinderloosheid	Mannen	30-39	Praktiserend Niet gelovig	Lager	

Subgroep: p < 0,05 significant traditioneler, subgroep: p < 0,05 significant minder traditioneel.
Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

TABEL 11. Waarden en opvattingen inzake leefvorm van kinderen in Vlaanderen, 2003 en 2012 (in %) en trend inzake traditionele houding (logistische regressie)

Waarden ^a	2003			2012			Trend ^c
	A	NN	NA	A	NN	NA	
Vrouwen en mannen die kind(eren) willen, zouden moeten trouwen	30	20	50	16	20	65	***
Een kind heeft een thuis met een vader en een moeder nodig om gelukkig te kunnen opgroeien	60	21	19	44	28	28	***
Als een alleenstaande vrouw kind(eren) wil krijgen en opvoeden, dan moet dat kunnen ^d	53	23	24	62	23	16	***
Een vader alleen kan net zo goed kind(eren) opvoeden als een vader en moeder samen ^d	30	25	45	36	27	37	***
Twee vrouwen kunnen net zo goed kind(eren) opvoeden als een vader en een moeder ^d	38	26	36	57	20	23	***
Als twee mannen samen kind(eren) willen opvoeden, dan moet dat kunnen ^d	30	26	44	49	22	29	***
Afkeuring niet-traditionele leefvormen (gemiddelde)	2,96			2,89			***
Niet-gehuwde ouders kunnen net zo goed als gehuwde ouders kinderen opvoeden	nb	nb	nb	94	4	2	nb
Kinderen die opgroeien in een eenoudergezin na een scheiding kunnen net zo gelukkig zijn als kinderen die opgroeien met hun eigen moeder en vader	nb	nb	nb	57	26	16	nb
Het is voor kinderen na een scheiding beter dat ze geen nieuwe inwonende stiefouder krijgen	nb	nb	nb	18	45	37	nb
Trends^b	Pos	NP	Neg	Pos	NP	Neg	
Het toenemende aantal kinderen met ongehuwd samenwonende ouders	18	59	23	27	60	13	***
Het toenemende aantal kinderen dat een deel van hun jeugd doorbrengt in een eenoudergezin	6	31	63	9	36	55	***
Het toenemende aantal kinderen dat een deel van hun jeugd doorbrengt in een hersamen-gesteld gezin	9	41	50	7	51	42	***
Het toenemende aantal kinderen dat in een co-ouderschapsregeling wordt opgevoed	19	33	48	11	35	54	***
Het toenemende aantal kinderen van gescheiden ouders dat tijdens hun jeugdjaren meer dan tweemaal verhuist omwille van een nieuwe gezinssamenstelling	nb	nb	nb	2	25	73	nb

Antwoorden die als traditioneler kunnen worden beschouwd zijn in **vet** aangeduid.

^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.

^b Pos = positief, NP = negatief noch positief, Neg = negatief.

^c Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, gelovig zijn, opleidingsniveau en eigen gezinssituatie *** p < 0,001.

^d Gespiegeld bij aanmaak van de schaal afkeuring niet-traditionele leefvormen van kinderen.

nb = niet beschikbaar.

Bron: CBGS-survey 'Bevolking en Beleid' 2003 en SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012
Selectie: 20-64 jarigen, met Belgische nationaliteit en wonend in het Vlaamse Gewest.

De waarden en de keuzes van Vlamingen als het gaat om al dan niet huwen, kinderen nemen of als koppel/ouders uit elkaar gaan, resulteren uiteindelijk in bepaalde leefvormen voor kinderen. Binnen deze leefvormen komen meerdere dimensies samen: één of twee ouders, gehuwde of ongehuwde ouders, eigen ouders of stiefouders, ouders van verschillend of gelijk geslacht. In Vlaanderen is de tolerantie voor alle niet-traditionele leefvormen voor kinderen in het voorbije decennium significant toegenomen (tabel 11). Ouders moeten niet meer getrouwd zijn, want *ongehuwde ouders* doen het even goed als *gehuwde ouders*. Een vader én een moeder zijn

TABEL 12. Traditionele waarden en opvattingen inzake leefvorm van kinderen: significante verschillen tussen subgroepen in 2012 (logistische regressie)

		Geslacht	Leeftijd	Gelovig	Opleiding	Eigen gezin
Referentiecategorie		Vrouwen	40-49	Niet-praktiserend	Gemiddeld	Inwonende partner (P) en kinderen (K)
Waarden	a					
Afkeuring niet-traditionele leefvormen van kinderen		Mannen	50-64 65+	Praktiserend Niet gelovig		
Gelukkig in eenoudergezin	NA	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig		
Beter geen stiefouder	A		50-64 65+	Praktiserend Niet gelovig		
Trends	a					
Ongehuwd samenwonende ouders	Neg	Mannen	65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager	
Eenoudergezin	Neg	Mannen			Lager Hoger	
Hersamengesteld gezin	Neg		65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	
Co-ouderschapsregeling	Neg	Mannen		Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	
Vaak verhuizen door scheiding	Neg		30-39 65+	Praktiserend Niet gelovig	Lager Hoger	

^a A = akkoord, NA = niet akkoord, Neg = negatief.
Subgroep: p < 0,05 significant traditioneler, subgroep: p < 0,05 significant minder traditioneel.
Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

voor minder Vlamingen dan voorheen noodzakelijk voor het geluk van kinderen. *Alleenstaand* moederschap, maar ook *alleenstaand* vaderschap, evenals *homovaderschap* en *-moederschap* worden positiever gewaardeerd dan enkele jaren geleden. Het geluk van kinderen hangt volgens 57% Vlamingen niet af van het feit of ze met *één of twee ouders* samenwonen. De tegenstanders van een *stiefouder* vormen een minderheid van 18%.

Over de trend van het toenemende aantal kinderen met *ongehuwde ouders* heeft nog steeds meer dan de helft van de Vlamingen geen waardeoordeel; wellicht omdat de burgerlijke staat van de ouders er niet meer toe doet. Maar het aandeel tegenstanders van ongehuwd ouderschap is significant gedaald. Ook over de toename van niet-traditionele leefvormen voor kinderen naar aanleiding van een scheiding (*eenoudergezin* en *nieuwsamengesteld gezin*) zijn de Vlamingen positiever dan enkele jaren terug. Enkel over de toename van *co-ouderschapsregelingen*⁵ is de opvatting negatiever geworden: van 48% naar 54% die dit afkeurt. Als het gezinsgedrag van ouders impliceert dat kinderen hierdoor vaker moeten *verhuizen*, zijn de meeste Vlamingen (73%) tegen.

⁵ De licht verschillende formulering in 2003 'het toenemende aantal kinderen dat in een co-ouderschapsregeling (afwisselend door vader en moeder) wordt opgevoed' en in 2012 'het toenemende aantal kinderen dat op twee verschillende verblijfplaatsen wordt opgevoed (in een co-ouderschapsregeling), afwisselend door de eigen vader en de eigen moeder' biedt niet meteen een verklaring voor deze stijging.

Over de niet-traditionele leefvormen van kinderen denken *mannen* traditioneler dan vrouwen (tabel 12). Ook de *50-plussers*, en zeker de *65-plussers*, denken hier vaker traditioneler over. De *50-plussers* zijn echter verdeeld over de aanwezigheid van een stiefouder. De mate van *gelovig zijn* leidt tot zeer uiteenlopende waarden en opvattingen over de niet-traditionele leefvormen van kinderen. Praktiserende gelovigen denken hier traditioneler/negatiever over, terwijl niet-gelovigen hier veel minder traditioneel/negatief over denken dan niet-praktiserende gelovigen. *Lager opgeleiden* vinden enkel de toename van ongehuwde ouders negatiever. Tegenover de trends inzake alle andere leefvormen naar aanleiding van een (echt)scheiding staan ze duidelijk minder negatief dan de gemiddeld opgeleiden. Hoger opgeleiden staan hier echter duidelijk negatiever tegenover. De *eigen gezinssituatie* speelt geen rol in deze opvattingen/waarden.

3.4. Over familie, schoonfamilie en vrienden

In een context waarin gezins- en familiebanden steeds vaker worden verbroken door een (echt)scheiding, wordt het ook relevant om te kijken in welke mate men familiebanden waardeert

TABEL 13. Waarden en opvattingen over familie en vrienden in Vlaanderen, 2012 (in %)

	A ^a	NN	NA
Familiebanden in het algemeen			
Op familieleden moet je altijd kunnen rekenen	68	21	11
Familieleden moeten er voor elkaar zijn in voor- en tegenspoed	76	19	5
Als je zorgen hebt, moet je familie je steunen	70	24	6
Familieleden horen voor elkaar klaar te staan, ook als ze elkaar niet echt goed liggen	50	31	19
Banden met de eigen familie			
De banden tussen de leden van mijn familie zijn heel hecht ^b	61	20	19
Binnen mijn familie gaat iedereen zoveel mogelijk zijn eigen gang	44	30	26
Er is regelmatig ruzie bij ons in de familie	11	16	73
Als we bij elkaar zijn met mijn familie, is het vrijwel altijd gespannen	9	17	74
Ik vind dat ik meer steun zou moeten krijgen van mijn familie dan dat ik nu krijg	14	21	65
Ik zie mijn familie minder vaak dan ik zou willen ^c	28	27	45
Banden met de schoonfamilie			
De banden tussen de leden van mijn schoonfamilie zijn heel hecht ^b	38	31	31
Binnen mijn schoonfamilie gaat iedereen zoveel mogelijk zijn eigen gang	42	31	27
Er is regelmatig ruzie in mijn schoonfamilie	13	23	64
Als we bij elkaar zijn met de schoonfamilie, is het vrijwel altijd gespannen	13	28	59
Ik vind dat ik meer steun zou moeten krijgen van mijn schoonfamilie dan dat ik nu krijg	10	29	61
Ik zie mijn schoonfamilie minder vaak dan ik zou willen ^c	11	33	56
Familie versus vrienden			
Als ik zorgen heb, kan ik die eerder met mijn familie bespreken dan met mijn vrienden/vriendinnen	30	38	32
Ik vertrouw meer op mijn familieleden dan op mijn vrienden/vriendinnen	33	40	27
Als ik hulp nodig zou hebben, zou ik eerder beroep doen op mijn vrienden/vriendinnen dan op mijn familie ^b	29	31	40
Op mijn vrienden/vriendinnen kan ik meer rekenen dan op mijn familieleden ^b	20	36	44
Ik heb liever vrienden/vriendinnen over de vloer dan familieleden ^b	18	47	35

Antwoorden die als traditioneler kunnen worden beschouwd zijn in **vet** aangeduid.

^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.

^b gespiegeld in de schaal, ^c niet opgenomen in de schaal.

Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

TABEL 14. Waarden^a over familie en vrienden: verschillen tussen subgroepen in 2012 (lineaire regressie)

	Geslacht	Leeftijd	Gelovig	Opleiding	Eigen gezin
Referentiecategorie	Vrouwen	40-49	Niet-praktiserend	Gemiddeld	Inwonende partner (P) en kinderen (K)
Veel verwachtingen over familiebanden		50+	Praktiserend		
			Niet gelovig		
Goede banden eigen familie			Niet gelovig		
Goede banden schoonfamilie	Mannen				
Eerst familie, dan vrienden		18-29	Niet gelovig		

^a Schaalitems zie tabel 12.
Subgroep: p < 0,05 significant traditioneel, subgroep: p < 0,05 significant minder traditioneel.
Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

(Liefbroer & Mulder, 2004; Rousseau et al., 2008). Als familiebanden minder zekerheid bieden, worden vrienden dan een alternatief voor familie (De Bruycker, 2010)? Gegevens over het gedrag op bevolkingsniveau terzake zijn voor Vlaanderen nog niet beschikbaar.

De meeste Vlamingen hebben hoge verwachtingen over de familie (tabel 13): op familie moet je altijd kunnen *rekenen*, ze moet je *steunen* en ze moet er zijn *in voor- en tegenspoed*. Over steun van de familie als men elkaar minder ligt, lopen de meningen wat meer uiteen. Zes op de 10 Vlamingen noemen de eigen familie een *hechte familie*; 4 op de 10 zeggen dit van de schoonfamilie. Ongeveer 1 op de 10 Vlamingen geeft aan dat er *spanningen zijn en/of ruzie is* in de (schoon)familie. De verwachtingen over de contacten met de eigen of de schoonfamilie lopen meer uiteen dan deze over de steun. De uitspraak '*ieder gaat zijn eigen gang binnen de eigen of schoonfamilie*' roept verdeelde opinies op. Over de positionering van *familie tegenover vrienden* lopen de meningen nog veel meer uiteen. Ongeveer 1 op de 3 Vlamingen geeft absolute prioriteit aan de familie.

Voor *praktiserende gelovigen* is de familie belangrijker en voor niet-gelovigen minder belangrijk dan voor de niet-praktiserende gelovigen (tabel 14). *Vrouwen* noemen hun schoonfamilie hechter dan mannen. Enkel voor de *jongste leeftijdsgroep* komen vrienden vaker op de eerste plaats dan familie. De andere kenmerken leiden niet tot uiteenlopende opvattingen over de familie.

TABEL 15. Waarden en opvattingen inzake familie na echtscheiding in Vlaanderen, 2012

	A ^a	NN	NA
Kinderen hebben na een (echt)scheiding recht op contact met de familie van hun vader én op contact met de familie van hun moeder	91	7	3
Na een (echt)scheiding hebben kinderen op hun verjaardag en/of hun huwelijk recht op een feest waarbij zowel de familie van hun vader als deze van hun moeder samen aanwezig is	56	36	18
Na een (echt)scheiding kun je – als je geen gezamenlijke kinderen hebt – beter al het contact met de familie van je ex-partner loslaten	26	42	32
Na een (echt)scheiding moet je – als je wel gezamenlijke kinderen hebt – je uiterste best doen om het contact met de familie van je ex-partner te behouden	50	36	14

^a A = akkoord, NN = akkoord noch niet akkoord, NA = niet akkoord.
Bron: SCV-survey 'Gezinnen in verandering' 2012.

Tot slot staan we ook nog even stil bij hoe Vlamingen denken over contacten met de familie na een (echt)scheiding (tabel 15). Geformuleerd in termen van een *recht op contact* van kinderen met de familie van de vader én van de moeder na een (echt)scheiding, is de steun bijna algemeen (91%). Of dit recht op contact de vorm moet krijgen van *samen aanwezig zijn op belangrijke feesten* van de kinderen is voor Vlamingen minder voor de hand liggend: 56% stemt hier mee in. Gefocust op een (echt)scheiding met of zonder kinderen vindt de helft van de Vlamingen dat wanneer er gezamenlijke kinderen zijn, men *contact met de familie van de ex-partner* moet proberen te behouden. Dit aandeel daalt tot een derde als er geen gezamenlijke kinderen zijn. Verschillen tussen subgroepen in het denken terzake zijn er niet. Ruim 1 op de 3 Vlamingen heeft over deze laatste stellingen geen uitgesproken mening.

Slotbeschouwingen

België behoort zowel inzake het gezinsgedrag als inzake de opvattingen en waarden over het gezin binnen een Europese context doorgaans tot de middenmoot, maar neemt inzake een aantal aspecten (bijvoorbeeld het echtscheidingscijfer) een meer uitzonderlijke positie in. In dit hoofdstuk hebben we de veranderingen in het gedrag en de waarden en opvattingen sinds 2000 belicht op het niveau van de Vlaamse bevolking als geheel.

In het voorbije decennium konden we in Vlaanderen diverse patronen waarnemen. De verder dalende huwelijks- en hertrouwkanen en de toenemende keuze voor ongehuwd samenwonen gingen samen met een stabiele waardering van het huwelijk en een (verder) toenemende waardering van het ongehuwd samenwonen. De burgerlijke staat van de samenwonende partners doet er voor Vlamingen steeds minder toe (voor de leefvorm) of doet er zelfs niet meer toe (voor de waarden en opvattingen). Daarom kunnen Vlamingen de trends inzake trouwen en hertrouwen ook moeilijk beoordelen.

De continue stijging van het aantal echtscheidingen lijkt in Vlaanderen het voorbije decennium te zijn afgeremd of zelfs omgebogen. Bovendien omvatte dit aantal steeds vaker tweede echtscheidingen. Deze ontwikkeling gebeurde in een normatieve context waarin nog steeds een meerderheid van de Vlamingen een toename van dit aantal afkeurt en waarin ruim de helft van de Vlamingen principieel tegen een vrijblijvende echtscheiding is (te gemakkelijk, als ingebouwde uitkomst). De grote tolerantie voor een (echt)scheiding zonder kinderen handhaaft zich. Deze voor een (echt)scheiding als er geen kinderen meer in huis zijn is toegenomen. De tolerantie voor (echt)scheidingen van ouders met jonge kinderen is eveneens toegenomen richting ruim 1 op de 4 die dit goedkeurt. Als er niet enkel kinderen zijn, maar als de ouders ook veel ruzie maken, loopt deze tolerantie zelfs op tot 1 op de 2. Maar dat neemt niet weg dat ruim 6 op de 10 Vlamingen vinden dat een (echt)scheiding negatieve gevolgen heeft voor de kinderen.

Ouderschap wordt in Vlaanderen nog steeds hoog gewaardeerd en in vele vormen aanvaard. Samen met de feitelijke toename van kinderen die in niet-traditionele leefvormen wonen, is ook de tolerantie ten aanzien van die leefvormen sterk toegenomen. De burgerlijke staat van de ouders doet er niet meer toe; het geslacht van de ouders doet er minder toe dan voorheen. Recent heeft ongeveer de helft van de bevroegden een voorbehoud tegenover de toename van

leefvormen van kinderen ten gevolge van een (echt)scheiding. Voor de licht toegenomen afkeuring van co-ouderschap is er geen voor de hand liggende verklaring.

Er zijn geringe verschillen tussen Vlaamse mannen en vrouwen inzake hun huwelijks-, echtscheidings- en hertrouwedrag (Corijn, 2013b). De verschillen in hun waarden en opvattingen terzake zijn echter meer uitgesproken. Over het huwelijk denken mannen traditioneler dan vrouwen: ze hebben immers een groter *'marriage benefit'*. Maar ook over het uit elkaar gaan denken ze doorgaans traditioneler, terwijl vooral vrouwen een *'divorce penalty'* kennen (Kalmijn, 2008). Mannen ervaren doorgaans minder nadelige economische en financiële gevolgen van een (echt)scheiding dan vrouwen (Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009), maar wel meer nadelige gevolgen op sociaal vlak (de Graaf & Fokkema, 2007).

Verschillen in opvattingen over het gezin hangen in Vlaanderen doorgaans systematisch samen met de mate waarin men gelovig is. Dit was vroeger reeds zo (Corijn, 2004a, Kerkhofs, 2000), maar dit blijft ook zo, nu de groep praktiserende gelovigen steeds kleiner wordt en de groep niet-gelovigen groeit. Het gaat heel vaak om een driedeling: zowel praktiserende gelovigen als niet-gelovigen onderscheiden zich elk op hun eigen wijze significant van de meerderheid van niet-praktiserende gelovigen. Inzake een aantal aspecten, zoals ouderschap en uit elkaar gaan, houden lager opgeleiden er een meer traditionele houding op na. Inzake aspecten zoals de leefvorm van kinderen na een (echt)scheiding zijn het vooral de hoger opgeleide Vlamingen die er een meer traditionele houding op na houden. Het samenspel tussen opleidingsverschillen in bijvoorbeeld de leefvorm van kinderen naargelang het opleidingsniveau van hun ouders en de opvattingen van de volwassenen over de leefvorm van kinderen naargelang het opleidingsniveau ligt buiten het bereik van dit hoofdstuk. Maar het is gekend dat alleenstaande ouders vaker lager opgeleide ouders zijn (Geurts, 2006), terwijl hoger opgeleiden de toename van dit soort ouderschap meer afkeuren. Co-ouders waren in Vlaanderen aanvankelijk hoger opgeleide ouders, maar hun samenstelling is snel gewijzigd (Sodermans et al., 2013), en toch beoordelen vooral hoger opgeleiden de toename van dit type ouderschap als negatief.

Besluitend kunnen we in Vlaanderen in het voorbije decennium drie patronen observeren. Dalende huwelijkskansen gaan samen met een stabiele waardering van het huwelijk, terwijl de burgerlijke staat van koppels en ouders er niet veel meer toe doet. Een stabilisatie of zelfs daling van de echtscheidingsaantallen en -kansen gaat samen met een verdere toename van de tolerantie tegenover uit elkaar gaan, ook van ouders. Gedragswijzigingen die zich weerspiegelen in de veranderende leefvorm van de kinderen vallen samen met sterke wijzigingen in de (positieve) waardering van de niet-traditionele leefvormen.

De wijzigingen in het (federale) familierecht in ons land, onder meer inzake homohuwelijk, wettelijke samenwoning, echtscheiding en inzake co-ouderschap in het voorbije decennium vonden plaats omdat de tijdsgeest er klaar voor was en/of het toeliet. In vrij korte tijd gingen deze wijzigingen samen met veranderend gedrag, maar ook met veranderende waarden en normen. De waardering voor het huwelijk bleef in de context van deze wets- en gedragswijzigingen stabiel. De huwelijkskans daalde en de echtscheidingskans remde haar groei af. De toegenomen wettelijke mogelijkheden en de toegenomen tolerantie voor een (echt)scheiding gaan in Vlaanderen echter gepaard met een zicht op de grenzen ervan.

Bibliografie

ADSEI, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking>

Bawin-Legros, B., & Guilleme, J.-F. (2001). Familles de l'an 2000: une diversité affirmée. In B. Bawin-Legros et al. (eds.). *Belge toujours. Fidélité, stabilité, tolerance. Les valeurs des Belges en l'an 2000* (pp. 17-48). Brussel: De Boeck Université.

Billari, F., & Liefbroer A. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15, 59-75.

Carton, A. (2012). *Codeboek SCV-survey 2012*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, intern document.

Coleman, D. (2005). Facing the 21st century: new developments, continuing problems. In *The new demographic regime. Populations challenges and policy responses*. Geneva: ECE/EAD/PAU, 11-43.

Corijn, M. (2004a). *Vlaamingen over huwelijk en ouderschap, zorg voor kinderen en ouderen en de gewenste beleidsopaties. Eerste resultaten van de postenquête 'Bevolking & Beleid in Vlaanderen'*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument 5.

Corijn, M. (2004b). *Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. Feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument 8.

Corijn, M. (2005). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, CBGS-Werkdocument 5.

Corijn, M. (2010). *De leefvorm van moeders bij de geboorte van een kind: evolutie in het Vlaamse Gewest tussen 1999 en 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 19.

Corijn, M. (2011). *De (in)stabiliteit van huwelijken in ons land*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 5.

Corijn, M. (2012a). *De sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.

Corijn, M. (2012b). *Tien jaar wettelijke samenwoning in België. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 2.

Corijn, M. (2013a). *Ongehuwd samenwonen na een scheiding in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 2.

Corijn, M. (2013b). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 19-36). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.

De Bruycker, T. (2010). Vrienden als alternatief voor familie? Een vergelijking tussen personen in nieuwe en klasieke gezinstypes. In M. Eeckhout, B. Van de Putte, R. Van Rossem & T. De Bruycker (red.), *Het sociaal-demografisch perspectief: Liber Americorum ter ere van het emeritaat van prof. Dr. Hilary Page* (pp. 215-239). Gent: Academia Press.

De Graaf, P., & Fokkema, C.M. (2007). Contacts between divorced and non-divorced parents and their adult children in the Netherlands. *European Sociological Review*, 23, 263-277.

Deboosere, P., Mortelmans, D., & Marquet, J. (2011). Gezin: opvattingen over relaties, gezin, gender en familiale solidariteit. In K. Abts, K. Dobbelaere & L. Voyé (red.), *Nieuwe tijden. Nieuwe mensen. Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek* (pp. 23-70). Tielt: Lannoo.

FOD Justitie (2011). *De jaarlijkse statistieken van de hoven en de rechtbanken: rechtbanken van eerste aanleg, burgerlijke griffies. Gegevens 2010*. Brussel: Federale Overheidsdienst Justitie.

Fokkema, T., & Esveldt, I. (2008). Motivation to have children in Europe. In C. Höhn, D. Avramov & I. Kotowska, *People, Population Change and Policies: Lessons from the Population Policy Acceptance Study*, Volume I & II (pp. 141-155). Dordrecht: Springer.

Gelissen, J. (2003). Cross-national differences in public consent to divorce: effects of cultural, structural and compositional factors. In W.A. Arts et al. *The cultural diversity of European unity: findings, explanations and reflections from the European values study* (pp. 339-370). Leiden: Brill Academic Publishers.

Geurts, K. (2006). *De arbeidsmarktpositie van alleenstaande ouders. Nieuwe bevindingen uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming*. Leuven: Eindrapport WAV.

- Halman, L., Sieben, I., & van Zundert, M. (2011). *Atlas of European values. Trends and traditions at the turn of the century*. Tilburg: Tilburg University & Brill.
- Höhn, C., Avramov, D., & Kotowska, I. (red.), (2008). *People, Population Change and Policies: Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Volume I & II. Dordrecht: Springer.
- Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (re)employment: strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 1271-1293.
- Kalmijn, M. (2008). The effects of separation and divorce on parent-child relationships in ten European countries. In C. Saraceno (ed.), *Families, Ageing and Social Policy* (pp. 170-193). Cheltenham: Edward Elgar.
- Kalmijn, M., & Scherpenzeel, A. (2009). Traditionele jongeren en onafhankelijke ouderen. Opvattingen over familie en gezin in Nederland. *Demos*, 2, 1-4.
- Kalmijn, M. & Uunk, W. (2007). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: a test of the stigmatization hypothesis. *Social Science Research*, 36, 447-468.
- Kerkhofs, J. (2000). Gezin en relaties: stabiliteit en groeiende verscheidenheid. In K. Dobbelaere, M. Elchardus, J. Kerkhofs, L. Voyé, & B. Bawin-Legros (red.), *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, opvattingen en houdingen* (pp. 55-76). Tielt: Lannoo.
- Lesthaeghe, R., & Moors, G. (2000). Oudgedienden en instromers: trends in waardenoriëntaties 1981-1999. In K. Dobbelaere, M. Elchardus, J. Kerkhofs, L. Voyé & B. Bawin-Legros (red.), *Verloren Zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen* (pp. 221-258). Tielt: Lannoo.
- Lesthaeghe, R., & Neels, K. (2002). From the first to the second demographic transition: an interpretation of spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, 225-260.
- Lesthaeghe, R., & Van de Kaa, D.J. (1996). Twee demografische transitities? In R. Lesthaeghe & D.J. van de Kaa (red.), *Bevolking: groei en krimp* (pp. 9-24). Deventer: Van Loghum Sloterus.
- Liefbroer A.C., & Mulder, C. (2004). Op je familie kun je rekenen. Opvattingen over familiesolidariteit onder autochtonen en allochtonen. *Demos*, 10, 87-88.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 7.
- Lodewijckx, E. (2010). *Kinderen en de gezinsvorm waarin ze opgroeien: een schets van de veranderingen tussen 1990 en 2008*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 14.
- Martin, S.P., & Parashar, S. (2006). Women's changing attitudes toward divorce, 1974-2002: evidence for an educational crossover. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 29-40
- Moors, G.B.D. (2000). Values and Living Arrangements: a Recursive Relationship. In L.J. Waite (red.), *The ties that bind. Perspectives on marriage and cohabitation* (pp. 212-226). New York: Aldine de Gruyter.
- OECD (2011a). *Family Database*. Paris: OECD.
- OECD (2011b). *Doing better for families*. Paris: OECD.
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Voorhuwelijks samenwonen: een vergelijking tussen intacte en niet-intacte huwelijken in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 4.
- Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Huwen en scheiden in de levensloop. In D. Mortelmans et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 65-84). Leuven: Acco.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Pew Research Center (2010). *The decline of marriage and rise of new families*. www.Pewsocialtrends.org.
- Pickery, J. (2012). *Het onderzoeken van veranderingen in de tijd met cross-sectionele surveys*. Brussel: Studiedienst Vlaamse Regering, Methoden en Technieken 1.
- Poortman, A.-R. & Lyngstad, T.H. (2007). Dissolution risks in first and higher order marital and cohabiting unions. *Social Science Research*, 36, 1431-1446.
- Rijken, A.J., & Liefbroer, A.C. (2011). Opvattingen over gezinsvorming. In F. Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (pp. 62-78). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Rijken, A.J., & Liefbroer, A.C. (2012). European views of divorce among parents of young children: understanding cross-national variation. *Demographic Research*, 27, 25-52.
- Rousseau, N. et al. (2008). Les obligations de soutien aux personnes âgées: attentes normatives exprimées à l'égard des ex-conjoints et des beaux-enfants. *Canadian Journal on Aging*, 27, 371-383.
- Senaev, P. (2011). *Compendium van het Personen- en Familierecht*. Leuven: Acco.
- Sodermans, A., Matthijs, K., & Swicegood, G. (2013). Characteristics of joint physical custody families in Flanders. *Demographic Research*, 28, 821-848.
- Toth, K., & Kemmelmeier, M. (2009). Divorce attitudes around the world: distinguishing the impact of culture on evaluations and attitude structure. *Cross-cultural Research*, 43, 208-297.
- Vanassche, S. (red.), (2011). *Congresboek Leuven's Adolescenten- en Gezinnenonderzoek*. Leuven: KU Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek, FaPos.
- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 73-108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Vanassche, S., Swicegood, G., & Matthijs, K. (2007). Huwelijk en kinderen als sleutel tot geluk? Een studie naar culturele en institutionele verschillen inzake het effect van huwelijksstatus en kinderen op het geluk en de tevredenheid met het gezinsleven van mannen en vrouwen in 21 landen. In *Vlaanderen gepeild! Congresboek studiedag 18 september 2007* (pp. 324-358). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Van Bavel, J., & Bastiaenssen, V. (2009). *De recente evolutie van de vruchtbaarheid in het Vlaamse Gewest: update 2008*. Brussel: VUB Interface Demography Working Paper.
- Waite, L. (1995). Does marriage matter? *Demography*, 4, 483-507.
- Waldijk, K. (2005). *More or less together: Levels of legal consequences of marriage, cohabitation and registered partnership for different-sex and same-sex partners. A comparative study of nine European countries*. Parijs: INED, Documents de Travail 125.
- Weslau, S., & Corijn, M. (2004). *Postenquête 'Bevolking en Beleid in Vlaanderen' Verslag over het veldwerk en de (non-) response*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 2.
- Wobma, E., & de Graaf, A. (2009). Scheiden en weer samenwonen. *Bevolkingstrends*, 4e kwartaal, 14-21.

DEEL 2

Gezinstransities bij volwassenen

Arbeidstrajecten van vrouwen in de periode rond hun (echt)scheiding

Griet Vanderheyden & Dimitri Mortelmans

Inleiding

België kent sinds de jaren 70 een sterke stijging van het aantal echtscheidingen en heeft recent één van de hoogste echtscheidingscijfers in de EU. Tot voor kort was er maar weinig diepgaande informatie beschikbaar over de dynamiek vóór en na een echtscheiding. Met de recente data van het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV) (Mortelmans et al., 2011) kan een grote leemte in de kennis over de arbeidsdynamiek vóór en na een echtscheiding worden opgevuld. Deze data omvatten immers onder meer ook informatie over de tewerkstelling van vrouwen doorheen hun levensloop. In dit hoofdstuk focussen we op de veranderingen in de tewerkstelling van Vlaamse vrouwen vóór en na hun (echt)scheiding.

De focus op de tewerkstelling van vrouwen wordt ingegeven vanuit de bevinding dat vrouwen vaker financieel een achteruitgang ervaren wanneer hun huwelijk eindigt in een scheiding. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen is hier een belangrijke verklarende factor voor. Hoewel de vrouwelijke arbeidsparticipatie de laatste decennia enorm is gestegen, werken vrouwen gemiddeld genomen nog steeds minder dan mannen en nemen ze vaak het grootste deel van de huishoudelijke en zorgarbeid voor hun rekening. Vlaamse vrouwen spenderen gemiddeld bijna 25 uur per week aan huishoud- en zorgarbeid voor de kinderen. Bij mannen is dit gemiddeld zo’n 15 uur (Delmotte, Herremans & Booghmans, 2008). In 2012 bedroeg de werkgelegenheidsgraad in Vlaanderen voor mannen 70,7%, terwijl dit bij vrouwen maar 61,0% was. De geslachtsverschillen in de werkgelegenheidsgraad zijn bovendien ook groter voor lager opgeleiden (49,5% bij mannen en 32,4% bij vrouwen). Onder hoger opgeleiden is het verschil daarentegen veel kleiner (85,5% bij mannen en 82,4% bij vrouwen) (FOD Economie, 2013). Vrouwen werken ook vaker deeltijds dan mannen en ze doen ook meer beroep op stelsels van loopbaanonderbreking en tijdskrediet. In 2011 was 45,1% van de werkende vrouwen in Vlaanderen deeltijds tewerkgesteld. Bij de mannen was dit slechts 8,9% (FOD Economie & Eurostat, 2012). In 2012 was meer dan drie vierde van de gebruikers van een volledige loopbaanonderbreking en van een volledig tijdskrediet een vrouw (Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, 2013). Een geringere arbeidsdeelname tijdens het huwelijk bemoeilijkt de arbeidsparticipatie na een (echt)scheiding. Bovendien verblijven kinderen na een (echt)scheiding nog steeds het meest bij de moeder, wat eveneens de arbeidsdeelname kan bemoeilijken.

Het is duidelijk dat de arbeidsparticipatie een centrale rol speelt in de financieel-economische gevolgen van een (echt)scheiding. De tewerkstelling vormt een belangrijke copingstrategie om om te gaan met een inkomensachteruitgang na de ontbinding van een huwelijk, maar vormt ook reeds tijdens het huwelijk een belangrijke beschermende factor (Defever & Mortelmans, 2011; Holden & Smock, 1991; Jansen, 2008; Poortman, 2000; Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011; Van Damme, Kalmijn & Uunk, 2009).

Daarom is het enigszins verrassend dat er relatief weinig onderzoek wordt gedaan naar de impact van een (echt)scheiding op de arbeidsdeelname. Het meeste onderzoek dat deze twee thema's combineert, handelt over de vrouwelijke arbeidsparticipatie als verklarende factor voor een stijging van de echtscheidingskans (Poortman & Kalmijn, 2002; Teachman, 2010). De gevolgen van een (echt)scheiding voor de arbeid en de tewerkstelling daarentegen, worden minder vaak onderzocht. Ook in analyses naar de economische gevolgen van een (echt)scheiding, kijkt men vaak enkel naar de evolutie van het inkomen. Naast de financiële gevolgen, is de tewerkstelling echter ook belangrijk voor andere domeinen na een (echt)scheiding. Wang en Amato (2000) tonen bijvoorbeeld dat arbeid een bufferend effect kan hebben op het vlak van stress in het aanpassingsproces na een scheiding. Werkende mensen blijken beter beschermd te zijn tegen stressoren zoals een inkomensachteruitgang, een verhuis en het verlies van vrienden.

Het doel van dit hoofdstuk is tweevoudig. In de eerste plaats willen we een ruim beeld schetsen van de schommelingen in het arbeidsgedrag dat gescheiden vrouwen vertonen rond hun (echt)scheiding. Er wordt eerst biviaat beschreven welke vrouwen vaker hun arbeidspositie aanpassen in de periode rond hun (echt)scheiding, gevolgd door een multivariate analyse. In de tweede plaats kijken we naar de aard van de arbeidsloopbaan van de vrouwen en van de transitie erin gedurende deze periode. Hiervoor worden aan de hand van de methode van clusteranalyse de arbeidsloopbanen van vrouwen getypeerd, zodat daar ook vervolgens een multivariate analyse op kan worden uitgevoerd.

1. Literatuur en onderzoeksvragen

In dit hoofdstuk belichten we de vrouwelijke tewerkstelling in een echtscheidingscontext. Veel scheidingsonderzoek handelt over de samenhang tussen de vrouwelijke arbeidsparticipatie en een (echt)scheiding, maar binnen een ander opzet dan de onze. Het meeste onderzoek over arbeid en (echt)scheiding focust op een oorzaak-gevolg relatie, waarbij de vrouwelijke tewerkstelling als een destabiliserende factor voor een huwelijk wordt beschouwd. Volgens Becker (1981) is taakspecialisatie immers de voorwaarde voor een stabiele gezinseenheid. Deze hypothese heeft vele andere onderzoekers aangespoord verder onderzoek te doen naar de rol van de vrouwelijke tewerkstelling en economische (on)afhankelijkheid op (echt)scheidingsrisico's (Poortman & Kalmijn, 2002; Rogers, 2004; Sayer & Bianchi, 2000; Teachman, 2010). Wij zijn echter geïnteresseerd in de omgekeerde richting van het causale verband: wat is het effect van een (echt)scheiding op de vrouwelijke arbeidsparticipatie? Wanneer men schrijft over de economische gevolgen van een (echt)scheiding gaat het veelal over het inkomen. Wetenschappelijke bijdragen over arbeid na scheiding zijn veel geringer in aantal (Van Damme et al., 2009). Nochtans is arbeid een belangrijke beschermende factor tegen een inkomensachteruitgang. Samen met het herpartneren is dit immers de meest effectieve copingstrategie voor vrouwen om om te gaan met de economische achteruitgang die een (echt)scheiding vaak met zich meebrengt. Deze

financiële achteruitgang is vaak groter voor vrouwen dan voor mannen, omdat vrouwen gemiddeld genomen minder vaak voltijds werken en vaker en meer instaan voor de zorg van kinderen en het huishouden (Holden & Smock, 1991; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009; Poortman, 2000). Daarom verwachten we dat vrouwen na een (echt)scheiding, om financiële redenen, hun arbeidsparticipatie zullen verhogen (of op een hoog niveau zullen houden). We spreken hier van een opwaartse (economische) druk.

In tegenstelling tot de frequente bevinding dat mannen er financieel minder achteruit, of zelfs vooruit, op gaan na een (echt)scheiding, toonde Kalmijn (2005) dat een (echt)scheiding ook negatieve effecten kan hebben op de tewerkstelling van mannen. Mannen hebben dan meer kans om werkloos, langdurig ziek of invalide te worden. Ook hebben ze na een (echt)scheiding meer kans op neerwaartse jobmobiliteit. Dit effect is echter van korte duur en eerder een nevenwerking van de psychologische stress na een (echt)scheiding.

Een specifieke vorm van arbeid als copingstrategie vinden we in de anticipatiehypothese. Deze hypothese stelt dat gehuwde vrouwen, die voorzien dat hun huwelijk op een echtscheiding zal uitlopen, hun arbeidsdeelname alvast gaan verhogen. Ondanks dat deze toename van hun arbeidsparticipatie vóór hun (echt)scheiding plaatsvindt, kunnen we dit toch een gevolg van de (eventuele) (echt)scheiding noemen. Eerder onderzoek vond reeds bevestiging voor deze hypothese. Het zouden vooral de vrouwen zijn die significant minder verdienen dan hun echtgenoot die in het licht van een nakende (echt)scheiding hun arbeidsdeelname gaan verhogen (Johnson & Skinner, 1986; Papps, 2006; Sen, 2000).

Zoals eerder gesteld is arbeidsparticipatie een belangrijke copingstrategie om om te gaan met een eventuele financiële achteruitgang na een (echt)scheiding. Vaak bemoeilijkt de aanwezigheid van kinderen echter de arbeidsdeelname wanneer men er na een (echt)scheiding plots alleen voor staat. Kinderen verblijven na een scheiding meestal hoofdzakelijk bij de moeder (Sodermans et al., 2011). Het aantal (jonge) kinderen kan bijvoorbeeld een toetreden tot de arbeidsmarkt belemmeren voor de vrouwen die beroepsinactief zijn en de kans tot een uitreden verhogen voor de moeders die wel beroepsactief zijn (Budig, 2003; Drobnic, Blossfeld & Rohwer, 1999). Alleenstaande moeders worden geconfronteerd met een afweging tussen al dan niet (voltijds) betaald werk verrichten, waarbij de (financiële) voordelen vaak onvoldoende opwegen tegen de nadelen, bijvoorbeeld door meer een beroep te moeten doen op kinderopvang (Valgaeren, 2010). We verwachten met andere woorden dat de aanwezigheid van (jonge) kinderen bij een (echt)scheiding de druk op arbeidsdeelname opdrijft, waardoor vrouwen met (jonge) kinderen vaker hun tewerkstelling zullen aanpassen, en dit meestal in neerwaartse zin.

Voor vrouwen met kinderen blijkt herpartneren de meest effectieve copingstrategie te zijn; voor vrouwen zonder kinderen is dit het verhogen van hun arbeidsdeelname (Jansen et al., 2009). Indien men een nieuwe inwonende partner heeft, kan de financiële behoefte om de arbeidsparticipatie nog te (blijven) verhogen minder groot zijn. De aanwezigheid van een (nieuwe) partner in het huishouden is immers economisch voordelig onder andere door het extra inkomen en door het schaalvoordeel van het samenwonen (Fokkema, 2001; Jansen et al., 2009; Ozawa & Yoon, 2002). Bijgevolg verwachten we enerzijds dat het hebben van een (nieuwe inwonende) partner de economische behoeften vermindert, waardoor de behoefte aan betaalde arbeid als economische copingstrategie na een (echt)scheiding afneemt (Dewilde & Uunk, 2008). Anderzijds kan de aanwezigheid van een nieuwe inwonende partner een verhoogde

tewerkstelling ook vergemakkelijken, bijvoorbeeld doordat de partner meer flexibiliteit biedt op het vlak van de kinderopvang. We verwachten dus dat herpartneren na een (echt)scheiding vrouwen hun arbeidsparticipatie doet wijzigen, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin.

Opleidingsniveau en arbeidsparticipatie zijn, volgens de benadering van het menselijke kapitaal, nauw verwant aan elkaar. Het centrale idee is dat er in menselijk kapitaal geïnvesteerd kan worden door middel van opleiding en van arbeid. Personen met een hoger opleidingsniveau hebben een hoger verdienvermogen en vinden gemakkelijker (beter betaalde) jobs. Meer arbeidservaring doet het menselijke kapitaal bovendien nog verder stijgen (cumulatief effect) (Becker, 1993; Smith, 2003). Vrouwen met een hoger opleidingsniveau hebben ook vaker meer egalitaire waarden, wat eveneens de kans verhoogt dat ze er een hoger niveau van tewerkstelling op nahouden (Cunningham, 2008). Indien men hoger opgeleid is en dus een hoger verdienvermogen heeft, heeft men dan ook relatief meer te verliezen wanneer men stopt met werken (hogere opportuniteitskost). Wanneer men bovendien hoger opgeleid is (en meer werkt), zal de toename in de economische behoefte bij een huwelijksontbinding ook relatief kleiner zijn. Bovendien verwachten we bij hoger opgeleide moeders een kleinere neerwaartse druk omwille van de zorg voor kinderen na een (echt)scheiding. Onderzoek toont immers dat hoger opgeleide ouders relatief vaker voor een regeling van verblijfsco-ouderschap kiezen (Sodermans et al., 2011). Hierdoor wordt de zorg voor kinderen meer evenwichtig verdeeld tussen beide ex-partners. Daarnaast wordt er ook een Mattheüs-effect in de kinderopvang in Vlaanderen vastgesteld (Ghysels & Van Lancker, 2009). Dit effect impliceert dat de sociaal-economisch sterkere vrouwen verhoudingsgewijs meer voordeel uit de kinderopvang halen. We verwachten dus dat hoger opgeleide vrouwen vaker voltijds werken, en dat ze hun tewerkstelling minder (neerwaarts) zullen aanpassen wanneer het tot een (echt)scheiding komt in vergelijking met lager opgeleide vrouwen.

De context waarin het huwelijk ontbindt en twee aparte huishoudens verder gaan, kan in belangrijke mate verschillen naargelang de tijdsperiode. De economische omstandigheden zijn bijvoorbeeld van belang voor de werkgelegenheid en de betaalbaarheid van de sociale zekerheid (Deleeck, 2008). Ook de heersende maatschappelijke waarden en opvattingen kunnen mee bepalen hoe het arbeidsgedrag van vrouwen eruit ziet rond de periode van een (echt)scheiding. Daarnaast moet ook rekening worden gehouden met de verschillende gezinsfasen of de duur van het huwelijk. Bij een (echt)scheiding na een langer huwelijk is bijvoorbeeld enerzijds de zorg voor kinderen vaak alweer afgenomen. Dit kan een verhoogde arbeidsdeelname van vrouwen bevorderen. Anderzijds zijn vrouwen na een langdurend huwelijk mogelijk wat meer ‘vastgeroest’ in hun arbeidspatroon van tijdens hun huwelijk, waardoor het voor hen minder gemakkelijk kan zijn dit gedrag te wijzigen bij een (echt)scheiding.

2. Data en methode

2.1. Data

De data die gebruikt worden voor de analyses in dit hoofdstuk komen uit het onderzoek ‘Scheiding in Vlaanderen’ (SiV) (Mortelmans et al., 2011), een multiactor/multimethod survey uitgevoerd door een consortium van vier Vlaamse universiteiten en de Studiedienst van de Vlaamse Regering in 2009-2010. In dit onderzoek vormde het huwelijk tussen twee partners van

verschillend geslacht, waarbij het voor beide partners het eerste huwelijk betrof, de centrale onderzoekseenheid. Dit huwelijk mocht ten vroegste gesloten zijn in 1971 en ten laatste in 2008. De steekproef werd getrokken uit het Rijksregister en gestratificeerd op basis van het huwelijksjaar en (disproportioneel) op basis van het ontbonden of intact zijn van het huwelijk, met een oververtegenwoordiging van de ontbonden huwelijken. De partners uit het huwelijk mochten op het moment van bevraging maximaal één keer gescheiden zijn. Voor het samenstellen van deze dataset werd getracht om beide huwelijkspartners te interviewen, alsook één geselecteerd kind. Verder werd van beide (ex)partners ook één ouder schriftelijk bevestigd, en in het geval van een ontbonden huwelijk de eventueel nieuwe partner. Voor een verdere beschouwing van de steekproef en de representativiteit verwijzen we naar Pasteels, Mortelmans en Van Bavel (2011).

De dataset voor de analyses in dit hoofdstuk bevat onder meer informatie over de arbeidsloopbaan, de (echt)scheiding en persoonlijke kenmerken. Zo werd bijvoorbeeld de volledige arbeidsloopbaan van de respondenten retrospectief bevestigd, zodat we informatie hebben over hun arbeidstijdsregime, opgedeeld in klassen. We gebruiken in de analyses de volgende vier arbeidsposities: niet werken (0%), een kleine deeltijdse job (1-74%), een grote deeltijdse job (75-94%) en een voltijdse job (95-100%). Verder beschikken we ook over retrospectieve informatie met betrekking tot de partnerrelaties na de ontbinding van het eerste huwelijk en ook over de periodes waarin de (eigen) kinderen van de respondent al dan niet deel uitmaken van het huishouden. De onderzoeksgroep voor de analyses in dit hoofdstuk bevat de vrouwelijke respondenten die wettelijk gescheiden zijn, minstens drie jaar gehuwd waren met hun eerste huwelijkspartner en minimum vijf jaar gescheiden waren op het moment van interview ($n = 1.695$) (zie bijlage 1). Deze voorwaarde kan een bepaalde graad van selectiviteit met zich meebrengen, die bij de interpretatie van de resultaten in het achterhoofd moet worden gehouden. Zo zijn bijvoorbeeld de jongere vrouwen minder vaak reeds minstens drie jaar gehuwd of vijf jaar gescheiden. Het zijn ook vaker de lager opgeleide vrouwen die reeds langer dan vijf jaar geleden gescheiden zijn. Het moment van de scheiding is het tijdstip waarop het echtpaar definitief apart gaat wonen. In tabel 1 worden enkele persoons- en relatiekenmerken van de gescheiden vrouwen weergegeven die in de verdere analyses aan bod zullen komen. Het *opleidingsniveau* behelst drie categorieën. Men is lager (ten hoogste een diploma lager secundair onderwijs), gemiddeld (ten hoogste een diploma hoger secundair onderwijs) of hoger (een diploma hoger onderwijs) opgeleid. Voor het *aantal kinderen in het huishouden bij de scheiding* worden enkel de eigen biologische of adoptiekinderen in rekening genomen. We hebben geen retrospectieve informatie over het aantal stiefkinderen van een eventuele nieuwe partner. Een dichotome variabele geeft aan of er al dan niet een *kind jonger dan drie jaar aanwezig is in het huishouden*. We veronderstellen voor een kind jonger dan drie jaar immers een intensievere zorgbehoefte en minder opvangmogelijkheden. De *duur van het huwelijk* biedt informatie over de fase waarin het huwelijk zich bevond op het moment van de scheiding en wordt in vijf categorieën opgedeeld. Vervolgens wordt er ook rekening gehouden met de historische periode waarin de scheiding plaatsvond, de *scheidingscohort*. De opdeling hiervoor werd gebaseerd op onderscheiden periodes van economische bloei (eind jaren 90) en crisis (eind jaren 70, begin jaren 80 en 2001-2005) (Deleeck, 2008). De variabele *nieuwe partner binnen de vijf jaar na de scheiding* geeft weer of er in de vijfjarige periode na de scheiding ooit een nieuwe partner (dit wil zeggen, een relatie van minstens 3 maanden) heeft samengewoond met de gescheiden vrouw.

TABEL 1. Kenmerken van ooit-gescheiden vrouwen die minstens 3 jaar gehuwd zijn geweest en minstens reeds 5 jaar gescheiden zijn (in %)

	n = 1.695
Scheidingscohort	
1975-'85	7,0
1986-'95	30,4
1996-2000	30,8
2001-'05	31,8
Duur van het huwelijk bij de scheiding	
3-5 jaar	17,8
6-10 jaar	30,3
11-15 jaar	23,4
16-20 jaar	17,8
Meer dan 20 jaar	10,7
Leeftijd bij de scheiding (gemiddelde)	34,1
Aantal kinderen in het huishouden bij de scheiding	
Geen kinderen	20,8
1 kind	14,8
2 kinderen	35,3
3 of meer kinderen	29,1
Kind van 3 jaar of jonger in het huishouden bij de scheiding	17,1
Ooit nieuwe inwonende partner binnen 5 jaar na de scheiding	49,0
Opleidingsniveau	
Lager	34,6
Gemiddeld	23,2
Hoger	42,1

Bron: SiV, 2010.

2.2. Methoden

De retrospectieve loopbaangegevens van de vrouwen vormen een rijke bron aan informatie. We kunnen als het ware hun hele loopbaan doorheen de tijd volgen. Om elk datapunt van deze longitudinale informatie te benutten en mee in kaart te brengen, maken we gebruik van sequentie-analyse. Hierbij worden de loopbaansequenties voor elke respondent gedurende een welbepaalde observatieperiode uitgetekend. Dit laat onder meer toe de verschillende arbeidstransities van vrouwen rond hun scheiding in kaart te brengen. In de eerste plaats gebeurt dit bivariaat, maar vervolgens ook multivariaat, aan de hand van een logistische regressie. We gebruiken de sequentie-analyse echter vooral om de uitgetekende sequenties te clusteren op basis van hun onderlinge afstand (de '*optimal matching*'-afstand), zodat we kunnen werken met een typologie van het loopbaangedrag van vrouwen vóór en na hun scheiding (meer informatie, zie bijlage 2). Zodra we de sequenties aan een cluster hebben toegewezen, kunnen we een multivariate analyse uitvoeren om de geformuleerde hypothesen te testen. De gevonden loopbaantypes dienen als basis voor de afhankelijke variabele in een multinomiale logistische regressie-analyse.

3. Resultaten

3.1. Aantal transities

Hoe verloopt de loopbaan van vrouwen in de periode van hun scheiding? Voor deze analyses worden alle transities in de arbeidsloopbaan die plaatsvinden in de drie jaar vóór de scheiding tot en met het vijfde jaar na de scheiding in acht genomen. Vrouwen kunnen immers hun arbeidsgedrag reeds aanpassen aan de komende scheiding, nog voor ze effectief apart gaan wonen (anticipatie). Tabel 2 toont hoeveel vrouwen een stabiele of onstabiele arbeidsperiode hebben in de periode rond hun scheiding. Meer dan de helft, namelijk 60%, van de vrouwen behoudt gedurende de gehele observatieperiode dezelfde arbeidspositie. Dit doet vermoeden dat voor deze vrouwen de arbeidspositie niet aangepast kan of hoeft te worden aan de nieuwe gezins-situatie. Het merendeel van de transities in de arbeidsloopbaan vindt plaats na de scheiding. Dit heeft uiteraard ook te maken met het feit dat de observatieperiode na de scheiding langer is dan die van de afgebakende periode vóór de scheiding.

Tabel 3 geeft de verdeling van het aantal transities in de arbeidsloopbaan rond de scheiding naargelang enkele relevante kenmerken. Uit tabel 3 blijkt dat het aantal transities in het arbeidstraject rond de scheiding stijgt naarmate vrouwen *recenter gescheiden* zijn, wat niet helemaal overeenstemt met de hypothese van economische crisis en bloei. In de crisisperiode van eind jaren 70 en begin jaren 80 waren de arbeidsloopbanen van vrouwen ten tijde van hun (echt)-scheiding het vaakst stabiel. Rond de scheidingen uit de periode 2001-2005, die gekenmerkt wordt door een economische terugval en een geleidelijk herstel, vinden het vaakst arbeidstransities plaats. Er speelt zich dus mogelijk een ander scenario doorheen de tijd af, bijvoorbeeld een consistente verandering in normen en waarden, of een stijging in het aantal deeltijdse jobs, wat ervoor zorgt dat bij recentere scheidingen vrouwen vaker hun arbeidspositie gaan aanpassen. Naargelang de *duur van het ontbonden huwelijk* vonden we geen significante verschillen in het aantal transities.

Hoger *opgeleide* vrouwen wijzigen minder vaak hun arbeidspositie in de periode rond hun scheiding dan gemiddeld of lager opgeleide vrouwen. Dit kan erop wijzen dat hoger opgeleide vrouwen vaker in een arbeidspositie zitten die geen aanpassing vereist wanneer hun huwelijk tot een einde komt. Zij werken bijvoorbeeld vaker voltijds dan lager opgeleide vrouwen. Vooral de lager opgeleide vrouwen maken één of twee transities in die periode. De gemiddeld opgeleide vrouwen maken relatief gezien het meest drie of meer transities gedurende de 8-jarige observatieperiode.

TABEL 2. Aantal transities tussen de onderscheiden posities in het arbeidstraject van ooit-gescheiden vrouwen in de periode van 3 jaar vóór tot 5 jaar na hun scheiding (in %)

	Vóór scheiding	Na scheiding	Totaal n = 1.695
Geen transities	83,4	71,3	60,7
Eén transitie	14,0	20,9	26,3
Twee transities	2,3	5,4	8,3
Drie of meer transities	0,3	2,4	4,8
Totaal	100,0	100,0	100,0

Bron: SiV, 2010.

TABEL 3. Aantal transitie tussen de onderscheiden posities in het arbeidstraject van ooit-gescheiden vrouwen in de periode van 3 jaar vóór tot 5 jaar na hun scheiding, naargelang diverse kenmerken (in rij %)

	Geen transitie	1 transitie	2 transities	3 of meer transities	n = 1.695 100%
Scheidingscohort	Chi ² = 21,7 df = 9 **				
1975-'85	68,9	17,7	8,4	5,0	119
1986-'95	63,9	24,9	8,2	3,1	515
1996-2000	60,3	25,1	10,0	4,6	522
2001-'05	56,2	30,6	6,7	6,5	539
Duur van het huwelijk bij de scheiding	Chi ² = 18,2 df = 12				
3-5 jaar	59,6	24,2	8,6	7,6	302
6-10 jaar	62,3	23,0	10,1	4,7	514
11-15 jaar	61,9	26,8	7,1	4,3	396
16-20 jaar	57,5	31,2	7,6	3,7	301
Meer dan 20 jaar	61,0	24,2	8,6	7,6	182
Aantal kinderen bij de scheiding	Chi ² = 33,4 df = 9 ***				
Geen	66,9	21,8	7,6	3,7	353
1 kind	64,3	24,7	6,7	4,3	493
2 kinderen	60,2	25,8	9,4	4,7	598
3 of meer kinderen	46,2	36,7	9,6	7,6	251
Kind van 3 jaar of jonger in het huishouden bij de scheiding	Chi ² = 13,5 df = 3 **				
Neen	62,2	26,0	7,6	4,2	1.406
Ja	53,3	27,7	11,4	7,6	289
Ooit nieuwe inwonende partner binnen 5 jaar na de scheiding	Chi ² = 3,1 df = 3				
Neen	62,5	25,5	7,6	4,3	865
Ja	58,8	27,0	8,9	5,3	830
Opleidingsniveau	Chi ² = 21,0 df = 6 **				
Lager	56,6	29,7	9,9	3,8	394
Gemiddeld	58,4	27,2	7,7	6,7	714
Hoger	66,3	22,8	7,8	3,1	587

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

De aanwezigheid van een *nieuwe partner* maakt geen significant verschil voor het aantal arbeidstransities. Hoe groter het *aantal kinderen* in het eigen huishouden bij de scheiding, hoe minder vaak vrouwen een stabiele arbeidsperiode hebben rond hun scheiding. Vooral bij vrouwen met drie of meer kinderen in het huishouden is het aantal transitie hoog. Meer dan de helft van deze vrouwen zal minstens eenmaal haar arbeidspositie wijzigen gedurende de observatieperiode. Ook wanneer er een *jong kind* aanwezig is in het huishouden zullen vrouwen in de periode rond hun scheiding vaker hun arbeidspositie wijzigen. We hadden dergelijk verband inderdaad verwacht omdat de opvangmogelijkheden voor kinderen jonger dan drie jaar geringer zijn, gezien zij nog niet naar school kunnen.

Na deze bivariate verbanden analyseren we de stabiliteit van de loopbaan rond de scheiding in een multivariaat opzet (tabel 4). De afhankelijke variabele geeft aan of er zich gedurende de

TABEL 4. Al dan niet transities tussen de onderscheiden posities in het arbeidstraject van ooit-gescheiden vrouwen in de periode van 3 jaar vóór tot 5 jaar na hun scheiding (logistische regressie, odds ratios)

n = 1.695	OR
Constante	-0,90
Scheidingscohort (ref.: 1996-2000)	
1975-'85	0,65
1986-'95	0,88
2001-'05	1,20
Duur van het huwelijk bij de scheiding (ref.: 3-5 jaar)	
6-10 jaar	0,74
11-15 jaar	0,67
16-20 jaar	0,70
20+ jaar	0,55
Leeftijd bij de scheiding	1,02
Aantal kinderen in het huishouden bij de scheiding (ref.: geen)	
1 kind	1,01
2 kinderen	1,32
3 of meer kinderen	2,39 ***
Kind van 3 jaar of jonger in het huishouden bij de scheiding (ref.: neen)	1,45 *
Ooit nieuwe inwonende partner binnen 5 jaar na de scheiding (ref.: neen)	1,25 *
Opleidingsniveau (ref.: lager opgeleid)	
Gemiddeld	0,87
Hoger	0,55 ***

Noot: $R^2 = 0,04$, Likelihood Ratio Test = 72,51 df = 15 ***.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Bron: SiV, 2010.

8-jarige observatieperiode rond de scheiding minstens één transitie in de arbeidspositie heeft voorgedaan. Dit is bij 666 vrouwen (39,3%) het geval, zoals af te leiden valt uit tabel 2. Uit het multivariate model blijkt dat hoger *opgeleide* vrouwen 45% minder kans hebben dan lager opgeleide vrouwen om (minstens) één arbeidstransitie te maken. Vrouwen met drie of meer *kinderen* in het huishouden op het moment van hun scheiding hebben meer dan twee keer zoveel kans om een arbeidstransitie te maken in de periode rond hun scheiding dan vrouwen zonder inwonende kinderen. De kans op minstens één transitie stijgt ook wanneer er *een jong kind* aanwezig is, zoals reeds zichtbaar was in tabel 3. Opvallend is dat in het multivariate model de aanwezigheid van een *nieuwe partner* na de scheiding nu wel een significante rol speelt. De aanwezigheid van een nieuwe partner in het huishouden leidt tot een verhoogde kans (+25%) op het maken van een arbeidstransitie in vergelijking met vrouwen die gedurende de 5 jaar na hun scheiding steeds alleen bleven. Naargelang de duur van het huwelijk, de scheidingscohort en de leeftijd bij echtscheiding vinden we geen significante verschillen.

3.2 Aard loopbaan en transities

Niet enkel het aantal, maar ook de aard van de loopbaan en aard van de transities tussen de arbeidsposities zijn belangrijk. In tabel 5 worden de stabiele en de niet-stabiele arbeidstrajecten

TABEL 5. Stabiele en niet-stabiele arbeidstrajecten van ooit-gescheiden vrouwen in de periode van 3 jaar vóór tot 5 jaar na hun scheiding (in %)

Stabiele arbeidstrajecten	% van onderzoeksgroep n = 1.695	% van stabiele trajecten n = 1.029
Voltijds (95-100%)	44,6	73,4
Deeltijds groot (75-94%)	3,6	5,9
Deeltijds klein (1-74%)	6,4	10,6
Niet (0%)	6,1	10,1
(Sub)totaal	60,7	100,0
Niet-stabiele arbeidstrajecten 10 meest frequente	% van onderzoeksgroep n = 1.695	% van niet-stabiele trajecten n = 666
1. Voltijds werken – Niet werken	4,7	12,2
2. Niet werken – Voltijds werken	3,8	9,8
3. Deeltijds klein – Voltijds werken	3,5	8,9
4. Voltijds werken – Deeltijds groot	3,3	8,4
5. Voltijds werken – Deeltijds klein	3,2	8,1
6. Niet werken – Deeltijds klein	2,2	5,7
7. Deeltijds groot – Voltijds werken	1,6	4,1
8. Voltijds – Niet werken – Voltijds	1,5	3,8
9. Deeltijds klein – Niet werken	1,4	3,6
10. Deeltijds klein – Deeltijds groot	1,2	3,0
(Sub)totaal	26,4	67,6
Andere niet-stabiele arbeidstrajecten	12,9	32,4

Bron: SiV, 2010.

weergegeven. In de stabiele trajecten komen geen transities voor gedurende de 8-jarige observatieperiode. Het meest voorkomende traject is dat van een continue voltijdse job. 44,6% van de ooit-gescheiden vrouwen is in de periode rond de scheiding onafgebroken voltijds aan het werk. 6,4% van de ooit-gescheiden vrouwen heeft de ganse tijd een kleine deeltijdse job gehad en 6,1% heeft in die periode nooit gewerkt. Binnen de stabiele arbeidstrajecten gaat het in bijna drie kwart van de gevallen om een voltijds traject.

Omdat er tientallen combinaties van arbeidsposities mogelijk zijn, worden slechts de 10 meest frequent voorkomende niet-stabiele arbeidstrajecten weergegeven. Deze 10 meest frequente niet-stabiele arbeidstrajecten behoren toe aan 26,4% van de ooit-gescheiden vrouwen. Samengenomen met de stabiele trajecten kennen we de statussequenties voor 87,1% van de ooit-gescheiden vrouwen. De meest frequente statussequentie binnen de niet-stabiele trajecten is die met een transitie van voltijds werken naar niet werken. Het is niet verwonderlijk dat deze meest frequente sequentie als startpunt een voltijdse job heeft; we zagen zonet immers bij de stabiele trajecten ook al dat het merendeel van de vrouwen voltijds werkt. De transitie van het ene uiterste (voltijds werken) naar het andere uiterste (helemaal niet werken) komt voor bij bijna 5% van de ooit-gescheiden vrouwen. De tweede en derde meest frequente sequentie hebben steeds een voltijdse job als bestemming van hun transitie. Het gaat hierbij per definitie telkens om een opwaartse transitie.

Tabel 6 geeft een transitiematrix weer voor de arbeidstrajecten van alle ooit-gescheiden vrouwen en van vrouwen met niet-stabiele arbeidstrajecten. In het bovenste luik wordt per arbeidspositie

TABEL 6. Transitie-matrix van de verschillende arbeidsposities per maand voor alle ooit-gescheiden vrouwen en voor de ooit-gescheiden vrouwen met niet-stabiele arbeidstrajecten in de periode van 3 jaar vóór tot 5 jaar na hun scheiding (in %)

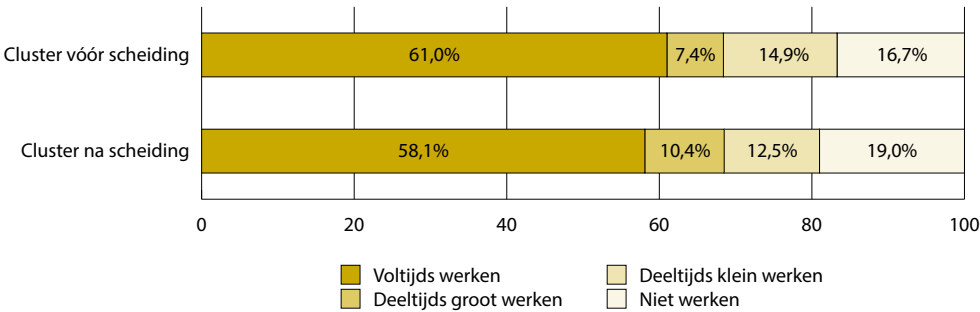
Alle ooit-gescheiden vrouwen n = 1.695					
	Voltijds werken	Deeltijds groot	Deeltijds klein	Niet werken	Totaal
Voltijds werken	99,6	0,1	0,1	0,2	100
Deeltijds groot	0,4	99,3	0,1	0,2	100
Deeltijds klein	0,5	0,1	99,1	0,3	100
Niet werken	0,7	0,1	0,5	98,7	100
Ooit-gescheiden vrouwen met niet-stabiele trajecten n = 666					
	Voltijds werken	Deeltijds groot	Deeltijds klein	Niet werken	Totaal
Voltijds werken	0,0	25,8	25,1	49,1	100
Deeltijds groot	60,2	0,0	16,3	23,5	100
Deeltijds klein	52,5	14,3	0,0	33,2	100
Niet werken	51,3	10,5	38,2	0,0	100

Bron: SiV, 2010.

weergegeven hoe groot de kans is om de volgende maand dezelfde of één van de overige arbeidsposities in te nemen. De transitiecijfers op de diagonaal van de matrix tonen hoe groot de kans is dat men de volgende maand dezelfde arbeidspositie behoudt. Hoewel het om kleine verschillen lijkt te gaan (omdat elke maand meetelt), kunnen er enkele belangrijke conclusies worden getrokken. De kans om de volgende maand dezelfde arbeidspositie te hebben als de vorige maand is het grootst wanneer men voltijds werkt en het kleinst wanneer men niet werkt. Deze kans daalt naarmate men minder werkt. Dit wil dus zeggen dat voltijds werkende vrouwen het vaakst hun arbeidspositie behouden. Niet-werkende vrouwen passen vaker hun arbeidspositie aan. Dit is waarschijnlijk een uiting van de verhoogde economische behoefte die een scheiding vaak met zich meebrengt of van een stijging in het aantal periodes van werkloosheid omwille van een moeilijker positie op de arbeidsmarkt. We zien verder dat de voltijdse arbeidspositie ingeval van een transitie het vaakst ‘niet werken’ als bestemming heeft (0,2%). De overige drie arbeidsposities resulteren het vaakst in een voltijdse bestemming indien er zich een transitie voordoet. Zoals eerder gesteld, vanuit een voltijdse arbeidspositie gebeurt het minder vaak dat men de arbeidspositie zal wijzigen. De relatief meest frequente transitie is die van niet werken naar voltijds werken (0,7%). Niet-werkende vrouwen passen relatief het meest hun arbeidspositie aan in de periode rond hun scheiding en ze doen dat meestal door voltijds te gaan werken. Het onderste luik toont de transitie-matrix van de niet-stabiele trajecten ongeacht de duur van de sequenties. Hierin zien we dat wanneer een voltijds werkende vrouw in de periode rondom haar scheiding een transitie maakt naar een andere arbeidspositie, in de helft van de gevallen (49,1%) niet werken de bestemming is. Voor de overige drie arbeidsposities (deeltijds groot, deeltijds klein, niet werken) is het voltijds werken de meest frequente bestemming van de transitie. Het gaat daarbij telkens om meer dan de helft van de transities.

Het is niet simpel om arbeidstrajecten volledig in kaart te brengen door de grote heterogeniteit tussen en binnen individuen. Om de kostbare informatie uit zulke trajecten toch werkbaar te houden voor analyses kunnen we gebruikmaken van data-reducerende methoden zoals bijvoorbeeld een clusteranalyse. Deze methode wordt uitvoerig toegelicht in bijlage 2. De observatieperiode wordt hiervoor opgesplitst in de periode (van 3 jaar) vóór en (van 5 jaar) na

FIGUUR 1. Loopbaancluster van ooit-gescheiden vrouwen in de 3 jaar vóór en in de 5 jaar na hun scheiding (in %)

Bron: SiV, 2010.

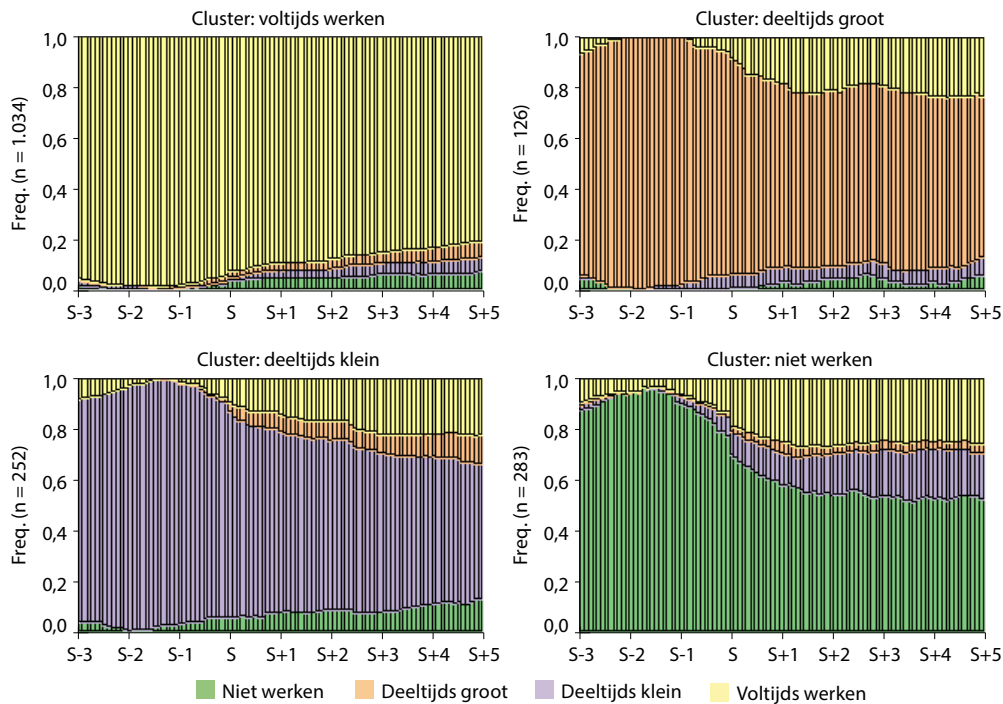
de feitelijke scheiding. Voor elke periode werd een loopbaancluster geïdentificeerd, waarin gelijkende arbeidstrajecten worden gegroepeerd. We spreken hier niet langer over individuele arbeidsposities, maar over loopbaantypes of -clusters, vermits het hier over het arbeidsgedrag gedurende een periode gaat. In figuur 1 wordt de procentuele verdeling van deze clusters voor ooit-gescheiden vrouwen rond hun scheiding weergegeven. Hier valt wederom op dat een voltijdse loopbaan het meest gevolgde traject is, zowel vóór als na de scheiding (61,0% en 58,1%).

De transversale statusverdeling van de onderzoeksgroep wordt in figuur 2 weergegeven per loopbaancluster van vóór de scheiding. Deze figuur geeft voor elke maand weer hoeveel ooit-gescheiden vrouwen er relatief een bepaalde arbeidspositie betrekken. Voor elke cluster is te zien dat het aandeel van de centrale arbeidspositie afneemt in de periode na de scheiding. Bij de clusters ‘deeltijds’ en bij de cluster ‘niet werken’ vormt voltijds werken telkens het grootste aandeel van de alternatieve arbeidsposities in de periode na de scheiding. Dit stemt ook overeen met de transitiecijfers uit tabel 6.

Vervolgens wordt bekeken hoe de twee clusters van deze twee opeenvolgende perioden zich tot elkaar verhouden (tabel 7). Het loopbaantype van vóór de scheiding wordt het vaakst voortgezet na de scheiding als het om voltijds werken gaat. De cluster ‘niet werken’ en ‘deeltijds klein’ worden het minst vaak na de scheiding aangehouden. De percentages onder de diagonaal betreffen de opwaartse transitie tussen de clusters, de percentages erboven de neerwaartse.

Als we veronderstellen dat de timing ten opzichte van de scheiding een causaal verband weergeeft, kan een analyse van de samenhang tussen de vóór-cluster en de na-cluster ons een indicatie geven van de mogelijke effecten van een scheiding. We negeren hier dus een mogelijke anticipatiehypothese, waardoor de wijzigingen in het arbeidsgedrag omwille van scheiding mogelijk nog worden onderschat. In tabel 8 worden de resultaten van een multinomiale logistische regressie weergegeven. Het wijzigen van het type arbeid vóór en na de scheiding dient als basis voor de afhankelijke variabele. Wanneer de cluster vóór en na de scheiding dezelfde blijft, is er geen wijziging. Dit zijn de percentages op de diagonaal in tabel 7. Deze groep fungeert als referentiecategorie. De neerwaartse transitie (boven de diagonaal) worden geanalyseerd in het eerste luik van tabel 8. De opwaartse transitie (onder de diagonaal) komen aan bod in het tweede luik. Het loopbaantype vóór de scheiding wordt mee opgenomen in het

FIGUUR 2. Transversale statusverdeling per maand van ooit-gescheiden vrouwen in de periode van 3 jaar vóór ($S - x$) tot 5 jaar na ($S + x$) hun scheiding, naar de loopbaancluster in de 3 jaar vóór hun scheiding

Bron: SiV, 2010.

model om te controleren voor plafondeffecten. De schattingen voor deze covariaat worden echter niet weergegeven omdat deze voor een quasi-splitsing van de afhankelijke variabele zorgen. De schatting van de overige covariaten wordt hier echter niet door beïnvloed (Allison, 2008).

TABEL 7. Loopbaancluster van ooit-gescheiden vrouwen gedurende de 5 jaar na hun scheiding, naar de loopbaancluster in de 3 jaar vóór hun scheiding (in rij %)

Vóór de scheiding	Na de scheiding				n = 1.695 100%
	Voltijds werken	Deeltijds groot	Deeltijds klein	Niet werken	
Voltijds werken	83,4	4,7	2,2	9,7	1.034
Deeltijds groot	17,5	74,6	4,0	4,0	126
Deeltijds klein	13,9	9,1	60,3	16,7	252
Niet werken	23,3	3,5	11,3	61,8	283

Noot: $\chi^2 = 1743,58$ $df = 9$ ***.
* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Bron: SiV, 2010.

TABEL 8. Neerwaartse en opwaartse wijziging in de loopbaancluster van ooit-gescheiden vrouwen in de 3 jaar vóór versus de 5 jaar na hun scheiding (logistische regressie, odds ratios)

n = 1.695	Neerwaarts versus gelijk	Opwaarts versus gelijk
Intercept	-2,96 ***	-15,03
Scheidingscohort (ref.: 1996-2000)		
1975-'85	0,81	0,41
1986-'95	1,10	0,86
2001-'05	1,26	1,11
Duur van het huwelijk bij de scheiding (ref.: 3-5 jaar)		
6-10 jaar	0,68	1,57
11-15 jaar	0,55	1,95
16-20 jaar	0,51	3,39 *
20+ jaar	0,34 *	2,06
Leeftijd bij de scheiding	1,06 *	0,93 *
Aantal kinderen in het huishouden bij de scheiding (ref.: geen)		
1 kind	0,76	0,96
2 kinderen	0,79	1,32
3 of meer kinderen	1,69	1,11
Kind van 3 jaar of jonger in huishouden bij de scheiding (ref.: neen)	1,90 **	1,32
Ooit nieuwe inwonende partner binnen 5 jaar na de scheiding (ref.: neen)	1,33	0,85
Opleidingsniveau (ref.: lager)		
Gemiddeld	0,92	2,14 **
Hoger	0,47 ***	2,62 ***
Loopbaantype 3 jaar vóór de scheiding (ref.: voltijds) ^a		
Deeltijds groot		
Deeltijds klein		
Niet-werkend		

^a toelichting zie tekst.Noot: $R^2 = 0,28$, Likelihood ratio test = 564,64 df = 36 ***.* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Bron: SiV, 2010.

De resultaten tonen dat naarmate vrouwen ouder zijn op het moment van hun scheiding, ze meer kans hebben om hun arbeidsgedrag neerwaarts aan te passen en minder kans hebben om dit opwaarts te doen. Hoger opgeleide vrouwen hebben ook meer dan dubbel zoveel kans om hun arbeidsgedrag opwaarts aan te passen dan lager opgeleide vrouwen. Wanneer er op het moment van de scheiding een jong kind aanwezig is, is de kans groter dat de vrouw haar arbeidsgedrag neerwaarts aanpast na de scheiding. Voor vrouwen die langer gehuwd zijn geweest, is de kans groter voor een opwaartse aanpassing en kleiner voor een neerwaartse aanpassing.

4. Discussie

Het doel van dit hoofdstuk was om inzichten te verwerven in de wijze waarop vrouwen hun arbeidspositie regelen in de periode rond hun scheiding. Echtscheiding is een gezinstransitie die belangrijke emotionele, psychologische, maar ook materiële gevolgen heeft. Arbeidsparticipatie speelt een sleutelrol in het voorkomen van en omgaan met een financiële achteruitgang na een

(echt)scheiding. Het splitsen in twee huishoudens impliceert een wijziging in de financiële behoeften en de gezinssamenstelling waaraan de arbeidsparticipatie dient te worden aangepast. Vrouwen ervaren gemiddeld een grotere inkomensachteruitgang dan mannen, net omdat hun arbeidsparticipatie zich gemiddeld gezien op een lager niveau bevindt en ze vaker de zorg voor kinderen (en het huishouden) opnemen. We verwachtten dat (sommige) vrouwen in de periode van hun (echt)scheiding hun arbeidsgedrag (moeten) aanpassen. In het eerste deel van de analyses werd gefocust op het aantal arbeidstransities dat men rond de scheiding maakt, in het tweede deel werd ook de aard van de arbeidsposities erbij betrokken.

Zo'n 40% van de ooit-gescheiden vrouwen in de onderzoeksgroep wijzigde minstens eenmaal haar arbeidspositie in de 8-jarige observatieperiode rond hun scheiding. Uit de analyses blijkt dat de zorg voor kinderen en de aanwezigheid van een nieuwe partner de kans op het aanpassen van de arbeidspositie in de periode rond de scheiding verhogen. Hoger opgeleide vrouwen hebben daarentegen meer kans dan lager opgeleide vrouwen om hun arbeidspositie ongewijzigd te houden. Dit zou erop kunnen wijzen dat hoger opgeleide vrouwen minder behoefte hebben om hun arbeidspositie aan te passen bij een scheiding. Zij werken immers vaker voltijds waardoor ze hun arbeidspositie minder opwaarts moeten aanpassen omwille van een economische of financiële behoefte. Vrouwen met meer dan twee kinderen of met zeer jonge kinderen gaan vaker hun arbeidspositie wijzigen dan vrouwen zonder kinderen. Mogelijk is dit omdat deze moeders minder werkten tijdens het huwelijk omwille van de zorg voor deze kinderen, waardoor hun arbeidsaanbod na hun scheiding om financiële redenen verhoogd moet worden (opwaartse druk). Daarnaast gaan zij mogelijk ook minder werken door de toenemende zorg voor de kinderen wanneer ze er alleen voor komen te staan na hun scheiding (neerwaartse druk). De aanwezigheid van een nieuwe partner kan hier mogelijk tegengewicht voor bieden.

Zo'n 60% van de ooit-gescheiden vrouwen uit de onderzoeksgroep wijzigt de arbeidspositie nooit gedurende de 8-jarige observatieperiode rond de scheiding. Het gaat hier in drie kwart van de gevallen om vrouwen met een voltijds arbeidstraject. Vrouwen gaan hun arbeidspositie vaker aanpassen wanneer ze niet voltijds werken. Vrouwen die niet werken maken het vaakst een arbeidstransitie; voltijds werkende vrouwen het minst. Wanneer deeltijds of niet-werkende vrouwen hun arbeidspositie aanpassen, is dat bovendien meestal opwaarts en vaak (in meer dan de helft van de gevallen) naar een voltijdse job. Dit wijst erop dat de opwaartse druk op de vrouwelijke tewerkstelling bij een scheiding groter is dan de neerwaartse druk. Het is wel opvallend dat wanneer voltijds werkende vrouwen dan toch hun arbeidspositie wijzigen, ze meestal (maar niet per se definitief) stoppen met werken.

Om de loopbaansequenties te reduceren tot één enkele factor of type, voerden we ook twee clusteranalyses uit, één om de 3-jarige periode vóór de scheiding samen te vatten, en één voor de 5-jarige periode erna. Telkens is de cluster van voltijdse trajecten de meest frequente, gevolgd door de cluster van niet-werken. Vrouwen die in de 3 jaar vóór hun scheiding arbeidsgedrag vertonen waarbij ze niet werken of slechts een kleine deeltijdse job hebben, zullen er na de scheiding relatief vaker een andere arbeidspositie op nahouden, namelijk meestal een voltijdse.

Dankzij de clustering werd nagegaan hoe het loopbaantype van vrouwen evolueerde (5 jaar) na hun scheiding tegenover hun loopbaantype (3 jaar) vóór de scheiding. Het merendeel van de vrouwen behoudt hetzelfde type loopbaan na hun scheiding. Dit is echter in veel grotere mate het geval voor vrouwen met een voltijds loopbaantype dan voor deze met een klein deeltijds

en met een niet-werkend loopbaantype. Wanneer vrouwen hun arbeidsgedrag aanpassen, doen ze dit vooral in de opwaartse richting. Vrouwen met jonge kinderen zullen na hun scheiding eerder minder gaan werken dan ervoor. Hoger opgeleide vrouwen zullen vaker een zelfde type arbeidsloopbaan behouden na de scheiding (zij werken immers vaker voltijds) of een opwaartse wijziging in het loopbaantype maken dan lager opgeleide vrouwen. Oudere vrouwen zullen hun loopbaan eerder neerwaarts aanpassen.

Enkele aandachtspunten zijn bij deze conclusies op hun plaats. We hadden bijvoorbeeld in onze gegevens geen informatie over eventuele stiefkinderen. De aanwezigheid van inwonende stiefkinderen kan een aanpassing van de loopbaan van de stiefmoeder met zich meebrengen. Ook zijn de conclusies van toepassing op een welbepaalde groep, namelijk vrouwen die minstens 3 jaar gehuwd waren en 5 jaar gescheiden. Over vrouwen die binnen de 3 jaar na hun huwelijk al scheidden en over zeer recent gescheiden vrouwen kunnen we op basis van deze analyses dus geen uitspraak doen. Onze geselecteerde onderzoeksgroep was ook licht vertekend naar geboortecohorte en opleidingsniveau.

5. Aandachtspunten voor het beleid

Doorheen de analyses blijken vooral de zorg voor kinderen en het opleidingsniveau van de vrouw een belangrijke rol te spelen in de (in)stabiliteit van hun arbeidsgedrag in de periode rond de scheiding. Lager opgeleide vrouwen passen hun arbeidspositie vaker aan dan hoger opgeleide vrouwen. Zij hebben daarenboven een grotere kans om minder te gaan werken na hun scheiding. Hier kunnen meerdere oorzaken voor zijn.

Lager opgeleide vrouwen werken gemiddeld minder dan hoger opgeleide vrouwen en hebben dus, ook door hun lager opleidingsniveau, gemiddeld gezien minder menselijk kapitaal. Wanneer het tot een scheiding komt, is het voor vrouwen met minder arbeidservaring en minder menselijk kapitaal moeilijker om plots meer te gaan werken en is een zoektocht naar een (andere, betere, flexibelere, beter verdienende, ...) job voor hen dikwijls geen sinecure. 15,8% van de deeltijds werkende alleenstaande moeders in Vlaanderen geeft als reden hiervoor aan dat ze geen voltijdse job vinden (Delmotte et al., 2008). Ook wordt de combinatie gezin-arbeid vaak moeilijker na een scheiding. Men komt vaak alleen te staan voor de zorg van kinderen en voor het voorzien in een gezinsinkomen. Méér werken is soms een moeilijke optie omdat dit ook bijkomende kosten voor kinderopvang, vervoer, en dergelijke met zich meebrengt. Met een kleine voorraad aan menselijk kapitaal wegen de voordelen van (méér) werken vaak niet voldoende op tegen de kosten ervan. Voor sommige vrouwen met een lager verdienvermogen is 'niet werken' zelfs te verkiezen, mede dankzij de financiële vangnetten die onze welvaartsstaat voorziet. Dit fenomeen staat gekend als de inactiviteitsval. Als lager opgeleide vrouwen, die over het algemeen al relatief minder werken dan hoger opgeleide vrouwen, hun arbeidsparticipatie nog eens gaan verminderen wanneer hun huwelijk op de klippen loopt (en hoger opgeleide vrouwen hun arbeidsparticipatie verhogen), nemen de sociaal-economische verschillen binnen de groep gescheiden vrouwen naar opleidingsniveau toe. Het aandeel ooit-gescheiden vrouwen wordt bovendien steeds groter, waardoor dit versterkt stratificatiemechanisme steeds belangrijker wordt voor de Vlaamse bevolking. Dergelijke inactiviteitsval dient dus, zeker in de context van het stijgende aantal (echt)scheidingen, hoog op de beleidsagenda te (blijven) staan.

Er bestaan in Vlaanderen ook grote verschillen in het gebruik van kinderopvang naargelang het opleidingsniveau en de inkomenspositie. Gezinnen met een lager opgeleide moeder doen het minst beroep op (formele of informele) kinderopvang. Verder blijken alleenstaande en lager opgeleide moeders ook vaker geen kinderopvang te vinden wanneer ze zich ervoor aanmelden. Vooral het aanbodtekort in gesubsidieerde formele kinderopvang blijkt een rol te spelen in de socio-economische verschillen, en niet zozeer de kosten ervan (dankzij het inkomensrelatief maken van de kostprijs). De fiscale aftrekbaarheid van de kinderopvang lijkt overigens dit Mattheüs-effect te ondersteunen, de socio-economisch sterkere gezinnen halen er relatief meer profijt uit. Het is daarom misschien geen slecht idee om meer rechtstreekse investeringen te doen in méér gesubsidieerde kinderopvang, betere communicatiestrategieën, en dergelijke om de socio-economisch zwakkere groepen beter te bereiken (Ghysels & Van Lancker, 2009; Hedeboom & Peetermans, 2009). Wanneer vrouwen, ongeacht hun opleidingsniveau, een gelijke(re) toegang tot kinderopvang zouden hebben, zouden lager opgeleide vrouwen na hun scheiding mogelijk een betere combinatie gezin-arbeid kunnen vinden dan tot op heden het geval is. Bovendien zou dit ook een hogere arbeidsparticipatie tijdens het huwelijk bevorderen, wat deze vrouwen een relatief sterkere sociaal-economische positie geeft wanneer het eventueel tot een (echt)scheiding komt.

Vrouwen met zeer jonge kinderen bleken eveneens vaker een minder intensieve arbeidsloopbaan te volgen na hun scheiding. Ook hier kan een meer toegankelijke kinderopvang soelaas bieden. Daarnaast zou er ook meer gefocust kunnen worden op co-ouderschap als manier om voor vrouwen de combinatie arbeid-gezin na hun scheiding te vergemakkelijken. Men zou hiervoor bijvoorbeeld werkgevers meer kunnen sensibiliseren om het arbeidsregime van hun werknemers te kunnen aanpassen aan de verblijfsregeling van hun kinderen. Zo zou men bijvoorbeeld voltijds werken kunnen toelaten wanneer de kinderen bij de ex-partner verblijven en deeltijds werken in de periodes dat de kinderen bij de werknemer zelf verblijven. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de echtscheidingen met een co-ouderschapsregeling in onze onderzoeksgroep mogelijk wat ondervertegenwoordigd zijn, gezien de meest recente scheidingen (tot 5 jaar vóór de interviewdatum) niet in deze groep konden worden opgenomen. In de recentere scheidingscohorten komt een verblijfsco-ouderschap immers vaker voor (Sodermans et al., 2011).

Bibliografie

- Allison, P.D. (2008). Convergence failures in logistic regression. *SAS Global Forum 2008*, (Vol. 360-2008).
- Becker, G.S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Becker, G.S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Budig, M.J. (2003). Are women's employment and fertility histories interdependent? An examination of causal ordering using event history analysis. *Social Science Research*, 32(3), 376-401.
- Cunningham, M. (2008). Influences of gender ideology and housework allocation on women's employment over the life course. *Social Science Research*, 37(1), 254-267.
- Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verweduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid: Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid – Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt.*
- Deleeck, H. (2008). *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven: Acco.

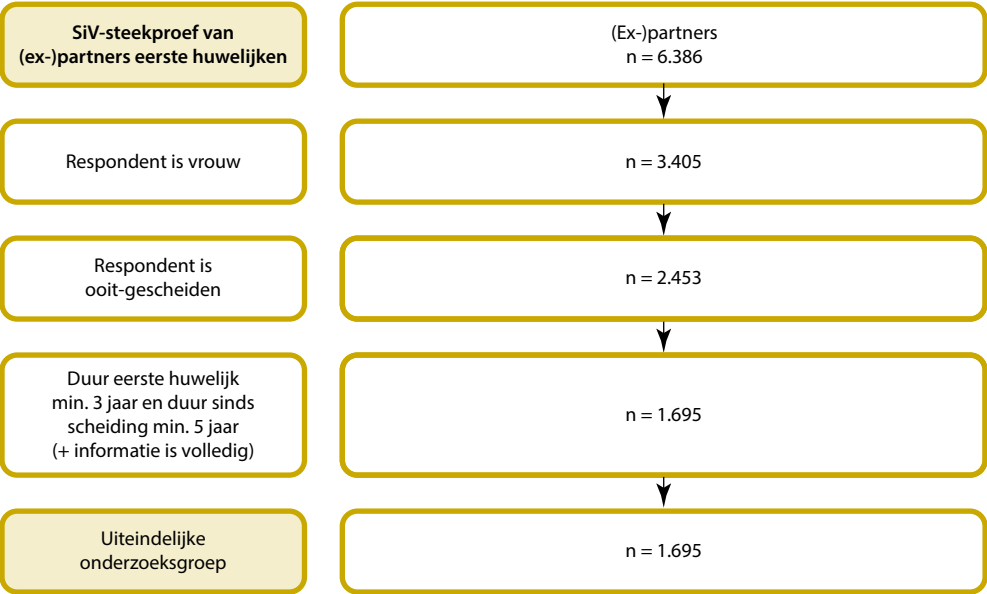
- Delmotte, J., Herremans, W., & Booghmans, M. (2008). *Genderjaarboek 2008. MV United: Mobiliteit op de arbeidsmarkt*. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.
- Dewilde, C., & Uunk, W. (2008). Remarriage as a way to overcome the financial consequences of divorce. A test of the economic need hypothesis for European women. *European Sociological Review*, 24(3), 393-407.
- Drobnic, S., Blossfeld, H.-P. & Rohwer, G. (1999). Dynamics of women's employment patterns over the family life course: A comparison of the United States and Germany. *Journal of Marriage and the Family*, 61(1), 133-146.
- FOD Economie & Eurostat (2012). *Aandeel deeltijdarbeid onder werkenden, naar geslacht en internationale vergelijking*. In FOD Economie – Algemene Directie Statistiek EAK & Eurostat LFS (bewerking Steunpunt WSE/ Departement WSE).
- FOD Economie (2013). *Werkgelegenheids-, werkloosheids- en activiteitsgraad volgens onderwijsniveau per geslacht voor België en Gewesten, 2002 en 2012*. Brussel.
- Fokkema, T. (2001). Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30(1), 5-29.
- Gabadinho, A., Ritschard, G., Müller, N. S., & Studer, M. (2011). Analyzing and visualizing state sequences in R with TraMineR. *Journal of Statistical Software*, 40(4), 1-37.
- Gabadinho, A., Ritschard, G., Studer, M., & Müller, N.S. (2011). *Mining sequence data in R with the TraMineR package: A user's guide*. Geneva: University of Geneva.
- Ghysels, J., & Van Lancker, W. (2009). *Het Matteüseffect onder de loep: over het ongelijke gebruik van kinderopvang in Vlaanderen*. Antwerpen: UA, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Hedebouw, G., & Peetermans, A. (2009). *Onderzoek naar het gebruik van opvang voor kinderen jonger dan 3 jaar in het Vlaamse Gewest in 2009*. Leuven: HIVA – KU Leuven.
- Holden, K. C., & Smock, P.J. (1991). The economic costs of marital dissolution: Why do women bear a disproportionate cost? *Annual Review of Sociology*, 17, 51-78.
- Jansen, M. (2008). De financiële gevolgen van relatiebreuken: terugval en herstel bij mannen en vrouwen. In D. Cuypers, D. Mortelmans & N. Torfs (red.), *Is echtscheiding werkelijk Win for life?* (pp. 39-68). Brugge: Die Keure.
- Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (re)employment: Strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. *Journal of Marriage and the Family*, 71(5), 1271-1293.
- Johnson, W. R., & Skinner, J. (1986). Labor supply and marital separation. *The American Economic Review*, 76(3), 455-469.
- Kalmijn, M. (2005). The effects of divorce on men's employment and social security histories. *European Journal of Population*, 21(4), 347-366.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Van Bavel, J., Bracke, P., Matthijs, K., & Van Peer, C. (2011). *Divorce in Flanders. Data collection and code book*. <http://www.divorceinlanders.be>
- Ozawa, M. N., & Yoon, H.-S. (2002). The economic benefit of remarriage: Gender and income class. *Journal of Divorce & Remarriage*, 36(3/4), 21-39.
- Papps, K.L. (2006). *The effects of divorce risk on the labour supply of married couples*. Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., & Van Bavel, J. (2011). Steekproef en dataverzameling. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 27-64). Leuven: Acco.
- Poortman, A.-R. (2000). Sex differences in the economic consequences of separation. A panel study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 16(4), 367-383.
- Poortman, A.-R., & Kalmijn, M. (2002). Women's labour market position and divorce in the Netherlands: Evaluating economic interpretations of the work effect. *European Journal of Population*, 18(2), 175-202.
- Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening. (2013). *Aantal loopbaanonderbrekers, naar geslacht en type, jaargemiddelde*. Brussel: Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA).
- Rogers, S.T. (2004). Dollars, dependency, and divorce: Four perspectives on the role of wives' income. *Journal of Marriage and the Family*, 66(1), 59-74.
- Sayer, L. C., & Bianchi, S.M. (2000). Women's economic independence and the probability of divorce. *Journal of Family Issues*, 21(7), 906-943.

- Sen, B. (2000). How important is anticipation of divorce in married women's labor supply decisions? An intercohort comparison using NLS data. *Economic Letters*, 67(2), 209-216.
- Smith, S. (2003). *Labour economics, second edition*. London: Routledge.
- Sodermans, A. K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-151). Leuven: Acco.
- Teachman, J. (2010). Wives' economic resources and risk of divorce. *Journal of Family Issues*, 31(10), 1305-1323.
- Valgaeren, E. (2010). Alleenstaande ouders en hun arbeidsloopbaan. *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 34(305), 44-52.
- Van Damme, M., Kalmijn, M., & Uunk, W. (2009). The employment of separated women in Europe: The impact of individual and institutional determinants. *European Sociological Review*, 25(2), 183-197.
- Wang, H., & Amato, P.R. (2000). Predictors of divorce adjustment: stressors, resources, and definitions. *Journal of Marriage and the Family*, 62(3), 655-668.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Het bepalen van de observatieperiode voor de sequentie-analyse rond het tijdstip van de scheiding is een moeilijke beslissing waarbij verschillende afwegingen moeten worden gemaakt. Een langere observatieperiode betekent immers een rijkere bron van informatie per individu en mogelijk ook een grotere verscheidenheid aan trajecten. Daartegenover staat dat een langere observatieperiode het aantal respondenten reduceert en een belangrijke cohorteselectiviteit met zich meebrengt. Deze afwegingen in het achterhoofd houdende werd ervoor gekozen om de arbeidstrajecten van de respondenten gedurende 3 jaar vóór de scheiding en 5 jaar na de scheiding te analyseren.

Het multi-actoropzet van de SiV-data laat in principe toe om de arbeidsmarktparticipatie van de ex-partner aan de analyses toe te voegen. Deze informatie is echter enkel voorhanden indien beide ex-partners van het eerste huwelijk bevraagd konden worden. De resulterende steekproef zou slechts 932 respondenten opleveren, waarbij slechts 5% een niet-voltdags werkende man had op het moment van de scheiding. De huidige steekproefomvang -zonder informatie over de arbeidsdeelname van de ex-echtgenoot- bedraagt hier bijna het dubbele van. Aan de huidige nieuwe partner werd ook zijn arbeidsmarktdeelname gevraagd, maar deze heeft enkel betrekking op de situatie op het moment van bevraging. Informatie over eerdere arbeidsmarktsituaties of de arbeidsmarktsituaties van eerdere nieuwe partners is niet op regelmatige basis voorhanden. Het gebruik van de data van de nieuwe partner zou een analyse voor een zeer kleine specifieke (en selectieve) subgroep betekenen. Om een zo ruim mogelijke situatie van Vlaanderen te schetsen wordt daarom geopteerd enkel gebruik te maken van de loopbaandata van de vrouwelijke respondenten, maar wel aangevuld met informatie over de aanwezigheid van een nieuwe partner.

Bijlage 2. Methode

De loopbaansequenties kunnen op basis van hun onderlinge afstand geclusterd worden in verschillende types. Het meten van die afstand tussen sequenties is geen sinecure. We berekenen de ‘optimal matching’ (OM) afstand, dit is de minimale kost die nodig is om één sequentie om te vormen tot een andere. Er worden hiervoor twee bewerkingen gebruikt: indel (‘insertion and deletion’) – het verwijderen of toevoegen van een element aan de sequentie-, en substitutie -het vervangen van een element. Aan beide bewerkingen wordt een kost toegekend, op basis waarvan men een kostenmatrix kan opstellen. Deze geeft voor elke sequentie weer hoeveel het kost om omgevormd te worden tot alle overige sequenties. De kost die men aan indel of substitutie toekent is echter vrij arbitrair, wat ook een veelgehoorde kritiek is op het gebruik van ‘optimal matching’ afstanden. Voor indel wordt een constante kost toegekend, dewelke meestal 1 bedraagt. Vaak wordt aan substitutie een kost van 2 toegekend, zodat de kost van een substitutie overeenstemt met de kost van het verwijderen plus de kost van het toevoegen van een element. Een minder arbitraire, meer datagestuurde optie is om de substitutiekosten te baseren op de transitiecijfers tussen twee posities. Dat is ook de methode die we hier gebruiken. De symmetrische substitutiekost ziet er dan als volgt uit:

$$c_{i,j} = c_{j,i} = 2 - p(i_t | j_{t-1}) - p(j_t | i_{t-1})$$

Via deze berekening wordt een hogere kost toegekend aan transities die niet vaak voorkomen en een lagere kost aan transities die wel vaak voorkomen. Op basis van de berekende afstandsmatrix worden de arbeidstrajecten in clusters ingedeeld, aan de hand van het hiërarchische Ward-algoritme. Hierbij worden telkens de twee meest nabije groepen verenigd zodat de discrepantie binnen elke cluster geminimaliseerd wordt (Gabadinho, Ritschard, Müller, & Studer, 2011; Gabadinho, Ritschard, Studer, & Müller, 2011).

Nieuwe gezinsvormen na echtscheiding en werk-gezin conflict

De invloed van gezinsstructuur en coping strategieën op de ervaring van werk-naar-gezin en gezin-naar-werk conflict

Sara Symoens & Piet Bracke

Inleiding

De voorbije jaren besteden zowel beleidsvoerders als onderzoekers meer aandacht aan de combinatie van werk en gezin en de ervaring van combinatiedruk of werk-gezin conflict, zowel internationaal (zie bijvoorbeeld Byron, 2005; Michel et al., 2011; van der Lippe, Jager, Kopps, 2006), als in Vlaanderen (zie bijvoorbeeld Carton, 2003; Van Dongen, 2004; Van Dongen, Beck & Vanhaute, 2001). Beleidsvoerders streven er naar de arbeidsmarktparticipatie van alle leden van de samenleving te verhogen, maar terzelfdertijd zijn sommige gezinnen in onze samenleving in crisis. Dit uit zich in stijgende (echt)scheidingscijfers en in een groeiende groep van nieuwe gezinsvormen zoals alleenstaanden, eenoudergezinnen, en diverse types van nieuw-samengestelde gezinnen (Amato, 2000; Coleman, Ganong & Fine, 2000; Zartler, 2012). Ook in Vlaanderen nemen nieuwsamengestelde gezinnen toe in aantal. Vandaag woont immers bij 1 op de 2 kinderen die een ouderlijke echtscheiding meemaakte een nieuwe partner van de ouder in. In deze stiefgezinnen is de kans groot dat er ook half- en/of stiefbroers en zussen aanwezig zijn. Dit is het geval in 30% van de gezinnen van de vader en in 20% van de gezinnen van de moeder (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011; zie ook Vanassche, Corijn, Sodermans & Matthijs, 2013 in deze SVR-studie). Hoewel de toename van tweeverdienersgezinnen dat reeds deed, plaatsen deze nieuwe gezinnen expliciet een vraagteken achter het verder bestaan en de functionaliteit van de klassieke genderrolpatronen. Mannen en vrouwen worden in deze gezinnen immers met nieuwe uitdagingen geconfronteerd bij de combinatie van werk en gezin, waarvoor de conventionele strategieën mogelijk op hun grenzen botsen.

De mate waarin men met een werk-gezin conflict wordt geconfronteerd na een (echt)scheiding, wordt in belangrijke mate bepaald door de aanwezigheid of afwezigheid van een nieuwe partner in het gezin (Byron, 2005; Ebery, 2005). In Vlaanderen gaat ongeveer de helft van de ooit-gescheiden mannen en vrouwen niet meer samenwonen met een nieuwe partner (Corijn, 2013). Daar waar partners taken en verantwoordelijkheden kunnen delen, zijn degenen die alleen blijven na een scheiding op zichzelf aangewezen. Hierdoor ondervinden zij ook meer moeilijkheden bij het combineren van werk en gezin, wat in hoofdzaak problematisch is voor alleenstaande ouders. Onderzoek naar het werk-gezin conflict na een (echt)scheiding focuste tot nog toe voornamelijk op moeders, aangezien vrouwen doorgaans het hoederecht over de kinderen

verkregen. Hoewel na een (echt)scheiding ‘moedergezinnen’ nog steeds de meerderheid vormen, krijgt co-ouderschap met een gedeelde verblijfsregeling steeds meer ingang (Vanassche, Sodermans & Matthijs, 2013). Hierdoor komen ook gescheiden vaders op de voorgrond die hun werk en gezin moeten combineren. Studies rond het werk-gezin conflict bij vaders na een (echt)scheiding zijn evenwel schaars. Het weinige onderzoek dat er is, focust op de kleine en atypische groep van vaders in eenoudergezinnen (Bronte-Tinkew, Scott & Lilja, 2010; Cohen & Savaya, 2000; Dreman & Aldor, 1994), of slaagt er niet in een onderscheid te maken tussen vaders met kinderen in voltijds verblijf en vaders met kinderen in gedeeld verblijf (Meyer & Grasky, 1993).

Naast het feit dat meer inzicht nodig is in het leven van alleenwonenden en van alleenstaande ouders na een (echt)scheiding, verdienen ook nieuwsamengestelde gezinnen de aandacht. Deze groep wordt immers met een aantal specifieke moeilijkheden geconfronteerd bij de combinatie van werk en gezin. Nieuwsamengestelde gezinnen kunnen zeer divers zijn, maar kenmerken zich vrijwel steeds door een grotere graad van complexiteit. Gemiddeld hebben zij een groter aantal kinderen inwonend in het gezin, vaak van uiteenlopende leeftijden (en dus met uiteenlopende noden) en met verschillende relaties tot de volwassenen in het gezin en elkaar (broers en zussen die beide ouders gemeenschappelijk hebben, halfbroers en -zussen, of stiefbroers en -zussen). Voor de ouders of volwassenen zijn dit eigen kinderen (uit een vorige of de huidige, nieuwe partnerrelatie) of stiefkinderen (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011; Vanassche, Sodermans & Matthijs, 2013; Vanassche et al., 2013). Niet zelden hebben kinderen in nieuwsamengestelde gezinnen ook uiteenlopende verblijfsregelingen (zie SiV-Trefpunt Zelfhulp, 2013). Deze zaken samen maken dat de combinatie van werk en gezin sneller onder druk komt te staan. Daarenboven is de rol van stiefouder niet steeds even duidelijk, hetgeen de nood aan overleg tussen partners in deze gezinnen verhoogt, maar tevens bemoeilijkt (Shapiro & Stewart, 2011).

Mede daarom dient het geslacht van de ouder centraal te staan binnen de studie van het werk-gezin conflict in nieuwe gezinsvormen. Vele studies bevestigen dat ondanks de toegenomen aanwezigheid van vrouwen op de arbeidsmarkt, de groeiende idee van gendergelijkheid en de eerste voorzichtige pogingen van mannen om te helpen in het huishouden, combinatiestress nog steeds vaker gerapporteerd wordt door vrouwen (Hochschild, 1989; McElwain, Korabik & Rosin, 2005; Symoens & Bracke, 2007). De meerderheid van deze studies is evenwel gebaseerd op gehuwde koppels, terwijl we redenen hebben om te verwachten dat de genderrollen aan het veranderen zijn in gezinnen gevormd na een (echt)scheiding: dit kan enerzijds gedwongen gebeuren voor diegenen die alleen blijven, maar anderzijds ook via een meer bewuste (her)onderhandeling van taken en rollen in nieuwe partnerrelaties. De eerste tekenen van het doorbreken van genderconform gedrag – dit is het actief vormgeven van sociale interacties tussen mannen en vrouwen in lijn met normatieve verwachtingen van hoe mannen en vrouwen zich horen te gedragen (zie ‘Doing Gender’, Fenstermaker, 1985; West & Zimmerman, 1987) – worden met andere woorden verwacht duidelijker naar voor te komen in die huishoudens die meest afwijken van gehuwde koppels, welke nog steeds als norm gelden.

In dit onderzoek wordt getoetst of het klassieke genderrolgedrag standhoudt binnen de groeiende groep van ooit-gescheiden vrouwen en mannen: *‘In welke mate ervaren mannen en vrouwen een conflict tussen werk- en gezinsvereisten na een echtscheiding in de verschillende gezinsvormen? En hoe trachten zij de combinatie van beide domeinen te handhaven? Zien we hierin klassieke genderrolpatronen opduiken, of niet?’* Meer specifiek gaan we na (a) wat de invloed

is van de aanwezigheid van een nieuwe partner en van jonge kinderen (van 12 jaar of jonger, rekening houdend met hun relatie tot de respondent en hun verblijfsregeling), en (b) in welke mate een deeltijds- of halftijds werkregime en het gebruik van externe hulp voor huishoudelijke taken en voor kinderopvang effectieve strategieën zijn voor mannen en/of vrouwen om combinatiestress in te dijken.

1. Literatuur en hypothesen

1.1. Werk-gezin conflict

Het concept 'werk-gezin conflict', 'werk-gezin druk' of 'combinatiestress', is afkomstig uit de roltheorie (Kahn et al., 1964) en verwijst naar de onmogelijkheid om een perfecte oplossing te vinden voor de verschillende eisen die gesteld worden door het werk en het gezinsleven: participatie in één rol bemoeilijkt participatie in de andere rol (Duxbury & Higgins, 2003; Goode, 1960; Greenhaus & Beutell, 1985; Higgins, Duxbury & Johnson, 2000). Rolconflicten en problemen inzake tijdsmanagement worden het meest geciteerd (Bellavia & Frone, 2005; Higgins et al., 2000). Conceptueel kan het werk-gezin conflict ontbonden worden in een werk-naar-gezin conflict (W-GC) en een gezin-naar-werk conflict (G-WC) (Duxbury & Higgins, 2003; Frone, Russel & Cooper, 1992; Higgins et al., 2000; Mesmer-Magnus & Viswesvaran, 2005). Werk-naar-gezin conflict treedt op wanneer werkgerelateerde taken en bekommernissen interfereren in het gezinsleven. Werkstress meenemen naar het gezin, of vaak moeten overwerken en daardoor niet samen met de andere gezinsleden kunnen eten, zijn hiervan voorbeelden. Omgekeerd verwijst gezin-naar-werk conflict naar situaties wanneer gezinsgerelateerde zaken efficiënt werken belemmeren. Voorbeelden hiervan zijn minder op het werk aanwezig kunnen zijn vanwege de ziekte van een familielid, of zich niet kunnen concentreren op het werk vanwege de stress voor een naderende gezinsgebeurtenis, of doordat de zorg voor kinderen meer energie vereist dan verwacht. In dit onderzoek wordt gefocust op de negatieve zijde van hoe werk en gezin kunnen interfereren. De werk-gezin combinatie hoeft echter niet per definitie negatief te zijn. Wanneer handelingen die aangeleerd werden in één rol kunnen worden aangewend in een andere rol, kan immers sprake zijn van een positieve wisselwerking tussen rollen (Baxter & Alexander, 2008; Greenhaus & Powell, 2006). Bovendien is reeds aangetoond dat het combineren van meerdere rollen ook positief is voor het zelfbeeld (Barnett & Hyde, 2001; Marks & MacDermid, 1996).

1.2. Werk-gezin conflict in een postmoderne tijd

In het klassieke gezin werd evenwicht nagestreefd binnen het (gehuwde) koppel: de vrouw zorgde voor de kinderen en het huishouden en de man voor het inkomen door arbeid. Westerse samenlevingen zijn de laatste decennia evenwel aan grote veranderingen onderhevig, niet in het minst op het vlak van gezin en genderrollen. Zichtbare voorbeelden van deze veranderingen zijn de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, het uitstel van ouderschap en een duidelijke toename van het aantal echtscheidingen en van nieuwe gezinsvormen. Deze veranderingen, die deel uitmaken van de tweede demografische transitie (Lesthaeghe & Surkyn, 2004), doen de aandacht voor combinatiestress weer toenemen (Byron, 2005; Gonäs, 2006; Guest, 2002; Leitner & Wroblewski, 2006; McInnes, 2006; Michel et al., 2011). Tussen 1960 en 2003 vond er in West-Europa een bijna verdubbeling plaats van de activiteitsgraad van vrouwen

op de arbeidsmarkt (McInnes, 2006). Dit leidde – versterkt door een groeiende interesse voor postmoderne waarden zoals zelfontplooiing, keuzevrijheid en geluk – tot de idee dat een balans diende te worden nagestreefd binnen elk individu (*the adult worker model*) en niet langer enkel binnen het koppel (*the male breadwinner model*; Duncan et al., 2003). Ondanks de toename van vrouwen op de arbeidsmarkt en de groeiende aandacht voor gendergelijkheid, blijven vrouwen in realiteit het leeuwendeel van de huishoudelijke taken en van de zorgtaken op zich nemen, zo blijkt ook uit onderzoek in Vlaanderen (Audenaert, 2006; Lambrechts, De Haes & Pauwels, 2003; Van Dongen, 2004; Van Lenning & Willemsen, 2001). Hierdoor worden vrouwen geconfronteerd met extra stress, en vaak ook met schuldgevoelens omdat het klassieke idee dat het gezinsleven lijdt onder een (voltijds) werkende moeder stand lijkt te houden (*the dual burden*; Breen & Cooke, 2005; Carton, 2003; Cinamon & Rich, 2002; Elvin-Nowak, 1999; Greenstein, 2000; Guendouzi, 2006; Major, 1993). Het werk-gezin conflict is hierdoor de laatste decennia voornamelijk voor vrouwen toegenomen (Callens, Van Hoorn & De Jong, 2000; Fuwa, 2004; Sayer, 2005; van der Lippe, Jager & Kops, 2006).

1.3. Werk-gezin conflict in een tijd van echtscheidingen

Onderzoek focuste voornamelijk op de problemen die gescheiden moeders ervaren bij de combinatie van hun werk- en gezinsvereisten, en op de manier waarop zij deze vereisten op elkaar trachtten af te stemmen (Baxter & Alexander, 2008; Ciabattari, 2007; McManus et al., 2002). Er is ons inziens evenwel nood aan meer onderzoek: over de combinatie van werk en gezin bij mannen zonder (nieuwe) partner en bij vaders, alsook over de rol die mannen en vrouwen in nieuwe partnerrelaties na een (echt)scheiding en in nieuwsamengestelde gezinnen opnemen.

We verwachten dat klassieke genderroltheorieën niet langer bruikbaar zijn ter verklaring van de taakverdeling van mannen en vrouwen in deze gezinnen na een (echt)scheiding. Immers, daar waar genderroltheorieën sterk gebaseerd zijn op het model van het traditioneel gehuwde koppel, verschillen nieuwe partnerrelaties en nieuwsamengestelde gezinnen sterk van dit model, zowel qua grootte (*‘One can not take it all’*) als qua complexiteit. Bovendien is het erg waarschijnlijk dat partners in deze nieuwe gezinstypes ook verschillen van gehuwden inzake hun waarden over gezinnen, opvoeding en genderrollen: de partner die reeds een (echt)scheiding heeft meegemaakt – soms beide partners –, kan immers willen breken met oude patronen in een poging de dingen beter te doen in de nieuwe relatie. Een eerste, voorzichtige bevestiging van deze hypothese is te vinden in de studie van Marcussen (2005) die aantoonde dat in nieuwe samenwonenrelaties de rolverdeling tussen mannen en vrouwen meer gelijk verdeeld is en genderrolattitudes meer egalitair zijn. Maar ook binnen de groep van alleenwonende mannen en van alleenstaande vaders zijn genderrollen aan het veranderen. Voor hen geldt immers, net als voor alleenwonende vrouwen en alleenstaande moeders, dat zij dienen om te gaan met zowel traditioneel mannelijke als traditioneel vrouwelijke taken. Om deze reden verwachten we dan ook dat alleen komen te staan na een (echt)scheiding een gelijke invloed heeft op het leven van mannen en vrouwen. Meer zelfs, bij het tekenen van de echtscheidingsakte of -overeenkomst kiest een groeiend aantal ouders voor een co-ouderschap met een gedeeld verblijf van de kinderen. In Vlaanderen is sinds 1995 gedeeld gezagsouderschap de regel voor minderjarige kinderen, en sinds 2006 wordt een gedeeld verblijf van de kinderen na een echtscheiding met een 50%-50% verdeling tussen de huishoudens van beide ouders zelfs bij wet verkozen als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling (Martens, 2007). Verblijfsco-ouderschap neemt ook effectief toe

in Vlaanderen: van 7% van de kinderen wiens ouders uit de echt scheidden vóór 1995 tot 27% van de kinderen wiens ouders uit de echt scheidden tussen 2006 en 2010 (Sodermans et al., 2011). In deze nieuwe gezinnen komen vaders en moeders idealiter in gelijke mate in te staan voor de zorg van hun kinderen.

Vanuit een andere invalshoek kunnen we evenwel verwachten dat genderrollen en nieuwe partnerrelaties na een (echt)scheiding toch (nog) niet zo sterk verschillen van genderrollen bij gehuwde koppels. Sociale handelingspatronen zijn doorgaans immers vrij stabiel (Inglehart & Baker, 2000), en waarden zouden pas echt veranderen met de opeenvolging van generaties, eerder dan met grote veranderingen binnen de individuele levensloop. Meer zelfs, net door een gebrek aan normering en roldefiniëring tussen partners in deze nieuwe gezinsvormen is het mogelijk dat men in nieuwe partnerrelaties na een (echt)scheiding net teruggrijpt naar wat wel duidelijk en gekend is, teneinde een zekere houvast te hebben. Een alternatieve hypothese is dan ook dat mannen en vrouwen, ook na een (echt)scheiding en ongeacht de complexiteit van hun nieuwe gezinssituatie, vrij sterk vasthouden aan gekende genderrollen en – bewust of onbewust – eerder traditioneel blijven in het opnemen van taken en verantwoordelijkheden. In dat opzicht zou succes op het werk voornamelijk van belang zijn (of blijven) voor mannen, aangezien hun identiteit en zelfwaarde sterk verbonden is met macht, controle en autonomie (Courtenay 2000; Lewis, 1992; Major, 1993; Ross 1991). Goede interpersoonlijke relaties en een goed functionerend gezin zouden op hun beurt op de voorgrond staan voor vrouwen (Rosenthal, 1985). Binnen deze conservatieve logica verwachten we dan ook dat koppels in nieuwe partnerrelaties blijven vasthouden aan een eerder klassieke taak- en rolverdeling teneinde werk en gezin in balans te houden. Mannen en vrouwen die alleen blijven na een (echt)scheiding en dus geen taken kunnen delen met een partner, worden verwacht gebruik te maken van die strategieën die het meest aansluiten bij de eigenheid van hun man of vrouw zijn.

1.4. Gezinssamenstelling en copingstrategieën

Omdat de partner als directe bron van steun wegvalt en de combinatiedruk toeneemt naarmate men geconfronteerd wordt met meer verantwoordelijkheden, worden de meeste problemen inzake werk-gezin conflict verwacht bij alleenstaande ouders (Barnett, 1994; Baxter & Alexander 2008). We verwachten dat alleenstaande ouders met een gedeelde verblijfsregeling voor de kinderen minder gezin-naar-werk conflict rapporteren, enerzijds omdat zij deels verantwoordelijkheden kunnen blijven delen met de ex-partner, maar anderzijds ook omdat zij tevens wat tijd voor zichzelf behouden; tijd die gebruikt kan worden voor ontspanning, of om bij te benen met het werk. In hoeverre de aanwezigheid van stiefkinderen het werk-gezin conflict beïnvloedt, is nog niet duidelijk, noch of dit verschillend is in vergelijking met de aanwezigheid van andere inwonende kinderen. Enerzijds kunnen we verwachten dat tijd en energie die naar de stiefkinderen gaat, als meer problematisch wordt ervaren dan tijd en energie die naar de eigen kinderen gaat. Anderzijds kan het ook zijn dat de eigen, biologische ouder het meest inspringt voor de zorg van deze stiefkinderen, waardoor een minder grote investering van de stiefouder wordt gevraagd. Bij gebrek aan eerder onderzoek is meer inzicht hierin nodig. We verwachten dat voornamelijk jonge gezinnen onder druk staan. Zij hebben niet alleen vaker jongere – en dus meer zorgbehoevende – kinderen in huis, maar zij staan tevens aan het begin van hun arbeidsloopbaan, hetgeen vaak ook een extra inspanning op werkgebied vereist.

Inzake het omgaan met het werk-gezin conflict, gingen heel wat inspanningen uit naar het zoeken van ‘best practices’ in het uitstippelen van een gezinsvriendelijk beleid in organisaties (Allen, 2001; Frone & Yardley, 1996; Frye & Breagha, 2004; Mennino, Rubin & Brayfield, 2005; Thomas & Ganster, 1995; Thompson, 1999). Er ging echter minder aandacht naar gezinsgerelateerde ‘best practices’. In dit onderzoek gaan we na in welke mate het gebruik van externe hulp voor huishoudelijke taken en van kinderopvang ooit-gescheiden mannen en vrouwen effectief kunnen helpen om te gaan met de combinatiedruk. Hierbij kijken we ook naar de keuze voor, en de invloed van een deeltijds- of halftijds werkregime (Higgins et al., 2000; Mennino et al., 2005; Michel et al., 2011; van der Lippe, 2007). Terugschroeven van het aantal werkuren is immers een vaak gebruikte strategie om om te gaan met de combinatiedruk. Aangezien een (echt)scheiding echter vaak een financiële terugslag betekent, in hoofdzaak voor alleenstaande moeders, is het mogelijk dat velen toch voltijds (moeten) gaan werken (Ciabattari, 2007, Vanderheyden & Mortelmans, 2013 in deze SVR-studie).

1.5. Hypothesen

De volgende hypothesen kunnen worden geformuleerd, gebaseerd op stress- en copingtheorieën (Pearlin et al., 1981) en op de idee dat genderrollen in nieuwe gezinsvormen meer egalitair zijn. Algemeen verwachten we dat wie alleen blijft na een (echt)scheiding meer werk-gezin conflict rapporteert dan wie samenwoont met een nieuwe partner (*hypothese 1a*). Voortgaand op de idee dat genderrollen mogelijk veranderen na een (echt)scheiding, verwachten we dat de aanwezigheid van een nieuwe partner voor mannen en vrouwen in gelijke mate gepaard gaat met lagere niveaus van gezin-naar-werk conflict en werk-naar-gezin conflict (*hypothese 1b*). We verwachten dat jonge kinderen voor hogere scores van gezin-naar-werk conflict zorgen, voor zowel mannen als vrouwen (*hypothese 2a*). We verwachten tevens dat wie inwonende kinderen uit zijn/haar vorige relatie heeft minder combinatiedruk ervaart indien deze kinderen een gedeelde verblijfsregeling hebben (*hypothese 2b*). We verwachten dat kunnen rekenen op hulp van buitenaf voor huishoudelijke taken en/of voor de opvang van de kinderen (betaald of niet-betaald) de ervaring van werk-gezin conflict, en van gezin-naar-werk conflict in het bijzonder, buffert voor zowel mannen als vrouwen (*hypothese 3a*). En hoewel de keuze voor deeltijds of halftijds werk vaak ontstaat vanuit een als te groot ervaren zorglast in het gezin, wordt verwacht dat dit voornamelijk wordt aangewend als strategie om werk-naar-gezin conflict in te dijken (*hypothese 3b*): Wie minder uren aan arbeid spendeert, kan immers meer tijd vrijmaken voor taken binnen het gezin, daar waar dat niet lukt of lukte met een voltijdse job.

2. Data en methode

2.1. Data

We gebruiken de gegevens van het onderzoek ‘Scheiding in Vlaanderen’ (SIV) (Mortelmans et al., 2011). De SIV-dataset is gebaseerd op een steekproef van eerste huwelijken, gesloten tussen 1971 en 2008 in Vlaanderen, waarvan beide partners (of momenteel ex-partners) de Belgische nationaliteit hebben sinds geboorte en nog steeds woonachtig zijn in Vlaanderen. Beide (ex)-partners werden individueel gecontacteerd voor deelname. De steekproef werd getrokken op basis van huwelijkscohortes, met een oververtegenwoordiging van reeds ontbonden huwelijken

(2/3 versus 1/3) teneinde voldoende variatie binnen deze groep te bekomen. Enkel heteroseksuele huwelijken en eerste huwelijken voor beide partners werden geselecteerd. Huwelijken waarvan één of beide partner(s) reeds meer dan één echtscheiding meemaakte(n) werden uitgesloten. De gegevens werden verzameld door middel van een computergestuurd interview (CAPI) bij 6.470 gehuwde of ooit-gescheiden personen in de periode 2009-2010. De meeste respondenten waren op het moment van het interview tussen 21 en 70 jaar oud. Voor ons onderzoek werden die respondenten geselecteerd die (a) wettelijk of feitelijk hun eerste huwelijk hadden ontbonden; en op het moment van het onderzoek (b) actief waren op de arbeidsmarkt en (c) maximaal 60 jaar oud waren. Onze onderzoeksgroep omvat 1.776 mannen en 1.902 vrouwen (zie bijlage 1).

2.2. Variabelen

2.2.1. Werk-gezin conflict

Werk-gezin conflict werd bevraagd aan de hand van vier items naar analogie met de operationalisering in het International Social Survey Programme (ISSP, www.issp.org). Twee items peilen naar werk-naar-gezin conflict en twee naar gezin-naar-werk conflict. Aan de respondenten werd gevraagd hoe vaak de volgende situaties plaatsvonden gedurende de voorbije drie maanden: *'Toen ik van het werk thuis kwam, was ik te moe om de noodzakelijke huishoudelijke taken te doen'*, *'Het was moeilijk voor mij om mijn huishoudelijke verplichtingen te vervullen door de tijd die ik op het werk doorbracht'*, *'Ik kwam te moe op het werk aan om goed te presteren wegens de huishoudelijke taken die ik had gedaan'* en *'Het was moeilijk om mij op het werk te concentreren wegens mijn huishoudelijke verplichtingen'*. Antwoorden kon telkens op een schaal die varieerde van 1 (nooit) tot 7 (dagelijks). De eerste twee items meten werk-naar-gezin conflict (herschaalde range 1-13, Cronbach's alpha = 0,887), de laatste twee gezin-naar-werk conflict (herschaalde range 1-13, Cronbach's alpha = 0,935). Items 1 en 3 peilen naar een tekort aan energie ('strain based conflict'), items 2 en 4 peilen naar tijdsgebrek ('time-based conflict'). De correlatie tussen de vier items onderling is sterk positief, maar wijst niet op multicollineariteit ($r = 0,72$ tot $r = 0,88$). Confirmatorische factoranalyse bevestigt de clustering van items 1 en 2 en van items 3 en 4. Aan de hand van deze vier items worden 2 van de 3 types van werk-gezin conflict – zoals beschreven door Greenhaus en Beutell (1985, zie ook Carlson, Kacmar & Williams, 2000; Kossek & Ozeki, 1998) – gemeten voor zowel werk-naar-gezin als gezin-naar-werk conflict. Conflict voortkomend uit incompatibele gedragsvereisten tussen werk en gezin ('behavior-based conflict') komt in deze operationalisering niet aan bod.

2.2.2. Gezinssamenstelling en copingstrategieën

Een variabele werd opgenomen die aangeeft of er al dan niet een nieuwe partner inwoont in het huishouden van de respondent (0-1). Vier binaire variabelen werden aangemaakt om aan te geven of de respondent jonge kinderen (van 12 jaar of jonger) uit het ontbonden huwelijk heeft en welke verblijfsregeling deze kinderen hebben: geen jonge kinderen met de ex-partner (referentiecategorie); jonge kinderen met een gedeelde verblijfsregeling; inwonende jonge kinderen die geen gedeeld verblijf hebben; en niet-inwonende jonge kinderen. De term 'gedeeld verblijf' wordt beperkt tot die kinderen van wie de ouders (respondenten) aangaven dat deze kinderen afwisselend bij beide ouders verblijven, of die in hun huishouden verblijven (ten minste drie

nachten per week), maar ook deels in het huishouden van de ex-partner. Tevens werden twee binaire variabelen opgenomen die aangeven (1) of er kinderen van 12 jaar of jonger, die de respondent heeft met de nieuwe partner, inwonen, en (2) of er kinderen, van 12 jaar of jonger uit een vorige relatie van de nieuwe partner, inwonen (stiefkinderen). Op deze wijze werden alle inwonende kinderen van maximaal 12 jaar in rekening gebracht. Deze leeftijdsgrens werd gehanteerd omdat deze kinderen nog meer zorg behoeven dan dat ze een effectieve hulp zijn in het huishouden.

Het werkregime werd gemeten aan de hand van drie binaire variabelen: voltijds (referentie-categorie), deeltijds (een $\frac{3}{4}$ werkweek of meer, maar minder dan voltijds) of halftijds (minder dan een $\frac{3}{4}$ werkweek). Zowel werknemers als zelfstandigen werden opgenomen. Het gebruik van externe hulp voor huishoudelijke taken (betaald of niet-betaald) werd gemeten aan de hand van een gecombineerde variabele gebaseerd op de vragen: *‘Wie doet de volgende taken in uw huishouden?: De voorbereiding van dagelijkse maaltijden, het doen van de afwas of het legen van de vaatwasser, inkopen, strijken, schoonmaken; het doen van kleine reparaties in en om het huis; tuinieren; het betalen van rekeningen en het bijhouden van financiële administratie; en de organisatie van gezamenlijke sociale activiteiten’*. Een binaire variabele geeft aan of de respondent voor minstens één taak ‘altijd of meestal’ op iemand steunt die niet in het huishouden woont. Een beroep doen op externe kinderopvang werd enkel bevraagd bij respondenten met inwonende kinderen van 6 jaar of jonger. Er werd gepeild of men op regelmatige basis een beroep doet op gratis kinderopvang door familie of andere personen, en of men een beroep doet op betaalde kinderopvang en hoe vaak. Er werd voor dit laatste gepeild naar opvang door een onthaalouder, in een kinderdagverblijf of crèche, in voor- of naschoolse opvang of IBO, of door een betaalde babysit, au-pair of ander huispersoneel. In deze studie werd een gecombineerde binaire variabele aangemaakt die zowel gratis als betaalde kinderopvang op wekelijkse basis in rekening brengt en waarbij tevens werd gecontroleerd voor het al dan niet aanwezig zijn van inwonende kinderen (zie interne producttermen, Mirowsky, 1999).

2.2.3. Controlevariabelen

Aangezien de ervaring van het werk-gezin conflict zich voornamelijk bij jongere volwassenen kan situeren, omdat zij het starten van een gezinsleven en het uitbouwen van een loopbaan moeten combineren, werden drie leeftijdsgroepen opgenomen in de analyses: respondenten van 20-39 jaar (‘starters’, 19,6%); van 40-49 jaar (mid-loopbaan, 49,8%); en van 50-60 jaar (einde loopbaan, 30,6%, referentiecategorie). Controle voor het huishoudelijke inkomen gebeurde aan de hand van een aangepaste inkomensmaat: het equivalent huishoudinkomen (EHI, berekend op basis van de Equivalent Income OECD modified scale; Haagenars, Vos & Zaidi, 1994). Deze schaal bestaat uit 5 categorieën op basis van het mediaaninkomen, dat afzonderlijk voor mannen (1.607 euro) en vrouwen (1.684 euro) is vastgesteld: personen met minder dan 50% van het mediaaninkomen (EHI); de groep met een EHI van 50% tot 79% van het mediaaninkomen; de groep met een EHI van 80% tot 119% van het mediaaninkomen (referentiecategorie); de groep met een EHI van 120% of meer van het mediaaninkomen; en diegenen die geen informatie verschaften over hun inkomen (ongeveer 8% van alle respondenten). Deze OECD-schaal controleert voor de omvang en de samenstelling van het huishouden en geeft verschillende gewichten aan de respondent ($\times 1,0$), andere volwassenen ($\times 0,5$) en minderjarige kinderen ($\times 0,3$). Daarenboven laten de SIV-data toe de partner- en kinderalimentatiebedragen in rekening te brengen in deze inkomensmaat (dit is de gegeven of verkregen financiële steun aan,

respectievelijk van, de ex-partner voor de respondent en/of de kinderen). Tevens wordt ook een binaire variabele opgenomen die aangeeft of de respondent al dan niet een superviserende functie uitoefent op het werk. Verantwoordelijkheid op het werk hangt immers in belangrijke mate samen met zowel werk-gezin conflict (Oshagbemi, 2003; Robie et al., 1998) als met geslacht (mannen hebben vaker een superviserende of leidinggevende functie dan vrouwen). Tenslotte wordt ook gecontroleerd voor de duur (in maanden) van de huidige gezinsvorm. Dit is duur van het samenwonen met de huidige partner voor de samenwonenden; respectievelijk de duur van het zonder partner wonen voor zij die niet samenwonen met een partner, dit is sinds de ontbinding van het huwelijk of sinds een laatste samenwoonrelatie.

2.3. Methode

Lineaire regressiemodellen werden geschat om de samenhang tussen gezinskenmerken enerzijds en het werk-naar-gezin conflict en het gezin-naar-werk conflict anderzijds na te gaan. Doordat de respondenten in de dataset kunnen behoren tot dezelfde ex-huishoudens (eerste ontbonden huwelijken), is de veronderstelling van niet-gekoppelde data geschonden. Om deze reden werden de analyses afzonderlijk voor mannen en vrouwen uitgevoerd. Kenmerken van de onderzoeksgroep worden gegeven in tabel 1. Resultaten van de stapsgewijze regressieanalyses worden weergegeven in tabel 2. Daarin worden verschillen in werk-naar-gezin conflict en in gezin-naar-werk conflict gegeven naargelang de gezinssamenstelling (al dan niet samenwonend met partner, verblijfsregeling van eventuele jonge kinderen), alsook de invloed van het kiezen voor een bepaald werkregime en van het gebruik van externe hulp voor het huishouden en de kinderopvang. Controlevariabelen werden eveneens toegevoegd. Interactie-effecten tussen de variabelen inzake de kinderen, het werkregime en de externe hulp, en het al dan niet hebben van een inwonende partner werden getest.

3. Resultaten

3.1. Ooit-gescheiden mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt

De gemiddelde leeftijd van de ooit-gescheiden mannen en vrouwen die actief zijn op de arbeidsmarkt uit de onderzoeksgroep ligt tussen 44 jaar (samenwonende vrouwen) en 47 jaar (alleenstaande mannen). Ongeveer de helft van de respondenten bevindt zich in de leeftijdscategorie 40-49 jaar (tabel 1). Op het moment van het interview hadden iets meer ooit-gescheiden tewerkgestelde mannen (64%) dan vrouwen (56%) een nieuwe inwonende partner. Ongeveer 20% van de onderzoeksgroep heeft nog inwonende kinderen van 12 jaar of jonger uit het eerste ontbonden huwelijk. Vrouwen hebben deze kinderen vaker inwonend, ofwel alleen bij hen (23,2%) of in één of andere vorm van gedeeld verblijf met hun ex-echtgenoot (73,5%; resultaten niet weergegeven). 29% van de mannen en 23% van de vrouwen die samenwonen met een nieuwe partner hebben ook inwonende jongere kind(eren) samen met deze nieuwe partner. Tenslotte blijkt bijna 1 op de 8 (13%) mannen met een nieuwe partner een jong inwonend stiefkind te hebben; dit is veel minder vaak het geval bij vrouwen (5%).

Voor zowel ooit-gescheiden mannen als vrouwen geldt dat wie meer werk-naar-gezin conflict rapporteert doorgaans ook meer gezin-naar-werk problemen ervaart ($r = 0,325$, $p < 0,01$). Globaal

TABEL 1. Kenmerken van ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen, naargelang ze al dan niet samenwonen met een nieuwe partner ($\bar{X}$ en in %)

	Mannen					Vrouwen				
	Herpartnerd (n = 1.142)		Alleenstaand (n = 634)			Herpartnerd (n = 1.062)		Alleenstaand (n = 840)		
	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD		$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD	
Werk-naar-gezin conflict	3,77	3,15	3,86	3,43		4,15	3,28	4,59	3,46	**
Gezin-naar-werk conflict	1,40	1,19	1,63	1,63	***	1,69	1,65	1,81	1,81	
Tijd										
leeftijd (24-60 jaar)	46,23	6,88	47,17	6,61	**	43,70	6,85	45,78	6,90	***
tijd in huidige gezinsvorm (in maanden)	116,01	79,85	81,84	66,47	***	120,64	77,16	95,83	72,72	***
	%		%			%		%		
Kinderen										
Kinderen ≤12 jaar uit ontbonden huwelijk										
in gedeeld verblijf	5,9		11,0		***	13,5		17,6		**
enkel inwonend bij respondent	1,5		0,3		*	4,6		5,1		
niet inwonend (inwonend bij ex-partner of elders)	9,9		12,5			1,0		1,0		
geen	83,2		76,3		***	81,3		76,5		**
Andere inwonende kinderen ≤ 12 jaar										
kinderen samen met nieuwe partner	28,7					22,7				
stiefkinderen	13,0					4,7				
Copingstrategieën										
voltijds werken	94,2		92,9			56,2		63,7		***
deeltijds werken	3,7		3,6			20,8		18,7		
halftijds werken	2,0		3,5		*	23,0		17,6		**
externe hulp voor huishoudtaken	25,9		51,8		***	30,5		40,5		***
externe hulp voor kinderopvang (indien jonge kinderen)	80,7		76,5		***	84,4		75,6		***
Controlevariabelen										
Leeftijd										
24-39 jaar	16,3		13,6			27,8		18,3		***
40-49 jaar	50,1		47,3			50,4		50,4		
50-60 jaar	33,6		39,1		*	21,8		31,3		***
Huishoudinkomen										
EHI < 50%	4,2		5,8			3,8		10,5		***
EHI 50-79%	19,2		25,2		**	19,7		43,0		***
EHI 80-119%	34,8		33,1			34,7		29,8		*
EHI ≥ 120%	34,5		26,7		***	30,8		12,4		***
EHI missing	7,5		9,1			11,4		4,4		***
Supervisie	45,9		37,5		***	22,2		18,7		*

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SIV, 2010.

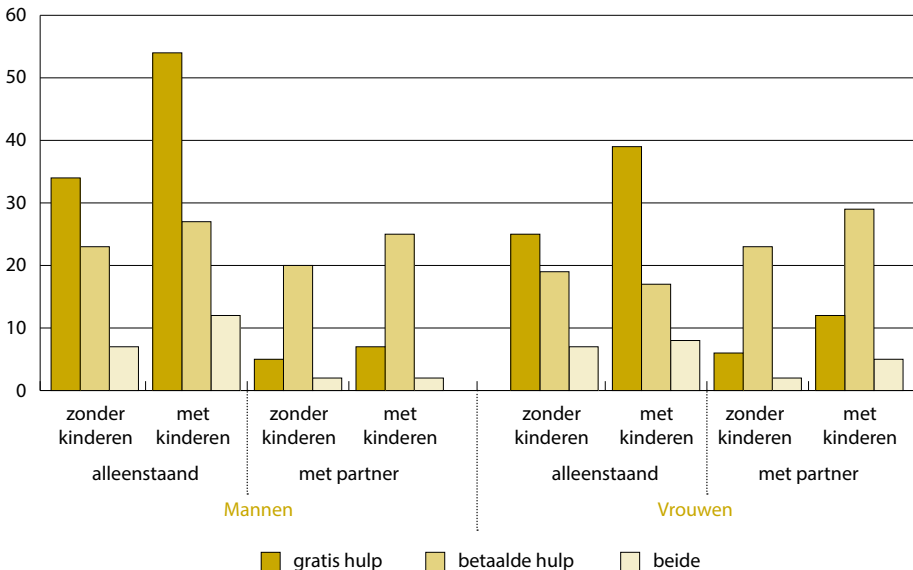
genomen rapporteren zowel mannen als vrouwen duidelijk wel meer problemen van werkaan-gelegenheden die meegebracht worden naar het gezin, dan gezinsgerelateerde problemen die de effectiviteit op het werk hinderen (tabel 1). Ook mannen zonder nieuwe partner rapporteren absoluut meer werk-naar-gezin conflict dan gezin-naar-werk conflict, maar in vergelijking met

mannen die samenwonen met een nieuwe partner, ervaren zij wel significant meer problemen op het werk vanwege hun gezinsverantwoordelijkheden (gezin-naar-werk conflict, $t_{\text{mannen}} = 3,42$, $p < 0,001$). Vrouwen zonder nieuwe partner daarentegen rapporteren in vergelijking met samenwonende vrouwen significant meer problemen in het gezin vanwege werkvereisten (werk-naar-gezin conflict, $t_{\text{vrouwen}} = 2,84$ $p < 0,01$).

3.1.1. Het gebruik van externe hulp

Uit tabel 1 blijkt dat, zoals verwacht, wie geen inwonende partner heeft significant vaker gebruik maakt van externe hulp voor huishoudelijke taken dan wie die wel een inwonende partner heeft. Dit geldt voor zowel vrouwen als mannen ($p < 0,001$). Mannen zonder partner schakelen bovendien vaker hulp in dan vrouwen zonder partner (52% versus 40%, $\text{Chi}^2 = 14,4$ $p < 0,001$). Wanneer we differentiëren naargelang het type hulp (betaalde of niet-betaalde) en gezinssamenstelling (figuur 1), valt op dat wie geen inwonende partner heeft veel meer beroep doet op gratis hulp van vrienden en familie dan wie wel een inwonende partner heeft (25 tot 54% versus 5 tot 12%). Dat geldt voor mannen en vrouwen, en ongeacht of er inwonende jonge kinderen zijn of niet. Wie een nieuwe partner heeft, schakelt daarentegen veel vaker betaalde eerder dan niet-betaalde hulp in. In alle groepen doen ouders met inwonende jonge kinderen significant vaker beroep op niet-betaalde hulp dan mannen en vrouwen zonder jonge inwonende kinderen (Chi^2 $p < 0,01$), met uitzondering van die vaders die een nieuwe partner hebben (Chi^2 $p > 0,05$). Betaalde hulp wordt door wie geen partner heeft niet opvallend vaker ingeschakeld wanneer er inwonende jonge kinderen zijn; samenwonenden met inwonende jonge kinderen doen dat wel

FIGUUR 1. Gebruik van betaalde en/of niet-betaalde externe hulp voor huishoudelijke taken door ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen, naargelang het al dan niet hebben van een inwonende partner en van jonge inwonende kinderen (in %)

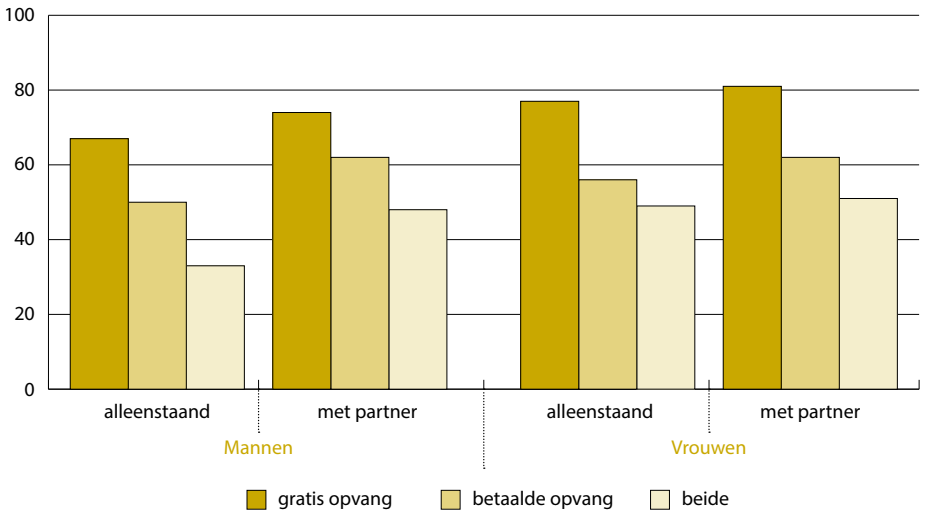
Bron: SIV, 2010.

($\chi^2_{\text{mannen en vrouwen}} p < 0,05$). Globaal genomen wordt eerder zelden een combinatie van betaalde en niet-betaalde hulp gerapporteerd. Indien dit toch gebeurt, is dit het vaakst bij alleenstaande vaders met jonge inwonende kinderen (12%).

Rekening houdend met het al dan niet inwonen van jonge kinderen, wordt hulp bij de opvang van kinderen, in tegenstelling tot hulp voor huishoudelijke taken, iets vaker ingeroepen door wie met een partner samenwoont (81 tot 84%), dan door wie zonder partner woont (76%, tabel 1). Dit verschil kan mogelijk te wijten zijn aan het feit dat de leeftijd van het jongste kind gemiddeld lager is in nieuwsamengestelde gezinnen (8 jaar) dan bij alleenstaande ouders (11 jaar; resultaten niet weergegeven). Bovendien heeft een aanzienlijk deel van de kinderen uit een ontbonden huwelijk één of andere vorm van een gedeelde verblijfsregeling, hetgeen beide ouders – ook in het geval een van ongelijke verdeling van het verblijf – toch enige ‘kind-vrije tijd’ geeft, wat mogelijk de nood aan externe kinderopvang doet afnemen.

Figuur 2 geeft het gebruik van kinderopvang weer, uitgesplitst naar betaalde en/of niet-betaalde opvang. Teneinde de grootste verschillen in zorglast tussen eenoudergezinnen en nieuwsamen-gestelde gezinnen uit te vlakken, werden enkel die respondenten opgenomen die minstens één inwonend kind van maximaal 6 jaar hebben. χ^2 -tests tonen aan dat er geen significante verschillen naargelang de leefvorm van de ouder zijn ($p > 0,05$). Alleenstaande gescheiden vaders blijken het minst vaak een beroep te doen op externe kinderopvang (figuur 2), wat mogelijk te wijten is aan het feit dat zij vaak slechts ‘deeltijds’ de kinderen bij zich hebben, daar waar alleenstaande gescheiden moeders de kinderen vaker ‘voltijds’ of voor een groter deel van de tijd bij zich hebben. De alleenstaande vaders buiten beschouwing gelaten, kan maar liefst 3 op de 4 tot 4 op de 5 ooit-gescheiden ouders op regelmatige basis beroep doen op niet-betaalde

FIGUUR 2. Gebruik van betaalde en/of niet betaalde kinderopvang door ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen met inwonende kinderen van 6 jaar of jonger, naargelang het al dan niet hebben van een inwonende partner (in %)

Bron: SIV, 2010.

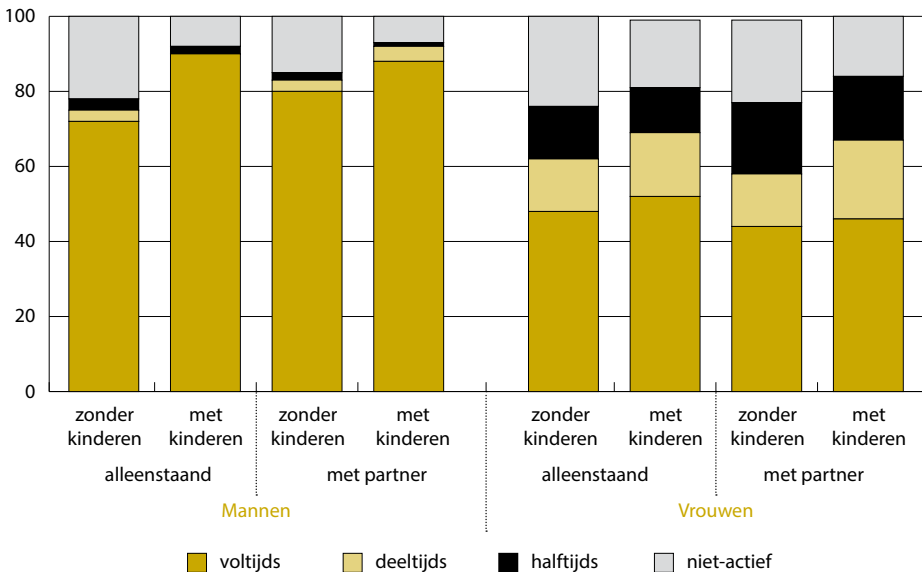
kinderopvang. In tegenstelling tot de hulp voor huishoudelijk taken, wordt voor de opvang van kinderen wel vaker een combinatie tussen betaalde en niet-betaalde opvang gebruikt. Ongeveer de helft van de respondenten combineert beide vormen.

3.1.2. Kiezen voor deeltijds of halftijds werk

Tenslotte toont tabel 1 dat het overgrote deel van de ooit-gescheiden beroepsactieve mannen voltijds werkt (93-94%). Slechts zelden kiezen zij voor deeltijds of halftijds werk. Ooit-gescheiden beroepsactieve vrouwen werken daarentegen vaker in een niet-voltijds regime, in het bijzonder vrouwen met een nieuwe inwonende partner (44%, tabel 1).

Wanneer we gezinssamenstelling na een (echt)scheiding in rekening brengen en ook de ooit-gescheiden niet-beroepsactieve respondenten, blijkt dat voltijds werk het vaakst voorkomt bij alleenstaande ouders met inwonende jonge kinderen (90% van de mannen en 52% van de vrouwen) (zie ook Buffel, Colman & Bracke, 2013 en Vanderheyden & Mortelmans, 2013, beiden in deze SVR-studie), hoewel net zij meer nood hebben aan minder werkuren. Deeltijds of halftijds werken is een vrij vaak gebruikte optie door vrouwen die actief blijven op de arbeidsmarkt. Van hen is immers tussen 28% (vrouwen zonder partner en zonder kinderen) en 38% (herpartnerde vrouwen met kinderen) actief in deeltijds of halftijds dienstverband. Bij mannen is het eerder een alles of niets verhaal en komt deeltijds of halftijds werken quasi niet voor. Van de mannen zonder inwonende partner en zonder inwonende kinderen van 12 jaar of jonger is 22% niet actief op de arbeidsmarkt (figuur 3). Dat is meteen de grootste groep onder de mannen. Ook bij vrouwen zijn de hoogste percentages niet-actieven te vinden bij diegenen die geen inwonende kinderen van 12 jaar of jonger (meer) hebben (24% bij deze zonder inwonende partner en 22% bij deze met inwonende kinderen van 12 jaar of jonger (meer) hebben).

FIGUUR 3. Tewerkstelling van ooit-gescheiden mannen en vrouwen, naargelang het al dan niet hebben van een inwonende partner en van jonge inwonende kinderen (in %)

Bron: SIV, 2010.

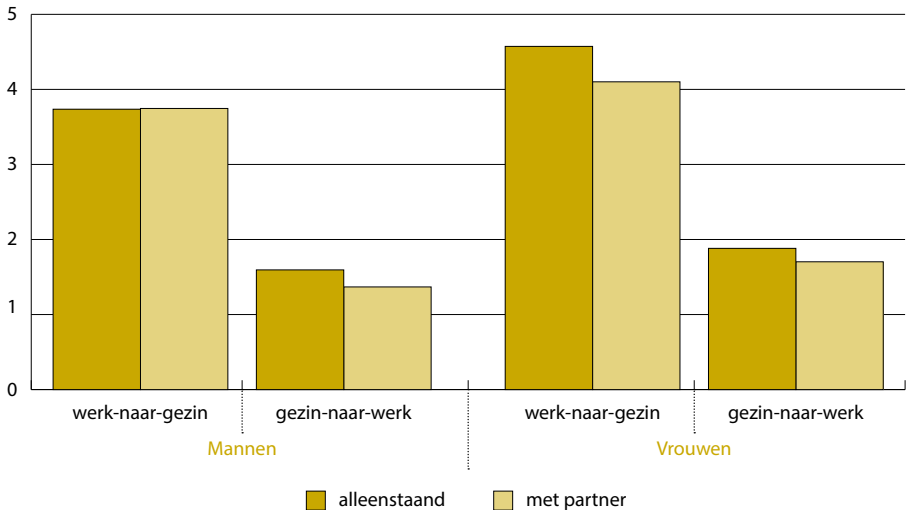
bij deze met een nieuwe inwonende partner). Chi²-tests wijzen uit dat de verdeling naargelang het werkregime voor alle groepen significant verschilt tussen diegene met en diegene zonder jonge inwonende kinderen, met uitzondering van de groep vrouwen zonder inwonende partner (Chi² p > 0,05).

3.2. Werk-gezin conflict en de aanwezigheid van een nieuwe partner

Resultaten van de getrapte regressieanalyses worden weergegeven in tabel 2. In model 1 worden de verschillen in werk-naar-gezin en in gezin-naar-werk conflict gegeven, naargelang het al dan niet samenwonen met een nieuwe partner en naargelang de aanwezigheid van inwonende kinderen van 12 jaar of jonger (rekening houdend met het type kinderen en hun verblijf). Model 2 toont de schattingen van de finale regressieanalyses, met opname van het werkregime en het gebruik van externe hulp voor huishoudelijke taken en van kinderopvang als copingstrategieën. In model 2 wordt ook gecontroleerd voor alle andere variabelen (leeftijd, huishoudinkomen, supervisie op het werk en duur sinds aanvang van de huidige gezinsvorm).

De resultaten van model 1 bevestigen onze eerste hypothese (1a) die stelt dat de ervaring van werk-gezin conflict doorgaans lager is voor wie samenwoont met een nieuwe partner dan voor wie dit niet doet. Dit geldt zowel voor ooit-gescheiden mannen als vrouwen. Gecontroleerd voor de aanwezigheid van inwonende jonge kinderen, melden herpartnerde mannen in vergelijking met niet-herpartnerde mannen significant minder problemen van gezin-naar-werk conflict; herpartnerde vrouwen ook, maar zij rapporteren in vergelijking met niet-herpartnerde vrouwen tevens duidelijk minder problemen van werk-naar-gezin conflict (zie ook figuur 4). Hypothese

FIGUUR 4. Werk-naar-gezin conflict en gezin-naar-werk conflict van ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen, naargelang ze al dan niet samenwonen met een nieuwe partner ($\bar{X}$)

Bron: SIV, 2010.

1b, die een gelijke impact van nieuwe partnerrelaties op de ervaring van werk-gezin conflict verwacht voor mannen en vrouwen, wordt met andere woorden niet ondersteund door de data.

De resultaten van model 2 tonen evenwel aan dat het positieve effect van het hebben van een inwonende partner voor beroepsactieve ooit-gescheiden vrouwen op de mate van ervaren werk-gezin conflict verdwijnt, wanneer gecontroleerd wordt voor het werkregime en voor de financiële situatie. Dit toont aan dat mannen combinatiestress reduceren bij hun partner (ooit-gescheiden vrouwen) voornamelijk door financiële zorgen weg te nemen en hen de mogelijkheid te geven minder te werken. De data bevestigen dat hoewel vrouwen met een inwonende partner even vaak actief zijn op de arbeidsmarkt als vrouwen zonder inwonende partner (80% versus 77%, niet significant), de eerste groep toch significant minder vaak tewerkgesteld is in een voltijds regime (56% versus 64%, tabel 1, $\text{Chi}^2 = 10,88$, $p < 0,001$).

3.3. Werk-gezin conflict, kinderen, werk en copingstrategieën

Ooit-gescheiden mannen en vrouwen met inwonende kinderen van 12 jaar of jonger ervaren zoals verwacht doorgaans meer gezin-naar-werk conflict dan deze zonder inwonende jonge kinderen (hypothese 2a; tabel 2, model 1). Dit is voornamelijk zo voor vrouwen. Daar waar voor ooit-gescheiden beroepsactieve vrouwen immers alle types van kinderen samengaan met een hogere mate van gezin-naar-werk conflict, is dat voor ooit-gescheiden mannen enkel het geval voor diegenen met kinderen uit hun ontbonden huwelijk die in een gedeeld verblijf bij hen zijn. Aanvullende analyses tonen daarenboven aan dat jonge kinderen uit het ontbonden huwelijk die voltijds bij hun moeder verblijven, niet voor meer combinatiedruk zorgen dan jonge kinderen met één of andere vorm van gedeelde verblijfsregeling ($t = -0,73$, $p > 0,05$; resultaten niet weergegeven). Dit druist in tegen wat werd verwacht (hypothese 2b). Opvallend is dat de aard van de relatie van het kind met de respondent wel degelijk een verschil lijkt uit te maken: inwonende jonge stiefkinderen zorgen immers – in tegenstelling tot alle andere types van jonge kinderen – niet voor meer gezin-naar-werk conflict; voor mannen noch voor vrouwen (tabel 2, model 1).

De resultaten van model 2 tonen aan dat jonge kinderen uit de nieuwe partnerrelatie niet langer zorgen voor meer gezin-naar-werk conflict bij ooit-gescheiden beroepsactieve vrouwen wanneer het al dan niet een beroep doen op (betaalde en/of niet-betaalde) kinderopvang in rekening wordt gebracht. Hetzelfde geldt voor het effect van jonge kinderen uit het ontbonden huwelijk die voltijds bij hun moeder verblijven. Hoewel een gedeeld verblijf van de jongere kinderen idealiter een gedeelde zorg en een gedeelde tijd betekent, ervaren ooit-gescheiden beroepsactieve vrouwen én mannen met jonge kinderen uit hun ontbonden huwelijk in een co-ouderschapsregeling wel nog steeds meer gezin-naar werk conflict, ook wanneer gebruik wordt gemaakt van externe hulp voor kinderopvang en voor huishoudelijke taken. Deze bevinding werpert hypothese 2b volledig. Hypothese 3a, die verwijst naar de stress-bufferende werking van externe hulp voor huishoudelijke taken en voor kinderopvang kan tevens enkel gedeeltelijk worden bevestigd. Dat hulp van buitenaf slechts deels helpt om om te gaan met werk-gezin conflict blijkt ook uit het feit dat ooit-gescheiden beroepsactieve moeders die aangeven een beroep te doen op kinderopvang nog steeds meer combinatiedruk ervaren dan wie dit niet doet. Ten slotte blijkt in overeenstemming met hypothese 3b dat minder werkuren gepaard gaan met lagere niveaus van werk-naar-gezin conflict, maar dit geldt enkel voor vrouwen. Mannen die halftijds

TABEL 2. Werk-naar-gezin en gezin-naar-werk conflict bij ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen (regressiecoëfficiënten uit lineaire regressieanalyses)

Model 1	Mannen						Vrouwen					
	werk-naar-gezin			gezin-naar-werk			werk-naar-gezin			gezin-naar-werk		
	B	se		B	se		B	se		B	se	
Constante	3,359	0,187	***	1,452	0,077	***	4,442	0,195	***	1,668	0,103	***
Inwonende partner	0,036	0,199		-0,248	0,081	**	-0,450	0,190	*	-0,259	0,100	*
Leeftijd (ref.: 50-60 jaar)												
24-39 jaar	0,937	0,292	***	0,366	0,120	**	0,527	0,303		0,048	0,160	
40-49 jaar	0,584	0,197	**	0,119	0,081		0,120	0,218		0,177	0,115	
Kinderen (ref.: geen kinderen ≤ 12 jaar uit ontbonden huwelijk)												
inwonende kinderen ≤ 12 jaar in gedeeld verblijf	-0,269	0,327		0,310	0,134	*	-0,062	0,266		0,420	0,141	**
kinderen ≤ 2 jaar enkel inwonend bij respondent	-0,888	0,795		-0,174	0,326		-0,082	0,430		0,532	0,227	*
kinderen ≤ 12 jaar niet inwonend bij respondent	-0,013	0,288		-0,012	0,118		-1,200	0,973		1,149	0,513	*
inwonende kinderen ≤ 2 jaar met nieuwe partner	-0,106	0,230		0,159	0,095		-0,130	0,278		0,417	0,146	**
inwonende stiefkinderen ≤ 12 jaar	-0,265	0,305		-0,144	0,125		-0,953	0,528		-0,087	0,279	
Model 2 ^a												
Constante	2,796	0,296	***	1,267	0,121	***	4,414	0,323	***	1,846	0,171	***
Inwonende partner	-0,041	0,214		-0,226	0,088	**	-0,334	0,209		-0,198	0,111	
Leeftijd (ref.: 50-60 jaar)												
24-39 jaar	1,193	0,315	***	0,420	0,129	***	0,285	0,327		-0,159	0,173	
40-49 jaar	0,710	0,214	***	0,150	0,088		0,012	0,230		0,104	0,122	
Kinderen (ref.: geen kinderen ≤ 12 jaar uit ontbonden huwelijk)												
inwonende kinderen ≤ 12 jaar in gedeeld verblijf	-0,178	0,334		0,287	0,137	*	-0,253	0,271		0,277	0,144	*
kinderen ≤ 12 jaar enkel inwonend bij respondent	-0,668	0,802		-0,162	0,330		-0,154	0,430		0,418	0,228	
kinderen ≤ 12 jaar niet inwonend bij respondent	0,056	0,290		0,001	0,119		-1,191	0,968		1,166	0,513	*
inwonende kinderen ≤ 12 jaar met nieuwe partner	0,084	0,291		0,150	0,120		-0,534	0,343		0,118	0,182	
inwonende stiefkinderen ≤ 12 jaar	-0,077	0,314		-0,124	0,129		-1,004	0,529		-0,171	0,280	
Werkregime (ref.: voltijds werkend)												
Deeltijds	-0,609	0,468		0,066	0,192		0,239	0,222		0,194	0,118	
Halftijds	-0,187	0,577		0,722	0,237	**	-0,635	0,227	**	-0,087	0,120	
Externe hulp voor huishoudelijke taken												
Externe hulp voor kinderopvang (indien jonge kinderen)	0,231	0,189		0,107	0,078		0,118	0,188		-0,040	0,100	
Externe hulp voor kinderopvang (indien jonge kinderen)	-0,418	0,314		-0,005	0,129		0,583	0,358		0,532	0,190	**

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

^a Model 2 controleert voor huishoudinkomen, tijd in huidige gezinsvorm en supervisie.

Bron: SVI, 2010.

werken rapporteren zelfs meer, eerder dan minder, gezin-naar-werk conflict. Hypothese 3b kan bijgevolg slechts gedeeltelijk worden bevestigd. Interactietermen tussen werkregime en het al dan niet hebben van een inwonende partner bleken niet significant.

4. Discussie

De toename in het aantal echtscheidingen in Westerse samenlevingen heeft geleid tot een sterke groei van het aantal alleenstaande ouders en diverse andere nieuwe gezinstypes. Voor mannen en vrouwen op beroepsactieve leeftijd in deze nieuwe gezinnen is het een extra uitdaging om een goede balans te vinden tussen werkvereisten enerzijds en (nieuwe) gezinstaken anderzijds. Het in toom houden van de combinatiestress is van belang, voor het individu, maar ook voor het gezin, de arbeidsmarkt, en de bredere maatschappij. Werk-gezin conflict hangt immers samen met een lager welbevinden en een zwakkere gezondheid (Baxter & Alexander, 2008), maar leidt tevens tot meer stress en een verminderde betrokkenheid op het werk (met een verhoogde kans op fouten en een toenemend absentisme), alsook binnen het gezin (met een verhoogde kans op een relatie-ontbinding) (Greenhaus, Parasuraman & Collins, 2001; Bellavia & Frone, 2005; Symoens & Bracke, 2007). Een verhoogde maatschappelijke kost is dan ook inherent aan de toename van de combinatiedruk in onze maatschappij: letterlijk vanwege de verhoogde gezondheidszorgkosten, maar ook omdat het een druk legt op de leefbaarheid van de maatschappij en het gemeenschapsleven, waarvoor begrip en tijd maken voor elkaar essentieel is.

Eerder onderzoek was voornamelijk gericht op moeders, en specifiek op alleenstaande moeders. In dit onderzoek werd het werk-gezin conflict belicht bij vrouwen en mannen in verschillende gezinsvormen na een echtscheiding. Centraal stond de vraag in welke mate niet herpartnerde en herpartnerde ooit-gescheiden beroepsactieve mannen en vrouwen geconfronteerd worden met conflicterende werk- en gezinsvereisten, en welke factoren deze combinatiedruk kunnen versterken of temperen. Een specifieke focus lag op verschillen tussen mannen en vrouwen aangezien werd verwacht dat klassieke rolpatronen niet langer standhouden in deze niet-traditionele gezinnen.

Een eerste bevinding was dat meer problemen van werk-naar-gezin conflict werden gemeld dan problemen van gezin-naar-werk conflict, door zowel mannen als vrouwen en ongeacht of men een nieuwe inwonende partner heeft of niet. Dit is in overeenstemming met recent onderzoek dat aantoonde dat ook vrouwen veel, of zelfs evenveel belang hechten aan hun werkrol (Cinamon & Rich, 2002; Mencken & Winfield, 2000). Toch is het mogelijk dat het gezin-naar-werk conflict even vaak en als even stressvol ervaren wordt, maar dat het tegelijkertijd als meer 'natuurlijk' gezien wordt, voornamelijk door vrouwen, waardoor problemen van gezin-naar-werk conflict ook minder gerapporteerd worden (Cinamon & Rich, 2002).

In tegenstelling tot de verwachting, lijken traditionele genderrolpatronen te volharden, ook na een echtscheiding. Zo blijkt dat vrouwen de belangrijkste zorgverleners blijven in het gezin, aangezien zij geneigd zijn gezinsgerelateerde taken van mannen over te nemen, in ruil voor financiële zekerheid en een verminderde werkstress. Dat leiden we af uit het feit dat het hebben van een nieuwe inwonende partner voor ooit-gescheiden mannen samen gaat met minder gezin-naar-werk conflict en voor ooit-gescheiden vrouwen tevens met minder werk-naar-gezin conflict. Gescheiden vrouwen met een nieuwe partner stellen het doorgaans immers financieel

beter en kunnen zich vaker (deeltijds) van de arbeidsmarkt terugtrekken. Ooit-gescheiden alleenwonenden, maar voornamelijk alleenstaande ouders blijven vaker voltijds werken vanuit een economische noodzaak. Zij kunnen hun tewerkstelling immers niet verdelen met een partner. Daarnaast blijkt ook dat – in lijn met klassieke genderrollen – de aanwezigheid van jonge kinderen doorgaans sterker gepaard gaat met een gezin-naar-werk conflict voor ooit-gescheiden vrouwen dan voor ooit-gescheiden mannen. Interessant is dat genderrolspecialisatie, ook tussen ex-koppels na een echtscheiding, lijkt voort te bestaan. Immers: hoewel te verwachten is dat een gedeeld verblijf van de kinderen leidt tot enige mate van persoonlijke tijd voor elk van beide ouders, toonden de resultaten aan dat ooit-gescheiden beroepsactieve vrouwen die jonge kinderen in een gedeelde verblijfsregeling hebben, in dezelfde mate gezin-naar-werk conflict rapporteren als vrouwen die jonge kinderen voltijds inwonend hebben. Dit is een interessante bevinding omdat het aangeeft dat voor ooit-gescheiden beroepsactieve moeders een gedeeld verblijf niet per definitie een stap voorwaarts is in termen van het indijken van het werk-gezin conflict. Het feit dat de ex-partner ook deels instaat voor de kinderen zorgt niet voor een daadwerkelijke afname van de ervaren zorglast bij moeders. Ook in hun ‘kind-vrije tijd’ lijken zij bezig te blijven met hun kinderen. Het feit dat het hebben van inwonende jonge stiefkinderen niet gepaard gaat met meer gezin-naar-werk conflict voor vrouwen, en het feit dat gescheiden mannen enkel meer gezin-naar-werk conflict rapporteren voor jonge kinderen uit het ontbonden huwelijk die zij in gedeeld verblijf hebben, kan erop wijzen dat de biologische ouders, en in eerste instantie de biologische moeder, de belangrijkste zorgverleners blijven voor jonge kinderen in nieuwsamengestelde gezinnen.

Halftijds werken en het gebruik van externe (betaalde en/of niet-betaalde) hulp voor huishoudelijke taken en/of voor kinderopvang tenslotte, blijken goede strategieën te zijn voor het omgaan met combinatiedruk tussen werk en gezin na een echtscheiding. Toch werden ook hier interessante nuances gevonden. Zo blijkt het gebruik van externe hulp voor huishoudelijke taken of voor kinderopvang slechts gedeeltelijk soelaas te brengen voor de combinatiedruk die gescheiden beroepsactieve ouders met inwonende jonge kinderen uit het ontbonden huwelijk ervaren, althans voor hen met jonge kinderen in een gedeeld verblijf. Dit kan erop wijzen dat deze kinderen vaak extra niet-tastbare zorg en aandacht behoeven waaraan externe hulp niet tegemoet kan komen, dat ouders zich vaker zorgen maken over deze kinderen, en/of dat een gedeeld verblijf zorgt voor extra stress, los van de loutere zorg voor de kinderen. Een gedeeld verblijf brengt immers extra regels en organisatie binnen het gezin met zich mee, en het impliceert een aanhoudend contact met de ex-partner. Beide kunnen een belangrijke bron van stress zijn.

De resultaten op basis van de SIV-data hebben ook beperkingen. Vooreerst betreft het een cross-sectionele studie. Hierdoor geeft deze survey geen inzicht in de directe *effecten* of veranderingen in werk-gezin conflict ten gevolge van het vinden van een nieuwe partner of ten gevolge van het hanteren van bepaalde copingstrategieën. Longitudinaal onderzoek zou hierin meer inzicht kunnen brengen, alsook in eventuele veranderingen in genderrollen en genderrolopvattingen doorheen de levensloop. Ten tweede houdt het gebruik van survey-data in dat ‘worst cases’ met betrekking tot de combinatiedruk van gezin en arbeid dreigen te ontbreken: degenen die het te druk hebben, nemen immers niet gemakkelijk deel aan onderzoek (Vercruyssen, Roose & Van De Putte, 2011). Daarenboven is het mogelijk dat een aanzienlijk deel van de mensen die niet actief is op de arbeidsmarkt – en als zodanig niet geselecteerd werd in onze onderzoeksgroep – zich uit de arbeidsmarkt terugtrok net om de combinatiestress in te dijen of te vermijden. Beide mechanismen kunnen leiden tot een algehele onderschatting van het werk-gezin conflict.

Onderzoek op basis van gegevens die peilen naar de motivaties voor het niet-deelnemen aan survey-onderzoek kan hier meer licht op werpen. Ten derde dienen we ook te erkennen dat de operationalisering van het werk-gezin conflict voor verbetering vatbaar is. Om praktische redenen (inperken tijdsduur interviews) werd geopteerd om de combinatiestress met een beperkt aantal items te meten in de SiV-survey. Dit naar analogie met de operationalisering binnen het ISSP (2002). Positief is dat de vier opgenomen items een onderscheid maken tussen het werk-naar-gezin conflict en het gezin-naar-werk conflict, zoals naar voor geschoven door onder andere Duxbury & Higgins (2003) en Frone, Russel & Cooper (1992), en dat ze ook naar de twee voornaamste bronnen van werk-gezin conflict peilen ('time-based conflict' en 'strain-based conflict'). Desondanks zou een meer uitvoerige schaal, bestaande uit meerdere items, en een schaal die ook 'behavior-based conflict' meet, de inzichten kunnen helpen verscherpen (Kossek & Ozeki, 1998; Carlson et al., 2000). Ten vierde zou verdere studie meer licht moeten werpen op de vraag in hoeverre de ervaring van een werk-gezin conflict in gezinnen met verblijfscoouderschap verschilt tussen ouders die voor een dergelijke regeling zelf kiezen en zij die dit opgelegd kregen bij een echtscheiding, een mogelijkheid sinds de wetswijziging van 2006. Het is mogelijk dat deze gezinnen fundamenteel verschillen, onder andere in de kwaliteit van de relatie tussen beide ouders (ex-partners) en de afstand tussen beider nieuwe woningen. Beide kunnen immers een belangrijke impact hebben op het gezin-werk conflict, die eerder situatie- dan kindgebonden is. Tenslotte was deze studie in hoofdzaak gericht op gezinskenmerken en gezinsgerelateerde copingstrategieën. We erkennen dat deze niet het hele verhaal omvatten. Zo geeft eerder onderzoek inzicht in arbeidsgerelateerde factoren, zoals bijvoorbeeld het stress-verhogende effect van monotoon werk, het ervaren van weinig ondersteuning van de werkgever, een hoge werklast en veranderende arbeidsroosters, of omgekeerd in het belang van flexibiliteit en planning om stress en conflict te verminderen (Allen, 2001; Frone & Yardley, 1996; Michel et al., 2011; Voydanoff, 1988; White et al., 2003). Tevens werden positieve vormen van werk-gezin interferentie – zoals creatief denken en handelen teneinde oplossingen te vinden voor de eisen die gesteld worden door zowel de familie als het werk – achterwege gelaten (Barnett & Hyde, 2001; Greenhaus & Powell, 2006; Keene & Quadagno, 2004). Meer inzicht in de werk-gezin balans zou het verhaal over de combinatie van werk en gezin in gezinnen na een echtscheiding evenwel kunnen helpen uitbalanceren.

5. Aandachtspunten voor het beleid

Zowel mannen als vrouwen in nieuwe gezinnen na een (echt)scheiding zijn vatbaar voor stress vanwege verschillende veranderingen die plaatsvinden op zowel persoonlijk, gezins- als werkvlak. Dit geldt niet enkel voor alleenstaanden en alleenstaande ouders, maar ook voor wie met een nieuwe partner gaat samenwonen na een (echt)scheiding. Uit eerder onderzoek blijkt immers dat tweede en derde huwelijken minder stabiel zijn dan eerste huwelijken (Corijn, 2012). Wellicht is dat nog meer het geval voor nieuwe ongehuwde samenwoonrelaties. De kans op een ontbinding van een ongehuwde samenwoonrelatie is immers groter dan de kans op een ontbinding van een huwelijk, zo blijkt (zie Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013 in deze SVR-studie). Dit gegeven, gecombineerd met het feit dat de belangrijkste conflictthema's in nieuwe partnerrelaties de opvoeding van de kinderen en de verdeling van huishoudelijke taken zijn (Symoens, 2012), maakt dat verbetering nodig is teneinde de vicieuze cirkel te doorbreken. Het stimuleren van relatie-, gezins- en opvoedingsondersteuning kan helpen, onder andere met het

oog op het bijsturen en beter op elkaar afstemmen van verwachtingen tussen partners, en door het meehelpen zoeken naar werkbare patronen in deze nieuwe gezinnen.

Verder komt uit de analyses naar voor dat kinderopvang voor een belangrijk deel het gezin-naar-werk conflict kan helpen verminderen. Toch is externe kinderopvang hiertoe niet volledig in staat, zo blijkt voor ouders met jonge kinderen met een gedeelde verblijfsregeling. Er is nood aan meer inzicht in de aard van de specifieke problemen die deze gezinnen ervaren én in de strategieën die volgens deze ouders zelf effectief en efficiënt lijken te zijn. Met het oog daarop is het organiseren van focusgroepen de meest efficiënte onderzoeksmethode, aangezien deze met een minimum aan tijd en kosten een maximum aan inzichten kunnen blootleggen (Mortelmans, 2007). Ons inziens is er wellicht nood aan meer, en vooral aan meer flexibele systemen van kinderopvang, die week om week kunnen wisselen, of waar ook ouders met een acute zorgvraag een beroep op kunnen doen (voor korte of lange termijn). Dit is voornamelijk van belang voor alleenstaande ouders die niet (steeds) een beroep kunnen doen op hulp van familie of vrienden. Een verdere uitbouw van deze voorzieningen kan deze ouders helpen op een gezonde wijze op de arbeidsmarkt actief te blijven. Evenwel mogen deze zorgsystemen geen grote financiële last betekenen. Alleenstaande ouders, voornamelijk moeders, vormen immers een belangrijke risicogroep voor armoede (Fokkema, 2001; Holden & Smock, 1991).

Daarnaast blijkt het werk-naar-gezin conflict – althans bij vrouwen – sterk gereduceerd te kunnen worden door (tijdelijk) halftijds te werken. De verdere uitbouw en bescherming van systemen als zorgverlof, ouderschapsverlof en loopbaanonderbreking in verschillende sectoren van de arbeidsmarkt zou een belangrijke prioriteit moeten zijn, omdat het werk-naar-gezin conflict een belangrijke last legt, zowel op het individu als op het gezin en op de maatschappij. Bovendien worden problemen van het werk-naar-gezin conflict ook door mannen als problematisch ervaren. Het feit dat zij evenwel maar zelden gebruik maken van deeltijds werk of alerhande verlofsystemen, toont aan dat hier nog ruimte voor verbetering is, zeker met het oog op het toenemende aantal vadergezinnen, vaders in co-ouderschap en nieuwsamengestelde gezinnen. Het (tijdelijk) inperken van de werkuren staat nog te vaak de uitbouw van een carrière in de weg. In deze optiek zou misschien gedacht kunnen worden aan verplicht ouderschapsverlof, ook voor mannen. Dat mannen hun zorgrollen meer opnemen is bovendien ook een belangrijke voorwaarde voor vrouwen met het oog op hun arbeidsparticipatie en hun doorstroom naar hogere/zwaardere functies. Het verder dichten van de genderkloof binnen het gezin kan immers pas feit worden als daartoe ook inspanningen worden gedaan op maatschappelijk vlak (zie ook Cooke, 2006).

Bibliografie

- Allen, T.D. (2001). Family-supportive work environments: The role of organizational perceptions. *Journal of Vocational Behavior*, 58(3), 414-435.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Audenaert, V. (2006). *Besluitvorming bij jonge ouders inzake de combinatie arbeid en gezin. II. Analyse, resultaten en beleidsaanbevelingen (EQUAL-project)*, Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies: CBGS-Werkdocument 1.
- Barnett, R. C., & J.S. Hyde (2001), Women, men, work, and family: An expansionist theory. *Academician Psychologist*, 56(10), 781-796.

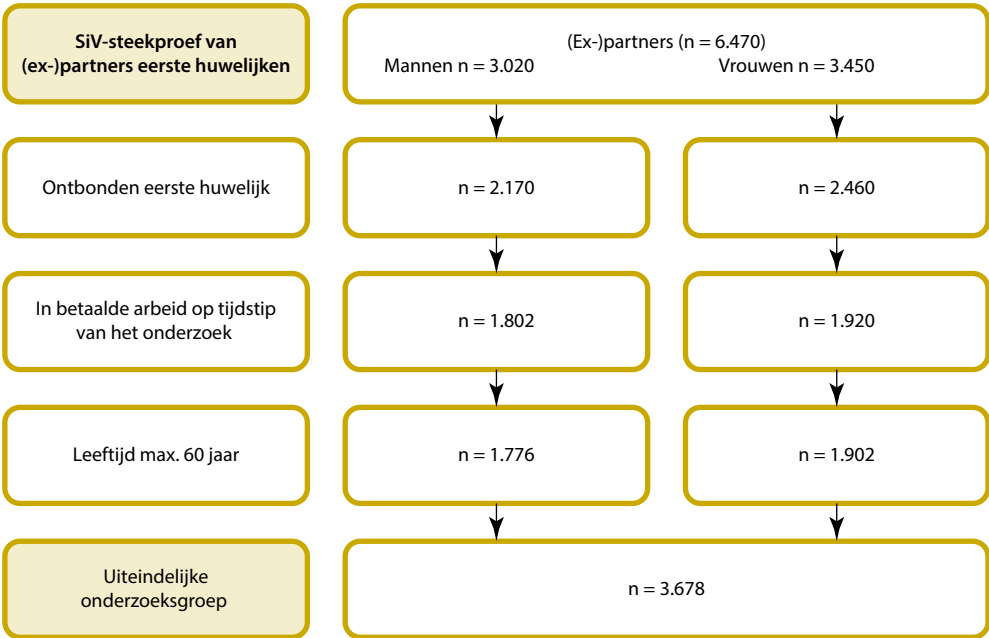
- Barnett, R.C. (1994). Home-to-work spillover revisited: A study of full-time employed women in dual-earner couples. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 647-656.
- Baxter, J., & Alexander, M. (2008). Mother's work-to-family strain in single and couple parent families: The role of job characteristics and support. *Australian Journal of Social Issues*, 43(2), 195-214.
- Bellavia, G. M., & Frone, M.R. (2005). Work-Family Conflict. In J. Barling, E.K. Kelloway & M.R. Frone (eds.), *Handbook of Work Stress*. London: Sage Publications.
- Breen, R., & Cooke, L.P. (2005). The persistence of the gendered division of domestic labour. *European Sociological Review*, 21(1), 43-57.
- Bronte-Tinkew, J., Scott, M. E., & Lilja, E. (2010). Single custodial fathers' involvement and parenting: Implications for outcomes in emerging adulthood. *Journal of Marriage and the Family*, 72(5), 1107-1127.
- Buffel, V., Colman, E., & Bracke, P. (2013). Formeel zorg- en medicatiegebruik vanwege psychische problemen: zo verschillend bij alleenstaande ouders? In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 183-210). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work-family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 169-198.
- Callens, M., Van Hoorn, W., & De Jong, A. (2000). Labour force participation of mothers. In J. De Beer & F. Deven (eds.), *Diversity in Family Formation* (pp. 89-113). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, European Studies of Population, 8.
- Carlson, D. S., Kacmar, K. M., & Williams, L.J. (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 56, 249-276.
- Carton, A. (2003). Gezocht m/v voor gezin en arbeid. Vlamingen en hun opvattingen over de combinatie gezin en arbeid. In *Vlaanderen gepeild!* (pp. 311-344). Brussel: Administratie Planning en Statistiek.
- Ciabattari, T. (2007). Single Mothers, Social Capital, and Work-family Conflict. *Journal of Family Issues*, 28(1), 34-60.
- Cinamon, R. G., & Rich, Y. (2002). Gender differences in the importance of work and family roles: Implication for work-family conflict. *Sex Roles*, 47(11/12), 531-541.
- Cohen, O., & Savaya, R. (2000). Help wanted and help received by Israeli divorced custodial fathers. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(7), 1440-1456.
- Coleman, M., Ganong, L., & Fine, M. (2000). Reinvestigating remarriage: Another decade of progress. *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), 1288-1307.
- Cooke, L.P. (2006). 'Doing' Gender in Context: Household Bargaining and Risk of Divorce in Germany and the United States. *American Journal of Sociology*, 112(2), 442-472.
- Corijn, M. (2012). *Sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk in het Vlaamse Gewest (1970-2010). Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.
- Courtenay, W.H. (2000). Constructions of masculinity and their influence on men's well-being: A theory of gender and health. *Social Science and Medicine*, 50, 1385-1401.
- Dreman, S., & Aldor, R. (1994). A comparative study of custodial mothers and fathers in the stabilization phase of the divorce process. *Journal of Divorce and Remarriage*, 21(3-4), 59-79.
- Duncan, S., Edwards, R., Reynolds, T., & Alldred, P. (2003). Motherhood, paid work and partnering: values and theories. *Work Employment and Society*, 17(2), 309-330.
- Duxbury, L., & C. Higgins (2003). *Work-Life Conflict in Canada in the New Millenium: A Status Report*. Final Report for the Healthy Communities Division, Health Canada.
- Ebery, L. T., Casper, W. J., Lockwood, A., Bordeaux, C., & Brinley, A. (2005). Work and family research in IO/OB: Content analysis and review of the literature (1980-2002). *Journal of Vocational Behavior*, 66, 124-197.
- Elvin-Nowak, Y. (1999). The meaning of guilt: A phenomenological description of employed mothers' experiences of guilt. *Scandinavian Journal of Psychology*, 40(1), 73-83.
- Fenstermaker, B.S. (1985). Beyond Separate Spheres: Feminism and Family Research. *Journal of Marriage and the Family*, 52(4), 866-884.
- Fokkema, T. (2001). Forse inkomensdaling van vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30(1), 5-29.

- Frone, M. R., & Yardley, J.K. (1996). Workplace family-supportive programmes: Predictors of employed parents' importance ratings. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, 351-366.
- Frone, M. R., Russel, M., & Cooper, M.L. (1992). Prevalence of work family conflict – Are work and family boundaries asymmetrically permeable? *Journal of Organisational Behavior*, 13(7), 723-729.
- Frye, N. K., & Breauch, J.A. (2004). Family-friendly policies, supervisor support, work-family conflict, family-work conflict, and satisfaction: A test of a conceptual model. *Journal of Business and Psychology*, 19(2), 197-220.
- Fuwa, M. (2004). Macro-level gender inequality and the division of household labor in 22 countries. *American Sociological Review*, 69(6), 751-767.
- Gönas, L. (2006). Gendered divisions of Work: A Multilevel Approach. In L.Gönas & J.C. Karlsson, *Gender segregation: Divisions of Work in Post-Industrial Welfare-States*. Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Goode, W.J. (1960). A Theory of Role Strain. *American Sociological Review*, 25(4), 483-496.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N.J. (1985). Sources of conflict between work and family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76-88.
- Greenhaus, J. H., & Powell, G.N. (2006). When work and family are allies: A theory of work-family enrichment. *Academy of Management Review*, 31(1), 72-92.
- Greenhaus, J. H., Parasuraman, S., & Collins, K.M. (2001). Career involvement and family involvement as moderators of relationships between work-family conflict and withdrawal from a profession. *Journal of Occupational Health Psychology*, 6, 91-100.
- Greenstein, T.N. (2000). Economic dependence, gender, and the division of labor in the home: A replication and extension. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 322-335.
- Guendouzi, J. (2006). The guilt thing: Balancing domestic and professional roles. *Journal of Marriage and the Family*, 68(4), 901-909.
- Guest, D.E. (2002). Perspectives on the Study of Work-life Balance. *Social Science Information*, 41(2), 255-279.
- Haagenars, A., de Vos, K., & Zaidi, M.A. (1994). *Poverty statistics in the late 1980s: Research based on micro-data*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Higgins, C., L. Duxbury & K.L. Johnson (2000). Part-time Work for Women: Does it really help Balancing Work and Family? *Human Resource Management*, 39(1), 17-32.
- Hochschild, A. (1989). *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. London: Piatkus Ltd.
- Holden, K. C., & Smock P.J. (1991). The economic costs of marital dissolution: Why do women bear a disproportionate cost? *Annual Review of Sociology*, 17, 51-78.
- Inglehart, R., & Baker, W.E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19-51.
- Kahn, R. L., Wolfe, D. M., Quinn, R. P., Snoek, J. D., & Rosenthal, R.A. (1964). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. New York: John Wiley
- Keene, J. R., & Quadagno, J. (2004). Predictors of perceived Work-family balance: Gender difference or gender similarity? *Sociological Perspectives*, 47(1), 1-23.
- Kossek, E. E., & Ozeki, C. (1998). Work-family conflict, policies, and the job-life satisfaction relationship: A review and directions for organisational behavior-human resources research. *Journal of Applied Psychology*, 83, 139-149.
- Lambrechts, E., De Haes, V., & Pauwels, K. (2003). De verdeling van de huishoudelijke taken en de soort tewerkstelling. *OVER.WERK Tijdschrift van het Steunpunt WAV*, 1(2), 208-212.
- Leitner, A., & A. Wobrowski (2006). Welfare states and work-life balance: Can good practices be transferred from the Nordic countries to conservative welfare states? *European Societies*, 8(2), 295-318.
- Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (2004). Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe : An Update, *Demographic Research*, 3(3), 45-86.
- Lewis, S. (1992). Work and families in the United Kingdom. In S. Zedeck (ed.), *Work, Families, and Organizations*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Major, B. (1993). Gender, entitlement, and the distribution of family labor. *Journal of Social Issues*, 49, 141-159.
- Marcussen, K. (2005). Explaining differences in mental health between married and cohabiting individuals. *Social Psychology Quarterly*, 68(3), 239-257.

- Marks, S. R., & MacDermid, S.M. (1996). Multiple roles and the self: A theory of role balance. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2), 417-432.
- Martens, I. (2007). Het verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling. In P. Senaeeve, F. Swennen & G. Verschelden (red.), *Verblijfsco-ouderschap. Uitvoering en sanctionering van verblijfs- en omgangsregelingen. Adoptie door personen van hetzelfde geslacht* (pp. 3-38). Antwerpen – Oxford: Intersentia.
- McElwain, A. K., Korabik, K., & Rosin, H.M. (2005). An examination of gender differences in work-family conflict. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 37(4), 283-298.
- McInnes, J. (2006). Work-Life Balance in Europe: A Response to the Baby bust or Reward for the Baby boomers? *European Societies*, 8(2), 223-250.
- McManus, K., Korabik, K., Rosin, H. M., & Kelloway, E.K. (2002). Employed mothers and the work-family interface: Does family structure matter? *Human Relations*, 55(1), 1295-1324.
- Mencken, F. C., & Winfield, L. (2000). Job search and sex segregation: Does sex of social contact matter? *Sex Roles*, 42, 847-864.
- Mennino, S. F., B.A. Rubin & A. Brayfield (2005), Home-to-job and job-to-home spillover: The impact of Company Policies and Workplace Culture. *The Sociological Quarterly*, 46, 107-135.
- Mesmer-Magnus, J. R., & Viswesvaran, C. (2005). Convergence between measures of work-to-family and family-to-work conflict: A meta-analytic examination. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 215-232.
- Meyer, D. R., & Grasky, S. (1993). Custodial fathers – Myths, realities, and child-support policy. *Journal of Marriage and the Family*, 55(1), 73-89.
- Michel, J. S., Kotrba, L. M., Mitchelson, J. K., Clark, M. A., & Baltes, B.B. (2011). Antecedents of work-family conflict: A meta-analytic review. *Journal of Organizational Behavior*, 32, 689-725.
- Mirowsky, J. (1999). Analyzing Associations between Mental Health and Social Circumstance. *Handbook of Sociology and Social Research, Part II*, 105-123.
- Mortelmans, D. (2007). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven: Acco.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer C. (red.), (2011). *Scheiding in Vlaanderen*, Leuven: Acco.
- Oshagbemi, T. (2003). Personal correlates of job satisfaction: Empirical evidence from UK universities. *International Journal of Social Economics*, 30 (11/12), 1210-1232.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Pearlin, L. I, Menaghan, E. G., Lieberman, M. A., & Mullan, J.T. (1981). The Stress Process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22(4), 337-356.
- Robie, C., Ryan, A. M., Schmieder, R. A., Parra, L. F., & Smith, P.C. (1998). The relation between job level and job satisfaction. *Group and Organization Management*, 23(4), 470-495.
- Rosenthal, C.J. (1985). Kinkeeping in the familial division of labor. *Journal of Marriage and the Family*, 47(4), 965-974.
- Ross, C.E. (1991). Marriage and the sense of control. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4), 831-838.
- Sayer, L. (2005), Gender, Time and Inequality: Trends in Women's and Men's Paid Work, Unpaid Work and Free Time. *Social Forces*, 84(1), 285-303.
- Shapiro, D. N., & Stewart, A.J. (2011). Parenting stress, perceived child regard, and depressive symptoms among stepmothers and biological mothers. *Family Relations*, 60(5), 533-544.
- SiV-Trefpunt Zelfhulp (2013). Verslag van de workshop "Gedeeld ouderschap na scheiding", Leuven, 20 maart 2013, <http://soc.kuleuven.be/web/files/6/30/Verslag%20workshop%20SiV-Trefpunt%20Zelfhulp.pdf> (geraadpleegd 08/06/2013).
- Sodermans, A., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In Mortelmans D., Pasteels I., Bracke P., Matthijs K., Van Bavel J., Van Peer C. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-151). Leuven: Acco.
- Symoens, S., & Bracke, P. (2007). Balanceren op de scheidingslijn tussen werk en gezin. Werk-gezin conflict en tevredenheid in Vlaanderen en andere Westerse landen. In J. Pickery (red.), *Vlaanderen gepeild! 2007* (pp. 262-297). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

- Symoens, S., & Bracke, P. (2012). Echtscheiding, conflict en mentale gezondheid: Hoe conflict met de ex- en nieuwe partner gerelateerd is aan welzijn na scheiding. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2(1), 1-19.
- Thomas, L. T., & Ganster, D.C. (1995). Impact of family-supportive work variables on work-family conflict and strain – A control Perspective. *Journal of Applied Psychology*, 80(1), 6-15.
- Thompson, C.A. (1999). When work-family benefits are not enough: The influence of work-family culture on benefit utilization, organizational attachment, and work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 54(3), 392-415.
- Vanassche, S., Sodermans, A., & Matthijs, K. (2013). Post-divorce custody arrangements and binuclear family structures of Flemish adolescents. *Demographic Research*, 28, 421-432.
- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 73-108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2013). Arbeidstrajecten van vrouwen in de periode rond hun (echt)scheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 137-156). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Van der Lippe, T. (2007). Dutch workers and time pressure: household and workplace characteristics. *Work Employment and Society*, 21(4), 693-711.
- van der Lippe, T., Jager, A., & Kops, Y. (2006). Combination Pressure. The paid Work-Family Balance of Men and Women in European Countries. *Acta Sociologica*, 49(3), 303-319.
- Van Dongen, W. (2004). Actualisering van het combinatiemodel: de tijdsverdeling van mannen en vrouwen in Vlaanderen, *Bijdragen onderzoek – Arbeid en Gezin*, 19 maart 2004, <http://aps.vlaanderen.be/cbgs/content/62.html> (geraadpleegd op 10/03/2013).
- Van Dongen, W., Beck, M., & Vanhaute, E. (2001). *Beroepsleven en gezinsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartstaat?* Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Van Lenning A., & Willemsen, T.M. (2001). 'Minder van-zelfsprekend maar nog steeds gewoon, Sekse verschillen in taakverdeling bij moderne gezinnen'. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 3, 5-19.
- Vercruyssen, A., Roose, H., & Van de Putte, B. (2011). Underestimating busyness: Indicators of nonresponse bias due to work-family conflict and time pressure. *Social Science Research*, 40, 1691-1701.
- Voydanoff P. (1988), Work role characteristics, family structure demands, and work/family conflict. *Journal of Marriage and the Family*, 50(3), 749-761.
- West, C., & Zimmerman, D.H. (1987). Doing Gender. *Gender and Society*, 1, 125-151.
- White, M., Hill, S., McGovern, P., Mills, C., & Smeaton, D., (2003), 'High-performance' management practice, working hours and work-life balance. *Britisch Journal of Industrial Realitions*, 41(2), 175-195.
- Zartler, U. (2012). The nuclear family as an ideal. A view on constructing divorce and post-divorce families. *Zeitschrift fur Familienforschung*, 24(1), 67-84.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Formeel zorg- en medicatiegebruik vanwege psychische problemen: zo verschillend bij alleenstaande ouders?

Veerle Buffel, Elien Colman & Piet Bracke

Inleiding

Echtscheiding is een ingrijpende gezinstransitie en draagt bij tot de toenemende diversificatie van gezinstypes (Corijn, 2011; Lesthaeghe & Neels, 2002). Eenoudergezinnen na een scheiding vormen één van deze nieuwere gezinsvormen die toenemen aan belang. In Vlaanderen zou in 2004 al volgens een maximumschatting bijna 24% van de 0- tot 17-jarige kinderen een echtscheiding of samenwoonontbinding van de ouders hebben meegemaakt (Lodewijckx, 2005). Meer dan de helft van de kinderen woont na een ouderlijke echtscheiding doorgaans bij de moeder en slechts 1 op de 10 woont doorgaans bij de vader (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011). Ook verblijfsco-ouderschap, waarbij kinderen beurtelings bij de moeder en de vader verblijven, zit sterk in de lift, waardoor ook het aantal ouders dat – op zijn minst deeltijds – alleen instaat voor de zorg van de kinderen, toeneemt.

Alleenstaande ouders vormen een belangrijke risicogroep inzake mentale gezondheid; vooral alleenstaande moeders uiten vaker klachten van angst en depressiviteit (Afifi, Cox & Enns, 2006; Cairney et al., 2006; Crosier, Butterworth & Rodgers, 2007; Hope, Powers & Rodgers, 1999; Wade & Cairney, 2000). Dit is hoofdzakelijk te wijten aan een moeilijker financiële situatie (Barrett & Turner, 2005; Benzeval, 1998) en aan een gebrek aan sociale steun (Cairney et al., 2003; Crosier et al., 2007). Aangezien financiële draagkracht en sociale steun tezelfdertijd ook het professionele zorg- en het medicatiegebruik beïnvloeden, vragen we ons in dit hoofdstuk af hoe de minder goede psychische gezondheid van alleenstaande ouders zich vertaalt in hun zorg- en psychofarmacagebruik (Burstrom, 2002; Kouzis & Eaton, 1998; Ten Have et al., 2002; Westin & Westerling, 2006). Met psychofarmaca worden geneesmiddelen bedoeld die inwerken op het psychische welbevinden, zoals onder meer antidepressiva, kalmeringsmiddelen en psychostimulantia.

Onderzoek naar het zorg- en medicatiegebruik van alleenstaande ouders is schaars. Dit geldt des te meer voor alleenstaande vaders (Neises & Grüneberg, 2005). Deze vaders vormen een minderheid, waardoor de meeste studies zich (vaak genoodzaakt) beperken tot alleenstaande moeders (Afifi et al., 2006; Brown & Moran, 1997; Cairney & Wade, 2002; Cairney et al., 2003, 2004, 2006; Crosier et al., 2007; Hope et al., 1999; Targosz et al., 2003; Wang, 2004). Algemeen

wijzen de resultaten op een hoger gebruik van het formele hulpverleningsaanbod door alleenstaande ouders, ongeacht de ernst van hun psychische klachten (Bijl & Ravelli, 2000; Cairney & Wade, 2002; Wang, 2004; Westin & Westerling, 2006).

In dit hoofdstuk trachten we inzicht te verwerven in het professionele zorg- en psychofarmacagebruik van alleenstaande moeders en vaders omwille van psychische klachten in Vlaanderen. Hierbij schenken we bijzondere aandacht aan de rol van informele steun. We maken in deze studie een onderscheid tussen het raadplegen van een huisarts en van gespecialiseerde hulpverleners.

1. Literatuur en onderzoeksvragen

Vooraleerst we een theoretisch kader uitwerken en hypothesen formuleren, geven we een kort overzicht van de situatie in Vlaanderen inzake het raadplegen van professionele hulpverleners omwille van psychische problemen (1.1). Vervolgens gaan we in op de relatie tussen partnerstatus, leeftijd, mentale gezondheidsproblemen en het zorggebruik ervoor. Hierbij hebben we ook aandacht voor de rol die kinderen kunnen spelen in het proces van hulp zoeken van de ouders (1.2). In een derde en vierde paragraaf gaan we na hoe het verschil in professioneel zorg- en psychofarmacagebruik tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders zou kunnen verklaard worden, door onze aandacht te richten op de relatie tussen informele steun (1.3), financiële draagkracht (1.4) en zorg- en psychofarmacagebruik. Tot slot hebben we ook oog voor mogelijke geslachtsverschillen (1.5).

1.1. Het raadplegen van een huisarts en van gespecialiseerde hulpverleners

Huisartsen zijn belangrijke aanspreekpunten voor mensen met psychische klachten. Hun rol kan niet zomaar gereduceerd worden tot deze van ‘gatekeepers’ die patiënten moeten doorverwijzen naar de meest geschikte zorg¹ (Verhaak, Bensing & Brink-Mulinen, 2007). Huisartsen zijn bovendien vaak niet zo geneigd om patiënten door te verwijzen naar gespecialiseerde hulpverleners en behandelen zelf veel van hun patiënten met psychische klachten. De nadruk ligt dan doorgaans op een medicamenteuze behandeling (Boffin, Declercq & Van Casteren, 2012). Binnen het proces van de hulpverlening aan personen met psychische klachten staan huisartsen dus centraal in Vlaanderen, hoewel dit slechts in beperkte mate aan bod komt in hun opleiding (Hermans, De Witte & Dom, 2012).

Een consultatie bij een huisarts wordt beschouwd als een niet-gespecialiseerde, eerstelijnszorgverstrekking aan personen met psychische problemen, naast de gespecialiseerde tweedeelijnszorgverstrekking door een psychiater of psycholoog (Gabilondo et al., 2011). Huisartsen zijn een stuk toegankelijker dan gespecialiseerde hulpverleners (Reynders et al., 2011). Zo is de initiële kostprijs van een consultatie bij een psychiater driemaal zo hoog als bij een huisarts. Ook het remgeld (na terugbetaling van de verzekering) is hoger bij een psychiater (RIZIV, 2010). Consultaties bij psychologen worden niet terugbetaald bij volwassenen (RIZIV, 2012).

¹ Gespecialiseerde hulpverleners (psychiaters en psychologen) kunnen in België ook zonder doorverwijzing van een huisarts worden geraadpleegd.

Daarenboven zou het raadplegen van een huisarts als minder bedreigend en stigmatiserend worden ervaren (Reynders et al., 2011).

1.2. Partnerstatus, kinderen en leeftijd

Alleenstaande ouders worden als een kwetsbare groep beschouwd, omdat ze vaak worden geconfronteerd met een opeenstapeling van sociale, economische en gezondheidsproblemen (Barrett & Turner, 2005; Benzeval, 1998; Cairney et al., 2003; Crosier et al., 2007). Gescheiden personen hebben een grotere behoefte aan hulp omwille van hun groter risico op een minder goede mentale gezondheid (Afifi et al., 2006; Cairney et al., 2006; Colman, Symoens & Bracke, 2011; Crosier et al., 2007; Hope et al., 1999; Wade & Cairney, 2000). Dit geldt in het bijzonder voor de alleenstaande ouders onder hen, maar ook diegenen die reeds samenwonen met een nieuwe partner ervaren iets meer psychische klachten dan gehuwden (Carr & Springer, 2010; Meadows, McLanahan & Brooks-Gunn, 2008; Wade & Cairney, 2000).

Vertrekkende van deze bevindingen verwachten we *een hoger zorg- en psychofarmacagebruik bij alleenstaande ouders, ongeacht de ernst van hun psychische klachten* (hypothese 1a). Gezien de grotere toegankelijkheid van huisartsen, verwachten we daarenboven *dat alleenstaande ouders, ongeacht hun (mentale) gezondheid, vooral vaker huisartsen zullen consulteren* (hypothese 1b). De vraag is hoe deze verschillen in zorg- en psychofarmacagebruik kunnen worden verklaard. In dit hoofdstuk gaan we na of verschillen in de ervaring van informele steun en in de financiële draagkracht tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders hierbij een rol spelen.

Vooreerst bespreken we kort de mogelijke rol van kinderen; hun aanwezigheid in het huishouden kan immers een invloed hebben op het gezondheidsgedrag van de ouders (Bracke et al., 2010; Umberson, 1987). Binnen de literatuur is het nog niet duidelijk of deze invloed leidt tot een toename of tot een afname van het zorggebruik. Aan de ene kant hebben vooral jonge kinderen een negatief 'burden'-effect (lasteffect) op de ouders (Joung, Vandermeer & Mackenbach, 1995; Prigerson, Maciejewski & Rosenheck, 1999). Ze zijn immers nog niet zelfstandig en vergen veel tijd en aandacht van de ouders, waardoor ze als een last kunnen worden ervaren (Premeaux, Adkins & Mossholder, 2007). Wanneer ouders daarnaast ook nog actief zijn op de arbeidsmarkt, kan dit tot stresserende gezinssituaties leiden, zeker wanneer de ouder er alleen voor staat (zie Symoens & Bracke, 2013 in deze SVR-studie). Wanneer ouders na een echtscheiding een transitie maken naar een nieuwsamengesteld gezin, kan de aanwezigheid van stiefkinderen in het huishouden de situatie nog complexer maken (Sodermans et al., 2011). Ouders kampen dan mogelijk met tijdsgebrek (Greenhaus & Beutell, 1985), waardoor ze het vaak moeilijker hebben om aandacht te besteden aan hun persoonlijke problemen en tijd vrij te maken om er professionele hulp voor te raadplegen. Aan de andere kant voelen ouders zich verantwoordelijk voor hun kinderen, wat hen er net kan toe aanzetten om hulp te zoeken voor hun problemen (Bracke et al., 2010). Kinderen kunnen ook (opnieuw) zin geven aan het leven van ouders, zeker na een echtscheiding en wanneer men alleen komt te staan. Vooral oudere kinderen kunnen dan een belangrijke bron van steun vormen. Zij kunnen een luisterend oor zijn voor hun ouders, problemen identificeren en hen stimuleren om professionele hulp te raadplegen.

Mogelijk is er een sterke samenhang tussen de leeftijd van de ouders en het aantal jongere en oudere kinderen. Ouders met jonge kinderen zijn mogelijk zelf ook jonger dan ouders met oudere kinderen. Daarnaast is het ook gekend dat mentale gezondheidsklachten toenemen met de leeftijd (WIV, 2010). Deze toename weerspiegelt zich vervolgens in het zorggebruik (Koopmans & Lamers, 2007). Wanneer we echter het gezondheidszorggebruik bestuderen, gecontroleerd voor de mentale gezondheidsstatus, is de invloed van leeftijd minder eenduidig. Vaak zijn de resultaten betreffende de relatie tussen leeftijd en gezondheidszorggebruik afhankelijk van het leeftijdsbereik van de onderzochte groep. Enkele studies (Kouzis & Eaton, 1998; Shapiro et al., 1984; Vera et al., 1998) wijzen op een negatieve relatie tussen leeftijd en zorggebruik voor mentale gezondheid. Negatievere attitudes en meer stigma onder ouderen tegenover mentale gezondheidszorg kunnen hier mogelijke verklaringen voor zijn (Vera et al., 1998). Andere studies (Alonso, 2004) daarentegen, geven aan dat ouderen meer psychofarmaca gebruiken. Jonge mensen verkiezen eerder professionele therapie boven psychofarmacagebruik (Mojtabai, 2008).

1.3. Informele steun

Informele steun kan worden gedefinieerd als steun vanuit iemands sociale netwerk (Ullman & Filipas, 2001) of als positieve, emotionele ondersteuning van relaties (Umberson et al, 1996). Doorheen de literatuur worden vaak twee dimensies van informele steun onderscheiden. De eerste dimensie verwijst naar structurele kenmerken, die de aanwezigheid van sociale relaties betreft zoals het al dan niet samenleven met anderen (partner, kinderen). Daarnaast is er een functionele dimensie, die duidt op het ervaren van steun en de kwaliteit van de relaties (Gouwy, Christiaens & Bracke, 2008; Ten Have et al., 2002).

Een echtscheiding heeft vaak gevolgen voor het sociale steunnetwerk (Amato, 2000; De Koker, 2007). Niet alleen valt de partner als belangrijkste steunbron weg (Lewis & Rook, 1999), ook de contacten met gemeenschappelijke vrienden en schoonfamilie neigen te verwateren. Zo kunnen alleenstaande ouders gemiddeld genomen op minder informele steun rekenen dan ouders met een partner (De Koker, 2007). Studies geven daarenboven aan dat alleenstaande vaders nog kwetsbaarder zijn. Zij vragen en krijgen nog minder steun dan alleenstaande moeders (Bracke, Christiaens & Wauterickx, 2008; Cohen & Savaya, 2002).

In het onderzoek naar het verband tussen informele steun en professioneel zorggebruik circuleren twee tegenstrijdige hypothesen. Aan de ene kant kunnen informele steun en relaties het zoeken naar professionele hulpverlening aanmoedigen. Zo kunnen familie en vrienden helpen om mentale gezondheidsproblemen te herkennen en elkaar adviseren om professionele hulp te zoeken. Deze hypothese stelt dat formele en informele steun elkaar versterken en complementair zijn (Motel-Klingebiel, Tesh-Roemer & Von Kondratowitz, 2005; Raeymaeckers et al., 2008a, 2008b). Aan de andere kant kan er ook verwezen worden naar het substitutie-effect (Gaskin, Kouzis & Richard, 2008). Professionele steun kan immers ook een substituut zijn voor een gebrek aan informele steun (Motel-Klingebiel et al., 2005; Raeymaeckers et al., 2008a, 2008b). Of de aanwezigheid van voldoende informele steun kan de behoefte aan formele steun verminderen.

Bovenstaande bevindingen duiden op een groter risico voor een gebrek aan informele steun bij alleenstaande gescheiden mannen en vrouwen. Gezien we in dit hoofdstuk het hoger zorg- en

psychofarmacagebruik van alleenstaande vaders en moeders trachten te verklaren, baseren wij ons op de substitutiehypothese. We veronderstellen *dat het gebrek aan informele steunrelaties mee zal bijdragen tot een hoger zorg- en psychofarmacagebruik bij alleenstaande vaders en moeders* (hypothese 2).

1.4. Financiële draagkracht

Sociaal-economische kenmerken zoals inkomen, werkstatus en opleiding, bepalen mee of, en bij wie, iemand hulp zal zoeken. Zo maken mensen met een hoger inkomen vaker gebruik van gespecialiseerde hulpverleners, terwijl mensen met een lager inkomen meer een beroep doen op een huisarts (Alegria et al., 2000; Gouwy, Christiaens & Bracke, 2008; Vasiliadis et al., 2009; Wells et al., 1986). Aangezien alleenstaande moeders vaker financieel het meest benadeeld zijn (Bracke, 1998; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009; Willekens, 2011), kunnen we verwachten dat zij meer financiële barrières ervaren bij het zoeken naar geschikte hulpverlening. Een nieuwe partner kan deze financiële gevolgen na een echtscheiding (deels) compenseren.

In vergelijking met andere moeders, zijn alleenstaande moeders vaker werkloos (Neises & Grüneberg, 2005; Weissman, Leaf & Bruce, 1987). Een terugval in inkomen kan er ook toe leiden dat vooral vrouwen aangezet worden tot een volledige herintrede in de arbeidsmarkt (Bartfeld, 2010) (zie ook Vanderheyden & Mortelmans, 2013 in deze SVR-studie). Er zijn conflicterende bevindingen met betrekking tot de relatie tussen niet-arbeidsactief zijn en mentaal gezondheidszorggebruik. Sommige studies tonen aan dat werklozen minder geneigd zijn om professionele hulp te zoeken, wanneer ze geconfronteerd worden met psychische klachten (Alonso et al., 2007; Gouwy et al., 2008), terwijl andere studies wijzen op een hoger zorg- en psychofarmacagebruik onder werklozen (Bebbington et al., 2000; Bijl & Ravelli, 2000; Cairney & Wade, 2002).

Alleenstaande ouders zijn vaker lager opgeleid (Geurts, 2006; Neises & Grüneberg, 2005; Weissman et al., 1987). Lager opgeleiden raadplegen frequenter een huisarts en nemen meer psychofarmaca. Hoger opgeleiden zijn dan weer meer geneigd om gespecialiseerde hulp te zoeken (Alonso, 2004; Bijl & Ravelli, 2000; Gouwy et al., 2008; Svensson et al., 2009; Ten Have et al., 2003; Tjihuis et al., 1990; Vasiliadis et al., 2009).

Gebaseerd op bovenstaande studies, verwachten we dat *alleenstaande ouders vaker een huisarts zullen raadplegen* (hypothese 3a) *en minder vaak een beroep zullen doen op gespecialiseerd zorggebruik* (hypothese 3b) *dan niet-alleenstaande ouders*.

1.5. Geslachtsverschillen

Vrouwen doen vaker een beroep op professionele hulp en gebruiken meer psychofarmaca dan mannen, ongeacht hun mentale gezondheidsstatus (Bracke et al., 2010; Cheater & Marshall, 2005; Galdas et al., 2005; Gouwy et al., 2008; Koopmans & Lamers, 2006). Verklaringen voor deze geslachtsverschillen verwijzen doorgaans naar geslachtsrolsocialisatietheorieën (Addis & Mahalik, 2003; Chodorow, 2002). Traditioneel worden vrouwen gesocialiseerd in de rol van zorgverlener en wordt van hen verwacht dat ze zich emotioneel en afhankelijk opstellen. Mannen daarentegen, staan eerder weigerachtig tegenover autoriteitsrelaties (Addis & Mahalik,

2003; Neal, Ingersoll-Dayton & Starrels, 1997). Zij hebben het doorgaans moeilijker om met hun problemen naar buiten te komen en zijn eerder geremd in het zoeken naar professionele hulp (Addis & Mahalik, 2003; Gonzalez, Alegria & Prihoda, 2005; Leong & Zachar, 1999; Moller-Leimkuhler, 2002; Vollebergh, 2003). Ook het voorschrijfgedrag van huisartsen kent een bias naargelang het geslacht van de patiënten. Ongeacht de diagnose krijgen vrouwen sneller een voorschrift voor antidepressiva van de huisarts (Hohmann, 1989; Linden et al., 1999). Kortom, we hebben redenen om te veronderstellen dat *zowel het professionele zorggebruik als het psychofarmacagebruik van zowel alleenstaande als niet-alleenstaande moeders groter zal zijn dan dat van vaders* (hypothese 4).

2. Data en methode

2.1. Onderzoeksgroep

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden maken we gebruik van data uit het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV) (Mortelmans et al., 2011). De steekproef voor dit onderzoek was gebaseerd op een selectie van huwelijken uit het Rijksregister. Het gaat om heteroseksuele eerste huwelijken die werden gesloten tussen 1971 en 2008 en sindsdien al dan niet ontbonden zijn. De beide partners van deze huwelijken zijn nog steeds in leven, bezitten de Belgische nationaliteit van bij de geboorte en waren op het moment van het onderzoek gedomicilieerd in Vlaanderen. Ontbonden huwelijken waarbij één of beide partners meer dan één keer gescheiden zijn, werden uit de steekproef geweerd. Om de grote verscheidenheid bij gescheiden koppels te vatten, werden binnen elke huwelijkscohorte, de reeds ontbonden huwelijken oververtegenwoordigd (2/3 ontbonden huwelijken versus 1/3 intacte huwelijken). De responsgraad is 43,3% ($n = 4.538$) bij de partners uit ontbonden huwelijken en 39,5% bij partners uit intacte huwelijken ($n = 1.727$) (Pasteels, Mortelmans & Van Bavel, 2011). De respondenten werden geïnterviewd in 2010 met behulp van CAPI (Computer-assisted personal interview). De onderzoeksgroep voor onze studie bestaat uit (ex-)partners die minstens één inwonend biologisch of adoptiekind hebben dat jonger is dan 21 jaar. We beschouwen een kind als inwonend wanneer het minstens 4 dagen per week in het huishouden van de respondent verblijft. Studerende kinderen die op kot zitten, kinderen die tijdelijk in het buitenland of in het ziekenhuis verblijven, of afwisselend bij de ene en andere ouder wonen, worden ook als inwonende kinderen beschouwd. (Ex-)partners jonger dan 20 jaar of ouder dan 70 jaar werden uit de analyse gelaten. Dit resulteert in een onderzoeksgroep van 203 alleenstaande vaders, 635 alleenstaande moeders, 815 ooit-gescheiden moeders met een nieuwe partner, 618 ooit-gescheiden vaders met een nieuwe partner, 583 gehuwde moeders en 504 gehuwde vaders. In totaal gaat het om 1.325 vaders en 2.033 moeders (zie bijlage 1).

2.2. Variabelen

2.2.1. Afhankelijke variabelen

Het gebruik van professionele hulpverlening werd bepaald door na te gaan welke van de volgende personen de respondent heeft geraadpleegd omwille van sociale of emotionele problemen gedurende de 12 maanden voorafgaand aan het interview: (1) een huisarts, (2) een psychiater,

(3) een andere geneesheer-specialist (geen psychiater), (4) een psycholoog, (5) een relatie- en gezinstherapeut, (6) een alternatieve geneeskundige of (7) niemand. Het was mogelijk om meerdere antwoordcategorieën aan te duiden. Aangezien we ons in deze studie concentreren op het gebruik van professionele hulpverlening omwille van psychische problemen, nemen we enkel contacten in beschouwing met die professionele hulpverleners die hier wellicht het vaakst voor worden geraadpleegd namelijk huisartsen, psychologen en psychiaters. Aangezien we een onderscheid maken tussen niet-gespecialiseerde en gespecialiseerde hulpverleners worden twee afhankelijke variabelen geconstrueerd: (a) contact met een huisarts (0 = geen contact, 1 = één of meerdere contacten) en (b) contact met een gespecialiseerde hulpverlener (0 = geen contact, 1 = één of meerdere contacten met een psychiater en/of psycholoog). Voor de operationalisatie van het psychofarmacagebruik maken we gebruik van de vraag: 'Welke van de volgende middelen heeft u gedurende de voorbije 2 weken gebruikt?' Hierbij werden acht categorieën gepresenteerd. Gezien onze focus op mentale gezondheidsproblemen, beperken wij ons tot kalmeringsmiddelen, antidepressiva en psychostimulantia. Deze middelen kunnen bovendien enkel worden verkregen op basis van een doktersvoorschrift en worden meestal niet voor éénmalig gebruik voorgeschreven. Van zodra de respondent één van deze middelen heeft gebruikt, krijgt hij/zij een score 1 op de dummyvariabele psychofarmacagebruik. Verschillende studies hebben aangegeven dat zelf-gerapporteerde informatie over de dosering en frequentie van psychofarmacagebruik minder betrouwbaar is (Longobardi et al., 2011; Palmer et al., 2012). Daarom is het gebruikelijk om zich te beperken tot een onderscheid tussen 'gebruikers' en 'niet-gebruikers' (Bruffaerts et al., 2004; Cairney et al., 2004; Wang, 2004; Westin & Westerling, 2006).

2.2.2. Onafhankelijke variabelen

Wat betreft de partnerstatus, maken we een onderscheid tussen alleenstaande gescheiden ouders, gescheiden ouders die samenwonen met een nieuwe partner en gehuwde ouders. Alleenstaande gescheiden ouders worden telkens als referentiecategorie gehanteerd, gezien zij de focus vormen van onze studie. Op die manier kunnen ze vergeleken worden met zowel gehuwde ouders als met ooit-gescheiden ouders met een nieuwe partner. Om rekening te kunnen houden met de duur sinds de (echt)scheiding, wordt een metrische variabele aangemaakt. Enkel bij ooit-gescheiden ouders is deze variabele van toepassing en wordt ze daarom via interne interactie-effecten in de analyse gebracht² (Mirowsky, 1999). Het is belangrijk om hiervoor te controleren aangezien onderzoek een verbetering van het welbevinden vaststelt naarmate de (echt)scheiding langer geleden is (Kalmijn & Monden, 2004). In onze analyses waren de twee interne producttermen, 'gescheiden, alleenstaand × jaren gescheiden' en 'gescheiden, herpartnerd × jaren gescheiden' (naar analogie met Mirowsky, 1999) echter nooit significant. Om ons model zo spaarzaam mogelijk te houden, werden deze variabelen daarom uit de analyses gelaten.

We berekenen ook het aantal kinderen jonger dan 12 jaar en het aantal kinderen tussen 12 en 18 jaar dat nog in het huishouden woont. We maken hierbij een onderscheid tussen biologische en adoptiekinderen enerzijds en stiefkinderen anderzijds. Aangezien er enkel bij nieuwsamen-gestelde gezinnen sprake is van stiefkinderen, worden deze stiefkinderen eveneens in de analyse gebracht met interne interactie-effecten (Mirowsky, 1999). De interne producttermen 'gescheiden, herpartnerd × aantal jonge stiefkinderen' en 'gescheiden, herpartnerd × aantal oudere

² Wanneer we hiervoor controleren, zullen de gehuwden even als referentiecategorie gebruikt worden.

stiefkinderen' waren nooit significant. Ook deze variabelen werden vervolgens uit de analyses gelaten om de interpretatie van de hoofdeffecten te vereenvoudigen en opnieuw alleenstaande ouders als referentiecategorie te kunnen nemen.

Het opleidingsniveau wordt gemeten door een categorische variabele die gebaseerd is op de vraag 'Wat is het hoogste diploma dat u behaald hebt?', met antwoordmogelijkheden, gaande van 0 'ongeschoold' tot 21 'hoger universitair onderwijs'. Deze antwoorden werden tot drie categorieën herleid 'lager opgeleiden' (referentiecategorie), 'gemiddeld opgeleiden' (hoger secundair onderwijs tot postsecundair niet-hoger onderwijs) en 'hoger opgeleiden'. Wat betreft de werkstatus, onderscheiden we drie categorieën: voltijds werken (referentiecategorie), deeltijds werken en niet werken of inactief zijn. Met deze laatst genoemde categorie bedoelen we vrouwen en mannen die geen betaalde arbeid uitoefenen (huismannen/-vrouwen, werklozen, werkzoekende, (brug)gepensioneerden, mensen die arbeidsongeschikt zijn, leerlingen/studenten). Het equivalent huishoudinkomen van de respondent wordt gemeten aan de hand van het geschatte huishoudinkomen. Er werd gevraagd om het totale netto-huishoudinkomen, afkomstig uit alle bronnen, te schatten. Door middel van de gemodificeerde OECD-equivalentieschaal houden we rekening met de gezinsgrootte en -samenstelling. De equivalentieschaal kent een gewicht van 1 toe aan de eerste volwassene van een huishouden; van 0,5 aan elke andere volwassene in het huishouden en van 0,3 aan elk kind in het huishouden (Hagenaars, de Vos & Zaidi, 1994). Er worden vijf categorieën aangemaakt op basis van het mediane huishoudinkomen, dat afzonderlijk voor mannen (1.607 euro) en vrouwen (1.467 euro) is vastgesteld: de 'laagste inkomens' (<50% van het mediaaninkomen) (referentiecategorie), de 'matige inkomens' (tussen 50% en 79% van het mediaaninkomen), de 'hoge inkomens' (tussen 80% en 119% van het mediaaninkomen), de 'hoogste inkomens' (>120% van het mediaaninkomen) en tenslotte deze met 'ontbrekende waarden'.

Er worden drie indicatoren van informele steun opgenomen³. Steun van de partner wordt bepaald aan de hand van de vraag in welke mate men zich gesteund voelt door zijn/haar partner met betrekking tot (a) gezondheidsgelateerde problemen, (b) persoonlijke zaken, (c) sociale contacten en (d) zaken in verband met het werk of de opleiding. Respondenten konden antwoorden op een schaal van 0 (geen steun) tot 3 (veel steun). Het antwoord op deze vier vragen resulteerde in een variabele met een range van 0 tot 12. Aangezien alleenstaande gescheiden ouders hier automatisch nul op scoren, wordt ook deze variabele in de analyse gebracht door middel van interne interactie-effecten (Mirowsky, 1999). De tweede indicator, aantal steunbronnen, geeft aan bij hoeveel personen iemand terecht kan voor een persoonlijk gesprek. Daarnaast worden ook gevoelens van eenzaamheid in rekening gebracht, gemeten aan de hand van de eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld (2010). Deze schaal bestaat uit zes items en peilt naar sociale en emotionele eenzaamheid. Een voorbeelditem is: 'Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van problemen kan terugvallen'. De antwoordmogelijkheden gaan telkens van 1 = Ja tot 5 = Neen. De totale schaalscore gaat van 1 tot 25. Hoe hoger de score op de schaal, hoe meer gevoelens van eenzaamheid er worden ervaren. De interne consistentie van de schaal is voldoende hoog (Cronbachs alpha voor mannen = 0,81 en voor vrouwen = 0,84).

³ De Pearsoncorrelaties tussen deze drie variabelen werden afzonderlijk voor mannen en vrouwen nagegaan. De correlatie tussen eenzaamheid en aantal steunbronnen is voor mannen -0,11 ($p < 0,001$) en voor vrouwen -0,22 ($p < 0,001$); tussen eenzaamheid en steun van de partner is voor mannen -0,21 ($p < 0,001$) en voor vrouwen -0,29 ($p < 0,001$) en tussen steun van de partner en aantal steunbronnen is voor mannen 0,02 en voor vrouwen 0,12 ($p < 0,001$). We kunnen besluiten dat deze correlaties niet te hoog zijn om de drie onafhankelijke variabelen samen in de analyses op te nemen.

Met betrekking tot de meting van de mentale gezondheid kiezen we voor een multidimensionale aanpak omdat vrouwen en mannen hun mentale gezondheidsproblemen op een verschillende manier uiten. Vrouwen zijn kwetsbaarder voor depressie (internaliserend probleemgedrag), terwijl mannen hun psychische klachten frequenter uiten in externaliserend probleemgedrag, zoals problematisch alcoholgebruik (De Koker, 2007; Van Praag et al., 2009). Daarom worden zowel alcoholgebruik als depressieve symptomen als indicatoren van de mentale gezondheid opgenomen. Voor de operationalisatie van depressieve symptomen maken we gebruik van de 8-items versie van de ‘Center of Epidemiological Studies Depression Scale’ (CES-D8 schaal). Deze zelfbeoordelingsschaal kent een hoge interne consistentie (Cronbachs alpha voor mannen = 0,80 en voor vrouwen = 0,86) en validiteit (Radloff, 1977). De schaal kent een minimum van 1 en een maximum van 25, waarbij hoge scores wijzen op een hoge frequentie en intensiteit van depressieve symptomen. Alcoholgebruik is geoperationaliseerd op basis van de vraag: ‘Hoe vaak hebt u de voorbije 6 maanden 6 of meer glazen alcoholhoudende dranken op 1 dag gedronken?’ (1 = nooit, 2 = minder dan 1 keer per maand, 3 = 1 keer per maand, 4 = verschillende keren per maand, 5 = 1 keer per week, 6 = verschillende keren per week, 7 = dagelijks). Gebaseerd op de definiëring van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) hebben we een dummy variabele aangemaakt ‘zware drinkers’ (0 = geen zware drinker; 1 = zware drinker). Diegenen die één of meer dagen in de week zes of meer glazen alcoholhoudende dranken dronken, worden als een zware drinker beschouwd. Om de comorbiditeit tussen de mentale en de fysieke gezondheid in rekening te brengen en om naast de negatieve dimensie van het psychische welbevinden ook de positieve dimensie te belichten, wordt ook de zelfgerapporteerde of subjectieve gezondheid opgenomen. De subjectieve gezondheid wordt vaak gebruikt als indicator van de behoefte aan zorg, aangezien deze variabele een goede prognostische waarde heeft (Idler & Benyamini, 1997), ook voor de mentale gezondheid (Thielke, Diehr & Unutzer, 2010). Aan de respondenten werd gevraagd: ‘Hoe is uw algemene gezondheidstoestand?’. Ze kregen hierbij een schaal aangereikt gaande van 1 = zeer slecht tot 5 = zeer goed.

2.3. Analysemethode

We starten met het beschrijven van de mentale gezondheid, de informele steun en de sociaal-economische kenmerken van alleenstaande vaders en moeders (tabel 1). Om na te gaan of de verschillen tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders significant zijn, wordt bij de metrische variabelen een Anova-test en Post Hoc-test Bonferroni uitgevoerd en bij de categorische variabelen een paarsgewijze χ^2 -test. Vervolgens vergelijken we het zorggebruik (raadpleging van huisarts en gespecialiseerde hulpverlener) en het psychofarmacagebruik van alleenstaande ouders met dat van niet-alleenstaande ouders (figuur 1). Om na te gaan of deze verschillen significant zijn, worden χ^2 -testen uitgevoerd.

Om de vastgestelde verschillen inzake het zorg- en psychofarmacagebruik tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders te verklaren, worden vervolgens logistische regressie-analyses uitgevoerd met drie afhankelijke variabelen (1) contacten met een huisarts, (2) contacten met gespecialiseerde hulpverleners en (3) psychofarmacagebruik. We trachten de verschillen te verklaren door stapsgewijs variabelen aan het model toe te voegen. De opbouw van de modellen is in de drie analyses identiek, zodat de resultaten kunnen worden vergeleken. Eerst worden de indicatoren van de behoefte aan zorg (depressieve symptomen, subjectieve gezondheid en al dan niet een zware drinker zijn) en de leeftijd van de respondent (die vaak samenhangt met

de behoefte aan zorg) in rekening gebracht (model 1). In het tweede model worden het aantal in het huishouden aanwezige jongere (< 12 jaar) en oudere (≥ 12 tot 18 jaar) kinderen, alsook de indicatoren van informele steun toegevoegd. Het laatste (derde) model bevat tevens de sociaal-economische kenmerken van de respondent. Om schattingsfouten ten gevolge van de clustering van de data van (ex-)partners te vermijden, worden de gegevens van mannen en vrouwen afzonderlijk geanalyseerd. Voor elk model worden de odds ratios (OR's) en de significantieniveaus gerapporteerd en wordt de Nagelkerke r^2 meegedeeld.

3. Resultaten

3.1. De (mentale) gezondheid, informele steun en sociaal-economische kenmerken van alleenstaande en niet-alleenstaande ouders

Moeders kampen gemiddeld genomen meer met depressieve gevoelens dan vaders. Maar alleenstaande moeders ($\bar{X} = 7,0$) en vaders ($\bar{X} = 5,7$) scoren significant ($p < 0,001$) hoger op de depressieschaal dan gehuwde en ooit gescheiden ouders met een nieuwe partner (tabel 1). Er zijn beduidend meer zware drinkers onder vaders dan onder moeders. Vooral alleenstaande vaders zijn zware drinkers (17,7%; $p < 0,05$). De algemene gezondheid wordt door vaders en moeders ongeveer gelijkaardig geëvalueerd. De verschillen tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders zijn tevens minder opvallend. Wanneer we naar de indicatoren van informele steun kijken, zien we dat alleenstaande moeders bij minder mensen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek ($\bar{X} = 3,5$; $p < 0,001$) en dat ze meer gevoelens van eenzaamheid ervaren ($\bar{X} = 8,6$; $p < 0,001$) dan andere moeders (gehuwd $\bar{X} = 6,4$; ooit-gescheiden met partner $\bar{X} = 6,6$). Alleenstaande vaders voelen zich ook vaker eenzaam dan vaders die wel samenleven met een partner (alleenstaand $\bar{X} = 8,9$; gehuwd $\bar{X} = 6,5$ en ooit-gescheiden met partner $\bar{X} = 6,6$; $p < 0,001$), ook al kunnen zij eerder op meer steunbronnen ($\bar{X} = 3,3$) rekenen dan vaders met een partner (gehuwd $\bar{X} = 3,0$ en ooit-gescheiden $\bar{X} = 3,0$).

Alleenstaande ouders, vooral moeders, zijn vaker vertegenwoordigd in de laagste (vrouwen = 13,6% en mannen = 7,0%; $p < 0,001$) en tweede laagste inkomenscategorie (vrouwen = 46,4%; $p < 0,001$). In de laagste inkomenscategorie bevindt zich een grotere proportie vrouwen dan mannen, terwijl in de hoogste inkomenscategorie het tegenovergestelde patroon wordt waargenomen. Een verschil inzake opleidingsniveau is er vooral tussen ooit-gescheiden en niet-gescheiden ouders. Ooit-gescheiden ouders zijn, ook in Vlaanderen, vaker lager opgeleid dan ouders die (nog) gehuwd zijn. Tot slot is het percentage inactieven het grootst bij alleenstaande moeders (14,6%) en vaders (8,4%), en het laagst bij gehuwden (moeders = 11,6% en vaders = 2,8%).

Algemeen kunnen we op basis van deze cijfers concluderen dat de groep alleenstaande ouders als meest kwetsbare groep naar voren komt, zowel met betrekking tot hun mentale gezondheid als wat betreft de informele steun die ze ontvangen en hun financiële draagkracht. Binnen deze groep zijn alleenstaande moeders nog iets kwetsbaarder dan alleenstaande vaders inzake depressieve gevoelens, subjectieve gezondheid, inkomen, opleidingsniveau en werkstatus.

TABEL 1. Kenmerken van vaders en moeders naargelang hun partnerstatus ($\bar{X}$ en in %)

	Gehuwd		Gescheiden met nieuwe partner		Gescheiden en alleenstaand	
	Vaders	Moeders	Vaders	Moeders	Vaders	Moeders
(Mentale) gezondheid						
Depressieve gevoelens ($\bar{X}$) (1-25)	4,2	4,9	4,3	5,4	5,7	7,0
Zware drinker (%)	12,5	1,3	15,5	1,4	17,7	2,8
Subjectieve gezondheid ($\bar{X}$) (1-5)	4,0	4,0	3,9	3,9	4,0	3,8
Informele steun ($\bar{X}$)						
Aantal steunbronnen	3,0	4,1	3,0	3,7	3,3	3,5
Gevoelens van eenzaamheid (1-25)	6,5	6,4	6,6	6,6	8,9	8,6
Leeftijd ($\bar{X}$)	42,7	40,9	44,9	41,4	44,6	43,2
Inwonende kinderen						
Aantal < 12 jaar	1,0	1,0	1,1	0,9	0,6	0,6
Aantal $\geq$ 12 tot 18 jaar	0,9	0,9	0,6	0,9	1,1	1,1
Sociaal-economische kenmerken						
Opleidingsniveau (%)						
Lager	12,7	7,4	21,2	18,0	21,2	17,1
Gemiddeld	37,1	37,0	44,8	44,1	38,9	42,9
Hoger	48,2	55,7	34,0	37,9	39,9	39,9
Werkstatus (%)						
Inactief	2,8	11,6	7,7	14,4	8,4	14,6
Deeltijds	5,0	49,9	4,4	37,2	4,0	30,4
Volijds	92,2	41,5	87,9	48,4	87,6	55,0
Huishoudinkomen (%)						
Lager	1,8	3,2	5,0	6,7	7,0	13,6
Matig	14,5	21,7	18,7	21,9	35,5	46,4
Hoger	47,3	38,6	41,8	37,9	38,9	27,6
Hoogste	28,5	20,9	26,8	22,6	12,8	8,2
Ontbrekende waarde	7,9	14,9	7,7	10,8	5,4	4,2
n = 3.368	n = 505	n = 585	n = 620	n = 817	n = 203	n = 638

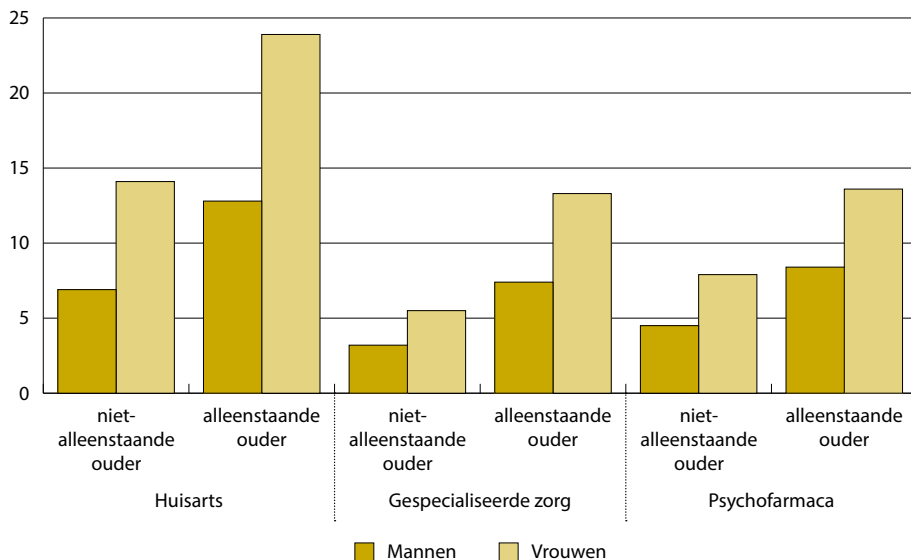
Bron: SiV, 2010.

3.2. Het professionele zorggebruik en psychofarmacagebruik van alleenstaande en niet-alleenstaande ouders: bivariate resultaten

Figuur 1 geeft de percentages alleenstaande en niet-alleenstaande ouders weer die het jaar voorafgaand aan het interview één of meerdere keren een huisarts en/of gespecialiseerde hulpverleners hebben geraadpleegd omwille van sociale of emotionele problemen, alsook de percentages onder hen die twee weken voorafgaand aan het interview psychofarmaca hebben genomen. Hieruit blijkt dat een huisarts vaker gecontacteerd wordt dan een gespecialiseerde hulpverlener; dit geldt zowel voor alleenstaande als voor niet-alleenstaande ouders.

Er zijn bovendien beduidend meer alleenstaande vaders (12,8%) en moeders (23,9%) dan niet-alleenstaande ouders (vaders = 6,9%; $p < 0,01$ en moeders = 14,1%; $p < 0,001$) die omwille van emotionele of sociale problemen een huisarts hebben gecontacteerd. Gespecialiseerde hulpverleners worden eveneens vaker geraadpleegd door alleenstaande vaders (7,4%) en alleenstaande

FIGUUR 1. Gebruik van formele zorg en psychofarmaca omwille van emotionele of sociale problemen door alleenstaande en niet-alleenstaande ouders, naar geslacht (in %)

Bron: SiV, 2010.

moeders (13,3%) dan door niet-alleenstaande ouders (vaders = 3,2%; $p < 0,01$ en moeders = 5,5%; $p < 0,001$). Ook het percentage alleenstaande vaders (8,4%) en alleenstaande moeders (13,6%) dat psychofarmaca heeft genomen ligt hoger dan dat bij niet-alleenstaande ouders (vaders = 4,5%; $p < 0,05$ en moeders = 7,9%; $p < 0,001$).

Wanneer we de globale geslachtsverschillen bekijken (deze cijfers zijn niet weergegeven in figuur 1), zien we dat moeders vaker dan vaders een huisarts (vaders = 7,8% en moeders = 17,2%; $p < 0,001$) of een gespecialiseerde hulpverlener (vaders = 3,9% en moeders = 9,7%; $p < 0,001$) raadplegen en ook vaker psychofarmaca nemen (vaders = 5,1% en moeders = 9,7%; $p < 0,001$). Ook binnen de groep van alleenstaande ouders vinden we deze geslachtsverschillen terug. Alleenstaande moeders doen vaker een beroep op een huisarts (23,9%) of een gespecialiseerde hulpverlener (13,3%) en nemen meer psychofarmaca (13,6%) (huisarts = 12,8%; gespecialiseerde zorg = 7,4% en psychofarmaca = 8,4%) dan alleenstaande vaders. Het verschil tussen alleenstaande moeders en alleenstaande vaders is het meest uitgesproken met betrekking tot huisartsconsultaties ($23,9/12,8 = 1,9$). Deze bevinding strookt met eerder onderzoek dat aangeeft dat geslachtsverschillen inzake zorggebruik afhankelijk zijn van het type zorgverlening. De grootste geslachtsverschillen worden vastgesteld in de ambulante eerstelijnszorg, zoals inzake het raadplegen van een huisarts; terwijl bij de gespecialiseerde zorg en de residentiële zorg die geslachtsverschillen afnemen (Fleury et al., 2012; Rhodes et al., 2002). Deze geslachtsverschillen bevestigen hypothese 4.

3.3. Het professionele zorggebruik en psychofarmacagebruik van alleenstaande en niet-alleenstaande ouders: multivariate resultaten

3.3.1. Contacteren van een huisarts omwille van emotionele en sociale problemen

In tabel 2 worden de resultaten van de logistische regressie-analyse voor huisartsconsultaties gepresenteerd. Binnen de categorie van niet-alleenstaande ouders wordt telkens de opdeling gemaakt tussen gehuwde ouders en ooit-gescheiden ouders die samenwonen met een nieuwe partner. In lijn met hypothese 1 stellen we in model 1 vast dat alleenstaande vaders en alleenstaande moeders meer een huisarts contacteren dan gehuwde vaders (odds ratio of OR = 0,49) en gehuwde moeders (OR = 0,49), gecontroleerd voor leeftijd en voor de behoefte aan zorg. We stellen echter geen significant verschil vast tussen alleenstaande ouders en ooit-gescheiden

TABEL 2. Raadpleging van een huisarts omwille van emotionele of sociale problemen door alleenstaande en niet-alleenstaande vaders en moeders (logistische regressie, odds ratios)

	Vaders n = 1.304			Moeders n = 1.990		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
	OR	OR	OR	OR	OR	OR
Constante	0,57	0,15	0,20	1,07	0,40	0,40
(Mentale) gezondheid						
Depressieve gevoelens	1,18 ***	1,18 ***	1,20 ***	1,13 ***	1,10 ***	1,10 ***
Zware drinker (ref.: neen)	0,55	0,54	0,55	1,14	1,22	1,23
Subjectieve gezondheid	0,75	0,73 *	0,84	0,61 ***	0,62 ***	0,64 ***
Leeftijd	0,97	0,98	0,98	0,99	0,98	0,98
Partnerstatus (ref.: alleenstaand)						
Gehuwd	0,49 *	0,45 *	0,51 *	0,49 ***	0,51 ***	0,52 ***
Ooit-gescheiden met nieuwe partner	0,83	0,80	0,81	0,80	0,87	0,92
Inwonende kinderen						
Aantal < 12 jaar		1,44 **	1,46 **		1,05	1,01
Aantal ≥ 12 tot 18 jaar		1,27	1,23		1,19	1,16
Informele steun						
Aantal steunbronnen		1,09 *	1,11 *		1,07 *	1,07 *
Gevoelens van eenzaamheid		1,12	1,03		1,53 ***	1,54 ***
Sociaal-economische kenmerken						
Opleidingsniveau (ref.: lager)						
Gemiddeld			0,79			0,90
Hoger			0,59			1,08
Werkstatus (ref.: voltijds)						
Inactief			2,09 *			1,14
Deeltijds			1,14			1,22
Inkomen (ref.: lager)						
Matig			0,61			0,95
Hoger			0,68			0,96
Hoogste			0,52			0,77
Ontbrekende waarden			0,23 *			0,59
Nagelkerke R ²	0,12	0,14	0,17	0,17	0,18	0,19

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

ouders met een nieuwe partner. Hoe meer *depressieve gevoelens* vaders (OR = 1,18) en moeders (OR = 1,13) ervaren, hoe groter hun kans om een huisarts te consulteren. Moeders die een betere *algemene gezondheid* ervaren, gaan gemiddeld ook minder vaak naar de huisarts (OR = 0,61).

Wanneer we het aantal kinderen en de aanwezigheid van informele steun in rekening brengen (model 2), blijven de verschillen tussen alleenstaande ouders en gehuwde ouders bestaan, zowel bij moeders (OR = 0,45) als bij vaders (OR = 0,51). Er werd ook nagegaan of *steun van de partner* een invloed had op het al dan niet naar een huisarts gaan (resultaten niet weergegeven in de tabel). Enkel bij ooit-gescheiden moeders die samenwonen met een nieuwe partner had dit een effect. Hoe meer steun gescheiden moeders van hun partner ontvangen, hoe minder ze geneigd zijn om een huisarts te consulteren (OR = 0,93). Deze bevinding suggereert een substitutie-effect bij gescheiden moeders met een nieuwe partner. Hoe groter het aantal personen waarop vaders (OR = 1,09) en moeders (OR = 1,07) kunnen rekenen, hoe hoger de kans dat ze een huisarts contacteren. Deze resultaten liggen daarentegen meer in de lijn van de hypothese die stelt dat informele en formele steun elkaar versterken of complementair zijn aan elkaar. Moeders die veel *gevoelens van eenzaamheid* ervaren, zijn ook meer geneigd om een huisarts te contacteren (OR = 1,53). Onder vaders is er geen relatie tussen gevoelens van eenzaamheid en het contacteren van een huisarts vanwege emotionele of sociale problemen. We stellen bij hen wel een positieve relatie vast tussen het *aantal jonge kinderen* dat ze hebben en het contacteren van een huisarts (OR = 1,44). Hoe meer jonge kinderen vaders hebben, hoe groter hun kans om een huisarts te consulteren. Deze bevinding is eerder in tegenstrijd met het ‘burden effect’ dat jonge kinderen mogelijk met zich mee brengen en dat er zou toe kunnen leiden dat ouders minder tijd hebben om voor hun eigen problemen formele hulp te zoeken. Bovenstaand resultaat suggereert eerder dat vaders met jonge kinderen in huis, wellicht vaker in contact komen met een huisarts en mogelijk daardoor ook sneller voor hun problemen een huisarts contacteren.

Inactieve vaders hebben een grotere kans om een huisarts te contacteren (OR = 2,09) dan voltijds werkende vaders (model 3). Deze bevinding strookt met hypothese 3a, die stelt dat een lagere sociaal-economische positie een positieve invloed heeft op het contacteren van een huisarts.

3.3.2. Contacteren van een gespecialiseerde hulpverlener omwille van emotionele of sociale problemen

In tabel 3 worden de resultaten van de logistische regressie-analyse voor het contacteren van gespecialiseerde hulpverlener weergegeven. In model 1 stellen we vast dat alleenstaande moeders meer geneigd zijn om een gespecialiseerde hulpverlener te contacteren dan zowel gehuwde moeders (OR = 0,61) als ooit-gescheiden moeders die samenwonen met een nieuwe partner (OR = 0,45), gecontroleerd voor hun behoefte aan professionele hulp. Bij vaders daarentegen, kan het hoger gebruik van gespecialiseerde zorg door alleenstaande vaders in vergelijking met dat van niet-alleenstaande vaders, verklaard worden door verschillen in de mentale gezondheid. Enkel bij moeders wordt dus de eerste hypothese (1a) bevestigd. Hoe meer *depressieve gevoelens* vaders (OR = 1,19) en moeders (OR = 1,18) ervaren, hoe groter hun kans om een psychiater of psycholoog te consulteren. Moeders (OR = 0,70) en vaders (OR = 0,52) die een *slechtere gezondheid* ervaren, zijn ook meer geneigd om een gespecialiseerde hulpverlener te contacteren.

De kans dat een moeder een gespecialiseerde hulpverlener raadpleegt, is groter naarmate ze *meer personen* heeft op wie ze kan terugvallen (model 2: OR = 1,11). In tegenstelling tot onze

TABEL 3. Raadpleging van gespecialiseerde hulpverleners omwille van emotionele of sociale problemen door alleenstaande en niet-alleenstaande vaders en moeders (logistische regressie, odds ratios)

	Vaders n = 1.304			Moeders n = 1.990		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
	OR	OR	OR	OR	OR	OR
Constante	0,49	0,10	0,01 *	0,34	0,13	0,04 **
(Mentale) gezondheid						
Depressieve gevoelens	1,19 ***	1,17 ***	1,16 ***	1,18 ***	1,14 ***	1,14 ***
Zware drinker (ref.: neen)	0,74	0,74	0,78	1,39	1,53	1,61
Subjectieve gezondheid	0,52 ***	0,51 ***	0,53 **	0,70 **	0,73 **	0,87
Leeftijd	0,99	0,99	0,98	0,98	0,97	0,96 *
Partnerstatus (ref.: alleenstaand)						
Gehuwd	0,74	0,75	0,69	0,61 *	0,63 *	0,55 *
Ooit-gescheiden met nieuwe partner	0,49	0,51	0,46	0,45 ***	0,49 ***	0,46 ***
Inwonende kinderen						
Aantal < 12 jaar		1,24	1,28		1,00	0,93
Aantal ≥ 12 tot 18 jaar		1,17	1,18		1,26	1,23
Informele steun						
Aantal steunbronnen		1,11	1,13		1,11 *	1,10 *
Gevoelens van eenzaamheid		1,42	1,59		1,58 **	1,62 **
Sociaal-economische kenmerken						
Opleidingsniveau (ref.: lager)						
Gemiddeld			0,99			1,04
Hoger			0,99			1,37
Werkstatus (ref.: voltijds)						
Inactief			4,33 ***			3,53 ***
Deeltijds			0,60			1,64 *
Inkomen (ref.: lager)						
Matig			11,91 *			1,37
Hoger			10,43 *			1,55
Hoogste			11,25 *			1,73
Ontbrekende waarden			6,08			0,56
Nagelkerke R ²	0,16	0,17	0,21	0,19	0,21	0,24

* p < 0,05 ** p < 0,01 ***p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

verwachtingen, duidt deze bevinding eerder op een complementariteit tussen informele en formele steun in plaats van op een substitutie-effect. Moeders die veel *gevoelens van eenzaamheid* ervaren, hebben eveneens een grotere kans om een gespecialiseerde hulpverlener te contacteren (OR = 1,58). Dit resultaat biedt dan weer meer evidentie voor de substitutiehypothese, wanneer we eenzaamheid onder meer beschouwen als een gebrek aan voldoende informele steun. De indicatoren van *informele steun* kunnen slechts in een kleine mate de verschillen tussen alleenstaande en ooit-gescheiden moeders met een nieuwe partner en gehuwden verklaren. Alleenstaande moeders blijven immers significant verschillen inzake gespecialiseerd zorggebruik van gehuwde (OR = 0,63) en van ooit-gescheiden moeders met een nieuwe partner (OR = 0,49).

In model 3 stellen we vast dat vaders uit de laagste *inkomenscategorie* een lagere kans hebben om een beroep te doen op gespecialiseerde hulp in vergelijking met vaders uit hogere inkomenscategorieën (respectievelijk OR = 11,91; OR = 10,43 en OR = 11,25). *Inactieve* vaders (OR = 4,33) en moeders (OR = 3,53) of *deeltijds werkende* moeders (OR = 1,64) zijn meer geneigd om een gespecialiseerde hulpverlener te contacteren dan voltijds werkende ouders. Enkel het resultaat inzake de relatie tussen inkomen en gespecialiseerd zorggebruik bij mannen stemt overeen met hypothese 3b. Bijgevolg kunnen ook sociaal-economische kenmerken de verschillen tussen alleenstaande en niet-alleenstaande moeders (gehuwd OR = 0,55; gescheiden OR = 0,46) inzake gespecialiseerd zorggebruik niet verklaren.

3.3.3. Psychofarmacagebruik

In tabel 4 worden de resultaten van de logistische regressie-analyse weergegeven met betrekking tot het psychofarmacagebruik. In model 1 stellen we vast dat alleenstaande moeders vaker psychofarmaca gebruiken dan gehuwde moeders (OR = 0,62), gecontroleerd voor hun leeftijd en hun behoefte aan zorg. Bij vaders daarentegen kunnen de verschillen in psychofarmacagebruik tussen alleenstaande en niet-alleenstaande vaders toegeschreven worden aan verschillen in hun behoefte aan zorg. Bijgevolg wordt enkel bij moeders hypothese 1a bevestigd. Hoe meer *depressieve gevoelens* vaders (OR = 1,21) en moeders (OR = 1,11) ervaren, hoe groter de kans dat ze psychofarmaca gebruiken. Moeders (OR = 0,40) en vaders (OR = 0,57) die een betere *algemene gezondheid* ervaren, nemen ook minder kalmeringspillen, antidepressiva en/of psychostimulantia. Ook *alcoholgebruik* beïnvloedt het psychofarmacagebruik van vaders: Zware drinkers zijn minder geneigd om psychofarmaca te gebruiken (OR = 0,30). Dit suggereert dat mannen alcoholgebruik als een substituuut voor psychofarmaca gaan gebruiken.

Wanneer we in model 2 het aantal jonge en oudere kinderen en de indicatoren van informele steun toevoegen, verdwijnt het verschil tussen alleenstaande en gehuwde moeders. Dit kan toegeschreven worden aan verschillen in de behoefte aan zorg enerzijds, maar anderzijds dus ook aan verschillen in informele steun. Hoe meer *gevoelens van eenzaamheid* moeders ervaren, hoe meer ze geneigd zijn psychofarmaca te gebruiken (OR = 1,63). En eerder werd vastgesteld dat alleenstaande moeders meer gevoelens van eenzaamheid ervaren dan niet-alleenstaande moeders. Tenslotte spelen er bij het psychofarmacagebruik van vaders ook enkele sociaal-economische factoren een rol. *Inactieve* vaders (OR = 5,22) en *deeltijds werkende* vaders (OR = 3,95) hebben een grotere kans om psychofarmaca te nemen dan voltijds werkende vaders.

4. Discussie

Verschillende studies hebben aangetoond dat alleenstaande ouders een minder goede mentale gezondheid hebben in vergelijking met niet-alleenstaande ouders (Cairney et al., 2006; Crosier et al., 2007; Wade & Cairney, 2000). Onderzoek naar hun zorg- en psychofarmacagebruik omwille van psychische klachten is echter beperkt, in het bijzonder met betrekking tot alleenstaande vaders. De vraag of alleenstaande moeders en vaders in Vlaanderen, ongeacht hun (mentale) gezondheidsstatus, meer professionele hulp en psychofarmaca gebruiken, stond dan ook centraal in deze studie.

TABEL 4. Psychofarmacagebruik van alleenstaande en niet-alleenstaande vaders en moeders (logistische regressie, odds ratios)

	Vaders n = 1.303			Moeders n = 1.991		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
	OR	OR	OR	OR	OR	OR
Constante	0,41	0,22	0,27	0,95	0,60	0,32
(Mentale) gezondheid						
Depressieve gevoelens	1,21 ***	1,20 ***	1,20 ***	1,11 ***	1,07 **	1,07 **
Zware drinker (ref.: neen)	0,30 *	0,30 *	0,28 *	1,12	1,18	1,17
Subjectieve gezondheid	0,57 ***	0,56 ***	0,69 *	0,40 ***	0,40 ***	0,43 ***
Leeftijd	0,99	0,98	0,96	1,01	1,01	1,00
Partnerstatus (ref.: alleenstaand)						
Gehuwd	0,60	0,62	0,71	0,62 *	0,67	0,71
Ooit-gescheiden met nieuwe partner	0,89	1,01	1,01	0,96	1,08	1,20
Inwonende kinderen						
Aantal < 12 jaar		1,12	1,03		0,83	0,78
Aantal ≥ 12 tot 18 jaar		1,26	1,20		0,94	0,92
Informele steun						
Aantal steunbronnen		1,04	1,07		1,07	1,07
Gevoelens van eenzaamheid		1,28	1,30		1,63 ***	1,65 ***
Sociaal-economische kenmerken						
Opleidingsniveau (ref.: lager)						
Gemiddeld			0,97			0,81
Hoger			0,96			1,35
Werkstatus (ref.: voltijds)						
Inactief			5,22 ***			1,59
Deeltijds			3,95 **			1,15
Inkomen (ref.: lager)						
Matig			0,65			1,64
Hoger			0,61			1,59
Hoogste			0,64			1,04
Ontbrekende waarden			0,44			0,62
Nagelkerke R ²	0,18	0,19	0,24	0,22	0,23	0,25

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SIV, 2010.

4.1. Beperkingen van het onderzoek

Alvorens we de belangrijkste bevindingen bespreken, wijzen we op enkele beperkingen van het onderzoek. Eerst en vooral is het moeilijk om causale interpretaties van de resultaten te maken omwille van het cross-sectionele onderzoeksdesign, wat problemen met de tijdsordening met zich meebrengt. Zo wordt de informatie over de mate waarin men depressieve gevoelens heeft ervaren in de laatste week en hoe men de algemene gezondheid op het moment van het interview omschrijft, opgenomen om het gebruik van professionele hulpverlening in de voorbije 12 maanden en het psychofarmacagebruik in de laatste twee weken voorafgaand aan het interview te bestuderen. Ten tweede worden de frequentie van de raadplegingen van de huisarts en/of de

gespecialiseerde hulpverlener, de duur van een behandeling en de dosering van de psychofarmaca niet in rekening gebracht. Wij hebben immers gekozen om met een dichotome indicator van het zorggebruik te werken, aangezien verschillende studies hebben aangetoond dat de zelfgerapporteerde indicators van zorggebruik minder betrouwbaar zijn (Longobardi et al., 2011; Ritter et al., 2001). Ten derde, houdt ook het steekproefdesign van het SiV-onderzoek enkele beperkingen in. Aangezien de data gestratificeerd zijn naar huwelijkscohorten en er een oververtegenwoordiging is van gescheiden personen, zijn onze bevindingen niet veralgemeenbaar naar de volledige Vlaamse bevolking. Ook het aantal indicatoren dat opgenomen is met betrekking tot de behoefte aan zorg, is relatief beperkt. Wij beschikken bijvoorbeeld niet over een klinische diagnostische maat van depressie en andere mentale gezondheidsproblemen. De SiV-data zijn immers uitsluitend gebaseerd op zelfrapportering. De respondent geeft zelf aan in welke mate hij/zij depressieve gevoelens ervaart en of hij/zij zorg raadpleegde en psychofarmaca nam. Aangezien psychische problemen en de consumptie van psychofarmaca gevoelige thema's kunnen zijn, is er een gevaar voor over- of onderrapportering als gevolg van sociaal wenselijke antwoorden. Mogelijk ervaren personen die kampen met depressieve symptomen ook hun sociale leven als minder positief. Dit kan een vertekening teweegbrengen bij de indicatoren van informele steun (Olsson et al., 1999). Een vierde beperking houdt verband met de operationalisering van overmatig alcoholgebruik. Gegeven de vraagstelling in het SiV-onderzoek baseren wij ons op de CBS-definiëring van zware drinkers. Deze meting laat ons helaas niet toe om een verschillende maatstaf te hanteren voor mannen en vrouwen. Tot slot beperken wij ons tot alleenstaande ouders na een echtscheiding, terwijl er ook een groep van alleenstaande ouders is die nooit gehuwd en/of nooit-samenwonend is geweest en er vanaf het begin van het ouderschap reeds alleen voor stond (Cairney et al., 2006; Westin & Westeling, 2006).

Om de bovengenoemde beperkingen betreffende de tijdsordening te kunnen overstijgen, is longitudinaal onderzoek vereist. Het gebruik van informatie uit verschillende bronnen, zoals bijvoorbeeld gegevens over de mentale gezondheidsstatus vastgesteld door klinici, zou eveneens een interessante aanvulling kunnen zijn op het onderzoek gebaseerd op zelfrapportering.

4.2. Bevindingen

4.2.1. Alleenstaande vaders en moeders, een kwetsbare groep inzake mentale gezondheid

Alleenstaande ouders, en in het bijzonder alleenstaande moeders, vormen een sociaal-economisch kwetsbare groep die ook vaak met psychische problemen wordt geconfronteerd (Barrett & Turner, 2005; Benzeval, 1998; Cairney et al., 2003; Crosier et al., 2007). Alleenstaande moeders ervaren meer depressieve symptomen en onder alleenstaande vaders ligt het percentage zware drinkers beduidend hoger in vergelijking met niet-alleenstaande ouders. Daarenboven beoordelen alleenstaande moeders hun algemene gezondheid als iets minder positief dan andere moeders. Dit vertaalt zich dan ook in een hogere consumptie van psychofarmaca en een hoger professioneel zorggebruik. Zo is het percentage alleenstaande moeders en vaders dat een huisarts raadpleegde en psychofarmaca gebruikte, bijna dubbel zo groot als dat van niet-alleenstaande ouders. Wat betreft het raadplegen van gespecialiseerde hulpverleners is het percentage van alleenstaande moeders zelfs 2,5 keer zo groot.

Binnen de risicogroep van alleenstaande ouders, ervaren moeders nog meer depressieve gevoelens dan vaders; terwijl alleenstaande vaders vaker zware drinkers zijn. De percentages alleenstaande moeders die een huisarts, psychiater en/of psycholoog raadpleegden en psychofarmaca namen, zijn ook bijna dubbel zo groot als deze van alleenstaande vaders. In het algemeen ligt het zorg- en medicatiegebruik van moeders hoger dan dat van vaders. De hypothese dat het zorg- en psychofarmacagebruik van zowel alleenstaande als niet-alleenstaande moeders hoger is dan dat van vaders (hypothese 4) werd bevestigd.

4.2.2. Is het grotere zorg- en psychofarmacagebruik van alleenstaande ouders toe te schrijven aan een grotere behoefte aan zorg?

Zoals we verwachtten (hypothese 1a en 1b) is de kans dat alleenstaande vaders en moeders een huisarts hebben geraadpleegd omwille van emotionele en sociale problemen groter in vergelijking met deze van gehuwde ouders, ongeacht de behoefte aan hulp. Ze evenaart echter de kans van ooit-gescheiden vaders en moeders met een nieuwe partner om een huisarts te raadplegen. Bovendien stellen we vast dat het voornamelijk alleenstaande moeders zijn die een hoger zorg- en psychofarmacagebruik hebben, ongeacht hun behoefte aan zorg. Bij alleenstaande vaders kan zowel de hogere prevalentie van contacten met een gespecialiseerde hulpverlener als het nemen van psychofarmaca toegeschreven worden aan hun grotere behoefte aan hulp. Alleenstaande moeders hebben echter vaker een gespecialiseerde hulpverlener gecontacteerd en psychofarmaca genomen dan dat we zouden verwachten op basis van hun (mentale) gezondheid.

Enkel bij mannen werd een verband tussen alcohol- en psychofarmacagebruik gevonden. Zware drinkers zijn namelijk minder geneigd om psychofarmaca te gebruiken. Deze resultaten liggen in lijn met de zelfmedicatiethese. Mannen hebben het mogelijk moeilijker om voor hun emotionele en sociale problemen uit te komen en bijgevolg om hiervoor professionele hulp te zoeken. Ze hebben ook vaker een negatieve attitude tegenover psychofarmaca (Singh, 2003). Ze pogen liever zelf hun problemen op te lossen. Uit bestaand onderzoek (Cooper et al., 1992) is geweten dat probleemdrinken één van de copingmechanismen is die mannen hanteren bij psychische problemen. Overmatig alcoholgebruik zou als een substituuut voor psychofarmaca worden gebruikt. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat zorgverleners meer terughoudend zijn om psychofarmaca voor te schrijven bij mannen met een hoog alcoholgebruik. Het is ook mogelijk dat personen met een alcoholprobleem een minder goed ziekte-inzicht hebben, wat er toe kan leiden dat ze niet zo gauw geneigd zijn om formele hulp te zoeken.

4.2.3. De rol van sociaal-economische kenmerken

Personen die niet actief zijn op de arbeidsmarkt hebben een grotere kans om een huisarts te raadplegen omwille van emotionele en sociale problemen. Aangezien alleenstaande vaders vaker inactief zijn dan gehuwde vaders, verklaart dit mede de bevinding dat alleenstaande vaders een grotere kans hebben om een huisarts te contacteren in vergelijking met gehuwde vaders. Deze vaststelling ligt in lijn met hypothese 3a die stelt dat het verschil in huisartsconsultaties tussen alleenstaande en niet-alleenstaande ouders, ongeacht de (mentale) gezondheid, deels kan worden toegeschreven aan verschillen in de sociaal-economische positie.

Voor hypothese 3b, die aangeeft dat een lage sociaal-economische status een negatieve invloed zal hebben op gespecialiseerd zorggebruik, is de evidentie niet eenduidig. Zowel vaders als moeders die niet actief zijn op de arbeidsmarkt hebben een grotere kans om een gespecialiseerde hulpverlener te contacteren. Zoals eerder aangehaald, contacteren inactieve mannen ook vaker een huisarts omwille van emotionele of sociale problemen. Vaders die niet werken, alsook vaders die deeltijds werken, hebben eveneens een grotere kans om psychofarmaca te nemen. Waarschijnlijk speelt hierbij een selectie-effect een rol. Mensen die kampen met psychische problemen en daarvoor hulp zoeken en psychofarmaca nemen, zullen immers ook een grotere kans hebben om werkloos te zijn (Ettner et al., 1997; Kessler & Frank, 1997) en worden vaker arbeidsongeschikt verklaard (Gilmour & Patten, 2007). Overeenkomstig met onze verwachtingen hebben vaders uit de laagste inkomenscategorie een veel lagere kans om gespecialiseerde zorg te gebruiken. Opvallend is dat inkomen enkel bij mannen een invloed heeft. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat mannen door hun negatievere attitude ten aanzien van professionele hulp (Good & Mintz, 1990) gemakkelijker dan vrouwen besparen op gespecialiseerde hulp wanneer ze financiële moeilijkheden ervaren.

4.2.4. De rol van het krijgen en ervaren van informele steun

Ook nadat de mate van informele steun en de sociaal-economische kenmerken in rekening zijn gebracht, hebben alleenstaande moeders een grotere kans om een huisarts en een gespecialiseerde hulpverlener te raadplegen omwille van emotionele of sociale problemen. Alleenstaande vaders hebben enkel meer kans op het raadplegen van een huisarts in vergelijking met gehuwden. Bij psychofarmacagebruik daarentegen, konden we het verschil tussen gehuwde en alleenstaande moeders verklaren door ook de informele steun in rekening te brengen. Er werd evidentie gevonden voor hypothese 2, die aangeeft dat alleenstaande ouders niet alleen door hun grotere behoefte aan zorg een hoger zorggebruik zullen hebben, maar ook door een gebrek aan informele steun. Alleenstaande moeders ervaren gemiddeld meer gevoelens van eenzaamheid. Eenzame moeders zijn meer geneigd om psychofarmaca te gebruiken en hebben eveneens een grotere kans om een huisarts of een gespecialiseerde hulpverlener te raadplegen. Gevoelens van eenzaamheid beïnvloeden daarentegen het zorg- en psychofarmacagebruik van vaders niet. Hoe meer steun gescheiden moeders van hun nieuwe inwonende partner krijgen, hoe minder ze ook een huisarts raadplegen. Deze bevinding ondersteunt eveneens vooral de substitutiehypothese.

Het is belangrijk om op te merken dat er niet enkel resultaten gevonden zijn in overeenstemming met de substitutiehypothese, maar ook met de veronderstelling dat informele en formele steun complementair zijn. Onze studie stelde immers vast dat hoe groter het aantal steunbronnen is, hoe meer mensen geneigd zijn om een huisarts of een gespecialiseerde hulpverlener te consulteren en psychofarmaca te gebruiken. Vrienden en familie adviseren en stimuleren mogelijk personen die kampen met psychische problemen om professionele hulp te zoeken.

Het feit dat we voor beide hypothesen evidentie vonden, kan als volgt worden verklaard: het ervaren van eenzaamheid is veeleer een subjectief gegeven en bovendien is het voornamelijk een indicator van de functionele dimensie van steun. Deze functionele dimensie verwijst vooral naar de inhoud van de informele steun (Gouwy et al., 2008; Ten Have et al., 2002) namelijk sociale en emotionele steun. Het concept eenzaamheid is wellicht ook breder dan louter een subjectieve indicator van het al dan niet krijgen van informele steun. Eenzaamheidsgevoelens hangen sterk samen met behoefte aan zorg, waardoor we hierbij eerder evidentie vinden het

substitutie-effect (Ellaway, 1999). Het aantal mensen waarbij men terecht kan voor een persoonlijk gesprek, is daarentegen een indicator van de structurele dimensie van informele steun (Gouwy et al., 2008; Ten Have et al., 2002). Hoe meer informele steunbronnen iemand heeft, hoe groter de kans dat deze hem/haar attent kunnen maken op zijn/haar psychische problemen en hoe groter de kans dat er iemand hem/haar aanraadt om hulp te zoeken voor problemen, vandaar dat we hierbij evidentie vinden voor de hypothese die stelt dat informele en formele steun complementair zijn.

Daarnaast hebben we ook opvallende geslachtsverschillen vastgesteld met betrekking tot de invloed van informele steun. Wanneer ooit-gescheiden moeders meer steun ervaren van hun nieuwe partner, zijn ze minder geneigd om een huisarts te consulteren. Bij ooit-gescheiden vaders vinden we echter geen effect van de steun van de partner. Een mogelijke verklaring voor dit laatste is dat mannelijke partners, gezien hun eerder negatieve attitude ten opzichte van professionele hulp (Good & Mintz, 1990), hun vrouwen zullen ontmoedigen om hulp te zoeken. Bovendien kan de aanwezigheid van een partner er toe leiden dat de behoefte aan zorg bij vrouwen vermindert, waardoor ze minder professionele hulp zoeken (Sheffield, Fiorenza, & Sofronoff, 2004).

Kortom, ongeacht de behoefte aan zorg, het ervaren van informele steun en de sociaal-economische kenmerken, hebben alleenstaande moeders een grotere kans om een huisarts en/of een gespecialiseerde hulpverlener te raadplegen voor hun emotionele en sociale problemen in vergelijking met niet-alleenstaande moeders. Ook alleenstaande vaders blijven een grotere kans hebben om een huisarts te raadplegen voor dergelijke problemen in vergelijking met gehuwde vaders. Andere mogelijke verklaringen kunnen worden gezocht in de grotere moeilijkheden die alleenstaande ouders ervaren bij het combineren van werk en gezin (Avison et al., 2007; Dziak et al., 2010; Symoens & Bracke, 2013 in deze SVR-studie).

5. Aandachtspunten voor het beleid

Deze studie heeft aangetoond dat vaders en moeders vaker een huisarts raadplegen omwille van sociale of emotionele problemen dan een gespecialiseerde hulpverlener. Nochtans toont onderzoek aan (Fernandez et al., 2007; Wang et al., 2005) dat gespecialiseerde hulp adequater is dan hulp van een huisarts bij psychische klachten. De beslissing van de Vlaamse regering om vanaf 2013 een vast tarief (11 euro per uur) op te leggen voor consultaties met een sociaal werker of een psycholoog, die verbonden zijn aan één van de 20 Centra voor Geestelijke Gezondheid (CGG), is een stap in de goede richting om de toegankelijkheid tot gespecialiseerde zorg te verhogen (Gezondheid.be, 2012). Verdere inspanningen zullen immers nodig blijven, want het aantal psychologen verbonden aan een CGG is beperkt, waardoor er vaak lange wachttijden zijn. Bovendien moeten niet enkel de structurele drempels tot het contacteren van gespecialiseerde hulpverleners worden aangepakt, er dient ook aandacht te gaan naar de sociaal-cognitieve drempels. Op dit vlak zijn er in Vlaanderen reeds een aantal inspanningen geleverd, zoals de anti-stigma campagnes, 'Fit-in-je-hoofd' en 'Te gek'. Ook het inrichten van gemengde huisartspraktijken, zoals reeds in Nederland vaak het geval is, waarbij huisartsen samenwerken met gespecialiseerde hulpverleners (psychologen en psychiaters), zou er bijvoorbeeld toe kunnen leiden dat gespecialiseerde hulpverleners als minder bedreigend en stigmatiserend worden ervaren (Reynders et al., 2011).

Tot slot moeten we ons ook de vraag stellen of psychofarmaca wel steeds de meest geschikte hulp vormen voor emotionele en sociale problemen. Onze resultaten geven aan dat moeders die kampen met gevoelens van eenzaamheid meer psychofarmaca gebruiken dan we zouden verwachten op basis van hun behoefte aan hulp. We stelden daarenboven vast dat alleenstaande moeders gemiddeld genomen het meest gevoelens van eenzaamheid ervaren. We kunnen ons echter de vraag stellen of medicatie in deze gevallen wel steeds de beste hulp is. Psychofarmaca bieden immers geen structurele oplossing. Zou medicatie mensen er bijvoorbeeld ook van kunnen weerhouden om hun problemen op te lossen? Artsen genieten in België een relatief grote vrijheid om medicatie voor te schrijven. Bovendien geeft onderzoek ook aan dat de consumptie van psychofarmaca in Vlaanderen hoog is in vergelijking met andere Europese landen en dat vooral huisartsen vaak te snel psychofarmaca voorschrijven (Boffin et al., 2012; Casteels et al., 2010). Indien men het psychofarmacagebruik in Vlaanderen wil beperken, is een strengere regelgeving en opvolging van het voorschrijfgedrag van (huis)artsen, alsook een diepgaandere analyse van de klachten over eenzaamheid door artsen nodig.

Bibliografie

- Addis, M.E., & Mahalik, J.R. (2003). Men, masculinity, and the contexts of help seeking. *American Psychologist*, 58, 5-14.
- Affi, T.O., Cox, B.J., & Enns, M.W. (2006). Mental health profiles among married, never-married, and separated/divorced mothers in a nationally representative sample. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 41, 122-129.
- Alegria, M., Bijl, R.V., Lin, E., Walters, E.E., & Kessler, R.C. (2000). Income differences in persons seeking outpatient treatment for mental disorders – A comparison of the United States with Ontario and the Netherlands. *Archives of General Psychiatry*, 57 (4), 383-391.
- Alonso, J. (2004). Use of mental health services in Europe. Results from the European Study of Epidemiology of Mental Disorders (ESEMeD) Project. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 110, 35-35.
- Alonso, J., Codony, M., Kovess, V., Angermeyer, M.C., Katz, S.J., Haro, J.M., & Brugha, T.S. (2007). Population level of unmet need for mental healthcare in Europe. *British Journal of Psychiatry*, 190, 299-306.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Avison, W.R., Ali, J., & Walters, D. (2007). Family structure, stress, and psychological distress: A demonstration of the impact of differential exposure. *Journal of Health and Social Behavior*, 48, 301-317.
- Barrett, A.E., & Turner, R.J. (2005). Family structure and mental health: the mediating effects of socioeconomic status, family process, and social stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 46, 156-169.
- Bartfeld, J. (2010). Child Support and the Postdivorce Economic Well-Being of Mothers, Fathers, and Children. *Demography*, 37 (2), 10.
- Bebbington, P.E., Meltzer, H., Brugha, T.S., Farrell, M., Jenkins, R., Ceresa, C., & Lewis, G. (2000). Unequal access and unmet need: neurotic disorders and the use of primary care services. *Psychological Medicine*, 30, 1359-1367.
- Benzeval, M. (1998). The self-reported health status of lone parents. *Social Science & Medicine*, 46, 1337-1353.
- Bijl, R.V., & Ravelli, A. (2000). Psychiatric morbidity, service use, and need for care in the general population: results of The Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study. *American journal of public health*, 90, 602-607.
- Boffin, N., Declercq, T., & Van Casteren, V. (2012). *Patiënten met een nieuwe episode van depressie in de huisartsenpraktijk in het Vlaams Gewest: gegevens van het Belgische netwerk van Huisartsenpeilpraktijken in 2008* [online publicatie]. Brussel: Vlaams Agentschap Zorg & Gezondheid.
- Bracke, P., Christiaens, W., & Wauterickx, N. (2008). The pivotal role of women in informal care. *Journal of Family Issues*, 29 (10), 1348-1378.

- Bracke, P., Colman, E., Symoens, S., & Van Praag, L. (2010). Divorce, divorce rates, and professional care seeking for mental health problems in Europe: a cross-sectional population-based study. *Bmc Public Health*, 10, 224.
- Bracke, P. (1998). Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen. *Mens en Maatschappij*, 73, 233-252.
- Bruffaerts, R., Demarest, S., Van Oyen, H., & Demyttenaere, K. (2004). Zorggebruik voor mentale stoornissen in België. Resultaten van de European Study of the Epidemiology of Mental Disorders (ESEMeD). *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 60, 790-799.
- Cairney, J., & Wade, T. (2002). Single parent mothers and mental health care service use. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 37, 236-242.
- Cairney, J., Boyle, M., Offord, D.R., & Racine, Y. (2003). Stress, social support and depression in single and married mothers. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 442-449.
- Cairney, J., Boyle, M.H., Lipman, E.L., & Racine, Y. (2004). Single mothers and the use of professionals for mental health care reasons. *Social Science & Medicine*, 59, 2535-2546.
- Cairney, J., Pevalin, D.J., Wade, T.J., Veldhuizen, S., & Arboleda-Florez, J. (2006). Twelve-month psychiatric disorder among single and married mothers: The role of marital history. *Canadian Journal of Psychiatry-Revue Canadienne de Psychiatrie*, 51, 671-676.
- Carr, D., & Springer, K.W. (2010). Advances in Families and Health Research in the 21st Century. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 743-761.
- Casteels, M., Danckaerts, M., De Lepeleire, J., Demyttenaere, K., Laekeman, G., Luyten, P., & Truys, T. (2010). *Het toenemend gebruik van psychofarmaca*. Leuven: KU Leuven.
- Chodorow, N. (2002). The cycle completed: Mothers and children (Reprinted from The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender, pg 199-205). *Feminism & Psychology*, 12, 11-17.
- Cohen, O., & Savaya, R. (2000). Help wanted and help received by Israeli divorced custodial fathers. *Journal of Applied Social Psychology*, 30, 1440-1456.
- Colman, E., Symoens, S., & Bracke, P. (2011). Zorggebruik. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 267-282). Leuven: Acco.
- Cooper, M.L., Russell, M., Skinner, J.B., Frone, M.R., & Mudar, P. (1992). Stress and Alcohol-Use – Moderating Effects of Gender, Coping, and Alcohol Expectancies. *Journal of Abnormal Psychology*, 101, 139-152.
- Corijn, M. (2011). *De (in)stabiliteit van huwelijken in ons land*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 5.
- Crosier, T., Butterworth, P., & Rodgers, B. (2007). Mental health problems among single and partnered mothers – The role of financial hardship and social support. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 42, 6-13.
- De Koker, B. (2007). Impact op de sociale relaties van ex-partners. In C. Van Peer (red.), *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners* (pp. 188-203). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Duxbury, L., Higgins, C., & Lee, C. (1994). Work-Family Conflict – A Comparison by Gender, Family Type, and Perceived Control. *Journal of Family Issues*, 15, 449-466.
- Dziak, E., Janzen, B.L., & Muhajarine, N. (2010). Inequalities in the psychological well-being of employed, single and partnered mothers: the role of psychosocial work quality and work-family conflict. *International Journal for Equity in Health*, 9:6.
- Ellaway, A., Wood, S., & Macintyre, S. (1999). Someone to talk to? The role of loneliness as a factor in the frequency of GP consultations. *British Journal of General Practice*, 49, 363-367.
- Ettner, S.L., Frank, R.G., & Kessler, R.C. (1997). The impact of psychiatric disorders on labor market outcomes. *Industrial & Labor Relations Review*, 51, 64-81.
- Fernandez, A., Haro, J.M., Martinez-Alonso, M., Demyttenaere, K., Brugha, T.S., Autonell, J. et al. (2007). Treatment adequacy for anxiety and depressive disorders in six European countries. *British Journal of Psychiatry*, 190, 172-173.
- Fleury, M.J., Grenier, G., Bamvita, J.M., Perreault, M., & Caron, J. (2012). Determinants Associated with the Utilization of Primary and Specialized Mental Health Services. *Psychiatric Quarterly*, 83, 41-51.
- Gezondheid.be (2012). Uniforme tarieven voor centra geestelijke gezondheidszorg. http://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=12583, geraadpleegd op 17 november 2012.

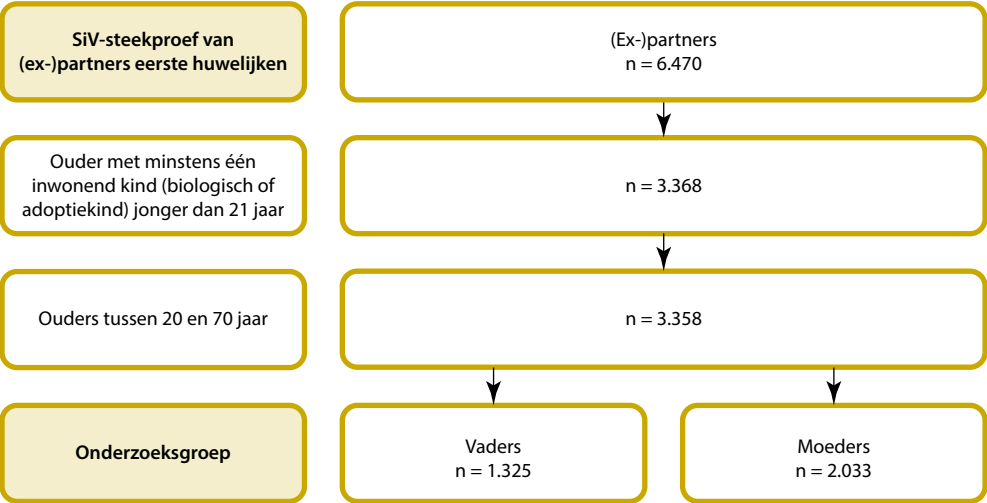
- Gabilondo, A., Rojas-Farreras, S., Rodriguez, A., Fernandez, A., Pinto-Meza, A., Vilagut, G. (2011). Use of Primary and Specialized Mental Health Care for a Major Depressive Episode in Spain by ESEMeD Respondents. *Psychiatric Services*, 62, 152-161.
- Galdas, P.M., Cheater, F., & Marshall, P. (2005). Men and health help-seeking behaviour: literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 49, 616-623.
- Gaskin, D.J., Kouzis, A., & Richard, P. (2008). Children's and Adolescents' Use of Mental Health Care Is a Family Matter. *Medical Care Research and Review*, 65, 748-762.
- Geurts, K. (2006). *De arbeidsmarktpositie van alleenstaande ouders. Nieuwe bevindingen uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming*. Leuven: Steunpunt WAV.
- Gierveld, J.D.J., & Van Tilburg, T. (2010). The De Jong Gierveld short scales for emotional and social loneliness: tested on data from 7 countries in the UN generations and gender surveys. *European Journal of Ageing*, 7, 121-130.
- Gilmour, H., & Patten, S.B. (2007). Depression and work impairment. *Health reports, Statistics Canada*, 1, 9-22.
- Gonzalez, J.M., Alegria, M., & Prihoda, T.J. (2005). How do attitudes toward mental health treatment vary by age, gender, and ethnicity/race in young adults? *Journal of Community Psychology*, 33, 611-629.
- Gonzalez, J.M., Alegria, M., Prihoda, T.J., Copeland, L.A., & Zeber, J.E. (2011). How the relationship of attitudes toward mental health treatment and service use differs by age, gender, ethnicity/race and education. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, 45-57.
- Good, G.E., & Mintz, L.B. (1990). Gender-Role Conflict and Depression in College Men – Evidence for Compounded Risk. *Journal of Counseling and Development*, 69, 17-21.
- Gouwy, A., Christiaens, W., & Bracke, P. (2008). Mental health service use in the general Belgian population: estimating the impact of mental health and social determinants. *Arch Public Health*, 66, 50-68.
- Greenhaus, J.H., & Beutell, N.J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10 (1), 76-88.
- Hagenaars, A., de Vos, K., & Zaidi, M.A. (1994). *Poverty Statistics in the Late 1980s: Research Based on Micro-data*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Hermans, M.H.M., De Witte, N., & Dom, G. (2012). The state of psychiatry in Belgium. *International Review of Psychiatry*, 24, 286-294.
- Hohmann, A.A. (1989). Gender bias in psychotropic-drug prescribing in primary care. *Medical Care*, 27, 478-490.
- Hope, S., Power, C., & Rodgers, B. (1999). Does financial hardship account for elevated psychological distress in lone mothers? *Social science & medicine*, 49, 1637-1649.
- Idler, E.L., & Benyamini, Y. (1997). Self-rated health and mortality: A review of twenty-seven community studies. *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 21-37.
- Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (Re)employment: Strategies to Cope With the Economic Consequences of Partnership Dissolution. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 1271-1293.
- Joung, I.M.A., Vandermeer, J.B.W., & Mackenbach, J.P. (1995). Marital-Status and Health-Care Utilization. *International Journal of Epidemiology*, 24, 569-575.
- Judd, F., Armstrong, S., & Kulkarni, J. (2009). Gender-sensitive mental health care. *Australasian Psychiatry*, 17, 105-111.
- Kalmijn, M., & Monden, C. (2004). *Are there positive effects of divorce on health? Reconsidering the role of marital quality*. Lezing gepresenteerd op de Third Conference of the European Research Network on Divorce, 2-4 december, Keulen, Duitsland.
- Kessler, R.C., & Frank, R.G. (1997). The impact of psychiatric disorders on work loss days. *Psychological Medicine*, 27, 861-873.
- Koopmans, G., & Lamers, L. (2006). Gender and health care utilization: The role of mental distress and help seeking propensity. *European Journal of Public Health*, 16 (1), 158-158.
- Leong, F.T.L., & Zachar, P. (1999). Gender and opinions about mental illness as predictors of attitudes toward seeking professional psychological help. *British Journal of Guidance & Counselling*, 27, 123-132.
- Lesthaeghe, R., & Neels, K. (2002). From the first to the second demographic transition: An interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population-Revue Européenne de Demographie*, 18, 325-360.

- Linden, M., Lecrubier, Y., Bellantuono, C., Benkert, O., Kisely, S., & Simon, G. (1999). The prescribing of psychotropic drugs by primary care physicians: an international collaborative study. *Journal of Clinical Psychopharmacology*, 19, 132-140.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 7.
- Longobardi, T., Walker, J.R., Graff, L.A., & Bernstein, C.N. (2011). Health service utilization in IBD: comparison of self-report and administrative data. *Bmc Health Services Research*, 11.
- McElwain, A.K., Korabik, K., & Rosin, H.M. (2005). An examination of gender differences in work-family conflict. *Canadian Journal of Behavioural Science-Revue Canadienne des Sciences du Comportement*, 37 (4), 283-298.
- Meadows, S.O., McLanahan, S.S., & Brooks-Gunn, J. (2008). Stability and change in family structure and maternal health trajectories. *American Sociological Review*, 73, 314-334.
- Mirowsky, J. (1999). Analyzing Associations Between Mental Health and Social Circumstances. In C.S. Aneshensel, & J.C. Phelan, (red.), *Handbook of the Sociology of Mental Health* (pp. 105-123). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Moller-Leimkuhler, A.M. (2002). Barriers to help-seeking by men: a review of sociocultural and clinical literature with particular reference to depression. *Journal of Affective Disorders*, 71, 1-9.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer C. (red.), (2011). *Scheiding in Vlaanderen*, Leuven: Acco.
- Motel-Klingebiel, A., Tesch-Roemer, C., & Von Kondratowitz, H.J. (2005). Welfare states do not crowd out the family: evidence for mixed responsibility from comparative analyses. *Ageing and Society*, 25, 863-882.
- Neal, M.B., Ingersoll-Dayton, B., & Starrels, M.E. (1997). Gender and relationship differences in caregiving patterns and consequences among employed caregivers. *Gerontologist*, 37, 804-816.
- Neises, G., & Grüneberg, C. (2005). Socioeconomic situation and health outcomes of single parents. *European Journal of Public Health*, 13, 270-278.
- Olsson, G.I., Nordstrom, M.L., Arinell, H., & von Knorring, A.L. (1999). Adolescent depression: Social network and family climate – A case-control study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 40, 227-237.
- Ormel, J., Lindenberg, S., Steverink, N., & Verbrugge, L.M. (1999). Subjective well-being and social production functions. *Social Indicators Research*, 46, 61-90.
- Palmer, L., Johnston, S.S., Rousculp, M.D., Chu, B.C., Nichol, K.L., & Mahadevia, P.J. (2012). Agreement between Internet-Based Self-and Proxy-Reported Health Care Resource Utilization and Administrative Health Care Claims. *Value in Health*, 15, 458-465.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., & Bavel, J. (2011). Steekproef en dataverzameling. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 27-64). Leuven: Acco.
- Premeaux, S.F., Adkins, C.L., & Mossholder, K.W. (2007). Balancing work and family: A field study of multi-dimensional, multi-role work-family conflict. *Journal of Organizational Behavior*, 28, 705-727.
- Prigerson, H.G., Maciejewski, P.K., & Rosenheck, R.A. (1999). The effects of marital dissolution and marital quality on health and health service use among women. *Medical Care*, 37, 858-873.
- Raeymaeckers, P., Dewilde, C., Snoeckx, L., & Mortelmans, D. (2008a). Childcare strategies of divorced mothers in Europe: A comparative analysis. *European Sociological Review*, 24, 115-131.
- Raeymaeckers, P., Dewilde, C., Snoeckx, L., & Mortelmans, D. (2008b). The influence of formal and informal support systems on the labour supply of divorced mothers. *European Societies*, 10, 453-477.
- Reynders, A., Scheerder, G., Molenberghs, G., & Van Audenhove, C. (2011). *Onderzoek naar verklarende factoren voor de verschillen in suïcidecijfers in Vlaanderen in vergelijking met Europese landen*. Leuven: Acco.
- Ritter, P.L., Stewart, A.L., Kaymaz, H., Sobel, D.S., Block, D.A., & Lorig, K.R. (2001). Self-reports of health care utilization compared to provider records. *Journal of Clinical Epidemiology*, 54, 136-141.
- RIZIV (2010). Nomenclatuur van de geneeskundige verstrekkingen. <http://riziv.fgov.be/care/nl/nomenclature/index.htm>, geraadpleegd op 1 november 2012.
- Rhodes, A.E., Goering, P.N., To, T., & Williams, J.I. (2002). Gender and outpatient mental health service use. *Social Science & Medicine*, 54, 1-10.

- Shapiro, S., Skinner, E.A., Kessler, L.G., Vonkorff, M., German, P.S., Tischler, G. L., & Regier, D.A. (1984). Utilization of Health and Mental-Health-Services – 3 Epidemiologic Catchment-Area Sites. *Archives of General Psychiatry*, 41, 971-978.
- Sheffield, J.K., Fiorenza, E., & Sofronoff, K. (2004). Adolescents' willingness to seek psychological help: Promoting and preventing factors. *Journal of Youth and Adolescence*, 33, 495-507.
- Singh, I. (2003). Boys will be boys: Fathers' perspectives on ADHD symptoms, diagnosis, and drug treatment. *Harvard Review of Psychiatry*, 11, 308-316.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer, (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-152). Leuven: Acco.
- Symoens, S., & Bracke, P. (2013). Nieuwe gezinsvormen na echtscheiding en werk-gezin conflict: De invloed van gezinsstructuur en copingstrategieën op de ervaring van werk-naar-gezin en gezin-naar-werk conflict. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. (pp. 157-180). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Svensson, E., Nygard, J.F., Sorensen, T., & Sandanger, I. (2009). Changes in formal help seeking for psychological distress: The OsLof study. *Nordic Journal of Psychiatry*, 63, 260-266.
- Targosz, S., Bebbington, P., Lewis, G., Brugha, T., Jenkins, R., Farrell, M., & Meltzer, H. (2003). Lone mothers, social exclusion and depression. *Psychological Medicine*, 33 (4), 715-722.
- Ten Have, M., Oldehinkel, A., Vollebergh, W., & Ormel, J. (2003). Does educational background explain inequalities in care service use for mental health problems in the Dutch general population? *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 107, 178-187.
- Ten Have, M., Vollebergh, W., Bijl, R., & Ormel, J. (2002). Combined effect of mental disorder and low social support on care service use for mental health problems in the Dutch general population. *Psychological Medicine*, 32, 311-323.
- Thielke, S.M., Diehr, P., & Unutzer, J. (2010). Prevalence, incidence, and persistence of major depressive symptoms in the Cardiovascular Health Study. *Aging & Mental Health*, 14, 168-176.
- Tijhuis, M.A., Peters, L., & Foets, M. (1990). An orientation toward help-seeking for emotional-problems. *Social Science & Medicine*, 31, 989-995.
- Umberson, D. (1987). Family Status and Health Behaviors – Social-Control As A Dimension of Social Integration. *Journal of Health and Social Behavior*, 28, 306-319.
- Van Praag, L., Bracke, P., Christiaens, W., Levecque, K., & Pattyn, E. (2009). Mental health in a gendered context: Gendered community effect on depression and problem drinking. *Health & Place*, 15, 990-998.
- Vasiliadis, H.M., Tempier, R., Lesage, A., & Kates, N. (2009). General practice and mental health care: determinants of outpatient service use. *Canadian Journal of Psychiatry-Revue Canadienne de Psychiatrie*, 54, 468-475.
- Vera, M., Alegria, M., Freeman, D.H., Robles, R., Pescosolido, B., & Pena, M. (1998). Help seeking for mental health care among poor Puerto Ricans – Problem recognition, service use, and type of provider. *Medical Care*, 36, 1047-1056.
- Verhaak, P.F.M., Bensing, J.M., & Brink-Mulinen, A. (2007). GP mental health care in 10 European countries: patients' demands and GPs' responses. *European Journal of Psychiatry*, 21, 7-16.
- Vollebergh, W., De Graaf, R., Schoemakers, C., Ten Have, M., van Dorsselaer, S., Spijker, J. et al. (2003). Zorggebruik en zorgbehoefte. *Psychiatrische stoornissen in Nederland* (pp. 61-70). Utrecht: Trimbos-Instituut.
- Wade, T.J., & Cairney, J. (2000). Major depressive disorder and marital transition among mothers: results from a national panel study. *The journal of nervous and mental disease*, 188, 741-750.
- Wang, J. (2004). The difference between single and married mothers in the 12-month prevalence of major depressive syndrome, associated factors and mental health service utilization. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 39, 26-32.
- Wang, P.S., Lane, M., Olfson, M., Pincus, H.A., Wells, K.B., & Kessler, R.C. (2005). Twelve-month use of Mental Health Services in the United States – Results from the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62, 629-640.
- Ware, J.E., & Sherbourne, C.D. (1992). The Mos 36-Item Short-Form Health Survey (Sf-36). Conceptual-Framework and Item Selection. *Medical Care*, 30, 473-483.

- Weissman, M.M., Leaf, P.J., & Bruce, M.L. (1987). Single Parent Women – A Community Study. *Social Psychiatry*, 22, 29-36.
- Wells, K.B., Manning, W.G., Duan, N., Newhouse, J.P., & Ware, J.E. (1986). Sociodemographic Factors and the Use of Outpatient Mental-Health-Services. *Medical Care*, 24, 75-85.
- Westin, M., & Westerling, R. (2006). Health and healthcare utilization among single mothers and single fathers in Sweden. *Scandinavian Journal of Public Health*, 34, 182-189.
- Willekens, M. (2011). Socio-economische gevolgen van een echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 169-198). Leuven: Acco.
- WIV (2010). *Rapport I: Gezondheidstoestand. Belangrijkste resultaten. Gezondheidsenquête, België 2008*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- <http://www.scheidinginvlaanderen.be>, geraadpleegd op 27 maart 2013.
- <http://www.cbs.nl>, (Centraal Bureau voor Statistiek), geraadpleegd op 6 april 2013.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Caroline Dewilde

Inleiding

Sinds de jaren 70 is het meemaken van een (echt)scheiding een steeds vaker voorkomende levensgebeurtenis. De psychologische, sociale en economische gevolgen van een (echt)scheiding treffen dan ook een groeiend deel van de bevolking: mannen en vrouwen wiens relatie stukloopt, maar ook hun kinderen en andere familieleden (zoals bijvoorbeeld de (groot)ouders) (Amato, 2000; Jappens & Van Bavel, 2013 in deze SVR-studie; Kitson & Morgan, 1990; Mortelmans et al., 2011). Heel wat studies in de Verenigde Staten, Europa en recent ook in Vlaanderen, hebben gekeken naar de inkomensgevolgen van (echt)scheiding (Andreß et al., 2006; Dewilde, 2002; Holden & Smock, 1991; Smock, 1994; Uunk, 2004). Hierbij wordt steeds vastgesteld dat vrouwen – en meer bepaald moeders – na hun (echt)scheiding een sterke daling van hun inkomen kennen, en bijgevolg een verhoogd risico lopen om in armoede terecht te komen. Recent onderzoek waarin een bredere definitie van het begrip economisch welzijn wordt gehanteerd, toont echter aan dat ook mannen gevolgen ondervinden (Aassve et al., 2009; Hussain & Kangas, 2009; Kalmijn, 2005; McManus & DiPrete, 2001).

Daarnaast heeft onderzoek ook gekeken naar de impact van een (echt)scheiding op de woonsituatie. De huisvestingsgevolgen van een (echt)scheiding zijn tot op zekere hoogte verbonden met de financiële gevolgen. Geslachtsverschillen inzake de inkomensgevolgen van (echt)scheiding worden dan ook deels gereflecteerd in de huisvestingsgevolgen (Feijten, 2005). Internationaal vergelijkend onderzoek toont echter ook dat na een (echt)scheiding zowel mannen als vrouwen moeite hebben om hun positie op de woningmarkt te behouden. Scheiden verhoogt de kans dat mensen hun woning moeten verlaten of verkopen, en leidt tot hogere woonkosten en tot een daling van de woonkwaliteit (Dewilde, 2008, 2009; Feijten & van Ham, 2007; Symon, 1990a).

Omdat bovengenoemde studies vaak zijn gebaseerd op panelgegevens (waarbij eenzelfde steekproef wordt gevolgd doorheen de tijd), heeft het onderzoek tot nu toe vooral gekeken naar de gevolgen van een (echt)scheiding op de korte of middellange termijn. In dit hoofdstuk kijken we of het meemaken van een (echt)scheiding *op een bepaald moment in de voorbije levensloop* samenhangt met de economische positie van mannen en vrouwen op *latere leeftijd*. Het in verband brengen van gebeurtenissen en transities die zich op een eerder moment in de levensloop

hebben voorgedaan met latere uitkomsten past binnen het levensloopperspectief. Binnen deze benadering staat het begrip interdependentie of onderlinge afhankelijkheid centraal (Heinz et al., 2009, p. 16): tussen verleden, heden en toekomst binnen levenslopen, tussen levenslooptrajecten van één individu op verschillende domeinen, tussen levenslooptrajecten van verbonden individuen en tussen levenslopen en institutionele veranderingen.

Onze afhankelijke variabele is het al dan niet bezitten van de hoofdverblijfplaats¹. De eigen woning is voor de meeste ouderen in Vlaanderen een alternatieve vorm van pensioensparen en een belangrijke indicator van welvaart en economische zekerheid (Dewilde & De Decker, 2010; Winters & De Decker, 2009; Winters & Elsinga, 2011). Voor oudere woningbezitters zonder hypotheeklast ligt de kost van het wonen veelal lager dan de marktprijs van een vergelijkbare woning, waardoor ze minder van hun pensioen moeten uitgeven aan huisvesting (zie bijvoorbeeld ook Castles, 1998). Veel ouderen hebben een laag inkomen, en woningbezit biedt hen – althans in theorie – de mogelijkheid om hun woning te verkopen of te verhuren en in te ruilen voor een kleinere (huur)woning, om op die manier middelen vrij te maken om hun pensioen aan te vullen of om intensieve zorg te financieren. Onderzoek heeft echter aangetoond dat Europese – waaronder ook Belgische – ouderen hier vaak niet veel voor voelen (zie ook Elsinga et al., 2010): *‘in most countries, a majority of individuals never change main residence after they reach age 50’* (Angelini et al., 2011, p.97). Woningbezit verzekert ouderen immers tegen het risico op woonkostinflatie en tegen onvrijwillige verhuizing, en is geassocieerd met onafhankelijkheid en vrije keuze. Bovendien zijn ouderen vaak emotioneel gehecht aan hun woning.

Alvorens een overzicht te geven van de literatuur over de financiële en huisvestingsgevolgen van een (echt)scheiding, schetsen we kort de context van het Belgische en Vlaamse woonbeleid.

1. Woningmarkt en woonbeleid in België en Vlaanderen

In deze eerste paragraaf schetsen we kort de historiek en belangrijkste kenmerken van de Belgische en Vlaamse woningmarkt, alsook de gevolgen van het woonbeleid wat betreft het verschil tussen huren en woningbezit. Dit overzicht is deels gebaseerd op eerdere bijdragen van Winters en De Decker (2011) en Winters en Elsinga (2011), waarin heel wat kennis over (trends in) wonen in België en Vlaanderen werd gebundeld. Omdat onze bijdrage handelt over ouderen, gaan we na of de gekende gegevens voor België en Vlaanderen ook gelden voor de oudere bevolking (50 jaar en ouder). We baseren ons hiervoor op de gegevens van de EU-Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC, 2010) voor België en Vlaanderen. We focussen op het verschil tussen kopers en huurders inzake de woonkost en de woonkwaliteit, twee aspecten die centraal staan in de Vlaamse Wooncode, Titel 2 Art. 3 (Vlaamse Overheid, 1997): *Iedereen heeft recht op menswaardig wonen. Daartoe moet de beschikking over een aangepaste woning, van goede kwaliteit, in een behoorlijke woonomgeving, tegen een betaalbare prijs en met woonzekerheid worden bevorderd.*

¹ In de meeste kwantitatieve surveys wordt enkel gepeild naar de kenmerken (woonsituatie, woonkwaliteit) van de hoofdverblijfplaats. Men veronderstelt dus impliciet dat de hoofdverblijfplaats het best de positie op de woningmarkt weerspiegelt.

1.1. De woningmarkt in België en Vlaanderen

Veel onderzoekers wijzen erop dat de huidige staat van de woningmarkt en de uitkomsten inzake wonen afhankelijk zijn van beleidskeuzen gemaakt in een ver verleden (De Decker, Pannecoucke & Goossens, 2005; Winters & De Decker, 2009). Dit ver verleden verwijst in de Europese context naar de eerste woningwetten, die tot stand kwamen onder druk van de zogenaamde sociale kwestie of het arbeidersvraagstuk (Goossens, 1982; Lowe, 2011). Verstedelijking en industrialisering leidden tot de ruimtelijke concentratie in erbarmelijke leef- en woonomstandigheden van arbeidersgezinnen. Het grootste deel van de West-Europese bevolking woonde aan het begin van de 20ste eeuw in de private huursector, waarbij de verhuurders *sloppen, gangen en beluiken verhuurden als waren het woningen* (Goossens, 1982, p.37; Fahey & Norris, 2010). Terwijl de andere sectoren van de prille welvaartsstaat zich richtten op de arbeidsomstandigheden, het ontwikkelen van de sociale zekerheid en het garanderen van een gezinsloon, en de uitbouw van scholen en gezondheidszorg, heeft het woonbeleid zich gericht op het bevorderen van de toegang tot betaalbare en degelijke huisvesting.

De wijze waarop het woonbeleid evolueerde, en de specifieke instrumenten die werden ingezet om de werking van de markt te beïnvloeden, weerspiegelen grotendeels de gevestigde belangen en overtuigingen van de aanwezige machtsbronnen (bijvoorbeeld politieke partijen, middenveld) in de samenleving. Verschillende Europese landen ontwikkelden andere woonmodellen. In een aantal landen – vaak, maar niet altijd, met een sociaal-democratisch overwicht – werd vooral ingezet op het direct voorzien van degelijke en betaalbare huisvesting. Er ontstond een grote sociale huursector, en de private huurmarkt werd aan regulering onderworpen. Voorbeelden zijn Zweden en Denemarken, maar ook Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk. In andere landen werd veel meer ingezet op een indirect subsidie- en/of inkomensbeleid, waarbij huishoudens werden aangemoedigd om zelf eigenaar te worden. Ook de afwezigheid van regulering of beleid op de andere woningmarktsegmenten (sociale en private huur) kan worden gezien als indirect beleid, omdat dit woningbezit meer aantrekkelijk en voordelig maakt ten opzichte van huren (Allen et al., 2004; Kemeny, 1981). Naarmate wonen meer en meer onderdeel werd van het publieke/sociale beleid, nam het aandeel van de private huursector gradueel af in de loop van de 20ste eeuw.

België is ontegensprekelijk een land dat vooral heeft ingezet op het verwerven van de eigen woning, met name de eengezinswoning met tuin in de rand van de stad (zie ondermeer De Decker et al., 2005; Goossens, 1982; Winters & De Decker, 2009; Winters & Elsinga, 2011). Dit beleid ontwikkelde zich in functie van de politieke overtuigingen en motieven van de belangrijkste politieke partijen en hun achterban (katholieken, liberalen, socialisten). Strategieën zoals de disciplineren van de arbeider (via het verstrekken van hypotheek en de geografische spreiding over suburbane gebieden om het ontstaan van socialistische gettos te voorkomen), en later het binden aan de welvaartsstaat van hoger geschoolde arbeiders en bedienden, als ook de economische conjunctuur, droegen bij de tot ontwikkeling van een beleid gericht op de promotie van het woningbezit (Goossens, 1982)². Tot vandaag vormt het woningbezit met voorsprong het grootste segment op de Belgische woningmarkt (68% in 2008 (Dol & Haffner,

² Dit in tegenstelling tot Nederland, waar de industrialisering zich later doorzette dan in België. Nederland gaf de voorkeur aan de ondersteuning van relatief onafhankelijke woningcorporaties. Woningbezit werd er beschouwd als een te grote verantwoordelijkheid voor de stadsarbeider, die hem bovendien minder mobiel maakte en zodoende te zeer afhankelijk van zijn werkgever (Kullberg, 2012, p. 161).

2010)). Hiertoe werd voornamelijk gebruik gemaakt van subsidies, waarbij de Woonbonus (een jaarlijkse forfaitaire belastingaftrek) kwantitatief gezien de belangrijkste uitgavenpost vormt. Het is genoegzaam bekend dat dergelijk subsidiebeleid sterke Mattheüseffecten met zich meebrengt (Deleeck, Huybrechs & Cantillon, 1983). Zo becijferde De Decker (2005) dat van de totale hoeveelheid overheidstegemoetkomingen voor wonen in Vlaanderen, 40% naar de 20% meest welvarende gezinnen gaat, terwijl de onderste 20% het met 10% van de overheidsuitgaven moet stellen.

Daarnaast is er in België (Vlaanderen) sprake van een residuele sociale huursector gericht op de laagste inkomens – goed voor 7% van de woningmarkt (Cecodhas Housing Europe, 2011) – en een liberale private huursector gekenmerkt door een ongunstige prijs-kwaliteitverhouding (Goossens, 1983; Hoekstra & Reitsma, 2002). De sociale huursector wordt door Winters en Elsinga (2011) omschreven als klein maar fijn: zowel inzake betaalbaarheid, kwaliteit als woonzekerheid scoort sociaal huren in internationaal perspectief redelijk goed. Het aanbod is echter kleiner dan de vraag. Hoewel de Vlaamse Regering na de invoering van de Vlaamse Wooncode meer is gaan investeren in de huursector, en met name in de bouw van nieuwe sociale woningen, zijn deze inspanningen relatief beperkt. Bovendien bleven zowel de huurwetgeving als de huisvestingsfiscaliteit tot nu toe een federale aangelegenheid, waardoor de Vlaamse inspanningen niet zwaar doorwegen op het totale woonbeleid (Winters & De Decker, 2009).

Wat betreft de private huursector valt in vergelijkend perspectief vooral de afwezigheid van regulering op. De vorming van de huurprijs wordt grotendeels bepaald door marktwerking en er is slechts een zeer beperkte huursubsidie beschikbaar³, waardoor *huren bij ons – meer dan in andere landen – bijdraagt tot armoede* (De Decker et al., 2005, p. 477). Uit recente cijfers van Winters en De Decker (2009) blijkt dat private huurders in Vlaanderen (en met uitbreiding België) in vergelijking met woningbezitters een lager inkomen hebben, een lagere opleiding hebben genoten, minder vaak EU-burger zijn en vaker werkloos, ziek of arbeidsongeschikt zijn. Ondanks de sterke toename van de woonkwaliteit gedurende de voorbije decennia (in 2005 beschikten nagenoeg alle woningen over klein comfort⁴), wonen eigenaars vaker in een woning van betere fysieke kwaliteit dan huurders. Er blijft met andere woorden een hardnekkige kern van oudere, gebrekkige woningen in gebruik, die net hierdoor een relatief goedkope woonoplossing bieden voor wie weinig keuze heeft. De term goedkoop is trouwens relatief, omdat de cijfers tevens aantonen dat betaalbaarheidsproblemen het grootst zijn in de private huursector: 39,2% van de huishoudens in de private huursector heeft volgens Winters en De Decker (2009) een woonquote (het aandeel van het huishoudinkomen dat wordt gespendeerd aan wonen) hoger dan 30%. Ook inzake woonzekerheid scoren de eigendomssector en de sociale huur beter dan de private huur.

Verder wijst het Vlaamse woononderzoek er op dat de kloof tussen eigenaars en huurders sinds het begin van de jaren 90 gestaag is gegroeid (De Decker & Geurts, 2005). De toename van de welvaart leidde er – binnen de context van het bestaande woonbeleid – toe dat wie het zich kon veroorloven eigenaar werd. Hierdoor is het aantal maatschappelijk kwetsbare huishoudens onder de restgroep van huurders doorheen de tijd toegenomen. Deze tendens wordt versterkt door de toename van de woningprijzen sinds het midden van de jaren 90 en door het ontbreken

³ Enkel voor huishoudens met een laag inkomen die verhuizen van een slechte, onaangepaste woning naar een goede, aangepaste woning.

⁴ Stromend water binnenshuis, wc met waterspoeling en badkamer of douche voor privégebruik.

van een systematisch beleid ter vernieuwing en verruiming van de woningvoorraad, waardoor er krapte ontstaat op de woningmarkt (De Decker et al., 2005). Onder dergelijke omstandigheden heeft het woningmarktgedrag van de middenklassen mogelijk negatieve gevolgen voor het woningaanbod dat beschikbaar blijft voor de lagere inkomensgroepen (Albrecht & Van Hoofstat, 2011; Dewilde & Lancee, 2013; Leishman & Rowley, 2012; Matlack & Vigdor, 2008).

Winters en Elsinga (2011) wijzen er ten slotte op dat wie geen woning bezit op oudere leeftijd, aangewezen is op andere pensioenstrategieën. Via de woning wordt immers vermogen opgebouwd: hoewel de kosten aanvankelijk hoog zijn, kan men later in de levensloop – wanneer het inkomen lager is – profiteren van lagere woonkosten. Het is geen toeval dat veel Belgische huishoudens de voorkeur geven aan het verwerven van een woning en dat dit ook als dusdanig wordt gestimuleerd door het overheidsbeleid. In vergelijkend perspectief kunnen we stellen dat het woningbezit fungeert als een aanvullend pensioen, en dus een alternatieve vorm van sociale verzekering is (De Decker & Dewilde, 2010). De pensioenen in België zijn laag, met een bruto theoretische inkomensvervanging van 42%, tegenover 88% voor Nederland (OESO, 2011). Werkgeverspensioenen en individuele pensioenregelingen zijn pas recent en in beperkte mate tot stand gekomen (De Deken, 2011). Woningbezit vormt in België en Vlaanderen van oudsher een hoeksteen van de welvaartsstaat, waarbij *het al dan niet eigenaar zijn van de woning als een belangrijke – zonet de belangrijkste indicator – kan worden beschouwd voor de welvaartspositie van ouderen* (Pacolet, 1998, In Winters & Elsinga, 2011).

1.2. Woonsituatie, betaalbaarheid van wonen en woonkwaliteit van oudere huurders en eigenaars

In deze paragraaf gaan we na in hoeverre de algemeen vastgestelde patronen in het Vlaamse woononderzoek ook geldig zijn voor de subgroep van 50-plussers. In tegenstelling tot de eerdere bevestigingen, is in EU-SILC 2010 meer gedetailleerde informatie beschikbaar over de woonsituatie. Er wordt met name een onderscheid gemaakt tussen private huur en sociale huur, en tussen woningbezit met en zonder hypotheek. We gaan na in hoeverre oudere huurders inderdaad behoren tot de lagere inkomensgroepen, hoe groot de betaalbaarheidsproblemen zijn, en in hoeverre het gaat om een inkomensprobleem dan wel om (te) hoge woonkosten. Omdat het woningbezit is toegenomen doorheen de tijd bekijken we de situatie van verschillende leeftijdsgroepen binnen de 50-plussers.

Tabel 1 geeft een overzicht van de woonsituatie per leeftijdsgroep, waarbij Vlaanderen wordt vergeleken met België. Deze vergelijking toont aan dat de verschillen gering zijn, met name omdat het woonbeleid tot nu toe vooral een federale aangelegenheid is gebleven. Verder valt op dat in elke leeftijdsgroep van de 50-plussers 75% tot 80% woningbezitter is, waarbij de percentages iets – maar niet veel – lager liggen in de oudste leeftijdsgroep (75-plussers). Terwijl er bij de 50- tot 64-jarige eigenaars nog heel wat afbetalende eigenaars zijn, woont drie vierde van de 65-plussers in een woning zonder hypotheek. De private huursector is goed voor 10% à 15%, terwijl 6% tot 8% van de 50-plussers sociaal huurt. Een klein aantal respondenten geeft aan huurvrij te wonen.

TABEL 1. Woonsituatie van 50-plussers in België en Vlaanderen, naar leeftijdsgroep (in %)

Woonsituatie	België			Vlaanderen		
	50-64	65-74	75+	50-64	65-74	75+
Eigenaar zonder hypotheek	49,69	76,34	72,26	54,06	78,79	73,03
Eigenaar met hypotheek	27,68	3,27	2,26	26,74	3,19	1,95
Private huur	13,93	12,62	15,13	12,52	10,95	16,90
Sociale huur	7,55	6,90	7,88	5,75	6,26	6,39
Huurvrij	1,15	0,87	2,48	0,93	0,81	1,74
n (100%)	2.913	1.317	1.064	1.613	798	617

Bron: EU-SILC 2010, gewogen resultaten.

In Tabel 2 wordt voor elke woonsituatie gekeken tot welk inkomenskwintiel het huishouden van de respondenten behoort. De inkomenskwintielen zijn volgens de gangbare methodologie van EUROSTAT berekend voor de gehele bevolking⁵ op basis van het totaal beschikbare gestandaardiseerde huishoudinkomen, over alle respondenten (inclusief kinderen) uit een huishouden dat meewerkt aan het onderzoek (zie ook Atkinson et al., 2002). De gebruikte equivalentieschaal is de zogenaamde *modified OECD-scale*.⁶ Een eerste vaststelling is dat het eigendomssegment (zonder hypotheeklast) 50-plussers uit alle inkomensgroepen bevat. Bij de groep van 65 jaar en ouder vinden we verhoudingsgewijs meer respondenten uit het eerste, tweede of derde kwintiel, maar dit kan eerder worden verklaard door het feit dat deze oudere groepen een lager (pensioen)inkomen hebben dan de 50- tot 64-jarigen (en ook de rest van de bevolking), die vaak nog een inkomen uit arbeid hebben. De 50- tot 64-jarige eigenaars met afbetalingslast komen wel vaker uit de hogere inkomensgroepen. Sociale huurders situeren zich voornamelijk in het eerste en tweede kwintiel, wat uiteraard te verklaren is vanuit het selectieve karakter van de sociale huursector. Wat betreft de private huurders zien we een verschil naargelang van de leeftijd: terwijl 70,2% van de 65-plussers tot de onderste twee inkomenskwintielen behoort, geldt dit slechts voor 48,3% van de 50- tot 64-jarigen. Dit is echter mogelijk te wijten aan het feit dat deze groep vooralsnog een inkomen uit arbeid heeft, en dus ook een relatief hoger inkomen heeft dan ouderen met een pensioen.

TABEL 2. Woonsituatie van 50-plussers naar inkomenskwintiel^a, per leeftijdsgroep, Vlaanderen (in %)

Inkomenskwintiel	Eigenaar zonder hypotheek		Eigenaar met hypotheek		Private huur		Sociale huur	
	50-64	65+	50-64	65+	50-64	65+	50-64	65+
1 ^e	13,8	26,4	5,2	2,5	18,8	31,8	46,5	47,4
2 ^e	19,7	35,4	11,4	30,8	29,6	38,5	28,4	34,5
3 ^e	18,7	17,7	21,3	32,7	17,8	14,4	14,5	12,7
4 ^e	22,1	10,7	24,5	12,2	17,1	9,4	1,8	5,4
5 ^e	25,8	9,8	37,5	21,8	16,7	6,3	9,1	0
n (100%)	912	1.108	418	40	183	176	87	73

^a Berekend op basis van de totale bevolking.

Bron: EU-SILC 2010, gewogen resultaten.

⁵ Wanneer inkomenskwintielen worden berekend over de groep van de 50-plussers (eerder dan over de totale bevolking) zijn de patronen in de cijfers erg gelijklopend (resultaten beschikbaar).

⁶ Hierbij wordt aan elke eerste volwassene binnen het huishouden een gewicht van 1 toegekend, elke bijkomende volwassene krijgt een gewicht van 0,5 en elk kind tot 14 jaar een gewicht van 0,3. Equivalentieschalen worden gebruikt om het inkomen van huishoudens van een verschillende grootte en samenstelling vergelijkbaar te maken. Zo kosten kinderen bijvoorbeeld minder dan volwassenen, maar dragen kinderen (behalve kinderbijslag) geen inkomen bij tot het huishouden. Daarnaast genieten grotere huishoudens van economische schaalvoordelen omdat de kosten voor bijvoorbeeld huisvesting, verwarming, ... worden gedeeld.

TABEL 3. Hoge woonkost en mediane woonkost van 50-plussers, naar woonsituatie en leeftijdsgroep, Vlaanderen (respectievelijk in % en in euro)

Woonsituatie	Woonkost Woonquote ≥ 30%			Mediane woonkost per maand in euro		
	50-64	65-74	75+	50-64	65-74	75+
Eigenaar zonder hypotheek	4,2	10,0	8,2	301	290	269
Eigenaar met hypotheek	5,7	n < 5	n < 5	418	382	381
Private huur	61,6	67,4	74,8	647	625	621
Sociale huur	39,9	46,1	50,5	431	381	380
Huurvrij	0	0	0	154	245	187
n	1.613	789	614	1.613	789	614

Bron: EU-SILC 2010, gewogen resultaten.

Tabel 3 toont hoe het verschillende inkomensprofiel van huurders en woningbezitters zich vertaalt in problemen met de betaalbaarheid van de woning. De woonkost-variabele in de EU-SILC verwijst naar de kosten voor huur of hypotheek (interestbetalingen na aftrek van fiscale voordelen), maar ook naar de kosten voor nutsvoorzieningen (water, gas, elektriciteit, verwarming) en andere kosten verbonden aan het recht om in de woning te wonen (zoals verzekeringen, verplichte lasten, regulier onderhoud en herstel). Andere (voor Vlaanderen zeer beperkte) subsidies brachten we zelf in mindering van de woonkost. Kapitaalsaflossingen voor eigenaars worden niet als woonkost beschouwd, maar als vermogensopbouw.

De belangrijkste vaststelling is dat de woonquote – het percentage van het niet-gestandaardiseerde inkomen dat wordt gespendeerd aan woonkosten – dramatisch hoog is voor private huurders. Zelfs bij de 50- tot 64-jarigen nemen de woonkosten voor meer dan 60% van de respondenten in de private huur meer dan 30% van het huishoudinkomen in beslag. Dit loopt op tot bijna 75% voor de 75-plussers in de private huur. Ter vergelijking: het percentage private huurders met een woonquote van 30% of hoger bedraagt 37,8% voor de bevolking jonger dan 50 jaar en 46,9% voor de totale bevolking. Deze cijfers zijn eveneens erg hoog in vergelijking met de woonquote van woningbezitters in de relevante vergelijkingsgroepen, maar illustreren duidelijk dat hoge huurlasten voor veel ouderen extra problematisch zijn omwille van hun eerder laag pensioeninkomen. Omdat EU-SILC de totale woonkost in rekening brengt, hebben ook eigenaars zonder hypotheek woonkosten; deze zijn voor meer dan 90% van de respondenten echter niet problematisch hoog. Verder valt op dat ook respondenten die sociaal huren (en vaak een nog lager inkomen hebben dan de private huurders) eveneens maandelijks heel wat uitgeven aan wonen. Tabel 3 vermeldt ook de mediane woonkost in euro per maand. We leiden hieruit af dat het betaalbaarheidsprobleem in de private huur, en in mindere mate in de sociale huur, samenhangt met zowel een lager inkomen als met een vrij hoge woonkost. Ter informatie vermelden we nog het mediane jaarinkomen (vóór aftrek van de woonkost): eigenaars zonder hypotheek hebben een mediaan beschikbaar gestandaardiseerd jaarinkomen van 17.402 euro; voor de (doorgaans jongere) eigenaars met hypotheek is dat 24.793 euro. Private huurders hebben een jaarkomen van 15.712 euro; het jaarinkomen van sociale huurders ligt nog iets lager met 13.011 euro.

Ten slotte kijken we nog naar de woonkwaliteit, waarbij vochtproblemen en/of moeilijkheden met het verwarmen van de woning wijzen op een slechte woonkwaliteit. Hoewel het beeld op

TABEL 4. Woning van slechte fysieke kwaliteit bij 50-plussers, naar woonsituatie en leeftijdsgroep, Vlaanderen (in %)

Woonsituatie	50-64	65-74	75+	50+
Eigenaar zonder hypotheek	12,8	12,7	16,8	13,8
Eigenaar met hypotheek	13,1	n < 5	n < 5	13,4
Private huur	23,4	18,2	13,0	19,4
Sociale huur	26,6	15,0	26,7	23,6
n	1.610	795	616	3.021

Bron: EU-SILC 2010, gewogen resultaten.

basis van deze indicatoren meer divers is – ook de oudste woningbezitters hebben relatief vaak te kampen met een slechte woonkwaliteit – zien we dat huurders, zowel in de private als sociale huur minder goed scoren.

Samenvattend besluiten we dat de economische positie op latere leeftijd in Vlaanderen sterk samenhangt met het al dan niet bezitten van de hoofdverblijfplaats. Woningbezit vormt aldus een belangrijke pensioenstrategie. In de volgende paragraaf gaan we na in hoeverre het meemaken van een (echt)scheiding op een bepaald moment in de levensloop deze pensioenstrategie in het gedrang brengt.

2. (Echt)scheiding en woningbezit op latere leeftijd

De mogelijke impact van een (echt)scheiding op een bepaald moment in de levensloop op het woningbezit op latere leeftijd komt op verschillende wijzen tot stand. Op basis van onderstaand literatuuronderzoek, maken we een onderscheid tussen de *directe* gevolgen van een (echt)scheiding voor de woonsituatie en de meer *indirecte* gevolgen die voortvloeien uit de financiële gevolgen van een (echt)scheiding. Hoewel we ze afzonderlijk bespreken, zijn de huisvestings- en inkomensgevolgen van een (echt)scheiding niet onafhankelijk van elkaar.

2.1. De gevolgen van een (echt)scheiding voor de woonsituatie

Vooreerst zijn er de te verwachten huisvestingsgevolgen van een (echt)scheiding. De ontbinding van een huwelijk of een samenwonenrelatie resulteert per definitie in de opsplitsing in twee huishoudens, waarbij minstens één partner op zoek gaat naar een nieuwe woning. Ook de Vlaamse cijfers tonen dat bij een echtscheiding ongeveer de helft van de respondenten (mannen iets vaker dan vrouwen) de gezinswoning verlaat (Symoens et al., 2012). Uit de literatuur over de huisvestingsgevolgen van (echt)scheiding leren we verder dat de verhoogde verhuiskans na een scheiding langere tijd aanhoudt: vooraleer mensen een meer stabiele woonsituatie bereiken, maken ze op een relatief korte periode vaak *meerdere* verhuistransities mee (Feijten & Van Ham, 2007, 2010; Murphy, 1990; Sullivan, 1986; Symon, 1990b; Wasoff & Dobash, 1990). Omwille van het dringende karakter van een verhuis na een scheiding en omwille van de financiële beperkingen die (kunnen) ontstaan, worden deze transities gekenmerkt door een achteruitgang in de woonsituatie (ruimte, kwaliteit, woonkost) (Dewilde, 2009; Feijten & van Ham, 2007, 2010). Het vinden van degelijke en betaalbare huisvesting, ofwel direct na de scheiding ofwel enige tijd erna, is

vaak lastig. Mensen zijn aan een bepaalde buurt of regio gebonden en hebben dus minder keuze: ze willen dicht bij hun kinderen blijven wonen (bijvoorbeeld in het geval van co-ouderschap), of ze willen in de buurt blijven van hun werk, familie en vrienden (Feijten & van Ham, 2007). In de daaropvolgende periode herwinnen mensen geleidelijk aan hun eerdere positie in termen van hun woonsituatie en woonkwaliteit, naarmate ze meer controle verwerven over hun financiële situatie en/of eventueel gaan samenwonen met een nieuwe partner.

Verschillende studies hebben gekeken naar de impact van een (echt)scheiding op de kans dat er een transitie uit woningbezit is. Uit vergelijkend onderzoek voor 12 Europese landen – waaronder België – (Dewilde, 2008), blijkt dat scheiding de kans op een dergelijke transitie in de jaren na de scheiding sterk verhoogt, maar dat de verschillen tussen de landen niet erg groot zijn. Feijten (2005) vindt voor Nederland dat het risico op een transitie uit woningbezit minder groot wordt doorheen de tijd voor mannen, maar niet voor vrouwen. Ze verklaart dit door de hogere economische afhankelijkheid van vrouwen. Vrouwen die na een (echt)scheiding in de gezinswoning blijven, moeten immers meestal zelf instaan voor de hypotheekkosten (naast reguliere kosten voor onderhoud en herstel van de woning), wat mogelijk na verloop van tijd tot financiële problemen leidt. Gegevens voor het Verenigd Koninkrijk tonen dan weer dat het risico op een transitie uit een eengezinswoning en uit woningbezit, zowel voor mannen als voor vrouwen, amper afneemt doorheen de tijd (Feijten & Van Ham, 2010). Het is verder ook bekend dat vrouwen minder vaak dan mannen met een nieuwe partner gaan samenwonen of hertrouwen (Wu & Schimmele, 2005). Dit is ook zo in Vlaanderen (Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2013 en Vanassche et al., 2013, beiden in deze SVR-studie). Dit maakt het moeilijker voor vrouwen om de woning te behouden, of om terug een eigen woning (en een hypotheek) te verwerven.

De specifieke woonuitkomsten van een (echt)scheiding in verschillende landen worden beïnvloed door de rechtspraktijk, waarbij wetten of gangbare praktijken met betrekking tot het hoede-recht over de kinderen of tot de boedelscheiding voor landverschillen kunnen zorgen. Zo geeft de rechtspraak in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk de voorkeur aan een ‘clean break’, waarbij beide partners een nieuwe start kunnen nemen. Claims op toekomstige pensioenrechten van de mannelijke partner worden geruild tegen een groter aandeel in de gezinswoning voor de vrouw (Joseph & Rowlingson, 2011; Standley, 2010). In landen zoals Duitsland en België⁷ daarentegen blijft er vaak een band tussen de ex-partners bestaan, bijvoorbeeld omdat vrouwen die tijdens het huwelijk vooral niet-betaalde zorgarbeid verrichten, na pensionering onder bepaalde voorwaarden aanspraak kunnen maken op een pensioen op basis van de beroepsloopbaan van de ex-partner (Fasang, Aisenbrey & Schöman, 2012; Peeters, De Tavernier & Berghman, 2013 in deze SVR-studie; Smith, 2002).

Uit resultaten van het onderzoek *Scheiding in Vlaanderen* (SiV), berekend door Pasteels (2012), blijkt dat van de eigen woningen na een (echt)scheiding ongeveer 35% eigendom van de man wordt en 30% van de vrouw. Iets minder dan een derde van de woningen wordt na de (echt)scheiding verkocht. Ook geldt dat er een samenhang bestaat tussen het behoud van de woning door één van de partners en de verblijfsregeling van kinderen: wie de gezinswoning kan behouden, heeft een relatief voordeel. Dit hangt samen met het feit dat kinderen vaak worden toegevoegd aan de moeder, en ouders hun kinderen willen behoeden voor een verhuizing bovenop de scheiding (Bastaits et al., 2011). Wanneer de woning wordt verkocht aan derden, is er minder

⁷ In België bestaan verschillende regelingen, afhankelijk van het statuut van de ex-partner (ambtenaar, zelfstandige, werknemer).

vaak sprake van een gelijke verblijfsregeling. In dit geval wonen beide partners in een nieuwe woning, en is de kans wellicht kleiner dat de voorwaarden voor verblijfsco-ouderschap door beide partners vervuld kunnen worden. Ten slotte werd nog vastgesteld dat in de recentere cohorten, vrouwen vaker eigenaar blijven van de gezinswoning. Dit wordt in verband gebracht met de sterker wordende economische positie van vrouwen.

2.2. De economische gevolgen van een (echt)scheiding

Relatie-ontbinding brengt vooral voor vrouwen negatieve financiële gevolgen met zich mee (Mortelmans, Snoeckx & Raeymaeckers, 2009; Willekens, Vanderheyden & Mortelmans, 2011). Het verlies van het inkomen van de partner, alsook van de schaafeffecten die grotere gezinnen met meerdere verdieners genieten (bijvoorbeeld inzake woonkosten), wordt in veel gevallen onvoldoende opgevangen door compenserende inkomensbronnen zoals alimentatie, onderhoudsgeld voor de kinderen of sociale bijstandsuitkeringen (Andreß et al., 2006). Het effect van een (echt)scheiding op de financiële situatie van vrouwen kan deels worden verklaard door hun geringere arbeidsmarktaandeel en door hun lagere verloning. Ook valt de zorg voor eventuele kinderen vaker ten laste van de moeder. Ondanks de invoering in België van het gedeelde ouderlijke gezag in 1995 en de mogelijkheid tot verblijfsco-ouderschap in 2006, verblijven de meeste Vlaamse kinderen nog steeds het grootste deel van de tijd bij hun moeder (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011). Vrouwen ondervinden dan ook meer moeilijkheden om zorg en werk te combineren, terwijl een deeltijdse baan vaak onvoldoende middelen biedt om rond te komen. Omdat mannen in de meeste gevallen wél hun voltijdse job behouden en eventuele kinderen minder vaak door de week bij hen inwonen, zijn de financiële gevolgen voor hen beperkter (Willekens et al., 2011).

De negatieve gevolgen van een (echt)scheiding op het financiële welzijn van vrouwen blijken beperkt in de tijd te zijn. Op langere termijn wordt de daling van het huishoudinkomen gecompenseerd door arbeidsmarktaandeel en/of het samenwonen of hertrouwen met een nieuwe partner (Bouman & Manting, 2006; Dewilde & Uunk, 2008; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009).

De effectiviteit van beide copingstrategieën is afhankelijk van het samenspel tussen individuele kenmerken en contextuele factoren (van Damme, 2010). Zo is de impact van ondersteunende arbeidsmarktregelingen (bijvoorbeeld betaalbare kinderopvang) op de toename van het aantal gewerkte uren groter voor deeltijds werkende vrouwen dan voor voltijds werkende vrouwen. Voor de laatste groep is het immers niet mogelijk het aantal gewerkte uren te verhogen, en resulteert de combinatie arbeid-zorg zelfs vaak in een vermindering van het aantal gewerkte uren. Andere mogelijke inkomensbronnen zijn sociale uitkeringen en private transfers zoals alimentatie vanwege de ex-partner. In de meeste landen zijn de uitkeringen echter laag, terwijl weinig vrouwen volledig afhankelijk (kunnen) zijn van alimentatie of onderhoudsgelden. Niet iedereen heeft bovendien recht op alimentatie. In Vlaanderen was het recht op alimentatie tot de hervorming van 2007 voorbehouden voor de onschuldige echtgenoot. De schuldvraag verviel in 2007, waarbij het recht op alimentatie vandaag is gebaseerd op behoefte. Het alimentatierecht is evenwel beperkt tot een maximumtermijn gelijk aan de duur van het huwelijk. De cijfers van het SiV-onderzoek laten zien dat meer dan 80% van de mannen nooit alimentatie aan de ex-partner verschuldigd is geweest (Bastais et al., 2011). Concluderend: lager opgeleide vrouwen die tijdens het huwelijk niet werkten en na verloop van tijd geen nieuwe partner vinden, blijven het ook langere tijd na hun scheiding financieel moeilijk hebben (Willekens et al., 2011).

De aandacht voor de inkomenspositie van gescheiden vrouwen heeft gezorgd voor een relatieve verwaarlozing van onderzoek naar de financiële gevolgen van een (echt)scheiding voor mannen. Zo houden de meeste studies naar de inkomensgevolgen van een (echt)scheiding geen rekening met het feit dat mannen vaak minder beschikbaar inkomen hebben omdat ze alimentatie of onderhoudsgeld voor hun kinderen betalen. McManus en DiPrete (2001, p. 266) stellen vast dat de financiële gevolgen van een (echt)scheiding voor mannen heterogeen zijn, met ‘*a majority of losers and a sizeable core of winners*’. Recente ontwikkelingen hebben ervoor gezorgd dat mannen tegenwoordig meer te verliezen hebben: hun vrouwen zijn hoger opgeleid, hebben toegang gekregen tot beter betaalde jobs en dragen vaak substantieel bij tot het huishoudinkomen. Aassve et al. (2009) vinden dat gescheiden mannen en vrouwen in vergelijkbare mate worden getroffen door levensstijldeprivatie (gemeten aan de hand van zogenaamde niet-monetaire indicatoren). Vooral mannen met kinderen hebben het moeilijker, omdat zij vaker naar een nieuwe woning moeten verhuizen en dus een nieuw huishouden moeten inrichten. Vaders kiezen daarenboven vaak voor een woning in de buurt van hun kinderen en willen een vergelijkbare kwaliteit aanbieden (bijvoorbeeld in termen van slaap- en speelruimte voor de kinderen). Ze gaan bijgevolg overconsumeren in termen van huisvesting – en dus ook woonkosten (Feijten & van Ham, 2007; Gram-Hanssen & Bech-Danielsen, 2008). Dergelijke kosten worden niet ingebracht bij de inkomensmeting. In Vlaanderen lijken de financiële gevolgen voor mannen al bij al beperkt te zijn – zowel vóór als na de (echt)scheiding werken de meeste mannen immers voltijds. Toch geeft 30% van de gescheiden mannen zonder nieuwe partner aan moeilijk rond te kunnen komen (Willekens et al., 2011), waarbij bovengenoemde factoren mogelijk een rol spelen.

Verder is aangetoond dat de gezondheidseffecten van een (echt)scheiding zich anders manifesteren bij mannen dan bij vrouwen (voor een overzicht, zie: Bronselaer, De Koker & Van Peer, 2008; Symoens et al., 2011), wellicht omdat mannen en vrouwen anders omgaan met stress. Terwijl vrouwen meer last krijgen van depressie en angstgevoelens, leidt een (echt)scheiding bij mannen tot externaliserend gedrag zoals een ongezonde levensstijl, alcoholconsumptie en ander risicogedrag. Dergelijk effect voor mannen wordt toegeschreven aan het verlies van het zogenaamde huwelijksvoordeel (*‘marriage benefit’*): de idee dat gehuwde mannen gelukkiger zijn, betere jobs en jobvooruitzichten hebben, meer verdienen, en minder gezondheidsproblemen en een hogere levensverwachting hebben. Kalmijn (2005) noemt het omgekeerde effect de *‘divorce penalty’*: na een scheiding lopen Nederlandse mannen een verhoogde kans op neerwaartse sociale mobiliteit, werkloosheid of ziekte. Dit effect wordt bevestigd door Kangas en Hussain (2009) voor Denemarken, die vinden dat een subgroep van gescheiden mannen, meestal zonder kinderen, er blijkbaar niet in slaagt om op langere termijn een nieuwe partner te vinden en geplaagd wordt door problemen zoals verminderde sociale contacten en lage niveaus van sociaal vertrouwen en subjectief welzijn. Uit Vlaamse cijfers blijkt dat vooral het samenwonen met een nieuwe partner de negatieve effecten van (echt)scheiding op het welbevinden grotendeels tenietdoet (Buffel, Colman & Bracke, 2013 in deze SVR-studie; Symoens et al., 2011).

2.3. Verwachtingen

Op basis van bovenstaand literatuuroverzicht formuleren we de volgende verwachtingen met betrekking tot het effect van een (echt)scheiding op het woningbezit later in de levensloop.

We verwachten voor zowel *mannen als vrouwen* een negatief effect van het meemaken van een (echt)scheiding op het woningbezit op latere leeftijd. Omdat mannen meer voltijds werken en vaker met een nieuwe partner gaan samenwonen, verwachten we dat het effect voor mannen kleiner is dan voor vrouwen.

Een eventueel *geboortecohorte*-effect is wegens de vele beïnvloedende factoren moeilijker te voorspellen. Härkönen en Dronkers (2006) vinden dat voor Vlaanderen de echtscheidingskans negatief is gerelateerd aan het opleidingsniveau, en dat dit effect over de tijd heen sterker negatief is geworden. Dit betekent dat lager opgeleiden een hogere scheidingskans hebben dan hoger opgeleiden, en dat deze kans groter is geworden voor de jongere huwelijkscohorten. Dit leidt tot de verwachting dat het negatieve effect van een (echt)scheiding op het woningbezit op latere leeftijd sterker is voor de jongere cohorten, omdat het aandeel lager opgeleiden onder de respondenten met (echt)scheidingservaring groter is geworden – en de economische gevolgen van een (echt)scheiding voor lager opgeleiden zwaarder doorwegen. Institutionele regelingen die de economische kosten van een (echt)scheiding milderen, zoals bijvoorbeeld veranderingen in de echtscheidingswetgeving of de invoering van een algemene sociale bijstandsregeling (1974), worden vaak in verband gebracht met een verhoogde (echt)scheidingskans voor de lagere sociale klassen (Greenstein & Davis, 2006; Kneip & Bauer, 2009). Wanneer er echter wordt gecontroleerd voor individuele kenmerken en andere landverschillen, wordt vastgesteld dat de aanwezigheid van zowel inkomensondersteunende maatregelen als tewerkstellingsondersteunende maatregelen de negatieve inkomensgevolgen van een (echt)scheiding voor vrouwen positief beïnvloedt (Uunk, 2004). Gezien de economische positie van vrouwen sterker is in de jongere cohorten, zouden we ook kunnen verwachten dat de impact van een (echt)scheiding op woningbezit juist minder negatief is voor de jongere cohorten (na controle voor opleidingsniveau). In meer recent onderzoek van Pasteels, Lodewijckx en Mortelmans (2013) wordt zowel voor mannen als vrouwen over opeenvolgende geboortecohorten heen geen eenduidige trend geconstateerd wat betreft de kans op het beëindigen van de eerste samenwoonrelatie en het opleidingsniveau.

3. Data en methode

3.1. Gegevens en onderzoeksgroep

De analyses zijn gebaseerd op de gegevens van de SHARELIFE (2008-2009), de derde retrospectieve golf van de *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE). De SHARE is een representatieve interdisciplinaire en cross-nationale panelsurvey die gegevens op huishoud- en individueel niveau verzamelt over de sociaal-economische status, gezondheid en sociale en familienetwerken van Europese ouderen. Voor de SHARELIFE werden levenslooptrajecten op verschillende domeinen (arbeid, financiën, partners, kinderen, huisvesting, gezondheid) verzameld van alle huishoudleden die in de eerste (2004/2005) of tweede golf (2006/2007) van SHARE hebben meegewerkt én die op het moment van bevraging 50 jaar of ouder waren, alsook van hun partners (MEA, 2010). Omdat in SHARELIFE alleen de levenslooptrajecten werden bevraagd, hebben we belangrijke variabelen (zoals opleidingsniveau) uit de vorige SHARE-bevragingen gekoppeld. Omdat het aantal respondenten dat ooit een (echt)scheiding maakte, alsook het aantal huurders, niet erg groot is, maken we gebruik van de gegevens voor heel België. Zowel in de SHARELIFE als in de eerdere SHARE-bevragingen zijn de gangbare

indicatoren inzake woonkwaliteit niet opgenomen, waardoor de afhankelijke variabele enkel het onderscheid tussen wonen in een huur- of koopwoning betreft.

Onze onderzoeksgroep omvat respondenten die ooit zijn gehuwd en sindsdien al dan niet gescheiden zijn. We focussen op het effect van een *ontbinding van een huwelijk*. We nemen een feitelijke scheiding van gehuwden mee op, omdat een minderheid van de gehuwden nooit officieel is gescheiden. Het aantal respondenten met enkel een ongehuwde samenwoonervaring is te beperkt voor een afzonderlijke analyse; deze respondenten zijn niet in de onderzoeksgroep opgenomen. Hoewel deze selectie de kans verhoogt dat een eventueel negatief effect van een scheidingservaring op het woningbezit op latere leeftijd het *gevolg* is van een (echt)scheiding, hoeft dit niet noodzakelijk zo te zijn. Het is mogelijk dat bijvoorbeeld financiële problemen leidden tot een verkoop van de eigen woning en nadien tot een (echt)scheiding, maar zelfs dan is het zo dat deze gebeurtenissen het wellicht moeilijker maken om later in de levensloop opnieuw eigenaar te worden in vergelijking met gehuwden in een intact eerste huwelijk.⁸ Daarnaast worden sommige respondenten uiteraard nooit eigenaar, maar ook hier is het denkbaar dat een (echt)scheidingservaring de kans verhoogt dat mensen steeds huurder gebleven zijn. We zijn met andere woorden geïnteresseerd in de totale impact van een (echt)scheidingservaring in de levensloop op de uiteindelijke woonsituatie op latere leeftijd. In het theoretische kader zagen we dat deze impact op verschillende manieren tot stand kan komen.

Een klein aantal (n=150) respondenten woont huurvrij, in een '*non-private residence*' (zoals bijvoorbeeld een serviceflat of bejaardentehuis) of in een andere woonsituatie – we laten deze groep buiten beschouwing. Van de huurders bezitten er slechts 17 nog ander onroerend goed (informatie uit SHARE1/2), waarvan er 11 aangeven dat dit onroerend ook inkomen oplevert. Deze respondenten worden als eigenaar beschouwd. Uit deze cijfers blijkt dat de overgrote meerderheid van de huurders in de SHARE-data echte huurders zijn. Het huren van de hoofdverblijfplaats verbergt met andere woorden geen andere, meer gunstige posities op de woningmarkt.

3.2. Onafhankelijke variabelen

Een eerste variabele geeft aan of de respondent ooit een (echt)scheiding heeft meegemaakt. Een tweede variabele omschrijft de huidige relatiestatus: gehuwd met echtgenoot, samenwonend met partner en alleenstaand.⁹ Andere demografische controlevariabelen betreffen verweduwing (ooit verweduwd of niet), de leeftijd bij het eerste huwelijk, de totale huwelijksduur tot nu toe (over eventueel opeenvolgende huwelijken heen) en de totale duur in een samenwoonrelatie tot nu toe (over eventueel opeenvolgende samenwoonrelaties heen). Deze laatste variabelen geven een indicatie van de mate waarin de impact van het meemaken van een (echt)scheiding wordt verklaard door de mogelijkheden tot het vergaren van bezit (spaargeld, woningbezit) tijdens een samenwonen met een partner. Ongehuwd en gehuwd samenwonende koppels genieten over het

⁸ Bovendien wordt in SHARELIFE geen onderscheid gemaakt tussen het jaar van de echtscheiding en het jaar van de feitelijke scheiding. Een inspectie van de jaartallen waarop men de eigen woning verlaat en een (echt)scheiding meemaakt, laat een hoge mate van zogenaamde '*seam mobility*' zien (schijnmobiliteit aan de randen van episodes veroorzaakt door een concentratie van transities bij het op elkaar leggen van levenslooptrajecten op verschillende domeinen), waarbij oorzaak en gevolg niet goed van elkaar in de tijd te onderscheiden zijn.

⁹ Deze combinatie van variabelen maakt het mogelijk alle soorten situaties in rekening te brengen. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat een ooit-gehuwde respondent nooit (echt)gescheiden is geweest, maar wel alleenstaand op het moment van interview. De respondent kan immers op een bepaald moment in de levensloop weduwe/weduwenaar geworden zijn.

algemeen van economische schaafeffecten in vergelijking met alleenstaanden: wie lang alleenstaand is, heeft hogere kosten en kan dus minder sparen.

Controlevariabelen betreffen geslacht, geboortjaar en -cohort, beschikbaar maandelijks huishoudinkomen (continu, gestandaardiseerd),¹⁰ opleidingsniveau (in 3 categorieën), aantal kinderen ooit gehad, aantal jaar arbeidsmarktervaring. Voor 50-plussers vormt de groep die hoogstens een diploma lager secundair onderwijs heeft gevolgd de middelste categorie.¹¹

Tabel 5 bevat beschrijvende informatie over de verdeling van de variabelen binnen de onderzoeksgroep.

TABEL 5. Beschrijvende kenmerken van de onderzoeksgroep, per geslacht, België (% of $\bar{X}$ en SD)

Kenmerken	Mannen (n = 939)			Vrouwen (n = 1.156)		
	%	$\bar{X}$	SD	%	$\bar{X}$	SD
Woonsituatie						
Eigenaar	91,9			90,2		
Huurder	8,1			9,8		
Ooit (echt)gescheiden						
Neen	84,0			82,1		
Ja	16,0			17,9		
Huidige relatiestatus						
Gehuwd met echtgenoot	81,8			63,5		
Samenwonend met partner	2,2			2,9		
Alleenstaand	16,0			33,6		
Ooit verweduwd						
Neen	89,9			74,1		
Ja	10,1			25,9		
Leeftijd bij eerste huwelijk		25,0	4,4		22,8	3,9
Aantal jaar gehuwd		39,1	11,9		38,0	12,1
Aantal jaar samenwonend		0,7	3,5		0,6	3,1
Aantal kinderen		2,2	1,4		2,4	1,5
Maandelijks huishoudinkomen ^a		1.385,6			1.221,5	
Opleidingsniveau						
Lager (geen of lagere school)	19,0			25,9		
Gemiddeld (lager secundair)	23,4			25,4		
Hoger (hoger secundair of hoger)	57,6			48,7		
Aantal jaar arbeidsmarktervaring		38,8	6,2		22,5	15,4
Geboortecohorte						
≤ 1930	14,9			16,2		
1931-'45	42,0			39,6		
> 1945	43,1			44,2		

^a Mediaan maandelijks (gestandaardiseerd) huishoudinkomen in euro.

Bron: SHARELIFE 2008-2009.

¹⁰ Het opnemen van inkomensdecielen of inkomenskwartielen verandert de resultaten niet.

¹¹ In de andere hoofdstukken van deze SVR-studie behoren diegenen die hoogstens een hoger secundair diploma hebben behaald tot de middelste groep, maar voor 50-plussers is onze indeling relevanter.

3.3. Analysestrategie en -methode

Gezien de afhankelijke variabele slechts twee uitkomsten heeft (eigenaar of huurder), gebruiken we multivariate logistische regressie. De afhankelijke variabele is vrij scheef verdeeld, maar deze analysetechniek is over het algemeen vrij robuust tegen afwijkingen van de ideale situatie, waarbij de verdeling van de cases over de afhankelijke variabelen ongeveer 50/50 zou moeten zijn (Hosmer & Lemeshow, 1989). De coëfficiënten van het logistische regressiemodel kunnen positief of negatief zijn. Een positieve coëfficiënt geeft aan dat de betrokken (categorie van de) predictor of onafhankelijke variabele de kans op woningbezit op latere leeftijd verhoogt; een negatieve dat de betrokken (categorie van de) predictor of onafhankelijke variabele deze verlaagt. Omdat de logistische regressiecoëfficiënten niet goed vergelijkbaar zijn tussen verschillende modellen binnen eenzelfde steekproef, of tussen verschillende steekproeven (Mood, 2010), rapporteren we ook de zogenaamde gemiddelde marginale effecten (Average Marginal Effects). Deze laatste zijn veel minder gevoelig voor niet-geobserveerde heterogeniteit, op voorwaarde dat deze ongerelateerd is aan de onafhankelijke variabelen in een model, en zijn beter vergelijkbaar over modellen, steekproeven, groepen of tijdspunten. Gemiddelde marginale effecten reflecteren de gemiddelde verandering in $P(y = 1)$, voor een verandering in het niveau van de betrokken variabele, gemiddeld over alle mogelijke combinaties van steekproefwaarden voor de andere variabelen in het model.

We kiezen voor een multivariate analyse omdat we willen nagaan of een eventuele samenhang tussen het hebben meegemaakt van een (echt)scheiding en het woningbezit op latere leeftijd niet te wijten is aan een schijnverband.¹²

We presenteren de resultaten van de analyses voor mannen en vrouwen samen en afzonderlijk. Omdat in de totale onderzoeksgroep de kans groot is dat er per huishouden meerdere interviews zijn (beide partners van een koppel), corrigeren we voor de totale steekproef de standaardfouten voor clustering op het huishoudniveau.

4. Resultaten

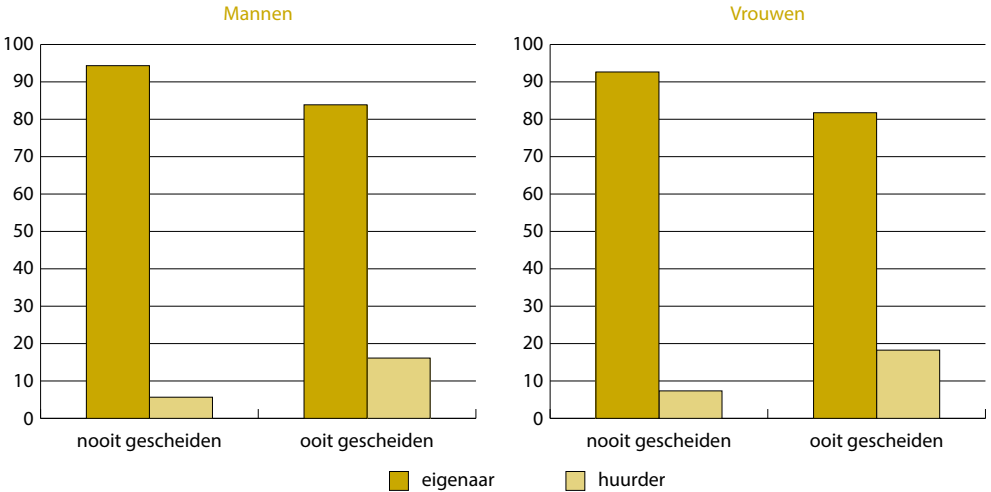
4.1. Echtscheidingservaring en woningbezit op latere leeftijd: bivariate verbanden

In eerste instantie bekijken we de woonsituatie in functie van een (echt)scheidingservaring (figuur 1 en 2). De samenhang is zowel voor mannen als voor vrouwen significant ($p < 0,001$): 50-plussers die ooit een (echt)scheiding meemaakten, bezitten minder vaak een woning (of ander onroerend goed).

Omdat we in het multivariate analysemodel kijken naar de impact van een (echt)scheiding in vergelijking met andere gezinstrajecten (gehuwd blijven, verweduwing), is het lastig om in het multivariate model zelf rekening te houden met de duur sinds scheiding als afzonderlijke variabele. Sommige ooit-gehuwden zijn lang geleden gescheiden en hebben ondertussen andere

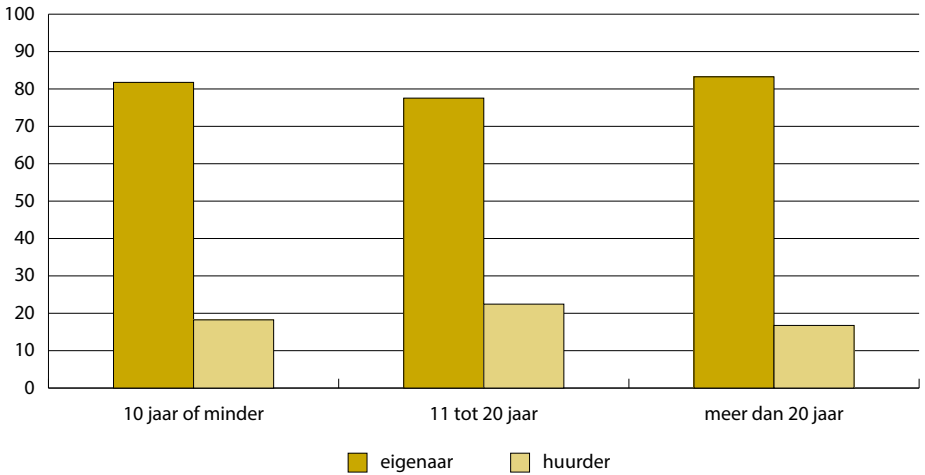
¹² Een schijnverband ontstaat wanneer de samenhang tussen twee variabelen X en Y wordt wegverklaard door een derde variabele Z, die oorzaak is van zowel X als Y.

FIGUUR 1. Woonsituatie en (echt)scheidingservaring onder ooit-gehuwde 50-plussers, per geslacht, België (in %)

Bron: SHARELIFE, 2008-09.

FIGUUR 2. Woonsituatie van ooit-gescheiden 50-plussers, naar de duur sinds de (echt)scheiding, België (in %)

Bron: SHARELIFE 2008-09.

gezinstransities meegemaakt. Anderen zijn zelfs meerdere keren gescheiden. Omdat we naar 50-plussers kijken, ligt de laatste (echt)scheiding vaak ver in het verleden: slechts enkelen zijn recent gescheiden, voor 55% van de (echt)gescheiden respondenten is de (echt)scheiding meer dan 20 jaar geleden. Uit figuur 2 blijkt dat de kans op woningbezit varieert naargelang van de duur sinds de (echt)scheiding ($p < 0,001$). Het is echter niet zo dat naarmate een scheiding langer geleden is, de kans op woningbezit groter is. Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen.

4.2. Echtscheidingservaring en woningbezit op latere leeftijd: multivariate analyses

In tabel 6 worden de resultaten van de multivariate analyses gerapporteerd. Wegens de scheve verdeling van de afhankelijke variabele, zijn de aantallen in sommige combinaties van categorieën aan de lage kant, waardoor slechts weinig effecten statistisch significant zijn.¹³ We kunnen stellen dat een effect dat wel statistisch significant is, een sterk bewijs vormt voor het bestaan van dit effect in de realiteit. Uit de vergelijking van Model 1 en Model 2 besluiten we dat het ooit meemaken van een (echt)scheiding de kans op woningbezit sterk verlaagt. Dit verband wordt niet gemedieerd door controlevariabelen die verband houden met de partnergeschiedenis.

TABEL 6. Kans op woningbezit onder ooit-gehuwde 50-plussers in België, samen en per geslacht (logistische regressiecoëfficiënten en gemiddelde marginale effecten (AME))

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	Mannen en vrouwen (n = 2.095)				Mannen (n = 939)		Vrouwen (n = 1.156)	
	B	AME	B	AME	B	AME	B	AME
Intercept	-31,006		-17,543		1,894		2,391	
Geslacht (ref.: man)								
vrouw	-0,006	-0,0005	0,299	0,0205				
Huidige relatiestatus (ref.: gehuwd)								
samenwonend	0,953	0,0466	0,884	0,0440	1,129	0,0498	0,779	0,0392
alleenstaand	-0,400	-0,0333	-0,404	-0,0332	-0,262	-0,0197	-0,584	-0,0499
Ooit verweduwd	-0,526	-0,0455	-0,484	-0,0410	-0,508	-0,0410	-0,504	-0,0438
Ooit gescheiden	-1,201 ***	-0,1231 ***	-1,162 ***	-0,1245 ***	-1,736 ***	-0,1073 *	-1,257 **	-0,1265 ***
Geboortejaar	0,017	0,0014	0,010	0,0008				
Leeftijd bij 1 ^e huwelijk	-0,003	-0,0002	-0,015	-0,0011				
Aantal jaar gehuwd	0,005	0,0004	0,006	0,0005				
Aantal jaar samenwonend	0,006	0,0005	0,006	0,0004				
Aantal kinderen			0,016	0,0012	0,008	0,0006	0,033	0,0027
Huishoudinkomen/100			-0,0003	-0,00002	-0,001	-0,00007	0,0004	0,00003
Opleidingsniveau (ref.: lager)								
gemiddeld			0,204	0,0189	0,027	0,0024	0,275	0,0258
hoger			0,628**	0,0502**	0,623	0,0448	0,588*	0,0496*
Aantal jaar arbeidsmarktervaring			0,014*	0,0011	0,026	0,0018	0,013	0,0011
Interactie geslacht * ooit-gescheiden			-0,116	-				
Geboortecohorte (ref.: >1945)								
≤1930					-0,620	-0,0241	-0,012	0,0123
1931-45					-0,551	-0,0133	-0,265	-0,0262
Interactie geboortecohorte * ooit gescheiden								
≤ 1930 * ooit gescheiden					0,779		0,615	
1931-1945 * ooit gescheiden					1,044		-0,135	
Likelihood ratio	68,25 ***		82,89 ***		43,10 ***		70,49 ***	
R ²	0,07		0,08		0,08		0,10	

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SHARELIFE, 2008-09.

¹³ Een gepoolde analyse voor alle SHARE-landen laat duidelijk veel meer significante effecten zien (Dewilde & Stier, 2012). Het effect van ooit-gescheiden is evenwel gelijklopend.

denis van de respondent. Het feit dat de meeste (echt)gescheidenen voor kortere of langere periodes alleenstaand zijn en dus hogere kosten hebben waardoor minder financiële reserves kunnen worden opgebouwd, lijkt niet veel bij te dragen tot de verklaring van het effect van een (echt)scheiding op het woningbezit op latere leeftijd. Verder vinden we dat onder ooit-gehuwde 50-plussers lager opgeleiden (in vergelijking met hoger opgeleiden) significant vaker huren, en dat meer jaar op de arbeidsmarkt het woningbezit bevordert. Er blijkt geen verschil te bestaan tussen huidig gehuwden en huidig ongehuwd samenwonenden, na controle voor het meemaken van (echt)scheiding en andere controlevariabelen. Uit Model 2 leren we verder nog dat – zoals bleek uit de bivariate beschrijving – er geen significante verschillen zijn tussen mannen en vrouwen wat betreft het negatieve effect van (echt)scheiding op woningbezit.

Model 3 en 4 betreffen de multivariate analyses voor respectievelijk mannen en vrouwen afzonderlijk. In beide modellen is de geboortecohorte opgenomen, eerder dan het geboortear, en wordt nagegaan of de impact van een (echt)scheiding op het woningbezit verschilt voor de opeenvolgende geboortecohorten. Dit blijkt niet het geval te zijn. De belangrijkste conclusie is dat – na statistische controle voor een hele reeks variabelen – het bivariate verband tussen het meemaken van een (echt)scheiding en het woningbezit op latere leeftijd standhoudt, zelfs als deze levensgebeurtenis ver in het verleden ligt. Voor vrouwen geldt verder nog dat alleenstaanden mogelijk ($p < 0,10$) vaker huren dan gehuwden.

5. Conclusie en aandachtspunten voor beleid

In dit hoofdstuk probeerden we een antwoord te formuleren op de vraag of de huisvestingsgevolgen van een (echt)scheiding op een bepaald moment in de levensloop ook na langere tijd nog zichtbaar blijven, alsook wat de implicaties hiervan zijn. Het Belgische (en Vlaamse) woonbeleid is immers van oudsher sterk gefocust op de promotie van het woningbezit. De andere segmenten van de woningmarkt (private en sociale huur) worden veel minder ondersteund, hoewel ze verhoudingsgewijs meer mensen met een zwakker sociaal-economisch profiel huisvesten. De voorbije decennia werden daarenboven gekenmerkt door een socio-economische polarisering tussen eigenaars en huurders. Naarmate de welvaart toenam, werd wie het zich kon veroorloven eigenaar. Terwijl het inkomen van de eigenaars ongeveer gelijke trend kon houden met de toename van de woonkost, was dit niet het geval voor de huurders: de laagste inkomens zagen hun woonkosten verhoudingsgewijs sterker stijgen, ondanks de slechtere woonkwaliteit en woonzekerheid op de private huurmarkt (De Decker et al., 2005, p.474). Dit is problematisch voor mensen met weinig uitzicht op een inkomensverbetering: armen, werklozen, eenoudergezinnen. Ook ouderen hebben over het algemeen weinig uitzicht op een inkomensverbetering. Daarbij komt dat in België de pensioenen over het algemeen aan de lage kant zijn, wat een bijkomende verklaring vormt voor de voorkeur van veel mensen voor woningbezit. Gezinstransities die leiden tot het verlies van de woning, of ervoor zorgen dat mensen geen toegang krijgen tot de eigendomsmarkt, dragen op die manier bij tot de ondergraving van één de belangrijkste pensioenpijlers in de Belgische (Vlaamse) context. We toonden aan dat het ooit meemaken van een (echt)scheiding, voor zowel mannen als vrouwen, de kans op woningbezit op latere leeftijd significant verlaagt. Op basis van de cijfers uit het eerste deel van dit hoofdstuk kunnen we aannemen dat deze verlaagde kans op woningbezit vooral voor private huurders is geassocieerd met hoge woonkosten, een laag beschikbaar inkomen en een minder goede woonkwaliteit.

Wat betreft de beleidsaanbevelingen wijzen verschillende auteurs erop dat 75% à 80% woningbezit – binnen de Belgische context – wellicht een bovengrens is (Dewilde & De Decker, 2010; Doling & Ford, 2007). Onzekere economische omstandigheden en stagnering van de economische groei (werkloosheid) en een toename van allerlei gezins- en andere transities (gezinsontbinding, alleenstaande jongeren) leiden ertoe dat woningbezit voor een groeiend aantal mensen niet haalbaar of niet wenselijk is gedurende een bepaalde periode in de levensloop. Voor mensen die omwille van omstandigheden hun woning verliezen, zou meer aandacht kunnen worden besteed aan bijkomende hypotheekgaranties (uitbreiding van de Verzekering Gewaarborgd Wonen) of aan onderhandelingsmogelijkheden met kredietinstellingen. Daarnaast behoeven ook de betaalbaarheid en de woonkwaliteit in met name de private huursector blijvende aandacht. De voordelen waarmee het woningbezit in België is geassocieerd, zijn vooral tot stand gekomen door het woonbeleid. Beleidsaandacht voor de huursector kan er toe bijdragen dat de nadelen van huren ten opzichte van kopen verminderd worden. Een laatste aandachtspunt voor beleid betreft aandacht voor de pensioensopbouw van mensen die door gezins- of andere transities huurder worden, en van huurders met een zwakker sociaal-economische profiel in het algemeen (zie ook Peeters et al., 2013).

Verantwoording

Het onderzoek waarover dit hoofdstuk rapporteert wordt gefinancierd door de European Research Council (ERC Starting Grant HOWCOME – 283615). EU-SILC gegevens werden ter beschikking gesteld door Tilburg University.

This paper uses data from SHARE wave 4 release 1, as of November 30th 2012 or SHARE wave 1 and 2 release 2.5.0, as of May 24th 2011 or SHARELIFE release 1, as of November 24th 2010. The SHARE data collection has been primarily funded by the European Commission through the 5th Framework Programme (project QLK6-CT-2001-00360 in the thematic programme Quality of Life), through the 6th Framework Programme (projects SHARE-I3, RII-CT-2006-062193, COMPARE, CIT5- CT-2005-028857, and SHARELIFE, CIT4-CT-2006-028812) and through the 7th Framework Programme (SHARE-PREP, N° 211909, SHARE-LEAP, N° 227822 and SHARE M4, N° 261982). Additional funding from the U.S. National Institute on Aging (U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, R21 AG025169, Y1-AG-4553-01, IAG BSR06-11 and OGHA 04-064) and the German Ministry of Education and Research as well as from various national sources is gratefully acknowledged (see www.share-project.org for a full list of funding institutions).

Bibliografie

- Aassve, A., Betti, G., Mazzuco, S., & Mencarini, L. (2009). Marital Disruption and Economic Well-Being: Poverty, Income and Lifestyle Deprivation. In H.J. Andreß & D. Hummelsheim (eds.), *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution* (pp. 330-355). Cheltenham: Edward Elgar.
- Albrecht, J., & Van Hoofstat, R. (2011). *Huisvesting in tijden van schaarste. Naar een renovatie van het woonbeleid*. Brussel: Itinera Institute.
- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., & Padovani, L. (2004). *Housing and Welfare in Southern Europe*. Oxford: Blackwell Publishing/RICS Foundation.

- Amato, P.R. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and the Family*, 62(November), 1269-1287.
- Andreß, H.-J., Borgloh, B., Bröckel, M., Giesselmann, M., & Hummelsheim, D. (2006). The Economic Consequences of Partnership Dissolution. A Comparative Analysis of Panel Studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden. *European Sociological Review*, 22(5), 533-560.
- Angelini, V., Brugiavini, A., & Weber, G. (2011). Does Downsizing of Housing Equity Alleviate Financial Distress in Old Age?, In Börsch-Supan, A. et al. (eds.), *The Individual and the Welfare State. Life Histories in Europe* (pp. 93-101). Heidelberg: Springer.
- Atkinson, T., Cantillon, B., Marlier, E., & Nolan, B. (2002). *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Bastiaens, K., Van Peer, C., Alofs, E., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Hoe verloopt een echtscheiding in Vlaanderen? In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 85-112). Antwerpen: Acco.
- Bronselaer, J., De Koker, B. & van Peer, C. (2008). The Impact of Divorce on the Health Status of Ex-Partners. *Archives of Public Health*, 66, 168-186.
- Buffel, V., Colman, E., & Bracke, P. (2013). *Formeel zorg- en medicatiegebruik vanwege psychische problemen: zo verschillend bij alleenstaande ouders?* In M. Corijn & C. Van Peer, (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 183-210). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Castles, F.G. (1998). The Really Big Trade-Off: Home Ownership and the Welfare State in the New World and the Old. *Acta Politica*, 33(1), 5-19.
- Cecodhas Housing Europe (2011). *2012 Housing Europe Review. The Nuts and Bolts of European Social Housing Systems*. CECODHAS Housing Europes Observatory, Brussels.
- De Decker, P. (2005). Wie geniet van de overheidsuitgaven voor wonen in Vlaanderen? In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (red.), *Wonen aan de onderkant* (pp. 397-436). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- De Decker, P., & Dewilde, C. (2010). Home Ownership and Asset-Based Welfare. The Case of Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25(2), 243-262.
- De Decker, P., & Geurts, V. (2005). Residualiseert de huursector? In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (red.), *Wonen aan de onderkant* (pp. 83-93). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- De Decker, P., Pannecoucke, I., & Goossens, L. (2005). Over wortelen, stokken en preken. Naar een woonbeleid voorbij historische opties. In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (red.), *Wonen aan de onderkant* (pp. 473-534). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- De Deken, J. (2011). Belgium: the Paradox of Persisting Voluntarism in a Corporatist Welfare State. In B. Ebbinghaus, (ed.), *Varieties of Pension Governance: Pension Privatization in Europe* (pp. 57-88). Oxford: Oxford University Press.
- Deleeck, H., Huybrechts, J., & Cantillon, B. (1983). *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de overheidsuitgaven in België*. Antwerpen: Kluwer.
- Dewilde, C. (2002). The Financial Consequences of Relationship Dissolution for Women in Western Europe. In E. Ruspini & A. Dale (eds.), *The Gender Dimension of Social Change. The Contribution of Dynamic Research to the Study of Womens Life Courses* (pp. 81-110). Bristol: The Policy Press.
- Dewilde, C. (2008). Divorce and the Housing Movements of Owner-Occupiers: A European Comparison. *Housing Studies*, 23(6), 809-832.
- Dewilde, C. (2009). Divorce and Housing: A European Comparison of the Housing Consequences of Divorce for Men and Women. In H.J. Andreß & D. Hummelsheim (eds.), *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution* (pp. 263-285). Cheltenham: Edward Elgar.
- Dewilde, C., & De Decker, P. (2010). Home-Ownership and Asset-Based Welfare: The Case of Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25(2), 243-262.
- Dewilde, C., & Lancee, B. (2013). Income Inequality and Access to Housing in Europe. *European Sociological Review* (Advanced Access).
- Dewilde, C., & Stier, H. (2012). *Homeownership in Old Age – Does Divorce Matter?* Lezing gegeven op de European Divorce Research Conference, 10-13 Oktober, Helsinki.

- Dewilde, C., & Uunk, W. (2008). Remarriage as a Way to Overcome the Financial Consequences of Divorce. A Test of the Economic Need-Hypothesis for European Women. *European Sociological Review*, 24(3), 393-407.
- Dol, K., & Haffner, M. (2010). *Housing Statistics in the European Union*. The Hague: Ministry of the Interior and Kingdom Relations.
- Doling, J., & Ford, J. (2007). A Union of Homeowners, *European Journal of Housing Policy*, 7(2), 113-127.
- Elsinga, M., Jones, A., Quilgars, D., & Toussaint, J. (2010). *Households' Perceptions on Old Age and Housing Equity*. Combined Report WP2: DEMHOW – Project funded under the Socio-Economic Sciences and Humanities
- Fahey, T., & Norris, M. (2010). Housing. In F.G. Castles et al. (eds.), *Oxford Handbook of the Welfare State* (pp. 479-493). Oxford: Oxford University Press.
- Fasang, A., Aisenbrey, S., & Schöman, K. (2012). Womens Retirement Income in Germany and Britain. *European Sociological Review* (Advance Access).
- Fijten, P. (2005). Union Dissolution, Unemployment and Moving out of Homeownership. *European Sociological Review*, 21(1), 57-71.
- Fijten, P., & van Ham, M. (2007). Residential Mobility and Migration of the Divorced and Separated. *Demographic Research*, 17(21), 623-654.
- Fijten, P., & Van Ham, M. (2010). The Impact of Splitting Up and Divorce on Housing Careers in the UK. *Housing Studies*, 25(4), 483-507.
- Goossens, L. (1982). *Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van het wonen*. Proefschrift: Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Goossens, L. (1983). Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de woonproblematiek sinds 1830. *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 28(2), 83-110.
- Gram-Hanssen, K., & Bech-Danielsen, C. (2008). Home Dissolution: What Happens after Separation? *Housing Studies*, 23(3), 507-522.
- Greenstein, T.N., & Davis, S.N. (2006). Cross-National Variations in Divorce: Effects of Womens Power, Prestige and Dependence. *Journal of Comparative Family Studies*, 37(2), 253-273.
- Härkönen, J., & Dronkers, J. (2006). Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries. *European Sociological Review*, 22(5), 501-517.
- Heinz, W.R., Huinink, J., Swader, C.S., & Weymann, A. (2009). General Introduction, In W.R. Heinz et al. (eds.), *The Life Course Reader. Individuals and Societies Across Time* (pp. 15-30). Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Hoekstra, J.S.C.M., & Reitsma, A.A. (2002). *De zorg voor het wonen. Volkshuisvesting en verzorgingsstaat in Nederland en België*. Delft: Delft University Press.
- Holden, K.C., & Smock, P.J. (1991). The Economic Costs of Marital Dissolution: Why do Women Bear a Disproportionate Cost? *Annual Review of Sociology*, 17(August), 51-78.
- Hosmer, D.W., & Lemeshow, S. (1989). *Applied Logistic Regression*. New York: John Wiley & Sons.
- Hussain, M.A., & Kangas, O. (2009). New Holes in the Safety Net? Economic and Social Consequences of Divorce in Denmark, In H.J. Andreß & D. Hummelsheim (eds.), *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution* (pp. 98-131). Cheltenham: Edward Elgar.
- Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (Re)Employment: Strategies to Cope with the Economic Consequences of Partnership Dissolution. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 1271-1293.
- Joseph, R., & Rowlingson, K. (2011). Her House, His Pension? The Division of Assets Among (Ex-)Couples and the Role of Policy. *Social Policy & Society*, 11(1), 69-80.
- Kalmijn, M. (2005). The Effects of Divorce on Men's Employment and Social Security Histories. *European Journal of Population*, 21, 347-366.
- Kemeny, J. (1981). *The Myth of Home Ownership. Private versus Public Choices in Housing Tenure*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kitson, G.C., & Morgan, L.A. (1990). The Multiple Consequences of Divorce: A Decade Review. *Journal of Marriage and the Family*, 52(November), 913-924.
- Kneip, T., & Bauer, G. (2009). Did Unilateral Divorce Laws Raise Divorce Rates in Western Europe? *Journal of Marriage and Family*, 71(August), 592-607.

- Kullberg, J. (2012). Zeggenschap en verantwoordelijkheid in de volkshuisvesting, In V. Veldheer et al. (eds.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Leishman, C., & Rowley, S. (2012). Affordable Housing, In D.F. Clapham et al. (eds.), *The Sage Handbook of Housing Studies* (pp. 379-396). Los Angeles: Sage Publications.
- Lowe, S. (2011). *The Housing Debate*. Bristol: The Policy Press.
- Manting, D., & Bouman, A.M. (2006). Short- and Long-Term Economic Consequences of the Dissolution of Marital and Consensual Unions. The Case of the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(4), 413-429.
- Matlack, J.L., & Vigdor, J.L. (2008). Do Rising Tides Lift All Prices? Income Inequality and Housing Affordability. *Journal of Housing Economics*, 17(3), 212-224.
- McManus, P.A., & DiPrete, T.A. (2001). Losers and Winners: The Financial Consequences of Separation and Divorce for Men. *American Sociological Review*, 66(April), 246-268.
- MEA (2010). *SHARELIFE. Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe – 50+ in Europe. Release Guide 1*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing.
- Mood, C. (2010). Logistic Regression: Why We Cannot Do What We Think We Can Do, And What We Can Do About It, *European Sociological Review*, 26(1), 67-83.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (red.), (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Mortelmans, D., Snoeckx, L., & Raeymaeckers, P. (2009). Belgium: Economic Hardship despite Elaborate Childcare and Time Leave Programmes, In H.J. Andreß & D. Hummelsheim (eds.), *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution* (pp. 78-97). Cheltenham: Edward Elgar.
- Murphy, M. (1990). Housing Consequences of Marital Breakdown and Remarriage. In P. Symon (ed.), *Housing and Divorce* (pp. 1-51). Glasgow: University of Glasgow, Centre for Housing Research.
- OESO (2011). <http://www.oecd.org/statistics/> (geraadpleegd op 20 september 2012).
- Pasteels, I. (2012). *Presentatie naar aanleiding van Hoorzitting ontwerpdecreet houdende wijziging van het tarief op het recht op verdelingen en gelijkstaande overdrachten – 17 april 2012, Vlaams Parlement*.
- Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Huwen en scheiden in de levensloop, In D. Mortelmans, et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 65-84). Leuven: Acco.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstansities in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Peeters, H., De Tavernier, W., & Berghman, J. (2013). Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen. De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenregelgeving. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstansities in Vlaanderen* (pp. 235-264). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Smith, I. (2002). European Divorce Laws, Divorce Rates and Their Consequences, In Dnes, A.W., Rowthorn, R. (eds.), *The Law and Economics of Marriage and Divorce* (pp. 212-229). Cambridge: Cambridge University Press.
- Smock, P.J. (1994). Gender and the Short-Run Economic Consequences of Marital Disruption, *Social Forces*, 73(1), 243-262.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011). Gedeelde kinderen en plusouders. De verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In D. Mortelmans et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-152). Leuven: Acco.
- Standley, K. (2010). *Family Law*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Sullivan, O. (1986). Housing Movements of the Divorced and Separated. *Housing Studies*, 1, 35-48.
- Symoens, S., Bastaits, K., Bracke, P., & Mortelmans, D. (2012). Uit elkaar gaan. Kenmerken van het echtscheidingsproces en het welzijn van ex-partners na de scheiding. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2(3).
- Symoens, S., Colman, E., Pasteels, I., & Bracke, P. (2011). Welbevinden van (ex)-partners en kinderen. In D. Mortelmans et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 237-263). Leuven: Acco.
- Symon, P. (ed.) (1990a). *Housing and Divorce*. Glasgow: University of Glasgow: Centre for Housing Research.

- Symon, P. (1990b). Marital Breakdown, Gender and Home Ownership: The Owner-Occupied Home in Separation and Divorce. In P. Symon (ed.), *Housing and Divorce* (pp. 110-138). Glasgow: University of Glasgow, Centre for Housing Research.
- Uunk, W. (2004). The Economic Consequences of Divorce for Women in the European Union: The Impact of Welfare State Arrangements. *European Journal of Population*, 20(3), 251-285.
- Van Damme, M. (2010). *Beyond Marriage. Womens Economic Independence and Separation in Comparative Perspective*. Tilburg: Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit van Tilburg.
- Vlaamse Overheid (1997). Decreet houdende de Vlaamse Wooncode, *Belgisch Staatsblad*, 21110.
- Wasoff, F., & Dobash, R.E. (1990). Moving the Family: Changing Housing Circumstances after Divorce. In P. Symon (ed.), *Housing and Divorce* (pp. 139-166). Glasgow: University of Glasgow, Centre for Housing Research.
- Willekens, M., Vanderheyden, G., & Mortelmans, D. (2011). Socio-economische gevolgen van een echtscheiding. In D. Mortelmans et al. (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 169-198). Leuven: Acco.
- Winters, S., & De Decker, P. (2009). Wonen in Vlaanderen: over kwaliteit, betaalbaarheid en woonzekerheid. In L. Vanderleyden, M. Callens & J. Noppe (red.), *De sociale staat van Vlaanderen 2009* (pp. 199-233). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Winters, S., & Elsinga, M. (2011). Wonen in Vlaanderen in internationaal perspectief. In J. Noppe, L. Vanderleyden & M. Callens (red.), *De sociale staat van Vlaanderen 2011* (pp. 217-256). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Wu, Z., & Schimmele, C.M. (2005). Repartnering after First Union Disruption. *Journal of Marriage and Family*, 67, 27-36.

Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen. De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenregelgeving

Hans Peeters, Wouter De Tavernier & Jos Berghman

Inleiding

Internationale studies wijzen sinds enige tijd op de financieel kwetsbare positie van oudere vrouwen en dit ongeacht de gebruikte data of de toegepaste armoede-indicator (European Commission, 2006; OECD, 2008; Smeeding & Williamson, 2001). Hoewel Vlaanderen of België in deze studies veelal niet zijn opgenomen, wordt deze conclusie bevestigd door recent onderzoeksmateriaal, dat vooral bij alleenstaande ouderen verschillen in armoedepercentages bij mannen en vrouwen vaststelt. Op basis van surveydata en een armoedegrens van 60% van het mediane gezinsinkomen vinden Dekkers en Debels (2006) voor 2000 in België een armoederisico van 28% bij alleenstaande vrouwen, tegenover 20% bij mannen. Analyses van Cantillon en Lefebure (2007) op EU-SILC gegevens van 2005 geven een armoederisico van 22% bij alleenstaande vrouwen ouder dan 65 jaar aan. Bij mannen van 65-74 jaar is het armoederisico daarentegen 19% en bij 75-plussers 13%. Eurostat (2013a) doet deze analyses over en vindt bij 65-plussers een armoederisico van 22% bij alleenstaande vrouwen tegenover 20% bij alleenstaande mannen. Hoewel de percentages (mogelijk ten gevolge van de kleine aantallen) uiteenlopen, wordt het geslachtsverschil uit internationaal onderzoek dus ook in België aangetroffen.

Om de variatie in armoederisico's bij oudere vrouwen te verklaren, wordt soms gewezen op de effecten van de pensioenregelgeving (Smeeding & Williamson, 2001; Zaidi et al., 2006). Andere studies zetten armoederisico's af tegen een aantal algemene socio-demografische kenmerken zoals het hebben van kinderen, de burgerlijke staat of de leefvorm. Hoewel sociologen meermaals hebben gewezen op het belang van interacties tussen gezinstrajecten en loopbanen om armoede bij vrouwen op actieve leeftijd te verklaren (Brown & Lin, 2012; Cooke, 2004; van Damme, Kalmijn & Uunk, 2009; Wilmoth & Koso, 2002), blijven gedetailleerde levensloopenalyses bij de verklaring van armoede bij oudere vrouwen tot nog toe echter grotendeels buiten beschouwing. Dit blijkt in belangrijke mate te wijten aan een gebrek aan geschikte data.

In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe gezinstrajecten en arbeidsloopbanen samenhangen met armoede op latere leeftijd. We bestuderen hierbij die elementen uit de pensioenregelgeving die in het bijzonder een impact hebben op die relatie: onderzoek heeft aangetoond dat in de meeste landen, waaronder België, het pensioen de belangrijkste inkomstenbron voor ouderen is (Choi,

2006; Gornick, Sierminska & Smeeding, 2009). We kunnen dan ook verwachten dat in België het armoederisico bij oudere vrouwen in belangrijke mate wordt bepaald door de hoogte van dit pensioeninkomen. Aangezien het pensioen wordt bepaald op basis van de regelgeving ter zake, valt te verwachten dat de gevolgen van specifieke levenslopen sterk gemedieerd worden door de bestaande pensioenregelgeving. Voor ons onderzoek maken we gebruik van administratieve gegevens van ongeveer 10.000 Belgische vrouwen die in 2008 tussen de 65 en 71 jaar oud waren. Deze gegevens laten een gedetailleerde reconstructie van de levensloop van deze vrouwen toe, zonder de beperkingen eigen aan retrospectieve surveys die veelal voor levenslopanalyses worden gebruikt.

1. Armoede bij oudere vrouwen

Internationale studies die de variatie in armoede bij oudere vrouwen willen verklaren, bekijken veelal de verschillen naargelang de burgerlijke staat, de leefvorm en het aantal kinderen. Zonder uitzondering, tonen deze studies aan dat het armoederisico bij oudere vrouwen het laagst is voor gehuwde vrouwen. Daarnaast vinden de meeste studies het hoogste armoederisico bij echtgescheidenen, feitelijk gescheiden en nooit-gehuwde vrouwen, terwijl het bij weduwen iets lager ligt (Haider, Jacknowitz & Schoeni, 2003; Harrington Meyer, 1990; Harrington Meyer & Herd, 2007). Er is tevens eensgezindheid over het effect van de leefvorm: oudere vrouwen die alleen wonen, hebben een hoger armoederisico dan deze die samenwonen (Choi, 2006; OECD, 2008; Smeeding & Williamson, 2001). Ten slotte komen verschillende studies tot de vaststelling dat de kans op armoede op latere leeftijd toeneemt naarmate een vrouw meer kinderen heeft (gehad) (Choudhury & Leonesio, 1997; Marier & Skinner, 2008).

Bovenstaande bevindingen worden veelal teruggebracht tot het kostwinnersmodel, waar de man instaat voor het inkomen door buitenshuis te werken, terwijl de vrouw verantwoordelijk is voor de – onbetaalde – huisarbeid, inclusief de opvoeding van de kinderen. Als vrouwen binnen dit model toch betaald werk uitvoeren, dan doen ze dat meer dan mannen op de zogenaamde ‘secundaire arbeidsmarkt’, gekenmerkt door lagere lonen en tijdelijke en/of deeltijdse contracten. Zolang vrouwen bij hun echtgenoot wonen, is dit niet problematisch. Van zodra ze echter via overlijden, echtscheiding of feitelijke scheiding hun kostwinner verliezen, wordt hun preciaire situatie zichtbaar. Behoudens een adequate sociale bescherming moeten deze vrouwen niet alleen terugvallen op hun eigen lagere inkomen, maar verliezen ze tevens de schaalvoordelen die gepaard gaan met het samenwonen. Om te begrijpen waarom bepaalde groepen van alleenstaande vrouwen (voornamelijk weduwen), het beter doen dan anderen (feitelijk of echtgescheiden vrouwen), belichten sommige studies de verschillende pensioenregelingen die op hen van toepassing zijn (Choi, 2006; Haider, Jacknowitz & Schoeni, 2003; Harrington Meyer, 1990; O’Rand & Henretta, 1999; Sandell & Iams, 1997).

De meeste studies over armoede bij oudere vrouwen kennen belangrijke beperkingen. Vaak worden complexe levenslopen gereduceerd tot enkele eenvoudige socio-demografische variabelen, zoals het al dan niet gehuwd zijn. Op deze wijze worden echter groepen vrouwen met erg verschillende levenslopen, zoals gescheiden versus verweduwd vrouwen (zie Dewilde, 2008, 2012), onterecht samen geanalyseerd. Typerend voor heel wat onderzoek naar armoede bij oudere vrouwen is bovendien dat de levensloop weliswaar als verklaring naar voor wordt geschoven, maar dat deze niet expliciet in de analyse wordt opgenomen (zie Harrington Meyer, 1990), dan wel dat allerhande causale

schakels (zoals de arbeidsloopbaan) buiten beschouwing blijven (zie Choudhury & Leonesio, 1997). Bijgevolg blijft het onduidelijk hoe de levensloop armoede bij oudere vrouwen precies beïnvloedt.

Om tegemoet te komen aan de beperkingen van eerder onderzoek, tonen we in dit hoofdstuk aan dat het samenspel tussen gezinstrajecten, arbeidsloopbanen en pensioenregelgeving ons meer inzicht kan geven in het armoederisico bij oudere vrouwen.

2. De Belgische context

2.1. Gezin en arbeidsloopbaan vanaf de late jaren 50

De oudere vrouwen die in dit hoofdstuk centraal staan, zijn geboren tussen 1937 en 1941. Zij waren om en bij de 20 jaar oud tijdens de hoogdagen van het kostwinnersmodel (Lewis, 2001; Vanhaute, 2002): het huwelijk was nog een algemene en vaste waarde en echtscheiding kwam slechts uitzonderlijk voor (Dumon, 1979). Eenmaal getrouwd, werd van de vrouw verwacht dat ze zich toelegde op het huishouden en op de opvoeding van de kinderen. Hoewel dit kostwinnersmodel in vele gevallen een onhaalbaar ideaal was, tonen cijfers desalniettemin aan dat de arbeidsmarktparticipatie van deze vrouwen historisch laag was (Vanhaute, 2002). Het hoeft dan ook niet te verbazen dat studies uit die periode aangeven dat de meerderheid van de vrouwen huishoudelijke arbeid als hun beroep zag, terwijl voltijds of deeltijds werk buitenshuis eerder als bijkomstig werd beschouwd (Bruntz, 1962; Rostow, 1964).

Echter, vanaf de jaren 50 voltrekt zich een geleidelijk proces van verandering. Als gevolg van een sterk groeiende economie en de verdere uitbouw van de dienstensector, maken steeds meer (getrouwde) vrouwen de overstap naar betaalde arbeid. Tegelijkertijd zien we dat ook het huwelijk als instituut de eerste barsten vertoont: de echtscheidingscijfers nemen zichtbaar toe vanaf het begin van de jaren 60 – een evolutie die zich nog sterker doorzet vanaf het midden van de jaren 70. Van alle huwelijken die in 1955 werden gesloten, was na 25 jaar slechts 8% met een echtscheiding geëindigd. Bij de huwelijken gesloten in 1970, werd dit percentage al na 10 jaar bereikt (Matthijs, 2009). Vanaf 1980 zien we ook dat het aantal huwelijken afneemt, terwijl het aantal ongehuwd samenwonenden toeneemt (Corijn & Matthijs, 2005; Deboosere et al., 2009).

2.2. Pensioenregelgeving

Het Belgische pensioensysteem kwam geleidelijk aan tot stand in de eerste helft van de 20ste eeuw en kreeg een min of meer vaste neerslag in de pensioenwetten van de jaren 50 en 60, op het moment dat het kostwinnersmodel floreerde (Berghman, 1981). Het pensioensysteem is dan ook op de typische kostwinnerssituatie geënt: pensioenrechten kunnen worden opgebouwd op basis van de eigen loopbaan (het rustpensioen, voor de kostwinner), of op basis van de loopbaan van de (voormalige) huwelijkspartner (afgeleide pensioenen, voornamelijk voor de echtgenote).¹

¹ Omdat de Belgische pensioenwetgeving erg complex is, gaan we hier enkel in op de belangrijkste regels. Bovendien beperken we ons hier tot de eerste pensioenpijl, en meer bepaald het stelsel voor werknemers. Voor een uitgebreidere, meer technische uitleg over het Belgische pensioensysteem, inclusief de tweede pensioenpijl voor werknemers en de stelsels voor zelfstandigen of ambtenaren, zie Berghman & Peeters (2012).

Een *rustpensioen* wordt berekend op basis van de eigen loopbaan. Per gewerkt jaar, wordt 1/45ste van een volledig rustpensioen opgebouwd dat gelijk is aan 60% van het verdiende loon. Bepaalde periodes van inactiviteit, zoals werkloosheid, invaliditeit of zwangerschapsverlof worden gelijkgesteld aan gewerkte periodes. De pensioenopbouw voor deze periodes is min of meer gelijk aan die van de gewerkte periodes. Het belang van deze gelijkgestelde periodes is niet te onderschatten: ongeveer een kwart van het opgebouwde pensioen van mannen bestaat uit dergelijke periodes; bij vrouwen loopt dit op tot ongeveer een derde (Peeters & Larmuseau, 2005).

Een *afgeleid pensioen* is gebaseerd op de loopbaan van de (voormalige) kostwinner. De berekening van dit pensioen is afhankelijk van de burgerlijke staat en weerspiegelt de sociale realiteit van de jaren 50 en 60. De pensioenwetgeving gaat ervan uit dat getrouwde vrouwen van het gezinsinkomen van hun man kunnen genieten. Tegelijkertijd wordt aangenomen dat echtgescheiden, feitelijk gescheiden en verweduwd vrouwen alleenstaand blijven. Door deze vrouwen van een inkomen te voorzien, vervangt de staat de functie van kostwinner via afgeleide rechten. Wie nooit gehuwd is geweest, kan logischerwijze geen afgeleide rechten opbouwen. Ook feitelijk of wettelijk samenwonende vrouwen hebben hier geen recht op.

De hoogte van het afgeleide pensioen en de samenhang met de burgerlijke staat is weergegeven in figuur 1. De X-as geeft de hoogte van het *eigen* rustpensioen van de vrouw als percentage van het rustpensioen van de (ex-)echtgenoot; de Y-as geeft de hoogte van het *afgeleide* pensioen weer als een percentage van het rustpensioen van de (ex-)echtgenoot. De som van de X- en de Y-waarde geeft het totale pensioen weer (rustpensioen + afgeleid pensioen) als een percentage van het rustpensioen van de (ex-)echtgenoot.

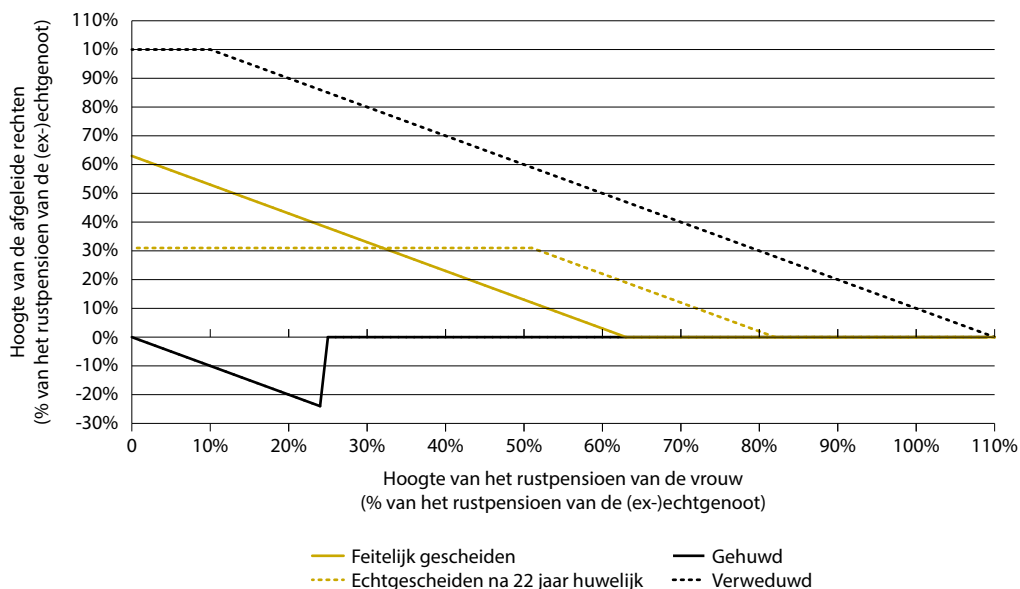
Omdat de wetgeving ervan uitgaat dat gehuwde vrouwen door hun echtgenoot-kostwinner worden onderhouden, krijgen ze geen afgeleide rechten. Indien de gehuwde vrouw echter een eigen rustpensioen heeft van minder dan 25% van dat van haar echtgenoot, dan heeft die echtgenoot recht op een gezinspensioen dat 25% hoger ligt. In dat geval verliest de gehuwde vrouw haar eigen rustpensioen, wat beschouwd kan worden als een negatief afgeleid recht. Bijgevolg draagt de gehuwde vrouw pas bij tot het gezinsinkomen als haar eigen rustpensioen de vermelde 25% overschrijdt.

Een *feitelijk gescheiden* vrouw² zonder eigen rustpensioen, krijgt een afgeleid recht gelijk aan 62,5% van het rustpensioen van haar echtgenoot. Het afgeleide recht vermindert proportioneel naarmate deze vrouw zelf een hoger rustpensioen heeft. Als deze vrouw dus zelf een rustpensioen heeft van minstens 62,5% van dat van haar echtgenoot, krijgt ze geen afgeleide rechten meer. Zolang haar eigen rustpensioen onder de grens van 62,5% blijft, maakt het voor de hoogte van haar totale pensioen dus niet uit of deze vrouw ooit heeft gewerkt (als we in figuur 1 de hoogte van het eigen rustpensioen en de hoogte van het afgeleide recht optellen, is het totaal steeds 62,5%).

Afgeleide rechten voor *weduwen* zijn dan weer heel wat voordeliger omdat ze gelijk zijn aan 100% van het individuele rustpensioen van de overleden echtgenoot. Daarenboven is het, in

² Een vrouw die van tafel en bed gescheiden is dan wel gehuwd is, maar niet meer op hetzelfde adres als haar echtgenoot is gedomiciëerd.

FIGUUR 1. De hoogte van de verschillende afgeleide pensioenrechten van vrouwen als percentage van het rustpensioen van de (ex-)echtgenoot, naar burgerlijke staat in België

tegenstelling tot bij feitelijk gescheiden vrouwen, voor weduwen wel mogelijk om het afgeleide recht (het overlevingspensioen) te cumuleren met een eigen rustpensioen, en dit voor maximaal 10% van het rustpensioen van de overleden echtgenoot. Als het eigen rustpensioen deze 10% overschrijdt, wordt het overlevingspensioen proportioneel verminderd, waardoor het voor haar totale pensioen niet uitmaakt of een verweduwd vrouw 10% dan wel 110% eigen rustpensioen heeft opgebouwd in vergelijking met haar overleden echtgenoot (als we in figuur 1 de hoogte van het eigen rustpensioen en de hoogte van het afgeleide recht optellen, is het totaal steeds 110%).

Sinds 1955 bestaan er ook afgeleide rechten voor *echtgescheiden* vrouwen. Initieel waren de voorwaarden echter zo strikt dat er nauwelijks gebruik van werd gemaakt (Amelinckx & De Ceuster, 1973, p.281). Pas met de versoepeling van de echtscheiding met onderlinge toestemming begin de jaren 70, werd ook de regeling inzake het echtscheidingspensioen aangepast en werden de voorwaarden versoepeld (Lonfils, 1976). De huidige regeling, die in 1975 werd ingevoerd, bepaalt dat het afgeleide recht uit een echtscheiding na een huwelijk van 45 jaar maximaal 62,5% is van het rustpensioen van de voormalige echtgenoot. Een vrouw die na 45 jaar huwelijk wettelijk uit de echt scheidt, heeft dus identiek dezelfde rechten als een feitelijk gescheiden vrouw (zie figuur 1). In tegenstelling tot de afgeleide rechten van feitelijk gescheiden vrouwen en van weduwen, zijn de afgeleide rechten van echtgescheiden vrouwen echter afhankelijk van de duur van het huwelijk. Een vrouw kan slechts het volledige echtscheidingspensioen ontvangen na 45 jaar huwelijk. De cohorte vrouwen in onze studie scheidt echter gemiddeld al na 22 jaar huwelijk. Hierdoor kan hun afgeleide pensioen slechts 22/45ste van het maximale echtscheidingspensioen bedragen. In dat geval bedraagt het afgeleide recht dus 30% van het rustpensioen van de ex-echtgenoot (zie figuur 1). Daarenboven wordt het afgeleide

recht proportioneel afgebouwd naargelang de echtgescheiden vrouw een hoger eigen rustpensioen heeft opgebouwd tijdens het huwelijk. Het aantal jaren gewerkt vóór of na het huwelijk, heeft echter geen invloed op de hoogte van het echtscheidingspensioen. In figuur 1 geven we de hoogte van het afgeleide recht weer voor een echtgescheiden vrouw die 22 jaar getrouwd is geweest en die haar eigen pensioenrechten zo maximaal mogelijk buiten (vóór en na) het huwelijk heeft opgebouwd.

In figuur 1 nemen we aan dat vrouwen slechts één keer trouwen, scheiden of verweduwen. Hoewel de realiteit een stuk complexer is (zie paragraaf 5 en Corijn, 2013 in deze SVR-studie), wordt een afgeleid recht inderdaad enkel bepaald op basis van de huidige burgerlijke staat. Indien een vrouw hertrouwt, verliest ze dus haar afgeleide rechten uit een eerder huwelijk. Er wordt echter een uitzondering op deze regel gemaakt wanneer ook volgende huwelijken ontbinden: in dat geval kan een vrouw opnieuw afgeleide rechten uit eerdere huwelijken ontvangen.³

3. Hypothesen

We formuleren hypothesen omtrent hoe de Belgische pensioenwetgeving in interactie met de levensloop het armoederisico bij vrouwen op latere leeftijd kan verklaren. Eerst gaan we in op de *directe* impact van de huwelijkstrajecten op het armoederisico en dit via de *afgeleide* rechten die zijn opgebouwd. Vervolgens kijken we naar de *indirecte* impact van de gezinstrajecten, dit zijn zowel de huwelijks- als de ouderschapstrajecten, op het armoederisico. Dit doen we door verwachtingen te formuleren over hoe deze gezinstrajecten de arbeidsloopbaan en dus de opbouw van het *rustpensioen* beïnvloeden.

3.1. De directe impact van huwelijkstrajecten op het armoederisico van oudere vrouwen

We verwachten dat vrouwen met hogere afgeleide rechten, onder controle van hun arbeidsloopbaan en hun gezinssituatie (dit is al dan niet samenwonend en het inkomen van de andere huishoudleden), een lager armoederisico hebben. Op basis van figuur 1 verwachten we dat weduwen het laagste armoederisico hebben; nooit-gehuwde en gehuwde vrouwen het hoogste risico en feitelijk en echtgescheiden vrouwen een risico dat zich daartussen bevindt (*hypothese 1*).⁴

Op basis van de wetgeving verwachten we, dat onder controle van de arbeidsloopbaan en de gezinssituatie, enkel de huidige (en niet de vooraangaande) burgerlijke staat van belang is om het armoederisico bij oudere vrouwen te verklaren (*hypothese 2*).⁵

³ Omdat dit hoofdstuk over armoede bij oudere vrouwen gaat, hebben we het bij de bespreking van de afgeleide rechten steeds over vrouwen. Sinds een wetswijziging in 1984 is het evenwel zo dat ook mannen deze afgeleide rechten kunnen ontvangen. In de realiteit gebeurt dit echter weinig: op basis van data uit het Pensioenkadaster weten we dat 97% van alle individuen die een overlevingspensioen ontvangen, vrouw zijn; dat er nagenoeg uitsluitend aan vrouwen een echtscheidingspensioen wordt uitgekeerd en dat minder dan 1% van de vrouwelijke pensioentrekkenden een gezinspensioen ontvangt (vergeleken met 36% van de mannen).

⁴ De contra-intuïtieve verwachting van een hoger armoederisico bij getrouwde vrouwen dan bij andere vrouwen (behoudens de nooit-gehuwde) is het gevolg van het expliciet onder controle houden van de inkomens van de andere gezinsleden, waaronder de echtgenoot. Het betreft dus de theoretische situatie waarin enkel met de eigen middelen van de gehuwde vrouw wordt rekening gehouden.

⁵ We verwachten slechts één uitzondering op deze algemene regel: vrouwen die na hun eerste huwelijk verweduwen en waarvan het tweede huwelijk in een echtscheiding eindigt, hebben ook een laag armoederisico. Deze vrouwen kunnen immers hun overlevingspensioen op basis van het eerste huwelijk opnieuw opnemen.

3.2. De indirecte impact van gezinstrajecten op het armoederisico van oudere vrouwen

De meeste studies rond armoede bij oudere vrouwen focussen niet op de directe, maar op de indirecte impact van gezinstrajecten. In heel wat studies wordt er immers aangenomen dat gezinstrajecten de arbeidsloopbaan, en dus de opbouw van het rustpensioen, beïnvloeden. Dit zou op zijn beurt het armoederisico na pensionering bepalen (Quadagno, 2001, p.vii). Hoger gaven we aan hoe de berekening van het rustpensioen gebaseerd is op het aantal gewerkte jaren, het aantal gelijkgestelde jaren en het verdiende loon. We verwachten dan ook een negatief verband tussen het armoederisico bij oudere vrouwen en deze arbeidsloopbaanvariabelen. Zoals we in figuur 1 echter hebben aangetoond, is het belang van de eigen loopbaan voor de financiële situatie op latere leeftijd afhankelijk van de afgeleide rechten die men heeft. We verwachten dat de arbeidsloopbaanvariabelen (a) weinig tot geen invloed hebben op het armoederisico van gepensioneerde *weduwen* – hun pensioen wordt immers (quasi) volledig door de loopbaan van hun echtgenoot bepaald –, (b) een grotere invloed hebben bij *feitelijk* en *echtgescheiden* vrouwen en (c) de grootste invloed hebben bij nooit-gehuwde en bij gehuwde vrouwen (*hypothese 3*). Bij gebrek aan afgeleide rechten, is het pensioeninkomen van die laatste twee groepen immers volledig afhankelijk van de eigen loopbaan.

Voor de vrouwen geboren tussen 1937 en 1941 betekende het krijgen van kinderen vaak ook een terugtrekking uit de arbeidsmarkt (Girard, 1958; Guilbert & Isambert-Jamati, 1958; Klein, 1959; Mincer & Polachek, 1974). Vrouwen die toch betaalde arbeid bleven verrichten, deden dat doorgaans in laagbetaalde jobs (Hartley, 1960; Rostow, 1964; Poloma & Garland, 1971; Smuts, 1959). Eerder onderzoek laat dan ook zien dat een vrouw uit deze cohorte gemiddeld genomen langer uit de arbeidsmarkt of in een laagbetaalde job blijft, naarmate ze jonger is bij het krijgen van het eerste kind, een hoger aantal kinderen heeft (Girard, 1958) of een langere tijd een kind in het gezin heeft gehad dat nog niet de schoolgaande leeftijd had (Klein, 1959). Veel vrouwen gingen overigens niet opnieuw buitenshuis werken eens de kinderen waren opgegroeid (Dumon, 1973). Op basis hiervan verwachten we dat de kans op armoede na pensionering groter is voor die vrouwen die hun kind(eren) vroeger kregen, die meer kinderen kregen en die een langere periode doorbrachten met een kind jonger dan zes jaar in het gezin.

Ook het huwelijk verminderde de arbeidsparticipatie van deze cohorte vrouwen, en dit ongeacht het moment waarop men kinderen kreeg (Guilbert & Isambert-Jamati, 1958). In België was het tot op het einde van de jaren 50 zelfs zo dat vrouwen in sectoren zoals het onderwijs, verplicht werden te stoppen met werken als ze trouwden (Dumon, 1973). We verwachten bijgevolg dat het armoederisico op latere leeftijd hoger zal zijn bij vrouwen die vroeg trouwden en bij vrouwen die laat uit de echt scheidden. We gaan er immers van uit dat vrouwen na een echtscheiding terugkeren naar de arbeidsmarkt omwille van een financiële noodzaak. Hoe langer vrouwen getrouwd zijn geweest, hoe minder gelegenheid ze dus hebben gehad om zelf weer eigen pensioenrechten op te bouwen.

Hierboven stelden we dat de huidige burgerlijke staat bepaalt in welke mate de arbeidsloopbaan van invloed is op de financiële situatie op latere leeftijd. Als huwelijks- en ouderschapstrajecten het armoederisico op latere leeftijd beïnvloeden via de arbeidsloopbaan en de opbouw van het rustpensioen, dan moet de sterkte van de hierboven beschreven mechanismen ook bekeken

worden in functie van de huidige burgerlijke staat.⁶ We verwachten dat huwelijks- en ouder-schapstrajecten (a) het meest bepalend zijn voor armoede op latere leeftijd bij nooit-gehuwde en gehuwde vrouwen, (b) dat dit in mindere mate het geval is voor feitelijk en echtgescheiden vrouwen, en (c) dat deze trajecten weinig tot geen invloed hebben op het armoederisico van weduwen (*hypothese 4*).

4. Data, operationalisering en methode

4.1. Data

Voor dit onderzoek gebruiken we gegevens uit verschillende Belgische administratieve databanken die door de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid op individueel niveau aan elkaar worden gekoppeld. Het Pensioenkadaster bevat informatie over alle pensioenbetalingen, waaronder sociale bijstand voor ouderen (zoals de Inkomensgarantie voor Ouderen); uit het Rijksregister wordt informatie gehaald over de samenstelling van het huishouden, de geschiedenis van de burgerlijke staat en het ouderschap; de Sigedis-databank, ten slotte, die door de overheid wordt gebruikt om het werknemerspensioen te berekenen, omvat informatie over de arbeidsloopbaan als werknemer vanaf 1955, met name het aantal werkdagen per jaar, het verdiende loon en het aantal gelijkgestelde dagen per jaar.

De onderzoekspopulatie bestaat uit vrouwen die geboren zijn in de periode 1937-41 en in 2008 – het recentste jaar waarvoor alle gegevens beschikbaar zijn – dus 65 tot en met 71 jaar oud zijn en in België wonen. We beperken ons tot deze groep vrouwen omdat ze de wettelijke pensioenleeftijd hebben bereikt. Van vrouwen ouder dan 71 jaar beschikken we dan weer niet over gegevens omtrent het begin van hun arbeidsloopbaan omdat loopbaangegevens pas beschikbaar zijn vanaf 1955. We sluiten echter alle vrouwen uit die een pensioen ontvangen uit het stelsel van zelfstandigen of van ambtenaren (36% vrouwen in deze leeftijdsgroep) omdat deze stelsels erg verschillende regelingen kennen en er onvoldoende informatie over de loopbanen in deze stelsels beschikbaar is. Om dezelfde redenen laten we ook de eerstegeneratiemigranten en vrouwen die een tijdlang in het buitenland hebben gewerkt buiten beschouwing (9%). Van de resterende populatie trekken we een willekeurige steekproef van 5%, waarbij we de huwelijksstrajecten die weinig voorkomen oververtegenwoordigen, goed voor in totaal om en bij de 1.000 extra eenheden.⁷ Dit leidt tot een totaal van 10.326 eenheden. Na het verwijderen van 218 ernstig gehandicapte en/of geïnstitutionaliseerde vrouwen, 124 gevallen met fouten in de registratie van de gezinstrajecten of de loopbaan en 113 vrouwen met te complexe huwelijksstrajecten, behouden we een onderzoeksgroep van 9.871 vrouwen.⁸ Hiervan zijn er in 2008 270 nooit-gehuwd, 7.123 gehuwd, 177 feitelijk gescheiden, 917 uit de echt gescheiden en 1.384 verweduwd.

Door administratieve data te gebruiken, vermijden we enkele valkuilen die specifiek zijn voor het gebruik van surveydata voor levensloponderzoek (Wallgren & Wallgren, 2007). Het eerste probleem betreft het relatief lage aantal respondenten in bestaande surveys. Hierdoor zijn

⁶ Dit geldt uiteraard enkel voor de huwelijksstrajecten die relevant zijn voor bepaalde subpopulaties. Zo kan de huwelijksleeftijd om evidente redenen geen effect hebben op het armoederisico van nooit-gehuwde vrouwen.

⁷ In de analyses worden gewichten toegepast om voor deze oververtegenwoordiging te corrigeren.

⁸ Armoederisico's zijn afwijkend bij geïnstitutionaliseerde ouderen. Zie Peeters, Debels & Verpoorten (2013) voor een armoede-analyse bij deze ouderen.

onderzoekers verplicht om complexe gezinstrajecten samen te vatten in een beperkt aantal eenvoudige socio-demografische variabelen, zoals het aantal kinderen of de huidige burgerlijke staat (Choi, 1995). Ook leidt het lage aantal respondenten ertoe dat bepaalde groepen met verschillende karakteristieken soms samen moeten worden geanalyseerd, zoals nooit-gehuwde en gescheiden vrouwen (Dewilde, 2008; 2012; Vartanian & McNamara, 2002). Een tweede probleem hangt samen met de methode van dataverzameling. Ofwel wordt er gebruik gemaakt van panelstudies (Vartanian & McNamara, 2002), ofwel worden respondenten retrospectief bevraagd (Avendano & Mackenbach, 2011). Panelstudies hebben echter te kampen met selectieve uitval tussen de opeenvolgende rondes (Robine, Thinggaard & Christensen, 2008; Schröder, 2008). Retrospectieve surveys (zoals bijvoorbeeld SHARELIFE) zijn dan weer beperkt door de mate waarin mensen bepaalde informatie correct onthouden (Drasch & Matthes, 2011). Ten slotte worden levenslooponderzoekers ook geconfronteerd met de typische problemen die eigen zijn aan survey-onderzoek omtrent een gevoelig onderwerp zoals echtscheiding; zelfs een conscientieus opgezette survey zoals deze van ‘Scheiding in Vlaanderen’ heeft een non-respons van meer dan 50% (Pasteels, Mortelmans & Van Bavel, 2011).

Administratieve data hebben uiteraard ook hun beperkingen. Wat de leefvorm betreft, geven deze data de officiële situatie aan. Deze situatie komt evenwel niet steeds overeen met de feitelijke leefvorm. Mensen kunnen bijvoorbeeld op een bepaald adres gedomicilieerd zijn, maar feitelijk ergens anders wonen. Ook wordt in de administratieve databanken niet alle relevante informatie geregistreerd. Belangrijk voor ons onderzoek, is bijvoorbeeld dat er geen informatie voorhanden is over de alimentatiebetalingen en over het roerend en onroerend vermogen, zoals de eigen woning. Ook het onderwijsniveau van de onderzochte cohorte vrouwen is niet gekend. Om deels voor dit laatste gebrek te compenseren, maken we gebruik van informatie over het opleidingsniveau dat beschikbaar is in de tweede ronde (2007) van de *Survey of Health and Retirement in Europe* (SHARE). Het niveau wordt daarbij uitgesplitst naargelang de huidige burgerlijke staat. Omdat er te weinig vrouwen van 65-71 jaar beschikbaar zijn in de Belgische SHARE-survey, heeft de informatie betrekking op de vrouwen van 60-75 jaar. Tabel 1 laat zien dat nooit-gehuwde en echtgescheiden vrouwen gemiddeld genomen het hoogste opleidingsniveau hebben, dat gehuwde vrouwen minder hoog opgeleid zijn, en dat weduwes het laagste opleidingsniveau hebben.

TABEL 1. Hoogste opleidingsniveau van 60- tot 75-jarige vrouwen, naar huidige burgerlijke staat, België, 2007 (in rij %)

	Lager of lager secundair onderwijs	Hoger secundair onderwijs	Hoger onderwijs	100% n
Nooit-gehuwd	47	17	36	77
Gehuwd	49	27	25	1.012
Echtgescheiden	44	23	33	78
Verweduwd	61	20	20	178
Totaal	50	25	25	1.345

Chi² = 18,544, df = 6, p < 0,01.

Bron: SHARE België (tweede ronde).

4.2. Operationalisering

4.2.1. Afhankelijke variabele

Het armoederisico wordt gemeten op basis van een dichotome variabele die aangeeft of de vrouw al dan niet een *Inkomensgarantie voor Ouderen* (IGO) ontvangt. De IGO is een sociale-bijstandsuitkering die specifiek gericht is op 65-plussers. Voorafgaand aan het ontvangen van deze uitkering, wordt een middelentoets uitgevoerd om na te gaan of de 65-plusser in kwestie uitkeringsbehoefstig is. Twee factoren worden daarbij in rekening gebracht: het gezinsinkomen (inclusief de alimentatiebetalingen), en het roerend en onroerend vermogen binnen het gezin (omgezet in een fictief inkomen). Het totale inkomen dat op deze manier wordt berekend, wordt gedeeld door het aantal gezinsleden. Het resultaat van deze berekening mag niet hoger zijn dan de maximale IGO-uitkering, meer bepaald 811 euro (voor een alleenwonende) en 541 euro (voor een samenwonende) in 2008.⁹ Hoewel de IGO een middel is om armoede te bestrijden, liggen deze bedragen ruim onder de Europese armoedegrens die in datzelfde jaar voor België respectievelijk 899 euro en 674 euro bedroegen, en die overigens geen rekening houden met het roerend en onroerend vermogen (Eurostat, 2013b). We kunnen dan ook aannemen dat individuen die een IGO ontvangen, ook effectief arm zijn volgens de Europese armoedegrens. Een nadeel van het gebruik van de IGO als armoede-indicator ligt in de mogelijkheid dat iemand wel recht heeft op een IGO-uitkering, maar deze uitkering niet opneemt. Voor de hier onderzochte cohorte vrouwen wordt er echter door de pensioenadministratie automatisch onderzocht of een vrouw recht heeft op deze uitkering, wat het niet opnemen van de IGO minder waarschijnlijk maakt (Ooms, 2008).

4.2.2. Onafhankelijke variabelen

Gezinstrajecten bestaan uit huwelijkstrajecten en ouderschapstrajecten. Wat de *huwelijkstrajecten* betreft, kijken we vooreerst naar de opeenvolging van veranderingen in de burgerlijke staat: ongehuwd (O), gehuwd (H), gehuwd en feitelijk gescheiden (HF), gehuwd en echtscheiden (HE), gehuwd en verweduwd (HW) en meer complexe opeenvolgingen (HEH, HWH, HEHE, HEHW, HWHE en HWHW). We kijken ook naar de timing van deze veranderingen, meer bepaald naar de leeftijd waarop de vrouw huwt en uit de echt scheidt. Indien een vrouw meermaals huwt of scheidt, bevatten deze variabelen enkel informatie over de leeftijd bij het eerste huwelijk en de eerste echtscheiding.

De *ouderschapstrajecten* worden beschreven aan de hand van drie variabelen: het aantal kinderen dat men ooit heeft gekregen, de leeftijd bij het krijgen van het eerste kind en het aantal jaar dat men heeft samengewoond met een kind onder de leeftijd van 6 jaar. Door de opname van deze variabelen zouden kinderloze vrouwen normaal gezien uit onze analyses verdwijnen omdat ze *missing values* hebben voor de laatste twee variabelen. Mirowsky (2013) bespreekt echter een techniek van interne moderatoren om dit te vermijden, en om dus zowel de variabelen rond ouderschapstrajecten als de kinderloze vrouwen in dezelfde modellen te kunnen opnemen. Eerst centreren we de ouderschapsvariabelen bij de moeders, zodat 'de gemiddelde moeder' op de drie variabelen een nulwaarde krijgt. Vervolgens geven we de kinderloze vrouwen eveneens

⁹ De realiteit is uiteraard complexer dan hier in een aantal regels kan worden uiteengezet. Voor de gedetailleerde toegangsvoorwaarden en berekeningsparameters, zie de Wet van 22 maart 2001 tot instelling van een inkomensgarantie voor ouderen (B.S. 29 maart 2001). Voor een samenvatting, zie Berghman, Palmans, Curvers & Peeters (2007, pp. 44-45).

de waarde nul op deze drie variabelen, zodat kinderloze vrouwen en de ‘gemiddelde moeder’ dezelfde scores hebben. Ten slotte introduceren we een extra dummyvariabele ‘heeft kinderen’, die aangeeft of een vrouw al dan niet kinderen heeft (gehad). Deze laatste variabele controleert bijgevolg de effecten van de gecentreerde ouderschapsvariabelen en geeft het verschil weer in de afhankelijke variabele tussen kinderloze vrouwen en de ‘gemiddelde moeder’.

Arbeidsloopbanen worden in rekening gebracht aan de hand van drie variabelen: het totale aantal gewerkte jaren (in voltijdse equivalenten), het totale aantal gelijkgestelde jaren (in voltijdse equivalenten) en de hoogte van het gemiddelde dagloon over de hele loopbaan (geïndexeerd naar 2008). Om alle vrouwen in de analyses te kunnen behouden (dus inclusief die vrouwen die nooit gewerkt hebben), worden de loopbaanvariabelen gecentreerd en worden nulwaarden toegekend aan vrouwen die nooit hebben gewerkt. De dummyvariabele ‘ooit gewerkt’ vergelijkt dan de vrouwen die nooit op de arbeidsmarkt actief zijn geweest, met de ‘gemiddelde vrouw die minstens één dag heeft gewerkt’.

4.2.3. Controlevariabelen

De volgende variabelen nemen we op als controlevariabelen: de leeftijd in 2008, het gewest waarin de vrouw woont en haar leefvorm (alleenwonend of samenwonend). Indien de vrouw samenwoont, wordt ook het gemiddeld maandelijks netto-inkomen uit arbeid en sociale uitkeringen van de *andere* gezinsleden berekend. Een gelijkaardige procedure wordt toegepast door de pensioenadministratie bij het uitvoeren van de middelentoets die aan de basis van de IGO ligt. Het gemiddelde inkomen van de andere gezinsleden wordt vervolgens gecentreerd, zodat de alleenwonende vrouwen vergeleken worden met vrouwen die samenwonen met gezinsleden met een gemiddeld inkomen.

4.3. Methode

Omwille van de dichotome afhankelijke variabele – al dan niet arm zijn – gebruiken we logistische regressie. We testen eerst de modellen met betrekking tot de directe impact van de huwelijkstrajecten op het armoederisico kort na de pensioenleeftijd. Vervolgens bespreken we de modellen die de indirecte impact van het gezinstraject via de arbeidsloopbaan en dus via de opbouw van het rustpensioen evalueren.

We testen de *directe* effecten aan de hand van twee modellen. In het eerste model wordt het effect van het huwelijkstraject nagegaan onder controle van het ouderschapstraject, de arbeidsloopbaan, de leefvorm, het gewest en de leeftijd. In het tweede model voegen we ook het individuele pensioeninkomen van de vrouw zelf toe. Indien verschillen in armoederisico naargelang het huwelijkstraject inderdaad het gevolg zijn van de pensioenwetgeving, dan zou het effect van dit traject moeten verdwijnen nadat expliciet voor het individuele pensioeninkomen wordt gecontroleerd.

Om de *indirecte* effecten van de gezinstrajecten op het armoederisico kort na de pensioenleeftijd bij vrouwen te evalueren, worden opnieuw twee modellen geschat, maar dit keer afzonderlijk per huidige burgerlijke staat. Een eerste model bevat de gezinstrajecten onder controle van de leefvorm, het gewest en de leeftijd; een tweede model omvat ook de arbeidsloopbanen.

Indien de gezinstrajecten het armoederisico inderdaad beïnvloeden via de arbeidsloopbaan, dan zou het effect van de huwelijks- en ouderschapsvariabelen hier moeten verdwijnen.

Bij de analyse van de indirecte impact van de gezinstrajecten op het armoederisico is het mogelijk dat het eerste model (zonder arbeidsloopbaanvariabelen) het effect van de huwelijks- en ouderschapsvariabelen overschat. Dit is het gevolg van het feit dat gezinsgebeurtenissen niet alleen de arbeidsloopbaan beïnvloeden, maar dat ze, omgekeerd, eveneens het gevolg kunnen zijn van een verandering in de arbeidsmarktpositie (Brewster & Rindfuss, 2000). Vrouwen die niet werken of lagerbetaalde arbeid verrichten, en dus kwetsbaarder zijn op latere leeftijd, trouwen doorgaans immers vroeger (Glick & Carter, 1958; Henryon & Lambrechts, 1968), krijgen meer kinderen (Pauwels, de Wachter, Deschamps & Van Dongen, 1984) en krijgen hun kinderen op jongere leeftijd (Kravdal, 1994; Liefbroer & Corijn, 1999).

5. Gezinstrajecten en arbeidsloopbanen van de vrouwen geboren in 1937-'41

Kenmerken van de gezinstrajecten en de arbeidsloopbanen van de vrouwen uit onze onderzoekspopulatie staan in tabel 2 opgedeeld naargelang hun huidige burgerlijke staat. Na herweging blijkt dat 3 op de 4 vrouwen getrouwd of hertrouwd zijn; 1 op de 8 vrouwen is verweduwd. Daarnaast is 7% echtgescheiden, 3% nooit-gehuwd en 1% feitelijk gescheiden.

Terwijl de gemiddelde eerste huwelijksleeftijd van deze vrouwen rond de 22 jaar lag, ongeacht de huidige burgerlijke staat, is de verdeling van de gemiddelde leeftijd bij de eerste echtscheiding minder uniform: echtgescheiden vrouwen die (reeds) hertrouwd zijn, scheidden gemiddeld vroeger dan vrouwen die in 2008 nog steeds echtgescheiden zijn. Dit patroon vinden we ook terug bij de gemiddelde leeftijd van de eerste verweduwing; deze ligt lager bij vrouwen die (al) hertrouwd zijn.

De uitkomsten van de ouderschapsvariabelen zijn vrij gelijklopend voor de vrouwen die gehuwd zijn of dat ooit geweest zijn: om en bij de 80% heeft kinderen (gehad), gemiddeld genomen hebben ze 2,3 kinderen (gehad), kregen ze hun eerste kind rond hun 24ste en spendeerden ze gemiddeld ongeveer 9 jaar met een kind jonger dan 6 jaar in hun gezin. De feitelijk gescheiden vrouwen wijken hier licht van af, met slechts 1 op de 2 die ooit kinderen heeft (gehad). Bij nooit-gehuwde vrouwen zien we een totaal ander profiel: nauwelijks 6% heeft ooit kinderen gekregen; zij die wel kinderen hebben, kregen hun eerste kind gemiddeld 2 jaar later, hebben er gemiddeld 1 minder en hebben minder tijd met een jong kind in hun gezin doorgebracht.

Slechts 4 op de 10 gehuwde vrouwen is ooit op de arbeidsmarkt actief geweest, in vergelijking met 3 op de 4 (relatief jonge) weduwen, 80% feitelijk gescheiden vrouwen en ongeveer 90% nooit-gehuwde en gescheiden vrouwen. Van de vrouwen die wel gewerkt hebben, hebben de weduwes de kortste loopbanen gehad, gevolgd door de feitelijk gescheiden vrouwen. Terwijl de gehuwde en de uit de echt gescheiden vrouwen gemiddeld genomen ongeveer 20 jaar hebben gewerkt, hebben de nooit-gehuwde vrouwen de langste loopbanen achter de rug van bijna gemiddeld 28 jaar. We zien gelijkaardige verhoudingen terugkomen inzake het gemiddelde dagelijkse loon: weduwes hadden veruit de laagste lonen, nooit-gehuwde vrouwen de hoogste. De andere groepen zitten daar tussenin, met gemiddeld vrij gelijkaardige lonen.

TABEL 2. Gezinstraject, arbeidsloopbaan en andere kenmerken van de 65- tot 71-jarige vrouwen, naar burgerlijke staat (gemiddelde of %)

	Nooit- gehuwd	Gehuwd	Feitelijk gescheiden	Uit de echt gescheiden	Verweduwd
Huwelijkstraject					
	nvt				
Leeftijd bij 1e huwelijk		22,3	22,2	22,3	21,4
% ooit uit de echt gescheiden		4,9	19,1	9,7	8,0
% ooit verweduwd		0,8	2,3	1,3	1,5
Leeftijd bij 1e echtscheiding ^a		37,4	37,8	45,8	35,2
Leeftijd bij 1e verduwing ^b		46,0	-	-	55,4
Ouderschapstraject					
% ooit kinderen gehad	6,3	85,8	49,5	75,4	80,5
Aantal kinderen ^c	1,4	2,3	2,5	2,2	2,3
Leeftijd bij geboorte 1e kind ^c	26,6	24,9	24,1	24,4	24,3
Aantal jaren met kind jonger dan 6 jaar ^c	7,1	9,7	10,6	9,6	9,8
Arbeidsloopbaan					
% ooit gewerkt	88,5	38,5	80,0	91,5	75,3
Aantal jaren gewerkt ^d	27,7	20,0	15,7	18,7	14,7
Dagloon ^d	66,0	51,4	49,2	52,4	39,2
Aantal jaren gelijkgesteld ^d	9,0	9,2	8,5	8,9	5,0
Inkomen					
Individueel maandelijks netto pensioeninkomen (in euro)	939	295	653	863	1.296
Controlevariabelen					
Leeftijd in 2008	68,0	68,0	67,6	67,7	68,4
% alleenwonend	72,2		60,3	73,2	72,9
Maandelijks inkomen andere gezinsleden ^e (in euro)	1.191	1.546	1.163	1.247	1.314
Woonplaats					
n Vlaams Gewest	158	4.995	76	485	847
rij %	2,6	79,2	0,8	5,8	11,7
n Brussels Hoofdstedelijk Gewest	50	293	24	123	91
rij %	9,9	54,4	3,0	19,6	13,1
n Waals Gewest	62	1.835	77	309	446
rij %	2,5	71,8	2,2	8,9	14,7
n België	270	7.123	177	917	1.384
Gewogen rij %	3,0	75,9	1,2	7,4	12,5

nvt = niet van toepassing; – minder dan 15 observaties; ^a vrouwen die ooit gescheiden zijn; ^b vrouwen die ooit verweduwd zijn; ^c moeders; ^d vrouwen die minstens één dag hebben gewerkt; ^e vrouwen die niet alleen wonen.

Bron: Pensioenkadaster, Rijksregister & Sigedis.

Gehuwde vrouwen leven per definitie samen met hun echtgenoot (anders worden ze als feitelijk gescheiden beschouwd; zie hoger). Zeven op de 10 weduwen, echtgescheiden en nooit-gehuwde vrouwen wonen alleen tegenover 6 op de 10 feitelijk gescheiden vrouwen. Uit de tabel in bijlage 1 blijkt verder dat met wie wordt samengewoond, varieert naargelang de burgerlijke staat: nooit-gehuwde vrouwen wonen voornamelijk samen met broers of zussen, weduwes vooral met (klein)kinderen. Echtgescheiden en feitelijk gescheiden vrouwen wonen ook vaak samen met (klein)kinderen, maar evenzeer met niet-verwanten (bijvoorbeeld een partner). Van alle vrouwen die niet alleen wonen, hebben de gezinsleden van de getrouwde vrouwen het hoogste

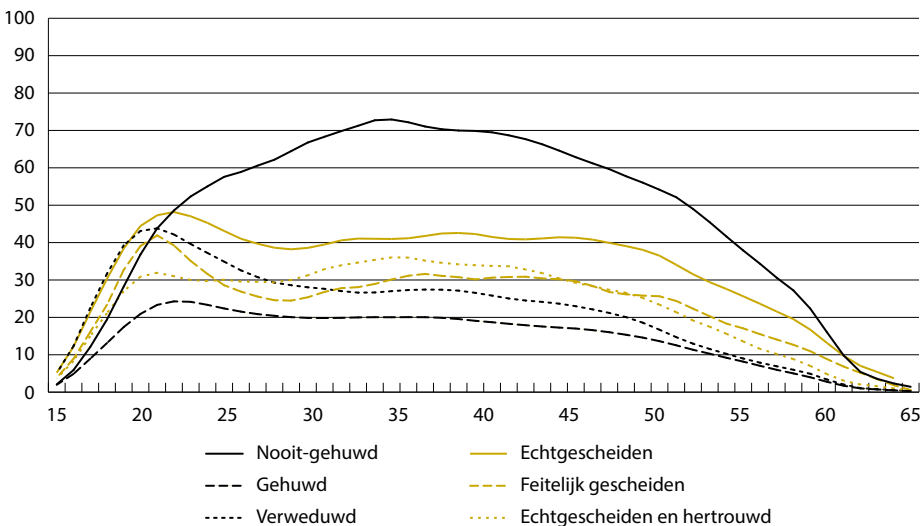
inkomen (een gemiddeld maandelijks netto-inkomen van 1.546 euro), gevolgd door de gezinsleden van de weduwen (gemiddeld 1.314 euro). Het gemiddelde inkomen van de gezinsleden van feitelijk gescheiden, echtgescheiden en nooit-gehuwde vrouwen ligt rond de 1.200 euro.

De Vlaamse vrouwen uit de onderzoeksgroep hebben een iets meer traditionele gezinscontext dan de Waalse of Brusselse vrouwen. Het percentage gehuwde vrouwen is hoger in het Vlaamse Gewest dan in de andere gewesten, terwijl het percentage uit de echt gescheiden vrouwen er geringer is. Vooral vrouwen uit het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest wijken sterk af van het traditionele patroon, met 10% nooit-gehuwde en 20% uit de echt gescheiden vrouwen.

In de figuren 2, 3 en 4 wordt meer gedetailleerde loopbaaninformatie aangereikt van de vrouwen geboren in 1937-'41. In deze figuren staat op de Y-as de arbeidsintensiteit als een percentage van een voltijds jaar gewerkt, waarbij 100% betekent dat men een volledig jaar voltijds heeft gewerkt.

Figuur 2 vergelijkt de loopbaantrajecten van de nooit-gehuwde, gehuwde, echtgescheiden, feitelijk gescheiden, verweduwde vrouwen en van hertrouwde vrouwen na een echtscheiding. De figuur toont dat gehuwde vrouwen uit deze geboortecohorte op alle leeftijden gemiddeld genomen het minst hebben gewerkt. Enkel de tewerkstelling van weduwen benadert deze van gehuwde vrouwen tegen het einde van de loopbaan. Dit is mogelijk het gevolg van het overlijden van de partner. Eerder onderzoek heeft immers uitgewezen dat heel wat weduwen stoppen met werken om te vermijden dat ze hun overlevingspensioen verliezen (Taelemans, Peeters, Curvers & Berghman, 2007). Het feit dat de weduwen in onze onderzoeksgroep gedurende het grootste deel van hun loopbaan gemiddeld meer hebben gewerkt dan de gehuwde vrouwen, heeft wellicht te maken met hun lager opleidingsniveau. Voor heel wat weduwen

FIGUUR 2. Aandeel van een voltijds equivalent jaar gewerkt door vrouwen geboren in 1937-'41 over de leeftijd, naargelang de burgerlijke staat (3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde in %)

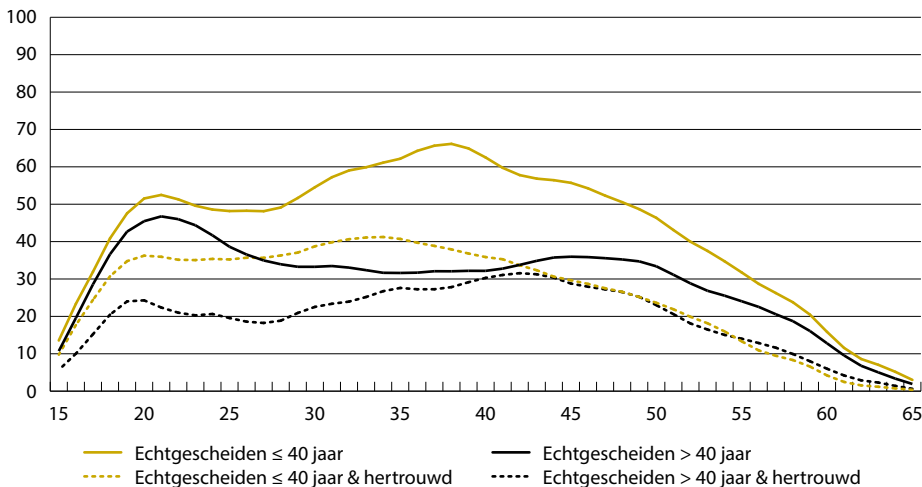
Bron: Rijksregister & Sigedis.

was het kostwinnersmodel mogelijk een onhaalbaar ideaal omwille van het beperkte inkomen van hun lager opgeleide echtgenoot. De figuur toont verder dat de echtgescheiden vrouwen gedurende hun hele leven dubbel zoveel hebben gewerkt als de gehuwde vrouwen – ook vóór hun echtscheiding. Dit hoeft niet te verbazen gegeven hun relatief hoger opleidingsniveau. Ten slotte zien we dat nooit-gehuwde vrouwen een erg afwijkende loopbaan hebben gehad: aangezien ze nooit gehuwd zijn en nauwelijks kinderen hebben (gehad), hoefden ze de arbeidsmarkt nooit te verlaten voor een gezin. Enkel vóór hun 21ste hebben deze vrouwen niet de hoogste arbeidsmarktparticipatie; hun latere instroom is waarschijnlijk toe te schrijven aan hun hogere opleiding.

Figuur 3 vergelijkt de arbeidsintensiteit van vrouwen die uit de echt gescheiden zijn – en dat gebleven zijn – met die van vrouwen die hertrouwen. Hierbij maken we een opdeling naargelang de leeftijd bij de echtscheiding (≤ 40 jaar; >40 jaar). We zien dat vrouwen die op jongere leeftijd scheidden, meer actief waren op de arbeidsmarkt vóór hun echtscheiding. Vrouwen die nadien hertrouwden hebben een lagere arbeidsintensiteit gehad gedurende hun hele loopbaan dan vrouwen die niet hertrouwden. Vrouwen die op jongere leeftijd uit de echt scheidden en niet hertrouwden, hebben in hun tweede loopbaanhelft zelfs een arbeidsintensiteit die gelijk is op die van de nooit-gehuwde vrouwen. Daarentegen is de gemiddelde loopbaan bij de vrouwen die na hun 40ste scheidden, en zeker bij vrouwen die nadien hertrouwden, meer gelijkaardig aan die van de getrouwde vrouwen.

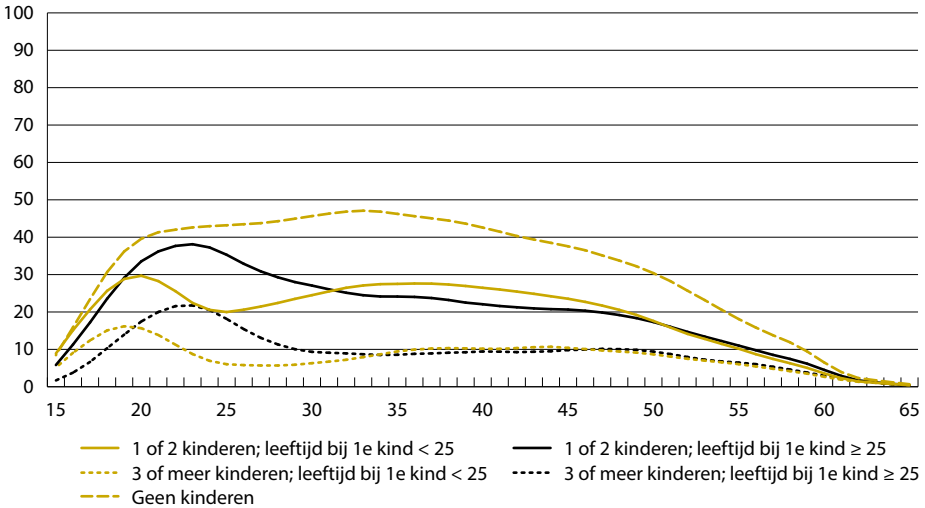
In figuur 4, ten slotte, tonen we opnieuw de arbeidsintensiteit naar leeftijd, maar ditmaal opgesplitst naargelang de ouderschapsvariabelen. De arbeidsmarktparticipatie lag in deze geboortecohorte het hoogst bij vrouwen zonder kinderen. De vaststelling dat de arbeidsintensiteit bij nooit-gehuwde vrouwen hoger ligt dan die bij vrouwen zonder kinderen (zie figuur 2), doet

FIGUUR 3. Aandeel van een voltijds equivalent jaar gewerkt door ooit-gescheiden vrouwen geboren in 1937-'41 over de leeftijd, naargelang de leeftijd bij de echtscheiding en al dan niet hertrouwd zijn (3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde in %)

Bron: Rijksregister & Sigedis.

FIGUUR 4. Aandeel van een voltijds equivalent jaar gewerkt door vrouwen geboren in 1937-'41 over de leeftijd, naargelang het aantal kinderen en de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind (3-jaarlijkse voortschrijdend gemiddelde in %)

Bron: Pensioenkadaster, Rijksregister & Sigedis.

vermoeden dat het verschil in arbeidsmarktparticipatie tussen nooit-gehuwde en gehuwde vrouwen niet louter het gevolg is van het ouderschap. Ook geeft de figuur het belang weer van de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind: vrouwen die hun eerste kind kregen na hun 25ste stromen gemiddeld later uit de arbeidsmarkt dan vrouwen die hun eerste kind kregen vóór hun 25ste. Verder stellen we vast dat vrouwen met drie of meer kinderen een lagere arbeidsintensiteit hebben dan vrouwen met minder kinderen.

Vrouwen kunnen niet alleen pensioenrechten opbouwen tijdens periodes van tewerkstelling, maar ook tijdens de zogenaamde gelijkgestelde periodes (zie tabel 2). Als we het gemiddelde aantal gelijkgestelde jaren vergelijken met het gemiddelde aantal gewerkte jaren, wordt het belang van deze gelijkgestelde periodes duidelijk. Bij nooit-gehuwde vrouwen, net als bij weduwen, maken ze één vierde van de opbouw van het rustpensioen uit, terwijl deze verhouding oploopt tot één derde bij gehuwde, feitelijk en echtgescheiden vrouwen.¹⁰

Met een gemiddeld individueel pensioeninkomen van niet meer dan 300 euro per maand hebben de gehuwde vrouwen veruit het laagste pensioeninkomen, gevolgd door de feitelijk gescheiden vrouwen die gemiddeld meer dan het dubbele daarvan ontvangen (650 euro). Ook het gemiddelde individuele pensioen van de echtgescheiden vrouwen blijft met 865 euro onder de Europese armoedegrens. Terwijl nooit-gehuwde vrouwen gemiddeld een iets hoger pensioen ontvangen (940 euro), hebben weduwen met gemiddeld ongeveer 1.300 euro per maand veruit het hoogste individuele pensioeninkomen (tabel 2).

¹⁰ Andere analyses (hier niet gepresenteerd) tonen een gelijkaardige verdeling naargelang het aantal kinderen: 29% van de pensioenopbouw is gelijkgesteld bij vrouwen zonder kinderen, 33% bij vrouwen met 1 à 3 kinderen, en 38% bij vrouwen met 4 of meer kinderen.

6. Resultaten

6.1. Profiel van arme jonggepensioneerde vrouwen

We bespreken vooreerst het armoederisico per onafhankelijke variabele, zowel voor de volledige onderzoeksgroep van vrouwen uit de geboortecohorte 1937-'41 als voor de subgroepen naargelang hun huidige burgerlijke staat. Hoewel tabel 3 ons niet toelaat de hypothesen te testen, geeft ze wel een duidelijk beeld van de sociale stratificatie van armoede bij 65- à 71-jarige vrouwen. Daarenboven laten deze bivariate resultaten vergelijkingen toe met eerdere studies rond dit thema.

In de eerste plaats stellen we het belang vast van de *huidige burgerlijke staat* voor het armoederisico. Terwijl 1 op de 4 feitelijk en echtgescheiden vrouwen en 1 op de 6 nooit-gehuwde vrouwen arm is, komt armoede nauwelijks voor bij gehuwde en verweduwdde vrouwen. Deze bevinding komt overeen met eerder onderzoek in andere landen, zij het dat de erg gunstige situatie van weduwes specifiek is voor België (Haider, Jacknowitz & Schoeni, 2003; Harrington Meyer, 1990; Harrington Meyer & Herd, 2007). Omdat armoede bij weduwen virtueel onbestaand is, is het zowel technisch onmogelijk als inhoudelijk overbodig om armoede bij deze groep vrouwen verder te analyseren. In overeenstemming met eerder onderzoek (Choi, 2006; OECD, 2008; Smeeding & Williamson, 2001) vinden we, ten tweede, dat het armoederisico hoger is bij *alleenstaande* vrouwen dan bij niet-alleenstaande vrouwen. Enkel voor nooit-gehuwde vrouwen geldt dit niet (de Chi²-test geeft aan dat de verschillen naar leefvorm niet significant zijn). Ten derde is er geen verband tussen het *aantal kinderen* en het armoederisico bij vrouwen op deze leeftijd. Dit gaat in tegen bevindingen uit onderzoek in andere landen (Choudhury & Leonesio, 1997; Marier & Skinner, 2008). Bij de echtgescheiden vrouwen vinden we echter wel een dergelijk verband terug. Ook vinden we voor echtgescheiden vrouwen een positief verband tussen de *leeftijd bij de echtscheiding* en het latere armoederisico. De andere variabelen uit de huwelijksgeschiedenis leiden tot weinig variatie in het armoederisico. Ten vierde stellen we vast dat de arbeidsloopbaan voor de gehuwde en verweduwdde vrouwen van weinig belang is voor het latere armoederisico. Bij de nooit-gehuwde vrouwen en, in iets mindere mate, bij de echtgescheiden vrouwen, zien we echter een uitgesproken verband tussen enerzijds het *aantal gewerkte jaren*, het *aantal gelijkgestelde jaren*, het *gemiddelde dagloon*, en anderzijds het latere armoederisico. Tegen de verwachtingen in, zien we dat echtgescheiden vrouwen die nooit hebben gewerkt, gemiddeld genomen minder met armoede worden geconfronteerd dan echtgescheiden vrouwen die een beperkt aantal jaren beroepsactief zijn geweest. Tot slot stellen we een grotendeels negatief verband vast tussen het *individuele pensioeninkomen* en het armoederisico. Dit verband wordt echter sterk gemedieerd door de burgerlijke staat.

TABEL 3. Profiel van 65- tot 71-jarige vrouwen met een armoederisico, voor de totale onderzoeksgroep en per huidige burgerlijke staat, 2008 (in %)

	Alle	Nooit- gehuwd	Gehuwd	Feitelijk gescheiden	Echt- gescheiden	Verweduwd
Armoederisico (België)	4	16	2	22	23	1
Huwelijkstrajecten	nvt					
Leeftijd bij 1 ^e huwelijk < 21 jaar	1		2	33	25	1
21 jaar ≤ leeftijd bij 1 ^e huwelijk < 24 jaar	4		2	25	21	0
Leeftijd bij 1 ^e huwelijk ≥ 24 jaar	3		2	34	23	1
Leeftijd bij 1 ^e echtscheiding < 35 jaar ^a	7		2	-	16	2
35 jaar ≤ leeftijd bij 1 ^e echtscheiding < 50 jaar ^a	14		2	-	22	0
Leeftijd bij 1 ^e echtscheiding ≥ 50 jaar ^a	24		0	-	27	-
Leeftijd bij 1 ^e verduwing < 35 jaar ^b	2		3	-	-	0
35 jaar ≤ leeftijd bij 1 ^e verduwing < 50 jaar ^b	0		-	-	-	0
Leeftijd bij 1 ^e verduwing ≥ 50 jaar ^b	0		0	-	-	1
Niet eerder echtgescheiden	4		2	33	23	0
Eerder echtgescheiden	5		2	-	26	1
Niet eerder verweduwd	4		2	31	23	1
Eerder verweduwd	2		2	-	-	-
Ouderschapstrajecten						
Geen kinderen	5	17	1	29	17	1
1 kind	3	8	2	9	18	0
2 kinderen	3	25	2	-	22	1
3 of meer kinderen	4	-	2	47	32	1
Leeftijd bij geboorte 1 ^e kind < 22 jaar	4	-	2	32	22	0
22 jaar ≤ leeftijd bij geboorte 1 ^e kind < 26 jaar	3	-	2	31	25	1
Leeftijd bij geboorte 1 ^e kind ≥ 26 jaar	3	-	2	31	25	0
Loopbaan						
Jaren gewerkt = 0	3	48	2	-	32	0
0 < jaren gewerkt ≤ 10	10	45	1	-	42	2
10 < jaren gewerkt ≤ 20	4	36	0	-	23	0
20 < jaren gewerkt ≤ 30	2	9	0	-	11	0
Jaren gewerkt > 30	0	0	0	-	1	0
Dagelijks loon < € 40	7	35	1	58	36	1
€ 40 < dagelijks loon ≤ € 60	4	14	1	27	21	0
Dagelijks loon > € 60	2	5	0	-	10	0
Jaren gelijkgesteld = 0	11	-	1	-	42	1
0 < jaren gelijkgesteld ≤ 5 ^c	7	16	1	53	34	1
5 < jaren gelijkgesteld ≤ 15 ^c	2	8	0	-	11	0
Jaren gelijkgesteld > 15 ^c	2	11	0	-	11	0
Individueel pensioeninkomen						
€ 0 < pensioen ≤ € 500	5	65	2	43	60	-
€ 500 < pensioen ≤ € 1.000	7	13	0	36	26	3
Pensioen > € 1.000	0	0	0	-	0	0
Leefvorm						
Alleenwonend	13	16	nvt	34	27	1
Gemiddeld inkomen gezinsleden ≤ € 1.000	5	14	4	13	18	0
Gemiddeld inkomen gezinsleden > € 1.000	2	17	1	12	11	0
Armoederisico per gewest	4	16	2	22	23	1
Vlaams Gewest	4	16	2	24	23	1
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	5	12	1	-	12	1
Waals Gewest	5	19	1	27	25	0

nvt = niet van toepassing; - minder dan 25 observaties; ^a vrouwen die ooit echtgescheiden zijn; ^b vrouwen die ooit verweduwd zijn; ^c vrouwen die minstens één dag hebben gewerkt.

Bron: Pensioenkadaster, Rijksregister & Sigedis.

6.2. De directe impact van huwelijkstrajecten op het armoederisico

Eerst gaan we na of de resultaten over de *directe* impact van huwelijkstrajecten op het armoederisico de hypothesen op basis van de afgeleide rechten bevestigen (hypothese 1). Model 1 in tabel 4 geeft het effect weer van de huidige burgerlijke staat op de armoedekans, onder controle van een reeks relevante variabelen, waaronder de eigen arbeidsloopbaan en het equivalente inkomen van de andere gezinsleden. De tabel toont dat nooit-gehuwde vrouwen een hoger armoederisico hebben dan gescheiden vrouwen; getrouwde vrouwen en weduwen hebben dan weer een lager armoederisico. Wanneer we de referentiecategorie aanpassen (hier niet gepresenteerd) blijkt dat het armoederisico bij weduwes significant lager ligt dan bij gehuwde vrouwen. De resultaten volgen grotendeels de verwachtingen en reflecteren de toekenning en de generositeit van de afgeleide rechten in ons land. Enkel de gehuwde vrouwen volgen het vooropgestelde patroon niet. De hypothese dat gehuwde vrouwen, onder controle van onder andere het inkomen van de andere gezinsleden (zoals de echtgenoot), even arm zouden zijn als nooit-gehuwde vrouwen, wordt niet bevestigd. Enkel weduwen hebben een lager armoederisico dan gehuwde vrouwen. Deze bevinding wijst dus op het belang van andere factoren dan de pensioenwetgeving voor de armoedebescherming bij oudere vrouwen. Een mogelijke verklaring kan gevonden worden in eerder onderzoek dat wijst op de gecumuleerde schaalvoordelen van een stabiel huwelijk, wat de opbouw van roerend en onroerend vermogen faciliteert (Schmidt & Sevak, 2006; Waite, 1995; Wilmoth & Koso, 2002).

De resultaten van Model 2 ondersteunen de voorgaande stelling over het belang van het roerende en onroerende vermogen. In dit model nemen we als extra controlevariabele het totale individuele pensioeninkomen van de vrouw op. Deze variabele zorgt er, samen met het equivalent gezinsinkomen van de andere gezinsleden, voor dat gecontroleerd wordt voor nagenoeg alle inkomens uit arbeid en sociale uitkeringen in het gezin. Zoals we eerder hebben uitgelegd, wordt in de middelentoets die aan de basis ligt van de IGO, zowel rekening gehouden met het gezinsinkomen als met het roerende en onroerende vermogen. Door in Model 2 te controleren voor de inkomens uit arbeid en sociale uitkeringen, kunnen resterende effecten van de huwelijkstrajecten dus enkel het gevolg zijn van niet gemeten inkomens- en vermogenscomponenten.

Een vergelijking van de Modellen 1 en 2 geeft duidelijk weer in welke mate het individuele pensioeninkomen dan wel andere factoren van belang zijn in de bescherming tegen armoede. De analyses laten zien dat het verschil tussen gescheiden (de referentiecategorie) en nooit-gehuwde vrouwen volledig verdwijnt na controle voor het individuele pensioeninkomen. Dit wijst erop dat het echtscheidingspensioen wel degelijk een armoede-beperkend effect heeft. Verder verkleint het verschil in armoederisico tussen gescheiden vrouwen en weduwen, al blijft het wel significant. Het lagere armoederisico van weduwen kan dus deels, maar niet volledig, worden toegeschreven aan de voordelige regeling inzake het overlevingspensioen. Tot slot bevestigt de vergelijking van beide modellen dat de voordelige positie van gehuwde vrouwen niet kan verklaard worden vanuit de pensioenwetgeving.

Voor hypothese 2, die stelde dat enkel de huidige burgerlijke staat van belang is voor het armoederisico, vinden we inderdaad bevestiging in Model 1 (tabel 4). Het armoederisico van vrouwen die nog steeds gehuwd zijn met hun eerste echtgenoot verschilt niet significant van dat van vrouwen die hertrouwd zijn na verweduwing of echtscheiding. Hetzelfde doet zich voor tussen gehuwde en verweduwde vrouwen enerzijds en vrouwen die twee keer verweduwden

TABEL 4. Het belang van de huidige burgerlijke staat en het voorbije huwelijks traject voor het armoederisico bij 65- tot 71-jarige vrouwen, 2008 (logit coëfficiënten)

	Model 1 ^a	Model 2 ^a (incl. individueel pensioen)
	B	B
Huwelijkstrajecten (ref.: gehuwd en gescheiden)		
Nooit-gehuwd	0,517	-0,001
Gehuwd	-2,578 ***	-3,592 ***
Gehuwd en feitelijk gescheiden	-0,465	-0,898 **
Gehuwd en verweduwd	-5,167 ***	-3,072 ***
Gehuwd, vereduwd en hertrouwd	-3,169 ***	-4,083 ***
Gehuwd, gescheiden en hertrouwd	-2,164 ***	-3,131 ***
Gehuwd, vereduwd, hertrouwd en verweduwd	-4,715 ***	-2,820 **
Gehuwd, vereduwd, hertrouwd en gescheiden	-2,050 ***	-0,607
Gehuwd, gescheiden, hertrouwd en verweduwd	-4,418 ***	-2,882 ***
Gehuwd, gescheiden, hertrouwd en gescheiden	0,627 *	0,600 *
n	9.871	9.871
- 2 Log Likelihood	1.911	1.804
AIC	1.959	1.854

^a Gecontroleerd voor ouderschapstrajecten, arbeidsloopbaan, leeftijd en leefvorm.

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: Pensioenkadaster, Rijksregister & Sigedis.

anderzijds (de significantietesten worden hier niet weergegeven). Zoals reeds toegelicht, is er één uitzondering op de tweede hypothese (zie voetnoot 4): vrouwen die eerst verweduwd en nadien scheidden van hun tweede huwelijkspartner, kunnen opnieuw het overlevingspensioen uit het eerste huwelijk opnemen. We stellen in de analyses dan ook vast dat deze laatste vrouwen een lager armoederisico hebben dan vrouwen die gehuwd en gescheiden zijn. Model 2 bevestigt overigens de hypothese dat het lagere armoederisico van de gescheiden en vervolgens verweduwd vrouwen het gevolg is van het pensioen dat ze krijgen. In tegenstelling met hypothese 2, vinden we wel dat vrouwen die tweemaal gescheiden zijn een hoger armoederisico hebben dan vrouwen die slechts één keer gescheiden zijn. Na controle voor het individuele pensioeninkomen (Model 2) stellen we echter vast dat het verschil tussen deze beide groepen nauwelijks verandert, wat erop wijst dat hun hoger armoederisico het gevolg is van hun lagere – hier niet gemeten – inkomens of vermogens. Globaal genomen wordt hypothese 2 dus grotendeels bevestigd.

6.3. De indirecte impact van gezinstrajecten op het armoederisico

In tabel 5 gaan we de *indirecte* gevolgen van de gezinstrajecten na voor het armoederisico op latere leeftijd, alsook de gevolgen van de voorbije tewerkstelling. Omdat we verwachten dat de impact van deze variabelen verschilt naargelang de ontvangen afgeleide rechten, presenteren we afzonderlijke analyses naargelang de huidige burgerlijke staat. Voor elke subgroep worden twee modellen getoond. Model 1 bevat enkel de variabelen rond de gezinstrajecten en de controlevariabelen; in model 2 worden ook de arbeidsloopbaanvariabelen toegevoegd. Dit tweede

TABEL 5. Determinanten van het armoederisico bij 65- à 71-jarige nooit-gehuwde, gehuwde, feitelijk gescheiden en echtgescheiden vrouwen (logit coëfficiënten)

	Nooit-gehuwd				Gehuwd				Feitelijk gescheiden				Echtgescheiden			
	Model 1		Model 2		Model 1		Model 2		Model 1		Model 2		Model 1		Model 2	
	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B
Huwelijkstrajecten																
Leeftijd bij 1 ^o huwelijk					-0,016		-0,010		0,036		0,056		-0,050		0,002	
Leeftijd bij 1 ^o echtscheiding													0,022 *		-0,018	
Ouderschapstrajecten																
Ooit kinderen gehad					0,222		-0,150		0,767		0,714		0,068		-0,007	
Aantal kinderen	-0,151		-0,050		-0,092		-0,238		0,540		0,492		0,497 **		0,306	
Leeftijd moeder bij geboorte 1 ^o kind					-0,034		-0,038		-0,016		0,016		0,090 **		0,093	
Jaren met een kind jonger dan 6 jaar					0,065		0,069		0,003		-0,031		-0,017		-0,018	
Arbeidsloopbaan																
Ooit gewerkt			-3,117 ***				-2,757 ***				1,019				-1,127 ***	
Aantal jaren gewerkt			-0,174 ***				-0,073 *				-0,073				-0,092 ***	
Gemiddeld dagloon			-0,019				-0,012				-0,014				-0,007	
Aantal jaren gelijkgesteld			-0,138 ***				-0,128 ***				-0,067 **				-0,095 ***	
Controlevariabelen																
Leeftijd	0,068		0,064		0,046		0,015		0,055		-0,060		-0,044		-0,052	
Alleenwonend	0,072		0,419						1,218 *		1,598 *		1,058 ***		1,081 ***	
Gem. inkomen andere gezinsleden	-0,036		-0,050		-0,164 ***		-0,169 ***		-0,016		-0,002		-0,016		-0,005	
Woonplaats (ref.: Vlaams Gewest)																
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	-0,385		-0,857		-0,313		-0,129		-0,853		-0,838		-0,834 *		-0,715	
Waals Gewest	0,211		0,518		-0,269		-0,246		0,310		0,144		0,177		0,238	
Intercept	1,882 ***		-0,491		-4,373 ***		-3,667 **		-3,567 **		-5,062 ***		-1,896 *		-0,500	
n	270		270		7123		7123		177		177		917		917	
-2 Log Likelihood	238		135		1.115		1.039		101		81		662		518	
AIC	252		157		1.135		1.067		122		111		686		550	

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.
Bron: Pensioenkadaster, Rijksregister & Sigidis.

model dient twee doelen: het geeft ons vooreerst een inzicht in het belang van de arbeidsloopbaan voor het latere armoederisico en het geeft aan of de gezinsvariabelen het armoederisico inderdaad indirect beïnvloeden via de arbeidsloopbaan en dus via de opbouw van een rustpensioen. Is dat laatste het geval, dan zouden de variabelen die de gezinstrajecten beschrijven hun effecten moeten verliezen in Model 2. Zoals eerder vermeld, wordt er geen aparte analyse gemaakt voor de weduwen omwille van het verwaarloosbare percentage armen in deze groep.

6.3.1. De impact van de gezinstrajecten

Bij echtgescheiden vrouwen vinden we, in lijn met de verwachtingen, dat een *hogere leeftijd bij de echtscheiding* leidt tot een hogere kans op armoede kort na de pensioenleeftijd. Verder vinden we echter geen significante effecten van de huwelijksstrajecten.

Aan de hand van de variabelen rond de ouderschapstrajecten gaan we het bestaan na van de zogeheten '*child penalty*'. Zoals eerder beschreven, zijn de variabelen met betrekking tot het moederschap gecentreerd, waarbij de variabele 'heeft kinderen' het verschil in armoederisico weergeeft tussen vrouwen zonder kinderen en de 'gemiddelde moeder' (voor deze gemiddelden zie tabel 2). Het model van de nooit-gehuwde vrouwen bevat enkel de variabele 'aantal kinderen' om de effecten van ouderschap na te gaan. De reden hiervoor is dat er te weinig nooit-gehuwde moeders zijn om meerdere variabelen rond ouderschap op te nemen. Ook *moederschap* blijkt, behalve bij de uit de echt gescheiden vrouwen, weinig invloed te hebben op het latere armoederisico. Bij de echtgescheiden vrouwen is het armoederisico, in lijn met de verwachtingen, inderdaad positief gecorreleerd met het *aantal kinderen* dat ze hebben (gehad). We zien echter ook dat echtgescheiden vrouwen die hun *kinderen op latere leeftijd* hebben gekregen, een hogere armoedekans hebben, terwijl we het tegenovergestelde verwachtten. Het aantal jaren dat de vrouw heeft samengewoond *met een kind jonger dan zes*, blijkt voor geen enkele subgroep een effect te hebben op het latere armoederisico. Globaal genomen vinden we dus erg tegenstrijdige bevindingen met betrekking tot hypothese 4.

6.3.2. De impact van de arbeidsloopbaan

Wat het belang van de loopbaan betreft (hypothese 3) blijkt uit Model 2 dat het armoederisico van een vrouw die *nooit heeft gewerkt* telkens een stuk hoger ligt dan dat van een vrouw met een gemiddelde loopbaan. Het armoederisico neemt ook af naarmate de vrouw een *langere loopbaan* heeft gehad, al is dit effect bij de gehuwde en feitelijk gescheiden vrouwen beperkt. Ook het *aantal gelijkgestelde jaren* heeft een duidelijk armoede-beperkend effect, zelfs bij de gehuwde vrouwen. We stellen echter vast dat het *gemiddelde loon* geen effect heeft op het latere armoederisico, ondanks het verband dat we vonden bij de bivariate resultaten. Dit is mogelijk het gevolg van het sterke verband tussen de duur van de arbeidsloopbaan en het loon, of van bepaalde sociale correctiemechanismen die ingebouwd zijn in de pensioenberekening, zoals het minimumpensioenen, het minimumrecht per loopbaanjaar en de bovengrens op het deel van het loon dat in rekening wordt genomen bij de pensioenberekening (zie Berghman & Peeters, 2012).

Hypothese 3 stelde voorop dat de arbeidsloopbaan de grootste invloed zou hebben op de financiële situatie op latere leeftijd van nooit-gehuwde en gehuwde vrouwen, terwijl dit in mindere

mate het geval zou zijn voor de feitelijk en de echtgescheiden vrouwen. Ook hier moeten we vaststellen dat de gehuwde vrouwen afwijken van het verwachte patroon. Hoewel de verwachte volgorde wel wordt gerespecteerd voor het aantal jaren van gelijkgestelde periodes, blijken gewerkte jaren minder van belang te zijn voor gehuwde vrouwen met een arbeidsloopbaan.

Zoals eerder al aangehaald, geeft Model 2 niet alleen informatie over het belang van de arbeidsloopbaan voor de pensioenopbouw, maar ook over de wijze waarop gezinstrajecten het latere armoederisico bepalen. Als dit via de arbeidsloopbaan, en dus via pensioenopbouw loopt, dan zouden de bestaande effecten van de gezinsvariabelen moeten verdwijnen na controle voor de arbeidsloopbaan.¹¹ We stellen inderdaad vast dat de bestaande effecten van de gezinstrajecten hun statistische significantie verliezen.

7. Discussie

Armoede bij vrouwen op latere leeftijd is geenszins een nieuwe maatschappelijke uitdaging. In het verleden is de armoedeproblematiek vanuit uiteenlopende invalshoeken bekeken en werden reeds verschillende stappen gezet om het armoederisico van oudere vrouwen onder de aandacht van beleidsmakers te brengen. Ondanks deze inspanningen blijft armoede op latere leeftijd bij vrouwen echter veelvoorkomend (zie bijvoorbeeld European Commission, 2006; OECD, 2008). Het begrijpen van dit complexe gegeven is weliswaar aanzienlijk verbeterd, maar het ontbreekt tot nader order aan een fijnmazig inzicht in de diverse factoren die ertoe bijdragen, alsook in de wijze waarop deze onderling verband houden met elkaar. In dit hoofdstuk hebben we gepoogd de kennis op dit terrein te verbeteren aan de hand van een focus op de pensioenvoorzieningen. Zo onderzochten we op welke wijze de gezinstrajecten en de arbeidsloopbaan, in interactie met de pensioenvoorzieningen, een effect hebben op het armoederisico waaraan vrouwen kort na de pensioenleeftijd zijn blootgesteld. Daarbij maken we gebruik van gegevens voor vrouwen die in 2008 in België woonden en tussen 65 en 71 jaar oud waren. Via de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid koppelden we administratieve gegevens uit het Rijksregister, het Pensioenkadaster en Sigedis. Samen geven deze databanken weer hoe huwelijkstrajecten, ouderschapstrajecten en de arbeidsloopbanen samenhangen met het armoederisico van vrouwen (exclusief vroegere zelfstandigen of ambtenaren) kort na de officiële pensioenleeftijd. Het armoederisico wordt daarbij geoperationaliseerd als het al dan niet ontvangen van een Inkomensgarantie voor Ouderen.

Onder controle van de arbeidsloopbaan, verwachtten we vooreerst dat de huwelijkstrajecten het armoederisico *direct* beïnvloeden via de afgeleide rechten die eruit voortvloeien. In tegenstelling tot wat gangbaar is in levenslooponderzoek, veronderstellen we daarbij dat enkel de huidige burgerlijke staat en niet het volledige huwelijkstraject van belang is – een hypothese die door onze resultaten wordt bevestigd. Voor het armoederisico maakt het niet uit of gehuwde vrouwen nog bij hun eerste huwelijkspartner zijn, dan wel gescheiden en hertrouwd zijn. De huidige burgerlijke staat is daarentegen van groot belang. Uit onze resultaten blijkt dat 1 op de 6 nooit-gehuwde 65- à 71-jarige vrouwen in armoede leeft, terwijl dit voor de echtgescheiden

¹¹ De arbeidsloopbaan is een goede proxy voor de opbouw van het rustpensioen. Om de causale mechanismen die het armoederisico op latere leeftijd verklaren volledig bloot te leggen, zouden we ook de stap tussen tewerkstelling en de opbouw van het rustpensioen in rekening moeten nemen. Onze data laten echter niet toe het rustpensioen van bepaalde afgeleide rechten uit echtscheiding te onderscheiden.

en de feitelijk gescheiden vrouwen van die leeftijd oploopt tot 1 op de 4. In schril contrast hiermee komt armoede bij de gehuwde vrouwen van die leeftijd weinig voor en is het zelfs nagenoeg onbestaande bij weduwen van die leeftijd. Nochtans heeft deze laatste categorie in principe het hoogste risicoprofiel: gemiddeld zijn weduwen immers lager opgeleid, hebben ze kortere arbeidsloopbanen gehad en hebben ze lagere lonen ontvangen (Zick & Smith, 1991; zie hierboven).

We verwachtten vervolgens ook dat huwelijks- en ouderschapstrajecten een *indirect* effect hebben op het armoederisico, en wel door de wijze waarop ze de arbeidsloopbaan van vrouwen beïnvloeden. Deze indirecte effecten zouden evenwel worden gemedieerd naar huidige burgerlijke staat. We stellen vast dat bij weduwen, ten gevolge van het overlevingspensioen, noch de arbeidsloopbaan, noch het voormalige huwelijks- of ouderschapstraject een invloed heeft op het armoederisico.¹² Armoede bij echtgescheiden vrouwen hangt daarentegen wel samen met deze trajecten, deels ten gevolge van de wijze waarop deze trajecten de arbeidsloopbaan en dus de opbouw van het rustpensioen beïnvloeden. Een cruciale vaststelling daarbij is dat een echtscheiding op latere leeftijd de armoedekans doet toenemen; een belangrijk aandachtspunt in een periode waarin het echtscheidingscijfer bij oudere vrouwen stijgt (Brown & Lin, 2012; Corijn, 2011).

Een aantal bevindingen kunnen niet worden verklaard vanuit de interactie tussen de pensioenvoorzieningen en de levensloop. De belangrijkste bevinding is het lagere armoederisico bij gehuwde vrouwen, zelfs onder controle van het inkomen van de andere gezinsleden (dus ook van hun echtgenoot). Dit gegeven kan enkel worden verklaard vanuit factoren die niet in de analyse zijn opgenomen. Mogelijk kan het lagere armoederisico van gehuwde vrouwen worden verklaard vanuit de gecumuleerde schaalvoordelen die een stabiel huwelijk met zich meebrengt (Schmidt & Sevak, 2006; Waite, 1995; Wilmoth & Koso, 2002). In de Belgische context lijkt daarbij het hoge percentage huiseigenaars onder de ouderen – meer dan 80% (De Decker & Dewilde, 2010); – vooral van belang te zijn. Immers, vooral bij gehuwde koppels blijkt een erg groot percentage een eigen huis te bezitten (Dewilde, 2012; Dewilde, 2013 in deze SVR-studie). Toekomstig onderzoek dient op basis van andere gegevensbronnen na te gaan hoe inkomstenbronnen die niet in onze analyses werden opgenomen, het armoederisico bij oudere vrouwen in België beïnvloeden.

Het is verleidelijk om de resultaten van dit hoofdstuk te plaatsen binnen de huidige discussie rond de hervorming van de pensioenen. Het is echter niet eenvoudig om uit de resultaten van de analyses hapklare beleidsvoorstellen te puren. Armoedepreventie is weliswaar een belangrijke factor bij de evaluatie van het toereikend zijn van het pensioensysteem, maar is op zichzelf niet voldoende. We willen in deze context vooral de aandacht vestigen op twee elementen die tot op heden weinig aandacht hebben gekregen van onderzoekers noch van beleidsmakers. In de eerste plaats wordt het belang van overheidsmaatregelen die compenseren voor het behoud van de levensstandaard na het verlies van de partner doorgaans over het hoofd gezien. Dit is vooral voor vrouwen van belang, omdat zij door hun hogere levensverwachting meer dan mannen op hogere leeftijd worden geconfronteerd met de overgang van een twee- naar een eenpersoonshuishouden. Een tweede aspect is dat een loutere focus op armoede de hoge

¹² De vaststelling dat de pensioenhoogte bij weduwen nauwelijks door de arbeidsloopbaan wordt bepaald, heeft aanleiding gegeven tot heel wat kritische discussie. Zie bijvoorbeeld Berghman & Peeters (2012).

afhankelijkheid van gehuwde vrouwen ten aanzien van hun echtgenoot buiten beschouwing laat. Door het huidige pensioensysteem moeten veel gehuwde vrouwen – in tegenstelling tot gehuwde mannen –, hun huwelijksbelofte, ‘tot de dood ons scheidt’, wel erg letterlijk nemen. Hoewel de gehuwde vrouwen nauwelijks arm zijn, is de kans groot dat deze vrouwen in de armoede terechtkomen indien het tot een feitelijke of wettelijke scheiding komt. Dit wijst op een minder zichtbare component van welzijn die nagenoeg nooit in overweging wordt genomen bij armoedemetingen, inclusief de onze: het gebrek aan (financiële) autonomie of onafhankelijkheid van vele vrouwen (O'Connor, Orloff & Shaver, 1999).

Met deze bedenkingen in het achterhoofd, komen we tot twee mogelijke beleidsvoorstellen die verder moeten worden onderzocht. In de eerste plaats blijkt dat rustpensioenen te sterk gebaseerd zijn op de stereotiepe mannelijke loopbaan van 45 jaar voltijdse arbeid. Van de vrouwen die niet kunnen terugvallen op het pensioen dat is opgebouwd door hun echtgenoot, belandt een belangrijk deel in de armoede door een te gering aantal gewerkte jaren. Hoewel gelijkgestelde periodes een belangrijk instrument zijn voor het beperken van armoede bij vrouwen, blijken ze dit tekort aan gewerkte jaren niet steeds te kunnen compenseren. Ten tweede willen we wijzen op het belang van een pensioensplit voor echtgescheiden vrouwen. Terwijl de man na een echtscheiding zijn volledige pensioen behoudt, ontvangt de vrouw een afgeleid recht van 62,5% van de pensioenrechten die haar ex-man heeft opgebouwd tijdens het huwelijk. Zonder aan de bestaande financiering te raken, zou een pensioensplit kunnen worden ingevoerd waarbij beide partners 81% van het opgebouwde rustpensioen van de echtgenoot ontvangen, in plaats van de huidige ongelijke verdeling van 100% ten opzichte van 62,5%. Op deze wijze worden beide huwelijkspartners gelijk beschermd, in plaats van de financiële gevolgen van een echtscheiding enkel bij de afhankelijke echtgenote te leggen. Een dergelijke pensioensplit zou ook in overeenstemming zijn met de logica van een gelijke verdeling van de middelen vergaard tijdens het huwelijk, zeker als we het pensioen als ‘uitgesteld loon’ beschouwen.

Men zou kunnen opwerpen dat de problematiek die we in dit hoofdstuk aankaarten, niet relevant is voor de toekomst. Vrouwen zijn meer en meer actief op de arbeidsmarkt, en bijgevolg zullen vrouwen na verloop van tijd dus ook een hoger eigen rustpensioen hebben. In dit onderzoek beperkten we ons echter tot de jonggepensioneerden: wie echter arm is op de leeftijd van 65 tot 71 jaar, zal dit wellicht ook nog 15 tot 20 jaar blijven – tot bij het overlijden. Wachten tot de problematiek zich uit zichzelf oplost, lijkt dan ook behoorlijk cynisch. Daarenboven is het zo dat er nog steeds geen sprake is van een volledige gelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Mochten we al kunnen veronderstellen dat de twintigers van vandaag volledige geslachtsneutrale arbeidsloopbanen zullen uitbouwen, dan nog zal het nog een veertigtal jaar duren vooraleer dit leidt tot de eerste generatie gepensioneerden met geslachtsneutrale pensioenuitkomsten. Ondertussen is het mogelijk dat de positieve gevolgen van een stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen voor het armoederisico op latere leeftijd teniet worden gedaan door de toenemende instabiliteit van huwelijken: het aantal huwelijken neemt af en meer en meer huwelijken eindigen in een echtscheiding. Daar de consequenties van de combinatie van deze maatschappelijke ontwikkelingen voor het armoederisico bij oudere vrouwen op langere termijn onmogelijk in te schatten zijn, is het beter nu de vlucht vooruit te nemen in plaats van erin te berusten dat het probleem erodeert met de tijd. De oplossingen die we de gepensioneerden van vandaag kunnen bieden, zullen immers ook de ouderen van morgen ten goede komen.

Bibliografie

- Amelinckx, D., & De Ceuster, R. (1973). Het ouderdomspensioen van de uit de echt gescheiden vrouw in het sociale zekerheidsrecht. *Tijdschrift voor Sociaal Recht*, 273–293.
- Avendano, M., & Mackenbach, J. (2011). Life-course health and labour market exit in 13 European countries: results from SHARELIFE. In A. Börsch-Supan, M. Brandt, M. Schröder & K. Hank (eds.), *The Individual and the Welfare State: Life Histories in Europe* (pp. 203–214). Berlin: Springer-Verlag.
- Berghman, J. (1981). *Theorie van de Sociale Zekerheid*. Wilrijk: Universiteit Antwerpen, doctoraatsverhandeling.
- Berghman, J., & Peeters, H. (2012). De drie pijlers van het Belgische pensioenlandschap. Overzicht en uitdagingen. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 54(1), 5–54.
- Berghman, J., Curvers, G., Palmans, S., & Peeters, H. (2007). *De gepensioneerden in kaart gebracht. Deel 1: De wettelijke pensioenbescherming*. Working paper Sociale Zekerheid nr. 6. Brussel: FOD Sociale Zekerheid.
- Brewster, K. L., & Rindfuss, R.R. (2000). Fertility and Women's Employment in Industrialized Nations. *Annual Review of Sociology*, 26, 271–296.
- Brown, S. L., & Lin, I.-F. (2012). The Gray Divorce Revolution: Rising Divorce Among Middle-Aged and Older Adults, 1990–2010. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 67(6), 731–741.
- Bruntz, F. (1962). L'emploi des femmes à temps partiel dans les pays industrialisés. *Revue internationale du Travail*, 86(5), 473–491.
- Cantillon, B., & Lefebure, S. (2007). Levensomstandigheden van oudere vrouwen met lage inkomens in België. In A. Van den Troost & K. Vleminckx (red.), *Een pensioen op maat van vrouwen* (pp. 211–230). Antwerpen / Apeldoorn: Garant.
- Choi, J. (2006). *The role of derived rights for old-age income security of women* (Working Paper No. DELSA/ELSA/WD/SEM(2006)12). Paris: OECD.
- Choi, N.G. (1995). Long-Term Elderly Widows and Divorcees: Similarities and Differences. *Journal of Women & Aging*, 7(3), 69–92.
- Choudhury, S., & Leonasio, M.V. (1997). Life-Cycle Aspects of Poverty Among Older Women. *Social security bulletin*, 60(2), 17–36.
- Cooke, L.P. (2004). The Gendered Division of Labor and Family Outcomes in Germany. *Journal of Marriage and the Family*, 66(5), 1246–1259.
- Corijn, M. (2011). *Ze leefden lang (en gelukkig) en ... scheidden dan. Echtscheiding op latere leeftijd en na langere huwelijksduur*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel, 4.
- Corijn, M. (2013). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 21–36). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Corijn, M., & Matthijs, K. (2005). Gehuwd en ongehuwd samenwonen in België: een sociaal-demografisch perspectief. In C. Forder & A. Verbeke (red.), *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* (pp. 47–79). Antwerpen/Groningen: Intersentia.
- Dekkers, G., & Debels, A. (2006). Gender, leeftijd en armoede, een vergelijkende analyse van TIP-curves in België en Nederland. *Tijdschrift voor Sociologie*, 3, 197–234.
- De Decker, P., & Dewilde, C. (2010). Home-ownership and asset-based welfare: the case of Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25(2), 243–262.
- Deboosere, P., Lesthaeghe, R., Surkyn, J., Willaert, D., Boulanger, P.-M., Lambert, A., & Lohlé-Tart, L. (2009). *Huishoudens en gezinnen in België (No. 4)*. Brussel: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.
- Dewilde, C. (2008). Armoede op oudere leeftijd: de impact van gezins- en loopbaantrajecten. In Vranken, J., Campaert, G., De Boyser, K., Dewilde, C., & Dierickx, D. (red.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2008* (pp. 279–299). Leuven: Acco.
- Dewilde, C. (2012). Lifecourse determinants and incomes in retirement: Belgium and the United Kingdom compared. *Ageing and Society*, 32(4), 587–615.
- Dewilde, C. (2013). Echtscheiding en woningbezit op latere leeftijd. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 211–233). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.

- Drasch, K., & Matthes, B. (2011). Improving retrospective life course data by combining modularized self-reports and event history calendars: experiences from a large scale survey. *Quality & Quantity*, 1–22.
- Dumon, W.A. (1973). Vrouwenarbeid, bevoogding of emancipatie? *De Nieuwe Maand*, 16(9), 590–596.
- Dumon, W.A. (1979). Echtscheiding in België. *Kultuurleven*, 46(1), 5–16.
- European Commission (2006). *Adequate and sustainable pensions: Synthesis report 2006*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2013a). *At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex*. Luxembourg: Eurostat, Statistical Office of the European Communities. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02&lang=en.
- Eurostat (2013b). *At-risk-of-poverty thresholds* (Source: SILC). Eurostat, Luxembourg. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/omc_social_inclusion_and_social_protection/social_inclusion_strand.
- Girard, A. (1958). Le budget-temps de la femme mariée dans les agglomérations urbaines. *Population*, 13(4), 591–618.
- Glick, P. C., & Carter, H. (1958). Marriage Patterns and Educational Level. *American Sociological Review*, 23(3), 294–300.
- Gornick, J. C., Sierminska, E., & Smeeding, T.M. (2009). The Income and Wealth Packages of Older Women in Cross-National Perspective. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 64B(3), 402–414.
- Guilbert, M., & Isambert-Jamati, V. (1958). Une étude de biographies professionnelles. *Population*, 13(4), 647–662.
- Haider, S. J., Jacknowitz, A., & Schoeni, R.F. (2003). *The Economic Status of Elderly Divorced Women* (Working Paper No. WP 2003-046). University of Michigan, Michigan Retirement Research Center.
- Harrington Meyer, M. (1990). Family Status and Poverty among Older Women: The Gendered Distribution of Retirement Income in the United States. *Social Problems*, 37(4), 551–563.
- Harrington Meyer, M., & Herd, P. (2007). *Market Friendly or Family Friendly? The State and Gender Inequality in Old Age*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hartley, R.E. (1960). Some Implications of Current Changes in Sex-Role Patterns. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 6(3), 153–164.
- Henryon, C., & Lambrechts, E. (1968). *Le mariage en Belgique: étude sociologique*. Brussels: EVO.
- Klein, V. (1959). *Working Wives: A Survey of Facts and Opinions Concerning the Gainful Employment of Married Women in Britain*. London: Institute of Personnel Management.
- Kraval, Ø. (1994). The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies*, 48(2), 249–267.
- Lewis, J. (2001). The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 8(2), 152–169.
- Liefbroer, A. C., & Corijn, M. (1999). Who, What, Where, and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labour Force Participation on Family Formation. *European Journal of Population*, 15(1), 45–75.
- Lonfils, E. (1976). Toestand van de gescheiden echtgenote qua sociale zekerheid. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 173–187.
- Marier, P., & Skinner, S. (2008). The Impact of Gender and Immigration on Pension Outcomes in Canada. *Canadian Public Policy*, 34(s1), 59–78.
- Matthijs, K. (2009). *Bevolking: wie, wat, waar, wanneer?* Leuven: Acco.
- Mirowsky, J. (2013). Analyzing Associations Between Mental Health and Social Circumstances. In C.S. Aneshensel, J.C. Phelan, J. C., & A. Bierman (eds.), *Handbook of the Sociology of Mental Health* (pp.143–165). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Mincer, J., & Polachek, S. (1974). Family Investments in Human Capital: Earnings of Women. *Journal of Political Economy*, 82(2), 76–108.
- O'Connor, J. S., Orloff, A. S., & Shaver, S. (1999). *States, markets, Families: Gender, Liberalism and Social Policy in Australia, Canada, Great Britain and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Rand, A. M., & Henretta, J.C. (1999). *Age and Inequality: Diverse Pathways Through Later Life*. Boulder / Oxford: Westview Press.

- OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD.
- Ooms, S. (2008). *Evaluatie van de residuaire voorzieningen voor ouderen: een casestudy van Zonhoven* (Master's Dissertation). Leuven: KU Leuven.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., & Van Bavel, J. (2011). Steekproef en dataverzameling. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 33–65). Leuven: Acco.
- Pauwels, K., De Wachter, M., Deschamps, L., & Van Dongen, W. (1984). Beroepsarbeid van jonge vrouwen met een gezin. Een duurzaam engagement. *Bevolking en Gezin*, (3), 237–248.
- Peeters, H., Debels, A., & Verpoorten, R. (2013). Excluding Institutionalized Elderly from Surveys: Consequences for Income and Poverty Statistics. *Social Indicators Research*, 110(2), 751–769.
- Peeters, H., & Larmuseau, H. (2005). De solidariteit van de gelijkgestelde periodes. Een exploratie van de aard, het belang en de zin van de gelijkgestelde periodes in de totale pensioenopbouw bij werknemers. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 47(1), 97–125.
- Poloma, M., & Garland, N. (1971). Jobs or Careers? The Case of the Professionally Employed Married Woman. In A. Michel (ed.), *Family Issues of Employed Women in Europe and America* (pp. 126–142). Leiden: E.J. Brill.
- Quadagno, J. (2001). Foreword. In J. Ginn, D. Street, & S. Arber (eds.), *Women, Work and Pensions: International Issues and Prospects* (pp. vii–viii). Buckingham / Philadelphia: Open University Press.
- Robine, J.-M., Thinggaard, M., & Christensen, K. (2008). What Has Happened to the Oldest Old SHARE Participants After Two Years? In A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jürges, A. Kapteyn, J. Ackenbach, J. Siegrist, G. Weber & K. Andersen-Ranberg (eds.), *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004–2007): Starting the Longitudinal Dimension* (pp. 66–73). Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing.
- Rostow, E.G. (1964). Conflict and Accommodation. *Daedalus*, 93(2), 736–760.
- Sandell, S. H., & Iams, H.M. (1997). Reducing Women's Poverty by Shifting Social Security Benefits From Retired Couples to Widows. *Journal of Policy Analysis and Management*, 16(2), 279–297.
- Schmidt, L., & Sevak, P. (2006). Gender, Marriage, and Asset Accumulation in The United States. *Feminist Economics*, 12(1-2), 139–166.
- Schröder, M. (2008). Attrition. In A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jürges, A. Kapteyn, J. Ackenbach, J. Siegrist, & G.K. Andersen-Ranberg (eds.), *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004–2007): Starting the Longitudinal Dimension* (pp. 327–332). Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing.
- Smeeding, T. M., & Williamson, J. (2001). *Income maintenance in old age: What can be learned from cross-national comparisons* (Working Paper No. 2001-11). Chestnut Hill: Boston College, Center for Retirement Research.
- Smuts, R.W. (1959). *Women and Work in America*. New York: Columbia University Press.
- Taelemans, A., Peeters, H., Curvers, G., & Berghman, J. (2007). Socio-economisch profiel van weduw(e)n(aars) met en zonder overlevingspensioen. In A. Van den Troost & K. Vleminckx (red.), *Een pensioen op maat van vrouwen* (pp. 137–154). Antwerpen / Apeldoorn: Garant.
- Van Damme, M., Kalmijn, M., & Uunk, W. (2009). The Employment of Separated Women in Europe: Individual and Institutional Determinants. *European Sociological Review*, 25(2), 183–197.
- Vanhaute, E. (2002). Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium 19th–20th centuries. In H. Jensen (ed.), *The Welfare State. Past, Present, Future* (pp. 59–76). Pisa: Edizione Plus.
- Vartanian, T. P., & McNamara, J.M. (2002). Older Women in Poverty: The Impact of Midlife Factors. *Journal of Marriage and the Family*, 64(2), 532–548.
- Waite, L.J. (1995). Does Marriage Matter? *Demography*, 32(4), 483–507.
- Wallgren, A., & Wallgren, B. (2007). *Register-based Statistics: Administrative Data for Statistical Purposes*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Wilmoth, J., & Koso, G. (2002). Does Marital History Matter? Marital Status and Wealth Outcomes among Preretirement Adults. *Journal of Marriage and the Family*, 64(1), 254–268.

Zaidi, A., Makovec, M., Fuchs, M., Lipszyc, B., Lelkes, O., Rummel, M., & De Vos, K. (2006). *Elderly Poverty in EU25*. Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research.

Zick, C. D., & Smith, K.R. (1991). Patterns of Economic Change Surrounding the Death of a Spouse. *Journal of Gerontology*, 46(6), S310–S320.

Bijlage 1.

TABEL. Leefvorm van 65- tot 71-jarige vrouwen die niet alleen wonen naar huidige burgerlijke staat, 2008 (in kolom %)

Woont samen met...	Nooit-gehuwd	Gehuwd	Feitelijk gescheiden	Echtgescheiden	Verweduwd
Kind(eren) en/of kleinkind(eren)	8,0	14,0	46,9	44,1	65,5
Echtgenoot	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0
Ouder(s)	13,3	0,7	3,1	4,3	2,4
Broer(s) en/of zus(sen)	58,7	0,7	7,8	2,0	2,7
Andere familieleden	8,0	0,2	14,1	1,2	0,5
Niet-familieleden	21,3	0,0	45,3	53,9	33,0
n (100%)	75	7.123	64	256	377

Bron: Rijksregister.

Transities naar een residentiële ouderenvoorziening

Edwin Pelfrene

Inleiding

De oudere van vandaag is niet meer die van vroeger. Een vergelijking van de huishoudenssamenstelling van oudere personen op diverse leeftijden in het Vlaamse Gewest in 1990 en 2007 leert dat ouderen nu langer als (echt)paar samenwonen en minder alleen wonen onder meer omdat ze minder vroeg verweduwen. Eens ze verweduwd zijn, blijven ze wel vaker alleen wonen, wat kan toegeschreven worden aan hun betere algemene gezondheidstoestand en hun grotere financiële onafhankelijkheid. De 80-plussers wonen nu echter veel minder dan voorheen samen met een zoon of een dochter, wat maakt dat ze veel meer op hulp van derden zijn aangewezen (Lodewijckx, 2008). Meteen komt dan ook de transitie naar een residentiële ouderenvoorziening in zicht. In zulke voorziening kan de oudere, in de regel vanaf 65 jaar, tijdelijk of permanent verblijven. Voorbeelden zijn woonzorgcentra (de vroegere rustoorden voor bejaarden of rust- en verzorgingstehuizen), dagverzorgingscentra, centra voor kortverblijf en serviceflats.

De aandacht in dit hoofdstuk richt zich in het bijzonder op de overgang naar een woonzorgcentrum in het Vlaamse Gewest, wat de transitie inhoudt van een privaat naar een collectief huishouden. Voor een goed begrip van deze transitie kijken we echter ook naar de evolutie van de professionele thuisverpleging. De vraag is immers hoe die beide professionele zorgvoorzieningen voor ouderen met een zorgafhankelijkheid zich tot elkaar verhouden. Is de ene een voorbode van en/of een alternatief voor de andere? Spelen nog andere factoren mee in de transitie naar een woonzorgcentrum? Wat is meer in het bijzonder de rol van de leeftijd, de graad van zorgafhankelijkheid, het inkomen en de grootte van het huishouden waartoe men behoort of waaruit men komt?

Achtereenvolgens komen aan bod: 1) de evolutie van het aantal gebruikers van professionele zorgvoorzieningen en hun profiel volgens het type van zorg, 2) de jaarlijkse instroom van nieuwe gebruikers van professionele zorgvoorzieningen met bijzondere aandacht voor de gemiddelde instroomleeftijd van ontvangers van professionele thuisverpleging versus bewoners van een

woonzorgcentrum, 3) het voortraject van de opname in een woonzorgcentrum, en 4) transities binnen het woonzorgcentrum.

1. Data en methoden

De officiële statistieken van de bevolking en de huishoudens, waarvoor de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de federale overheid instaat, geeft informatie over de private en de collectieve huishoudens. Onder collectieve huishoudens verstaat ADSEI 'religieuze gemeenschappen, rusthuizen, weeshuizen, studenten- en werkliedenhuizen, ziekenhuizen en gevangenen'. Het betreft dus een brede noemer die niet precies aangeeft hoeveel personen bijvoorbeeld in een woonzorgcentrum verblijven.

Het InterMutualistisch Agentschap (IMA)¹, opgericht in het najaar van 2002 met als taak de registraties van alle door de ziekenfondsen terugbetaalde prestaties in het kader van de ziekte- en invaliditeitsverzekering te centraliseren en te analyseren, biedt een meer adequate gegevensbron. Ook de toelagen die het Rijksinstituut voor Ziekte- en InvaliditeitsVerzekering (RIZIV) via de ziekenfondsen uitbetaalt aan de bewoners van een erkend woonzorgcentrum, liggen binnen die scope. Zulke toelage wordt een 'zorgforfait' genoemd, waaraan al naargelang de fysieke afhankelijkheid, een wettelijk bepaalde financiële tegemoetkoming is verbonden.

De zorgforfaits voor een verblijf in een *woonzorgcentrum*² (WZC), een *centrum voor kortverblijf* (CKV) en een *dag(verzorgings)centrum voor ouderen* (DVC) worden per opnamedag toegekend. In de *thuisverpleging*³ zijn twee terugbetalingstypes voorzien: zorgforfaits per dag als het de verzorging/verpleging van 'zorgafhankelijke personen' betreft (waarvoor een administratieve toestemming van de adviserend geneesheer vereist is) en zorgforfaits per prestatie zoals voor het type 'hygiënische verzorging/toilet' (waarvoor in dit bijzondere geval geen medisch voorschrift van een arts vereist is). Elke zo gedefinieerde verstrekking of zorgforfait heeft een eigen nomenclatuurcode, wat opvolging ervan toelaat. In de praktijk wordt het geheel van dagforfaits voor de in een WZC verzorgde residenten rechtstreeks vergoed aan de instelling.

Op basis van de score op de daartoe geijkte schaal worden zorgbehoevende ouderen onderverdeeld naargelang hun graad van *zorgafhankelijkheid*. Bij elke patiënt die thuisverpleging ontvangt of in de ouderenzorg is opgenomen, wordt de fysieke afhankelijkheid gemeten op basis van de KATZ-schaal. Zes items worden geëvalueerd door daartoe gemandateerde zorgverstrekkers: zich wassen, zich kleden, zich verplaatsen, mate van afhankelijkheid voor een toiletbezoek, incontinentie en mate van afhankelijkheid om te eten. Elk item wordt gescoord met een cijfer van 1 tot 4, waarbij 1 staat voor 'geen hulp nodig' en 4 voor 'volledig afhankelijk van

¹ Met dank aan Ragna Préal en Joeri Guillaume van het IMA voor de bewerking en de aanlevering van de telgegevens uit de IMA-databank.

² Volgens het woonzorgdecreet van 13 maart 2009 omvat een woonzorgcentrum voor ouderen zowel bedden van het type 'Rusthuis voor bejaarden' (ROB) als van het type 'Rust- en verzorgingstehuis' (RVT) zoals omschreven in federale wetten. Aan een woonzorgcentrum kan ook een centrum voor kortverblijf verbonden zijn dat voorziet in de tijdelijke opvang van zorgbehoevende ouderen (mogelijk alleen 's nachts) voor een periode van maximaal 60 opeenvolgende dagen of maximaal 90 dagen per jaar. Aan een woonzorgcentrum kan tevens een dag(verzorgings)centrum verbonden zijn, dat voor een (halve) dag de opvang van mantelzorgers of van thuisverplegers overneemt. De serviceflat is een aangepaste en veilige flat waar men zelfstandig blijft wonen maar van collectieve zorgvoorzieningen kan gebruik maken. Voor meer info, zie website Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (VAZG).

³ De verpleegkundige verstrekkingen in de thuisomgeving gaan van een dagelijkse inspuiting over wondverzorging tot een reeks van verzorgende taken (waaronder het type 'hygiënische verzorging/toilet'), zowel overdag als 's nachts. Ze richt zich naar alle personen in de bevolking met behoefte aan verpleegkundige zorgen.

hulp'. Hoe meer hulp de persoon nodig heeft, des te hoger zijn afhankelijkheidsgraad, de score en het bijhorende zorgforfait (zie website VAZG). Er worden vier verschillende categorieën van zorgafhankelijkheid onderscheiden: O = bijna geen zorg/hulp nodig (of T voor de verstrekking 'toilet' in de thuisverpleging); A = lichte zorg; B = zorgafhankelijk en C = zwaar zorgafhankelijk. De toevoegingen PA, PB of PC wijzen op een palliatieve zorgbehoefte; Cc staat voor comateuze personen en Cd voor personen met desoriëntatie in tijd en ruimte (dementerend) bij zware zorgafhankelijkheid.

De bij het IMA aangevraagde analyses voor het Vlaamse Gewest laten toe ook een aantal andere mogelijk onderscheidende categorieën in het licht te stellen met betrekking tot het profiel van de rechthebbenden op een zorgforfait, zoals:

- de brede *leeftijdsgroepen* jonger dan 65 jaar, tussen 65 en 84 jaar, 85 jaar of ouder;
- de *huishoudgrootte*, met een onderscheid tussen alleenwonenden, personen in 2-persoons-huishoudens en deze in huishoudens met meer dan twee personen;
- het al of niet *recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming vanwege de ziekteverzekering*.

Het 'recht op een verhoogde (verzekerings)tegemoetkoming' (RVV) kan worden aangemerkt als een proxy voor het behoren tot een lagere inkomensgroep, omdat dit recht in beginsel voorbehouden is voor bepaalde categorieën van personen met een laag inkomen in België. De persoonlijke bijdrage (remgeld) die deze personen voor prestaties binnen de gezondheidszorg betalen, is merkbaar lager. Aan personen met het OMNIO-statuuat wordt ook dit recht op een verhoogde tegemoetkoming toegekend, met referentie naar dezelfde maximale inkomensgrenzen voor het huishouden⁴. Hier geldt echter dat ook personen in een zorgafhankelijke situatie – zoals chronisch zieken of personen met een handicap – van dit recht kunnen genieten, los van de gezamenlijke inkomenssituatie van het huishouden waar ze inwonen (zie website RIZIV).

2. Resultaten

2.1. Rechthebbenden op zorgforfaits

2.1.1. Aantal verstrekte zorgforfaits en aantal rechthebbenden

Het aantal geattesteerde zorgforfaits op jaarbasis voor het Vlaamse Gewest belooft in de miljoenen. Voor de thuisverpleging alleen al zijn voor het prestatiejaar 2011 meer dan 28 miljoen verstrekkingen van het type 'hygiënische verzorging/toilet' geteld. Kijken we naar het aantal forfaits voor verblijfsdagen in de residentiële ouderenzorg, hetzij in een woonzorgcentrum (24 miljoen), een centrum voor kortverblijf (300.000) of een dagcentrum voor ouderen (400.000), dan gaat het samengenomen om pakweg 25 miljoen geattesteerde forfaits.

Om een goed zicht te krijgen op het aantal zorgafhankelijke rechthebbenden per prestatiejaar (de prevalentie) is het aangewezen een 'foto' te maken van het aantal forfaits verstrekt op een bepaalde dag, waarbij 30 juni van het jaar als representatief voor het kalenderjaar geldt. IMA breidt dit in de praktijk uit tot een volledige week, namelijk de week tussen 27 juni en 3 juli,

⁴ Het grensbedrag van het bruto belastbare inkomen van het voorgaande jaar ligt in 2013 op 16.306,86 euro voor de aanvrager, vermeerderd met 3.018,84 euro voor elk bijkomend lid van het huishouden (RIZIV).

TABEL 1. Evolutie van het aantal rechthebbenden op zorgforfaits op 30 juni van het prestatiejaar, naar type zorg, Vlaams Gewest, alle leeftijden

	Jaar			Index 2011
	2004	2008	2011	(2008 = 100)
Thuisverpleging (TH/PI) ^a	85.743	105.091	117.687	112
Woonzorgcentrum (RH) ^b	58.125	62.023	65.758	106
Centrum voor kortverblijf (CKV) ^c	-	661	1.113	168
Dagcentrum voor ouderen (DVC)	204	353	406	115

^a Inclusief de palliatieve thuisverpleging (PI).

^b Enkel een verblijf in een 'erkend woonzorgcentrum' (ROB-RVT), door IMA afgekort als RH (rusthuis), is in aanmerking genomen. Het aantal residenten van een niet-erkend woonzorgcentrum (van het type ROB) aan wie zorgforfaits zijn toegekend, is zeer beperkt; medio 2011 zijn er dat 9.

^c Toekenning van zorgforfaits pas vanaf het kalenderjaar 2007.

Bron: IMA, bewerking SVR.

omdat zorgafhankelijke patiënten in een thuissetting niet noodzakelijk elke dag een prestatie van thuisverpleging krijgen. Van de in deze zeven dagen geattesteerde forfait wordt dan per rechthebbende het forfait verbonden met de hoogste graad van zorgafhankelijkheid in aanmerking genomen en voorgesteld 'als' de situatie op 30 juni. In tabel 1 schetsen we de evolutie van het aantal rechthebbenden op zorgforfaits in de Vlaamse bevolking naargelang het type zorg.

Tabel 1 geeft aan dat de grootste groep afnemers van zorgforfaits personen betreft die een beroep doen op professionele *thuisverpleging* (64% van het totale aantal rechthebbenden van forfait medio 2011). Veel geringer is het percentage rechthebbenden met een verblijf in een erkend *woonzorgcentrum* (35%). Op ruime afstand wordt dit gevolgd door de kleinere groepen van rechthebbenden in een *centrum voor kortverblijf* (0,6%) of een *dagcentrum voor ouderen* (0,2%).

Bij een vergelijking in de tijd moeten we rekening houden met allerlei wijzigingen inzake de terugbetaling van geleverde prestaties in het kader van de ziekte- en invaliditeitsverzekering. Zo is het opvolgen van de *evolutie* in de thuisverpleging pas zinvol vanaf het prestatiejaar 2008 omdat vanaf dat jaar ook binnen de regeling voor zelfstandigen de zogenaamde 'kleine risico's' zonder uitzondering in de verplichte verzekering zijn opgenomen. We merken op dat in de periode van medio 2008 tot medio 2011 het aantal rechthebbenden in de thuisverpleging (+12%) sterker is toegenomen dan het aantal residenten in een erkend woonzorgcentrum (+6%). De sterkste klimmer is de kleine groep die een centrum voor kortverblijf opzoekt (+68%).

Indien we meer specifiek naar het totale aantal rechthebbenden op zorgforfaits onder de bewoners van een woonzorgcentrum *van 65 jaar of ouder* kijken, dan stellen we vast dat hun aantal (afgerond op het honderdtal) evolueert van 56.500 in 2004 over 60.500 in 2008 naar 64.300 in 2011. Dat betekent een groei van ruim 13% tussen 2004 en 2011 (index 113,7), wat bovenmatig is in vergelijking met de toename van de Vlaamse bevolking van 65 jaar en ouder in dezelfde periode (index 109,5). De laatste jaren liggen de groeicurves wel meer parallel, met een aangroei van 6% tussen 2008 en 2011 voor het aantal bewoners van een woonzorgcentrum (index 106,3) tegenover een groei van 5% voor de totale bevolking van 65-plussers in het Vlaamse Gewest (index 105,3).

2.1.2. Profiel van rechthebbenden op zorgforfaits

In tabel 2 wordt het profiel van de mannelijke en vrouwelijke rechthebbenden op zorgforfaits geschetst per type van zorg aan de hand van hun leeftijd, hun mate van zorgafhankelijkheid en hun recht op een verhoogde tegemoetkoming.

Tabel 2 toont alvast aan dat veel meer vrouwen dan mannen afnemers zijn van professionele zorg. Voor de erkende woonzorgcentra is de ratio van vrouwen over mannen (V/M) in 2011 3 op 1, voor de centra voor kortverblijf 2,5 op 1 en voor de thuisverpleging 2,1 op 1. Alleen voor de dagcentra worden naar geslacht min of meer gelijke aantallen geteld (ratio = 1,2). De tabel toont ook dat het leeftijdsprofiel van ontvangers van thuisverpleging merkbaar jonger is dan dat van residenten in een centrum voor kortverblijf of van een woonzorgcentrum. Het dag(verzorgings) centrum voor ouderen vangt vooral ouderen op tussen 65 en 84 jaar. In elk van deze types van zorg is het wel zo dat vrouwelijke rechthebbenden een ouder leeftijdsprofiel vertonen dan mannelijke rechthebbenden, wat bij uitstek samenhangt met de hogere leeftijdsverwachting van vrouwen (83,6 jaar voor vrouwen versus 78,7 jaar voor mannen anno 2011 volgens ADSEI).

Uitgaande van de geattesteerde zorgforfaits verblijft 1 op de 100 inwoners van het Vlaamse Gewest in een woonzorgcentrum. Opgesplitst naar geslacht wordt dat 0,5% van de totale mannelijke en 1,5% van de totale vrouwelijke bevolking.

Van de bevolking van 65 jaar en ouder verblijft medio 2011 3% van de mannen en 7% van de vrouwen in een woonzorgcentrum. Dit percentage nam de afgelopen jaren slechts lichtjes toe: van 2,8% in 2004 naar 3,1% in 2011 voor mannen en van 7,2% in 2004 naar 7,4% in 2011 voor vrouwen. Dit neemt echter niet weg dat de aantallen overheen de jaren wel fors toegenomen

TABEL 2. Profiel van de rechthebbenden op zorgforfaits, per type zorg en geslacht, Vlaams Gewest, medio 2011 (in %)^a

	Thuisverpleging		Woonzorg- centrum		Kortverblijf		Dagcentrum	
	M	V	M	V	M	V	M	V
V/M ratio	2,1		3,0		2,5		1,2	
Leeftijd								
< 65 jaar	18,2	9,7	5,1	1,3	4,1	2,4	12,8	10,6
65-84 jaar	53,6	54,0	48,4	36,0	56,3	44,4	76,1	65,6
≥ 85 jaar	28,2	36,2	46,5	62,7	39,6	53,2	11,2	23,9
Zorgafhankelijkheid								
Type T/O/A (licht)	76,2	81,2	30,9	26,3	32,1	40,4	- ^b	-
Type B/C (zwaar)	23,8	18,8	69,1	73,7	67,9	59,6	-	-
Recht op verhoogde tegemoetkoming								
Niet/onbekend	39,5	35,2	37,8	31,7	40,6	34,6	58,5	42,7
Wel	60,5	64,8	62,2	68,3	59,4	65,4	41,5	57,3

^a In totaal betreft het hier 54.691 mannen en 130.282 vrouwen, alle zorgtypes samengenomen (V/M ratio = 2,4).

^b Omwille van de (relatief) kleine aantallen bij het dag(verzorgings)centrum is er geen opsplitsing naar zorgafhankelijkheid (mededeling IMA 27/06/2013).

Bron: IMA, bewerking SVR.

zijn: index 121 voor mannen en index 112 voor vrouwen voor de evolutie tussen 2004 en 2011 (zie ook tabel 1).

Van de *bevolking van 85 jaar en ouder* verblijft medio 2011 16% van de mannen en 31% van de vrouwen in een woonzorgcentrum. Vergeleken met de stand in 2004 daalde dit procentuele aandeel van 20% in 2004 naar 16% in 2011 bij mannen en van 36% in 2004 naar 31% in 2011 bij vrouwen. Nochtans wordt ook hier een flinke relatieve stijging van de aantallen vastgesteld: index 149 voor mannen en index 128 voor vrouwen voor de evolutie tussen 2004 en 2011. Dit leidde tot een gestage veroudering van de totale residentiële bevolking in de woonzorgcentra: bij de mannelijke bewoners steeg het aandeel 85-plussers van 37% in 2004 naar 46% in 2011 en bij de vrouwelijke bewoners van 54% naar 63%.

Een verdere opsplitsing naar leeftijd (resultaten niet getoond) geeft aan hoe de kans op een verblijf in een woonzorgcentrum stijgt met de leeftijd. Anno 2010 is het percentage personen jonger dan 75 jaar in een woonzorgcentrum in het Vlaamse Gewest marginaal (< 1%). Op *oudere leeftijden* stijgt het aandeel tot 3% bij 75-79-jarigen, 8% bij 80-84-jarigen, 20% bij 85-89-jarigen, 46% bij 90-94-jarigen en 72% bij 95-plussers. De daling van de laatste jaren (observaties tot 2010) van het aandeel bewoners van de residentiële ouderenzorg wordt op alle leeftijden vastgesteld behalve bij de 90-94-jarigen waar het aandeel schommelt rond de 44% (bron: IMA; zie publieke website VAZG).

De thuisverplegingssector richt zich hoofdzakelijk tot de licht *zorgafhankelijken* (type T/A): 76% mannen en 81% vrouwen (tabel 2). De woonzorgcentra en de kortverblijven richten zich hoofdzakelijk (68% tot 74%) op de zwaar *zorgafhankelijken* (type B/C). Enkel bij vrouwen in kortverblijf zijn er iets minder zwaar *zorgafhankelijken* (60%). In de thuisverplegingssector wordt de laatste jaren een lichte daling van het aandeel van de zwaar *zorgafhankelijke* groep vastgesteld: van 25,4% in 2008 tot 23,8% in 2011 bij mannen en van 19,8% in 2008 tot 18,8% in 2011 bij vrouwen. Of omgekeerd een beperkte stijging van het aandeel met lichte *zorgafhankelijkheid*. Het aandeel zwaar *zorgafhankelijken* onder residenten van een woonzorgcentrum is doorheen de jaren vrijwel continu toegenomen, zowel bij mannen (van 61% in 2004 tot 69% in 2011) als bij vrouwen (van 67% in 2004 tot 74% in 2011). In de centra voor kortverblijf stijgt evenzo het aandeel van de zwaar *zorgafhankelijke* groep: van 61,2% in 2008 naar 67,9% in 2011 bij mannen en van 56,0% in 2008 tot 59,6% in 2011 bij vrouwen.

In de thuisverpleging, de woonzorgcentra en de centra voor kortverblijf kan telkens een meerderheid van de rechthebbenden op forfaits (6 à 7 op de 10) aanspraak maken op een *verhoogde tegemoetkoming* vanwege de ziekteverzekering (tabel 2). Alleen bij mannen die zich tot een dagcentrum voor ouderen wenden, is dat niet zo.

2.2. De instroom van nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits bij ouderen

2.2.1. Nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits op jaarbasis

Per prestatiejaar kan ook worden gekeken naar het aantal nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits (1^e forfait) van 65 jaar of ouder⁵. We nemen meer bepaald de instroom naar een woonzorgcentrum en het eerste contact met de professionele thuisverpleging onder de loep. Bij die laatste groep maken we het onderscheid tussen personen die een beroep doen op de gewone thuisverpleging en deze die verzorgd worden in het kader van de palliatieve zorg.

De instroom op jaarbasis in de professionele thuisverpleging (TH/PI) bij 65-plussers is ruim dubbel zo groot als de instroom van hun leeftijdsgenoten in een woonzorgcentrum (tabel 3). De palliatieve thuisverpleging maakt zowat 5% uit van het totaal aan nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits binnen de totale thuisverpleging. Over de jaren heen worden maar zeer lichte schommelingen in de aantallen vastgesteld. Er is dus eigenlijk de laatste jaren een vrij constante jaarlijkse instroom van 65-plussers in elk der onderscheiden zorgtypes. Dat geldt in het bijzonder ook voor de palliatieve thuisverpleging.

Als we die instroom van nieuwe rechthebbende 65-plussers (tabel 3) relateren aan het totale aantal rechthebbenden van die leeftijdsgroep (tabel 1), dan is de verhouding van incidentie over prevalentie 4 op de 10 voor de thuisverpleging (gemiddeld 43% voor de jaren tussen 2008 en 2011) en 3 op de 10 voor de woonzorgcentra (gemiddeld 31%). Zulke hoge verhoudingen wijzen op een relatief grote vernieuwing van leden binnen elke sector.

TABEL 3. Evolutie van het aantal nieuwe rechthebbende 65-plussers op zorgforfaits voor het aangegeven prestatiejaar naar type zorg, Vlaams Gewest

	2004	2008	2009	2010	2011
Thuisverpleging	40.326	41.309	39.313	39.279	39.447
Thuisverpleging palliatieve zorg	1.813	2.089	2.168	2.132	2.150
Woonzorgcentrum	19.647	19.280	19.286	19.427	19.334

Bron: IMA, bewerking SVR.

2.2.2. Profiel van nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits

Het profiel van de nieuw-opgenomen rechthebbenden op zorgforfaits onder de 65-plussers wordt geschetst in tabel 4.

Ook bij de nieuw-opgenomen rechthebbenden op zorgforfaits vormen de *vrouwen* de dominante groep. Dit is vooral zo in de woonzorgcentra (V/M ratio 2,0) en iets minder zo in de thuisverpleging (1,6). Uitzondering is de groep met recht op terugbetaling voor palliatieve verpleging, waarbij mannen in de meerderheid zijn (0,4). De instroom naar een woonzorgcentrum telt voor de helft ouderen *boven de 85 jaar*. Binnen de groep nieuwe cliënten die zich aanmelden voor

⁵ IMA nam 15/01/2004 als startdatum voor de registratie van forfaits, met als reden: 'Aangezien de tijdreeks start op 1 januari 2004, willen we met deze tijdsdelta van 15 dagen vermijden dat we patiënten opnemen in de gevallen van incidentie 2004 omdat die tijdens de eerste twee weken van 2004 omwille van de feestdagen tijdelijk geen zorg gekregen hadden of niet in de instelling verbleven.'

TABEL 4. Profiel van nieuw-opgenomen 65-plussers per type zorg en geslacht, Vlaams Gewest, instroom 2011 (in %)^a

	Thuisverpleging		Palliatieve thuiszorg		Woonzorgcentrum	
	M	V	M	V	M	V
V/M ratio	1,6		0,4		2,0	
Leeftijd						
65-84 jaar	73,6	74,7	89,0	85,0	52,8	45,7
≥ 85 jaar	26,4	25,3	11,0	15,0	47,2	54,3
Zorgafhankelijkheid						
Type T/O/A (licht) ^b	84,1	90,0	100,0	100,0	22,9	23,1
Type B/C (zwaar)	15,9	10,0	-	-	77,1	76,9
Recht op verhoogde tegemoetkoming						
Niet/onbekend	59,8	54,0	73,2	61,7	47,3	38,2
Wel	40,2	46,0	26,8	38,3	52,7	61,6
Huishoudgrootte						
1	25,9	48,7	13,4	30,8	42,7	66,1
2	63,9	43,1	76,3	55,6	50,7	28,2
> 2	10,2	8,2	10,3	13,6	6,5	5,7

^a In totaal betreft het hier 23.225 mannen en 37.706 vrouwen, ongeacht het vermelde type van zorg (V/M ratio = 1,6).

^b T staat voor de verstreking 'hygiënische verzorging/toilet' in de thuisverpleging. In de palliatieve thuiszorg betreft het enkel die code T (1.508 mannen en 642 vrouwen).

Bron: IMA, SVR-bewerking.

professionele thuisverpleging zijn er slechts 1 op de 4 ouder dan 85 jaar. We merken op dat de groep die zich aanmeldt voor palliatieve thuisverpleging net het kleinste aandeel 85-plussers telt (11% en 15%).

Volgen we de evolutie van het aandeel 85-plussers binnen de instroom van 65-plussers naar een woonzorgcentrum, dan treft vooral de veroudering van die groep. Met een aandeel van 34% in 2004 over 43% in 2008 naar 47% in 2011 bij mannen en van 43% in 2004 over 49% in 2008 naar 54% in 2011 bij vrouwen. In de thuisverpleging waar de evolutie pas vanaf 2008 eenduidig kan gevolgd worden, is er niet zo veel wijziging in dit opzicht.

Tabel 4 toont dat in de instroom van 65-plussers naar de professionele thuisverpleging de groep met geen of slechts lichte *zorgafhankelijkheid* (type T of A) overweegt: vrijwel 9 op de 10. In tegenstelling tot de instroom naar een woonzorgcentrum waar juist de groep met meer of zware *zorgafhankelijkheid* domineert (type B of C): bijna 8 op de 10.

Doorheen de tijd is het aandeel van de groep met zware *zorgafhankelijkheid* in de instroom van ouderen naar de woonzorgcentra toegenomen: van 64% in 2004 over 71% in 2008 naar 77% in 2011 bij mannen en van 62% in 2004 over 69% in 2008 naar 77% in 2011 bij vrouwen. Dat is niet het geval voor de instroom naar de thuisverpleging, alwaar de verhoudingen jaar per jaar opvallend stabiel zijn.

Onder nieuwe cliënten van de professionele thuisverpleging kan 4 op de 10 aanspraak maken op het recht op een *verhoogde tegemoetkoming*. In de palliatieve thuisverpleging is dat iets

kleiner (minder dan 3 op de 10). Daartegenover kan een meerderheid (6 op de 10) van nieuwe residenten in een woonzorgcentrum aanspraak maken op een verhoogde tegemoetkoming. Merk op dat bij vrouwen het aandeel met recht op een verhoogde tegemoetkoming voor alle types van zorg hoger ligt dan bij mannen, een duidelijke echo van hun voorgaande positie op de arbeidsmarkt.

De laatste jaren zijn die verhoudingen inzake het recht op een verhoogde tegemoetkoming vrij stabiel in de sector van de woonzorgcentra. Het aandeel met verhoogde tegemoetkoming stijgt er van 51% in 2008 naar 53% in 2011 bij mannen en van 60% naar 62% bij vrouwen. In de thuisverpleging gaat het om een geringe daling: van 43% naar 40% bij mannen en van 48% naar 46% bij vrouwen. In de palliatieve thuisverpleging is er sprake van stabiliteit: 28% en 27% bij mannen en 39% en 38% bij vrouwen.

Vooraf nieuwe vrouwelijke bewoners van 65 jaar of ouder van een woonzorgcentrum zijn afkomstig uit een 1-persoonshuishouden (alleenwonende): 6,6 op de 10. Bij mannen betreft dit slechts 4,3 op de 10. Ook bij nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits in de reguliere thuisverpleging is er een groot verschil naargelang het geslacht: bijna de helft van de vrouwen zijn alleenwonende vrouwen, tegenover slechts een kwart van de mannen. Nieuwe rechthebbenden in de palliatieve thuisverpleging zijn hoofdzakelijk mannen uit 2-persoonshuishoudens (wellicht (echt)paren)) (7,6 op de 10) en ook vooral vrouwen uit 2-persoonshuishoudens (doch slechts 5,5 op de 10). Deze verschillen sluiten aan bij gegevens over de leefvorm naar leeftijd van 65-plus-sers (Lodewijckx, 2008).

2.2.3. Gemiddelde instroomleeftijd

Hoe oud is een nieuwe rechthebbende op een zorgforfait doorgaans als hij/zij een beroep doet op de professionele thuisverpleging of in een woonzorgcentrum gaat wonen? De tabellen 5 en 6 geven hier respectievelijk een antwoord op.

Tabel 5 toont de gemiddelde leeftijd en de bijhorende standaardafwijking van de groep van nieuwe cliënten van de professionele thuisverpleging van 65 jaar en ouder voor het jaar 2011. Er is nauwelijks verschil tussen de geslachten. Gemiddeld is men 79 jaar bij eerste aanmelding in de professionele thuisverpleging en ongeveer 2 op de 3 nieuwe rechthebbenden zijn tussen 72 en 86 jaar. In de voorgaande kalenderjaren werden bij de eerste aanmelding quasi gelijke waarden genoteerd. Voor 2008 bijvoorbeeld is de gemiddelde leeftijd bij het eerste forfait voor thuisverpleging 79,1 jaar (SD = 6,84) voor *mannen* en 79,3 jaar (SD = 6,87) voor *vrouwen*.

De graad van *zorgafhankelijkheid* maakt in 2011 ook geen noemenswaardig verschil uit voor de instroomleeftijd. Wel is het zo dat wie zich aanmeldt voor de palliatieve thuisverpleging (code PT) gemiddeld 4 tot 5 jaar jonger is dan wie zich aanmeldt voor de reguliere thuisverpleging.⁶ De groep met recht op een *verhoogde tegemoetkoming* vanwege de ziekteverzekering is gemiddeld zowat 1,5 jaar ouder dan de groep zonder dat voorrecht. Ook wie alleen leeft, of althans ingeschreven staat als lid van een 1-persoonshuishouden, blijkt bij eerste gebruik van professionele thuisverpleging ouder te zijn dan wie ingeschreven is in een meerpersoonshuishouden.

⁶ Er is nog een zeer beperkte groep nieuwkomers in de palliatieve thuisverpleging met een code indicierend voor zwaardere zorgafhankelijkheid (in 2011 welgeteld 20 mannen en 10 vrouwen met codes PA, PB of PC), die hier niet in aanmerking is genomen.

TABEL 5. Instroomleeftijd van de nieuwe rechthebbende 65-plussers op zorgforfaits in de professionele thuisverpleging, naargelang de profielkenmerken, Vlaams Gewest, instroom 2011 (in jaren)

		$\bar{X}$	SD	Mediaan	n
Geslacht					
M		79,2	7,06	80	16.768
V		79,3	7,02	80	24.829
V/M ratio					1,5
Zorgafhankelijkheid					
M	T	79,8	6,97	80	8.939
	A	79,3	6,90	80	3.895
	B	79,3	7,10	80	2.119
	C	79,1	7,24	80	287
	PT (palliatief)	75,4	6,73	75	1.508
V	T	79,6	6,89	80	15.429
	A	78,9	7,02	79	6.338
	B	80,0	7,31	80	2.245
	C	79,6	8,18	80	165
	PT (palliatief)	76,1	7,76	75	642
Recht op verhoogde tegemoetkoming					
M	Niet	78,6	7,08	79	10.224
	Wel	80,3	6,91	81	6.536
V	Niet	78,5	7,03	79	13.452
	Wel	80,3	6,88	81	11.366
Huishoudgrootte					
M	1	80,0	7,44	81	4.153
	2	79,1	6,87	80	10.903
	> 2	78,4	7,13	79	1.712
V	1	80,9	6,86	81	11.977
	2	77,7	6,74	78	10.781
	> 2	78,8	7,33	79	2.071

Bron: IMA, bewerking SVR.

Merk op dat het verschil tussen de gemiddelde instapleeftijden voor 1- en 2-persoonshuishoudens groter is bij vrouwen (+3,2 jaar) dan bij mannen (+0,9 jaar) onder de bestudeerde groep van 65-plussers.

Tabel 6 geeft aan dat mannen in 2011 in doorsnee iets vroeger dan vrouwen de transitie maken naar een woonzorgcentrum, met een gemiddelde instapleeftijd eerder bij de 83 jaar dan bij de 85 jaar. Merk op dat in vergelijking met de doorstroming naar de thuisverpleging de instapleeftijd hier wat sterker clustert, zoals blijkt uit de lagere waarden van de standaarddeviatie. Overheen de jaren vanaf 2004 is er een stelselmatige stijging van de gemiddelde instroomleeftijd. Voor 2004 bijvoorbeeld noteerden we nog 81,8 jaar (SD = 6,96) voor mannen en 83,6 jaar (SD = 6,69) voor vrouwen. Naar graad van *zorgafhankelijkheid* worden voor 2011 geen belangrijke verschillen in gemiddelde instapleeftijd genoteerd. We zouden enkel kunnen opmerken dat wie de laagste code voor zorgafhankelijkheid (O) of de code voor dementie (Cd) kreeg, in doorsnee iets

TABEL 6. Instroomleeftijd van de nieuwe rechthebbende 65-plussers op zorgforfaits in een woonzorgcentrum (type ROB of RVT), naargelang de profielkenmerken, Vlaams Gewest, instroom 2011 (in jaren)

		$\bar{X}$	SD	Mediaan	n
Geslacht					
M		83,3	6,75	84	6.457
V		84,7	6,18	85	12.877
V/M ratio					2,0
Zorgafhankelijkheid					
M	O	83,3	7,06	85	577
	A	84,0	6,67	85	901
	B ROB	83,7	6,69	85	1.204
	RVT	83,4	6,89	84	1.029
C	ROB	83,4	6,96	84	552
	RVT	82,9	6,68	83	421
Cd	ROB	82,7	6,59	83	1.000
	RVT	82,7	6,48	83	773
V	O	84,0	6,39	85	1.112
	A	85,3	5,93	86	1.866
	B ROB	84,8	6,00	85	3.249
	RVT	84,6	5,86	85	2.304
C	ROB	85,0	6,43	85	1.089
	RVT	84,7	6,66	85	705
Cd	ROB	84,4	6,43	85	1.496
	RVT	84,0	6,48	85	1.056
Recht op verhoogde tegemoetkoming					
M	Niet	83,1	6,70	84	3.048
	Wel	83,4	6,79	84	3.404
V	Niet	84,2	6,10	85	4.916
	Wel	84,9	6,21	85	7.952
Huishoudgrootte					
M	1	83,6	7,32	85	2.760
	2	83,1	6,18	84	3.275
	> 2	82,9	7,04	83	422
V	1	85,5	5,99	86	8.509
	2	82,8	6,05	83	3.629
	> 2	84,4	6,84	85	739

Bron: IMA, SVR-bewerking.

jonger is bij opname in vergelijking met de overige categorieën. Het al of niet recht hebben op een *verhoogde tegemoetkoming* vanwege de ziekteverzekering lijkt in deze evenmin een discriminerende factor. Zoals bij de thuisverpleging, blijkt ook hier dat bij opname ingeschrevenen uit een 1-persoonshuishouden in doorsnee ouder zijn dan leden van meerpersoonshuishoudens. Als we afgaan op het verschil tussen de gemiddelden voor 1- en 2-persoonshuishoudens, is opnieuw het verschil bij vrouwen (+2,7 jaar) groter dan bij mannen (+0,5 jaar).

2.3. Voortraject van de instroom naar een woonzorgcentrum

Hebben nieuwe bewoners van een woonzorgcentrum al een voorgeschiedenis van verstrekte zorgen, hetzij professionele thuisverpleging, hetzij een voorafgaandelijke opname in een centrum voor kortverblijf, in een dagcentrum, of in een ziekenhuis?

De data met betrekking tot het verblijf in een woonzorgcentrum konden immers ook gekoppeld worden met de database Hospitalisaties van IMA. Nagekeken is wie van de nieuwe bewoners in een woonzorgcentrum voordien opgenomen was in een ziekenhuis, ofwel in hetzelfde semester van de opname in het woonzorgcentrum ofwel in het semester daarvoor (dus met een maximale observatieperiode van 1 jaar).⁷

Bij meer dan 4 op de 5 nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits in een woonzorgcentrum werd binnen het jaar vóór de opname in het woonzorgcentrum een voorafgaandelijke ziekenhuisopname geregistreerd (tabel 7). Dit wijst erop dat gewoonlijk een ernstig en mogelijk invaliderend gezondheidsprobleem aan de basis ligt van de transitie naar een woonzorgcentrum. Daarnaast blijkt dat meer dan de helft van de groep die opgenomen wordt in een woonzorgcentrum vooraf ook al ontvanger was van professionele thuisverpleging. Bij vrouwen (61%) komt dat nog iets frequenter voor dan bij mannen (55%). In 1 op de 8 gevallen verbleef men ook al in een centrum voor kortverblijf.

Tabel 8 geeft zicht op het voortraject van de opname in een woonzorgcentrum opgesplitst naar gelang de profielkenmerken voor het jaar 2010. Voor wat betreft de voorafgaandelijke ziekenhuisopname worden geen belangrijke verschillen tussen de onderscheiden groepen opgemerkt. Het voortraject van een ziekenhuisopname staat dus eigenlijk los van de *leeftijdsgroep* (65-84 jaar ≥85 jaar), al of geen recht op *verhoogde tegemoetkoming* en de *huishoudgrootte* (benevens een wat lager percentage bij vrouwen uit een >2-persoonshuishouden).

Met thuisverpleging in het voortraject maakt de *leeftijd* wel een verschil uit. Dit komt vaker voor bij de 85-plussers, vooral bij mannen. Dit komt ook vaker voor bij mannen en vrouwen met recht op een *verhoogde tegemoetkoming*. De *huishoudgrootte* blijkt geen discriminerende factor te zijn. Een centrum voor kortverblijf in het voortraject is niet bepaald gekoppeld aan de gepresenteerde profielkenmerken, tenzij een wat hogere prevalentie bij *vrouwen* uit een >2-persoonshuishouden in vergelijking met deze uit 2-persoonshuishoudens.

TABEL 7. Voortraject van nieuwe rechthebbende 65-plussers op zorgforfaits van een woonzorgcentrum, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

	Mannen	Vrouwen
Voorafgaande ziekenhuisopname	83,6	82,4
Thuisverpleging	54,8	61,1
Centrum voor kortverblijf	12,9	14,3
Dagcentrum voor ouderen	2,6	2,0
Totaal n (100%)	6.501	13.152

Bron: IMA, SVR-bewerking.

⁷ Vermits de database Hospitalisaties op het moment van de aanvraag enkel de geregistreerde hospitalisaties van de periode tussen 1/1/2008 en 31/12/2010 omhelst, kunnen enkel voor de kalenderjaren 2009 en 2010 volledige cijfers worden gepresenteerd.

TABEL 8. Voortraject bij nieuwe rechthebbende 65-plussers op zorgforfaits van een woonzorgcentrum naargelang de profielkenmerken, per geslacht, Vlaams Gewest, 2010 (in %)

Voortraject	Leeftijd		Recht op verhoogde tegemoetkoming		Huishoudgrootte		
	65-84	≥85	Niet	Wel	1	2	> 2
Mannen (n = 6.501)							
Ziekenhuisopname	84,1	83,0	84,3	83,0	83,7	84,0	80,4
Thuisverpleging	50,3	60,5	50,4	59,3	52,8	56,3	55,9
Kortverblijf	12,4	13,6	13,1	12,7	13,1	12,7	13,3
Vrouwen (n = 13.152)							
Ziekenhuisopname	81,6	83,1	81,7	82,8	83,4	80,9	77,4
Thuisverpleging	58,2	63,7	55,5	64,7	60,8	62,5	57,2
Kortverblijf	12,9	15,6	13,4	14,9	15,1	11,2	19,6

Bron: IMA, bewerking SVR.

2.4. Transitie van type zorgforfait binnen het woonzorgcentrum

Eenmaal men in een woonzorgcentrum woont kan het type van zorgforfait wijzigen. We belichten de overgang naar dementerend. Daarnaast beschrijven we ook de kans op overlijden binnen zo een centrum.

2.4.1. Overgang naar 'dementerend' bij zware zorgafhankelijkheid

Per prestatiejaar van initiële opname van een 65-plusser in een woonzorgcentrum is gekeken naar de eventuele wijzigingen van het type forfait die residenten gedurende hun verblijf in de instelling doormaakten. Meer bepaald wordt nagegaan welk forfaittype op de overlevende residenten van toepassing is op de einddatum van de observatieperiode (31/12/2011).

In doorsnee is er overheen de jaren een overgang naar een forfaittype dat staat voor zwaardere zorgafhankelijkheid. Zo heeft bijvoorbeeld meer dan de helft van de initiële cohorte opgenomen in 2004 met forfaittype A/O (57% bij mannen; 63% bij vrouwen) aan het einde van de observatieperiode een zwaarder forfaittype, hetzij B, C of Cd.

Tabel 9 toont de wijziging naar de code voor zorgafhankelijkheid 'Cd' die staat voor 'zware zorgafhankelijkheid met desoriëntatie in tijd en ruimte', voor de cohorten van nieuw opgenomen bewoners in een woonzorgcentrum van 2004 en 2008. Van de cohorte 2004 was ongeveer 1 op de 5 aldus aangemerkt bij de opname, zij het wat frequenter onder mannen (22,8%) dan onder vrouwen (16,6%). Op het einde van 2011 – dus 7 jaar later – is dat aangegroeid tot bijna de helft van de initiële cohorte (respectievelijk 46,2% en 48,1%). Gecorrigeerd voor de uitval (hoofdzakelijk wegens overlijden) wordt dat ongeveer driekwart.^a Vooral in de eerste jaren van het verblijf wordt een relatief snelle progressie in de richting van dementie vastgesteld. Wel of geen recht op *verhoogde tegemoetkoming* vanwege de ziekteverzekering speelt hier geen enkele rol in. Zowel bij *mannen* als bij *vrouwen* zijn de percentagereeksen over de tijd nagenoeg aan elkaar gelijk. Kijken we naar de *huishoudgrootte* van waaruit de oudere komt, dan treft dat er

^a De aangeleverde dataset laat niet toe hierover exacte berekeningen te maken.

TABEL 9. Residenten van 65 jaar of ouder in een woonzorgcentrum die evolueren naar forfaitcode Cd^a op het einde van 2011, voor de initiële cohorten 2004 en 2008 (bij opname), per geslacht Vlaams Gewest (n en in %)

	2004		2008	
	n	%	n	%
Mannen				
Initiële cohorte	6.028		6.237	
Cd bij aanvang	1.377	22,8	1.637	26,2
Cd eind 2011	2.783	46,2	2.774	44,5
Vrouwen				
Initiële cohorte	13.619		13.043	
Cd bij aanvang	2.265	16,6	2.310	17,7
Cd eind 2011	6.546	48,1	5.466	41,9

^a Cd = zware zorgafhankelijkheid met desoriëntatie in tijd en ruimte, kortweg ook 'dementerend'.

Bron: IMA, SVR-bewerking.

naar verhouding wat minder personen uit een 1-persoonshuishouden de transitie naar de code Cd doormaken, ongeacht het aantal jaren van opname. Het verschil tussen 2- en 1-persoonshuishoudens bedraagt in doorsnee overheen de jaren (tussen 2004 en 2011) 12 procentpunt bij mannen en 10 procentpunt bij vrouwen, zij het dat met de (leeftijd) dit verschil lichtjes afneemt. Ook voor de cohorte 2008 wordt die opvallende progressie naar dementie geïllustreerd.

2.4.2. Overlijden in een woonzorgcentrum

Het bruto-sterftecijfer ligt hoog bij residenten van een woonzorgcentrum. Voor mannelijke residenten ligt dat, gegeven de cijfers van IMA voor de observatiejaren tussen 2004 en 2011, rond de 350 per 1.000 (‰) per jaar, voor vrouwelijke residenten rond de 250‰. Ter positionering, het bruto-sterftecijfer in het Vlaamse Gewest anno 2010 is 47‰ voor de mannelijke 65-plussers en 40‰ voor de vrouwelijke 65-plussers (ADSEI, bewerking SVR). Naargelang de graad van *zorgafhankelijkheid* stijgt het bruto-sterftecijfer: voor mannelijke residenten ligt dat in het jaar 2010 bij de 100‰ voor het type O/A, 320‰ voor B/C en 570‰ voor Cd. Voor vrouwelijke respondenten is dat respectievelijk 70‰, 220‰ en 430‰. Wie dus de code Cd toegekend kreeg, heeft een kans van 1 op de 2 om in het kalenderjaar te overlijden. Al deze kansen liggen hoger bij *mannen* dan bij *vrouwen*.

Uitgaande van de verblijfsduur van de overledenen in 2010 verblijven mannen gemiddeld wat langer dan 2 jaar (25,5 maanden) in het woonzorgcentrum en vrouwen wat langer dan 3 jaar (38,4 maanden). Er zit wel een grote spreiding rond dit gemiddelde (variatiecoëfficiënt van 75% of hoger) en het betreft voorts een rechts-scheve verdeling afgaande op het verschil tussen het rekenkundig gemiddelde en de mediaan (16,6 maanden voor mannen en 33,2 maanden voor vrouwen).

3. Besluit en beschouwingen

3.1. Aantal rechthebbenden op zorgforfaits

Het aantal rechthebbenden op zorgforfaits is de afgelopen jaren toegenomen, vooral in de grote sector van de professionele thuisverpleging in vergelijking met die van de woonzorgcentra. Er zitten ook nieuwkomers bij zoals de gebruikers van de centra voor kortverblijf die, hoewel nog marginaal in aantal, toch ook sterk aangroeien. Deze evoluties liggen in lijn met de doelstellingen van het Vlaamse woonzorgdecreet, waarbij de thuiszorg en andere alternatieven voor de opname in een woonzorgcentrum benadrukt worden.⁹

De laatste jaren (2008-2011) is de aangroei van de bewoners van 65 jaar of ouder in de woonzorgcentra minder bovenmatig in vergelijking met de aangroei van 65-plussers in de bevolking dan in de periode daarvoor (2004-2008). De aangroei komt aldus meer in lijn met de bevolkingsgroei van de ouderen zelf. Vrouwen zijn in de woonzorgcentra in elk geval veel sterker aanwezig dan mannen ($\times 3,1$) en in vergelijking met hun dominantie in de bevolking van 65-plussers ($\times 1,3$) flink oververtegenwoordigd. De woonzorgcentra groeien meer en meer uit tot een voorziening voor de opvang van de oudste ouderen, meer bepaald deze van boven de 85 jaar of zelfs 90 jaar. Dat hangt samen met de beleidsmatige verschuiving in opvolging van het Vlaamse woonzorgdecreet naar zwaardere zorgprofielen in de woonzorgcentra (meer B/C-types van zorgafhankelijkheid, minder O/A-types), wat mede mogelijk gemaakt wordt door het sterker inzetten op thuiszorg waarvan de professionele thuisverpleging een onderdeel is¹⁰. De opvang van personen met lichte zorgafhankelijkheid wordt mogelijk gemaakt door een gecombineerd gebruik van een heel scala aan ondersteunende diensten en voorzieningen en geschraagd door informele hulp (Vanderleyden & Moons, 2010).

3.2. Jaarlijkse instroom van nieuwe rechthebbenden op zorgforfaits

De instroom van 65-plussers in de sector van de professionele thuisverpleging en in de woonzorgcentra is overheen de jaren tamelijk stabiel qua aantallen. Ze is wel opvallend groot in verhouding tot de al aanwezige zorgbehoevenden van die leeftijdsgroep, wat moet leiden tot een relatief grote turbulentie in de beide sectoren. Binnen de instroom naar de woonzorgcentra hebben de opgenomen personen een ouder leeftijdsprofiel en een toegenomen zorgzwaarte in vergelijking met de professionele thuisverpleging.

De gemiddelde leeftijd van 65-plussers bij het eerste gebruik van de professionele thuisverpleging ligt in 2011 rond de 79 jaar, zowel bij mannen als bij vrouwen. Deze leeftijd blijft tamelijk stabiel in de tijd.

⁹ Het woonzorgdecreet van 13 maart 2009 (BS 14 mei 2009) trad op 1 januari 2010 in werking. Het decreet voorziet in een versoepeling van het zorgaanbod in functie van de zorgvraag van de gebruiker. Zorg op maat bieden en zorgcontinuïteit garanderen staan centraal in het nieuwe decreet. Het decreet beoogt tevens de samenwerking tussen thuiszorg, residentiële zorg en thuiszorg-ondersteunende zorg te vergemakkelijken en te versterken. Zie: <http://www.vlaanderen.be/nl/gezin-welzijn-en-gezondheid/gezondheidszorg/ouderenzorg/het-nieuwe-woonzorgdecreet-voor-thuis-en-ouderenzorg> (geraadpleegd op 4/04/2013)

¹⁰ In ons land met zijn gedeelde bevoegdheden is dat ook verweven met een reeks protocolovereenkomsten afgesloten tussen de federale overheid en de gewestelijke overheden (in 1997, 2003 en 2005), ertoe strekkende om geleidelijk ROB-bedden om te zetten in 'zwaardere' RVT-bedden naast de instelling van een tijdelijk moratorium (Van den Bosch, et al., 2011).

Voor de woonzorgcentra ligt de gemiddelde instroomleeftijd van 65-plussers rond 83 jaar bij mannen en 85 jaar bij vrouwen, vandaag de grensleeftijd van 'oudste ouderen'. Hier is er wel een jaarlijkse stijging van de gemiddelde instroomleeftijd.

Het recht op de verhoogde tegemoetkoming is voor de professionele thuisverpleging een discriminerende factor wat betreft de leeftijd bij de eerste aanmelding. Onder 65-plussers is de groep met dat recht gemiddeld genomen lichtjes ouder (zowat 1,5 jaar) dan de groep zonder dat recht, zowel bij mannen als bij vrouwen. Met betrekking tot de gemiddelde instroomleeftijd voor de woonzorgcentra lijkt die factor niet van belang te zijn (hoogstens 0,7 jaar verschil).

Een meer verfijnde analyse in dit verband werd uitgewerkt door het Federaal Planbureau (FPB), waarbij ook IMA-data zijn benut, meer bepaald de 'Échantillon Permanent(e) Steekproef' (EPS) die onder meer longitudinaal alle bij het RIZIV ingediende geattesteerde zorgverstrekkingen en daaruit afleidbare bijhorende gezondheidscondities bij leden van een 20%-sample uit de populatie van 65-plussers opvolgt (tot uitschrijving van betrokkene uit de bevolkingsregisters), ongeacht de setting waarin zij verblijven. Die studie toont voor België een sterke afhankelijkheid aan tussen het recht op de verhoogde tegemoetkoming (*preferential status*) als risicofactor en het eerste gebruik van professionele thuisverpleging (*first occurrence of home care*) als uitkomst, wat naar het oordeel van de auteurs best kan toegeschreven worden aan de minder goede gezondheidstoestand binnen de risicogroep met recht op de verhoogde tegemoetkoming als gevolg van verschillen in levensstijl. Met betrekking tot het eerste gebruik van zorg binnen een woonzorgcentrum (*first occurrence of use of residential care*) ontbreekt zulk verband bij vrouwen of is het slechts zwak bij mannen (Van den Bosch, Geerts & Willemé, 2013).

Het is niet evident om de resultaten over het effect van het recht op de verhoogde tegemoetkoming van de eigen studie in verband met de thuisverpleging (gemiddeld een wat oudere leeftijd bij eerste gebruik) en die van het FPB (een verhoogde kans op gebruik) aan elkaar te rijmen. Eenduidiger is wel dat al of geen recht op de verhoogde tegemoetkoming geen bepalende factor lijkt te zijn bij de overgang naar een woonzorgcentrum. Ofwel spelen in ons land (meer bepaald ook in Vlaanderen) op dit vlak geen financiële drempels, ofwel treffen die de beide groepen in gelijke mate.

De huishoudgrootte laat dan weer een eerder onverwacht effect op de gemiddelde instroomleeftijd zien. Zowel voor de professionele thuisverpleging als voor de woonzorgcentra ligt de gemiddelde leeftijd bij het eerste toegekende zorgforfait in doorsnee wat hoger bij de groep afkomstig uit een 1-persoonshuishouden dan bij de groep afkomstig uit een meerpersoonshuishouden, vooral dan bij vrouwen. Betreft het hier de "survivors" in biologische zin, te weten de overlevenden met een beter gestel die er sowieso beter voorstaan? Of spelen andere factoren een rol? In het geval van de overgang naar een permanent verblijf in een woonzorgcentrum kan het ermee te maken hebben dat (achterblijvende) alleenwonende ouderen minder direct gepusht worden om de grote stap naar een woonzorgcentrum te zetten, of anderszins meer hechten aan het vertrouwde woonhuis omdat dat anders helemaal leeg komt te staan of zelfs node moet verkocht worden. Ouderen in het bezit van een eigen huis hebben alvast een lagere kans om opgenomen te worden in een residentiële voorziening voor langdurige zorg dan ouderen die geen eigen huis bezitten (Van den Bosch et al., 2011).

3.3. Voortraject van opname in een woonzorgcentrum

Belangrijk is de vaststelling dat de instroom in een woonzorgcentrum verband lijkt te houden met een voorafgaandelijke ziekenhuisopname, of in meer algemene zin met thuisverpleging. Ook in andere studies werd vastgesteld dat de kans op een opname veel hoger is voor ouderen met (professionele) thuiszorg (Van den Bosch et al., 2011). Dit wijst erop dat één of meerdere ernstige gezondheidsproblemen zo niet de aanleiding voor, dan toch de voorbode zijn van een opname in het woonzorgcentrum. Het laat zich in elk geval aanzien dat bij de opname in een woonzorgcentrum gezondheidsindicaties veel sterker doorwegen dan sociale indicaties, hoe beperkt dit laatste aspect hier ook werd gemeten in de vorm van wel of geen recht op een verhoogde tegemoetkoming of de huishoudgrootte.

De IMA-data geven zicht op het aantal ouderen dat een beroep doet op thuisverpleging en/of residentiële opvang, alsook op de gemiddelde instroomleeftijden en hun koppeling met bepaalde condities. Maar hoe het transitieproces precies verloopt, komt niet in beeld. De studie van de overgang naar de woonzorgcentra zou gebaat kunnen zijn bij een centraal register van de wachtlijsten.

Uit een recente bevraging (najaar 2011) hierover onder opiniemakers binnen de ouderenzorg bleek dat er best nood is aan zulk centraal register, maar eenstemmigheid ontbreekt over de idee om dit te hanteren als een centraal toewijzingsinstrument (Van Buggenhout, Van Rompaey & Diercksens, 2012). De wachtlijstenproblematiek is immers complex. Ouderen staan vaak op meerdere lijsten tegelijk en hebben daar mogelijk ook nood aan, gezien de vele weigeringen bij een vacante plaats (schattingen gaan van 1 tot 2 op de 3). Menig centrum hanteert diverse lijsten naast elkaar (voor dringende en niet-dringende opnames; een passieve en een actieve lijst). Ook de aangewende criteria variëren naargelang de locatie of omstandigheden. Een bijhorende bevraging bij verantwoordelijken van 241 woonzorgcentra (op een totaal van 762 in het Vlaamse Gewest) gaf aan dat bij 26% van deze centra ouderen minder dan drie maanden wachten op een opname, bij 55% ligt de wachttijd tussen drie maanden en één jaar en bij 19% is dat langer dan één jaar. Er is wel de inschatting dat de wachtlijsten langer worden ('een kwart meer ouderen op de wachtlijst dan 4 jaar geleden'), wat aansluit bij de gelijkaardige observatie die ook al begin jaren 2000 werd gemaakt op basis van 'huisartsenpeilpraktijken' in 1994 en in 2003/2004 (Devroey & Van Casteren, 2013; Devroey, Van Casteren & De Lepeleire, 1998). Vermelden we in dit verband nog de kleinschaliger studie van Menten (2010) bij 56 ouderen in Limburg, waaruit bleek dat de voornaamste redenen voor een opname zijn: de hoge leeftijd (35% der gevallen), een vorm van dementie (21%), het wegvallen van de meest belangrijke mantelzorger (17%), of een recente ziekenhuisopname, val, hartinfarct of hersentrauma (15%). Niet onbelangrijk tenslotte is dat ook blijkt dat mantelzorgers vaak de '*key decision makers*' zijn bij het al of niet aanvaarden van een vrijgekomen plaats (Bilsen et al., 2006).

3.4. Transitie binnen het woonzorgcentrum

Dat al bij de opname in een woonzorgcentrum een vrij omvangrijke groep een (on)bepaalde vorm van dementie wordt toegemeten (code Cd) hoeft niet te verwonderen omdat beginnende dementie op zich een indicatie is voor een opname. Intrigerend is wel dat het aantal ingeschaald onder die code na verloop van tijd sterk toeneemt. De beschikbare data suggereren in

de toestroom een prevalentie van 1 op de 4 bij mannen en 1 op de 5 bij vrouwen, met een verdubbeling van het aantal in 3 à 4 jaren tijd binnen de initiële cohorten. Vraag is of hier naast de evidente veroudering met de jaren, ook niet het effect van een 'totale institutie' aan de orde is (naar Goffman, 1961), waarbij het verblijf in een collectieve wooninrichting gaandeweg de individualiteit en de privacy van haar bewoners aantast? De kwestie laat zich moeilijk beantwoorden, temeer omdat het beleid er op gericht is om van het woonzorgcentrum 'een nieuwe thuis' te maken. Mogelijk laat zulk vraagstuk zich beter benaderen vanuit de hogervermelde EPS.

Bewoners van een woonzorgcentrum komen gemiddeld te overlijden na iets meer dan 2 of 3 jaar verblijf in het centrum, maar daarop zit grote variatie, zoals de variatie in het leven zelf. Het is een transitie binnen de natuurlijke orde der dingen, wat gezintransities tot op zekere hoogte ook zijn.

Bibliografie

- ADSEI – Algemene Directie Statistiek en Economische informatie, publieke website: <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/> (geraadpleegd op 5/04/2013).
- Bilsen, P.V., Hamers, J., Groot, W., & Spreeuwenberg, C. (2006). Demand of elderly people in residential care: an exploratory study. *BMC Health services Research*, 6(39).
- Devroey, D., & Van Casteren, V. (2013). De definitieve plaatsing van volwassenen in een instelling (2003-2004). Website Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, Cijfers, Zorgaanbod, (geraadpleegd op 03/04/2013).
- Devroey D., Van Casteren V., & De Lepeleire J. (1998). *Definitieve opname van volwassenen registratie door de Belgische Huisartsenpeilpraktijken*. HANU 1998; 3: 75-82.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books Ltd.
- Lodewijckx, E. (2008). *Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest 1990-2007 (en 2021). Een analyse van gegevens uit het Rijksregister*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 3.
- Menten, K. (2010). *Wachttijst overschat?! Onderzoek naar de problematiek van de lange wachttijst in woonzorgcentra*. KHLim, Banaba Sociale Gezondheidszorg.
- RIZIV – Rijksinstituut van de Ziekte- en Invaliditeitsverzekering, publieke website met uitleg over OMNIO-statuut: http://www.riziv.fgov.be/citizen/nl/medical-cost/santh_4_5.htm (geraadpleegd op 31/05/2013).
- Van Buggenhout, M., Van Rompaey, B., & Dierckens, S. (2012). *De weg naar meer transparantie – Wachttijsten in Vlaamse woonzorgcentra*. Antwerpen: Vakgroep Verpleegkunde en Vroedkunde UA, & Ablecare bvba.
- Van den Bosch, K., Geerts, J., & Willemé, P. (2013). Long-term use and socio-economic status in Belgium: a survival analysis using health care insurance data. *Archives of Public Health*, 71, 1.
- Van den Bosch, K., Willemé, P., Geerts, J., Breda, J., Peeters, S., Van De Sande S., Vrijens, F., Van De Voorde, C., & Stordeer, S. (2011). *Toekomstige behoefte aan residentiële ouderenzorg in België: projecties 2011-2025*. Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE), KCE Reports 167A.
- Vanderleyden, L., & Moons, D. (2010). *Informele zorg in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 3.
- VAZG – Vlaams Agentschap Zorg & Gezondheid, publieke website: <http://www.zorg-en-gezondheid.be/> (geraadpleegd op 03/04/2013).

DEEL 3

Gezinstransities bij kinderen

Gezinstrajecten en schoolloopbanen van kinderen

Nele Havermans, Sofie Vanassche, Sarah Botterman & Koen Matthijs

Inleiding

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat een (echt)scheiding negatieve gevolgen kan hebben voor de schoolloopbaan van kinderen. Kinderen van gescheiden ouders behalen gemiddeld lagere schoolresultaten (Colpin et al., 2001), ze zijn minder betrokken bij de school (Havermans, 2011) en behalen minder vaak een diploma hoger onderwijs (Havermans, Vanassche & Matthijs, 2013) dan kinderen van gehuwde ouders. Die vaststellingen zijn zorgwekkend, omdat het genoten onderwijs in aanzienlijke mate iemands sociale positie bepaalt, ook op lange termijn (Driesen et al., 2003). Deze sociale positie betreft onder meer het inkomen, het welbevinden, de gezondheid en de levensverwachting (Amato & Keith, 1991; Ross & Van Willigen, 1997). (Echt)scheiding speelt dus een rol in de (re)productie van sociale ongelijkheid.

De leefsituatie van kinderen van gescheiden ouders is zeer divers (Amato, 2010; Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2013). Sommige kinderen leven in een stabiel eenouder- of stiefgezin, andere veranderen van de ene naar de andere gezinssituatie. De meerderheid van de gescheiden ouders gaat snel na de (echt)scheiding een nieuwe partnerrelatie aan (Lodewijckx, 2005; Vanassche et al., 2013, in deze SVR-studie). Maar ook die nieuwe relaties kunnen weer ontbonden worden en daardoor maken sommige kinderen op korte tijd meerdere gezinstransities door (Cavanagh et al., 2006; Tillman, 2007). Er zijn ook grote verschillen in de timing van deze transitie. Deze verschillen stellen we in ons onderzoek centraal. We gaan het verband na tussen de gevolgde gezinstrajecten van kinderen en hun behaalde onderwijsuitkomsten. We verrekenen drie aspecten van de gezinstrajecten: het aantal transitie, het type transitie en de timing ervan. We belichten drie aspecten van de schoolloopbanen: de onderwijsvorm in het eerste en het zesde jaar van het secundaire onderwijs en het uiteindelijke opleidingsniveau.

1. Literatuuroverzicht

Veranderingen in de gezinsstructuur hebben een grote impact op de individuele en sociale ontwikkeling van kinderen (Elder, 1998; Heard, 2007a, 2007b). Het gezin is een belangrijke ontwikkelings- en socialisatiecontext (Parsons, 1964). Daar vindt de primaire socialisatie plaats

(Whitbeck, 1999) en via die weg hebben kinderen al dan niet toegang tot allerlei bronnen die hun ontwikkeling bevorderen of afremmen (Bourdieu, 1985; Coleman, 1988). Het gezin geeft kinderen ook stabiliteit en veiligheid (McCubbin & Patterson, 1983).

Door demografische en sociale veranderingen zijn gezinnen vandaag complexer dan in de decennia na de Tweede Wereldoorlog (Mortelmans & Corijn, 2011). Het gezin is nu ‘een dynamisch geheel aan relaties’ (Cavanagh et al., 2006, p.2). Iedere partnerrelatieverandering van elke ouder impliceert ook een verandering in het gezinstraject van het kind. Dat gaat niet alleen om (echt)scheiden, maar ook om opnieuw samenwonen, hertrouwen en opnieuw (echt)scheiden. Hoe het kind daar op reageert, verschilt sterk van kind tot kind, en hangt onder meer af van eerdere ervaringen met gezinsveranderingen (Strohschein et al., 2009), van het type gezinstransitie (Amato & Keith, 1991) en van de leeftijd van het kind (Brown, 2010; Cavanagh & Huston, 2008; Lansford, 2007).

1.1. Aantal transitities

Volgens de zogenaamde meervoudige-transitiebenadering (Amato, 2010) heeft het aantal gezinstransities meer negatieve effecten op kinderen dan de echtscheiding zelf (Heard, 2007a, 2007b; Martinez & Forgatch, 2002; Sun & Li, 2009). Elke additionele gezinstransitie betekent nieuwe veranderingen en dat veroorzaakt extra stress en meer kans op negatieve effecten (Brown, 2010; Osborne & McLanahan, 2007). Onderzoek leert dat kinderen die op korte tijd meerdere gezinstransities doormaken, meer negatieve gevolgen ondervinden dan kinderen bij wie die transitities over een langere periode zijn gespreid (Osborne & McLanahan, 2007). Het effect van de spreiding van gezinstransities krijgt in onderzoek te weinig aandacht (Fomby & Cherlin, 2007; Hill et al., 2001; Martinez & Forgatch, 2002).

1.2. Drie types transitities

In dit onderzoek bekijken we drie types gezinstransities: van een intact gezin naar een eenoudergezin, van een eenoudergezin naar een stiefgezin, en van een stiefgezin naar een eenoudergezin. Vooral de eerste en de tweede transitie komen veel voor, ook in Vlaanderen (Pasteels, Lodewijckx & Mortelmans, 2012; Vanassche et al., 2013, beiden in deze SVR-studie). Onderzoek leert dat de *transitie van een intact naar een eenoudergezin* negatieve effecten heeft op de onderwijsuitkomsten van de kinderen (Albertini & Dronkers, 2009; Cavanagh et al., 2006; Tillman, 2007). In een eenoudergezin zijn er minder familiale hulpbronnen en meer financiële problemen dan in een intact gezin (Fischer, 2004; Manning & Lamb, 2003; Shriner et al., 2009; Astone & McLanahan, 1991; Fischer, 2004; Pong et al., 2003; Pong & Ju, 2000). Verder is de ouderlijke betrokkenheid in eenoudergezinnen lager, zijn de verwachtingen van de ouders inzake de studies van hun kinderen bescheidener, en is de relatie tussen de ouder(s) en het kind soms minder goed (Astone & McLanahan, 1991; Pong et al., 2003). Extra stressfactoren bij de overgang van een intact gezin naar een eenoudergezin zijn een verhoogde mate of frequentie van ouderlijk conflict, een verhuizing, en/of minder contact met één of beide ouders (Kelly & Emery, 2003). Samen leidt dat er toe dat scheidingskinderen zich minder goed kunnen concentreren en slechtere schoolresultaten behalen (Amato, 2000; Borgers et al., 1993). Bij de interpretatie van deze resultaten moet er wel rekening mee worden gehouden dat het kan gaan om een schijnverband;

gezinskenmerken die er al waren vóór de gezinstransitie kunnen zowel een invloed hebben op de kans op die transitie als op de onderwijsuitkomsten. Een factor die hier een rol kan in spelen is het opleidingsniveau van de ouders: kinderen van lager opgeleide ouders hebben zowel meer kans om moeilijkheden te ondervinden op school als om een transitie van een intact gezin naar een eenoudergezin mee te maken (Pasteels, Corijn & Mortelmans, 2012; Riala et al., 2003).

De overgang van een eenoudergezin naar een stiefgezin door de komst van een nieuwe partner en van eventueel zijn/haar kinderen is voor veel scheidingskinderen een bijkomende transitie. In de onderzoeksliteratuur is er discussie over de gevolgen daarvan. Deze transitie kan de financiële, menselijke, sociale en culturele hulpbronnen verhogen (Spruijt, 2007; Wagmiller et al., 2010), wat positieve effecten kan hebben op de onderwijsuitkomsten. Deze zogenaamde compensatiehypothese wordt niet altijd door onderzoek bevestigd (Amato & Keith, 1991; Jeynes, 2006; Manning & Lamb, 2003; Raley et al., 2005; Tillman, 2007). De komst van een nieuwe partner (en eventueel zijn/haar kinderen) kan immers zelf ook een bron van stress zijn, met mogelijke negatieve gevolgen voor de onderwijsuitkomsten van kinderen (Kurdek, 1994; Wu & Thomson, 2001). Andere mogelijke stress-inducerende factoren zijn: conflicten tussen de ouders en de stiefouders, verminderende ouderlijke betrokkenheid door het investeren in de nieuwe partnerrelatie, en onduidelijkheid over de rol van de stiefouder (Coleman, Ganong & Fine, 2000). Hoewel er aanwijzingen zijn dat deze transitie zowel positieve als negatieve effecten heeft, is het meest opvallende resultaat dat er weinig of geen effect is van deze gezinstransitie op de onderwijsuitkomsten (Brown, 2010; Coleman, Ganong & Fine, 2000).

De invloed van de transitie van een stief- naar een eenoudergezin, doordat de nieuwe partner weer uit het gezin verdwijnt, is tot nu toe weinig onderzocht. Er kan worden verwacht dat dit in de nabije toekomst meer en meer het geval zal zijn, naarmate deze overgang empirisch vaker voorkomt (Pasteels et al., 2013; Vanassche et al., 2013, beiden in deze SVR-studie). Deze overgang kan zowel positieve als negatieve effecten hebben. Een negatief gevolg is dat het verdwijnen van een stiefouder leidt tot minder familiale hulpbronnen en extra stress (Osborne & McLanahan, 2007; Wagmiller et al., 2010). Maar ook het omgekeerde is mogelijk: als er veel conflicten waren, kan het verdwijnen van de stiefouder de stress juist verminderen (Ahrons, 2007).

1.3. Leeftijd van het kind bij de transitie

In de onderzoeksliteratuur is er onenigheid over de vraag op welke leeftijd kinderen het meest kwetsbaar zijn voor ingrijpende gezinstransities. Volgens sommige studies zouden gezinstransities op jonge leeftijd (0-6 jaar) het meest schadelijk zijn, omdat ze de socialisatie van het kind verstoren. Jonge kinderen hebben meer nood aan orde, regelmaat, stabiliteit en ouderlijke steun dan oudere (Emirsch & Francesconi, 2001). Andere studies stellen dat vooral lagereschoolkinderen (6-12 jaar) kwetsbaar zijn, onder meer omdat zij meer tijd op school dan thuis doorbrengen. Op die leeftijd zouden kinderen erg gevoelig zijn voor gezinsveranderingen (Cavanagh & Huston, 2008). Nog andere studies rapporteren dat vooral adolescenten (12-18 jaar) kwetsbaar zijn. Zij hebben meer nood aan sociale controle en supervisie door de ouders, wat ze soms missen na de (echt)scheiding van hun ouders (Hetherington, Stanley-Hagan & Anderson, 1989; Lansford, 2007).

2. Data en methode

2.1. Data

We gebruiken gegevens uit het onderzoek *Scheiding in Vlaanderen* (SiV). Deze data bevatten informatie over 1.025 intacte eerste huwelijken en 3.525 ontbonden eerste huwelijken gesloten in de periode 1971-2008 (Mortelmans et al., 2011). Voor beide partners moest het huwelijk hun eerste huwelijk zijn. Van ieder huwelijk worden de beide (ex-)partners, een kind ouder dan 10 jaar, de ouders van de partners, en de eventuele nieuwe partner geselecteerd. Partners die al een tweede keer uit de echt scheidden, zijn niet opgenomen in de SiV-steekproef. In ons onderzoek gebruiken we informatie van de kinderen en van hun beide ouders.

De selectie van de onderzoeksgroep wordt toegelicht in bijlage 1. Omdat het gaat over de gezinstrajecten van kinderen tussen hun geboorte en hun 18de verjaardag, is de onderzoeksgroep beperkt tot kinderen/jongeren van 18 jaar en ouder (n=942) en hun ouders (n=2.825). De onderzoeksuitkomsten van de jongeren kunnen worden gekoppeld aan informatie van 754 moeders en van 597 vaders. Daarvan zijn er 481 moeders en 324 vaders ooit-gescheiden. Een verdere selectie waarin de jongere (volgens de laatste verblijfsregeling) minstens één dag of nacht per maand verbleef bij de ouder, resulteert in een onderzoeksgroep van 361 kinderen van gescheiden ouders voor het moedertraject en van 154 kinderen van gescheiden ouders voor het vadertraject. Er is een controlegroep van 273 kinderen ouder dan 18 jaar, wiens ouders niet gescheiden zijn.

2.2. Afhankelijke variabelen

De eerste afhankelijke variabele is de *onderwijsvorm in het eerste jaar secundair onderwijs*¹. In dat jaar kunnen leerlingen kiezen tussen de A- en de B-stroom. In de A-stroom hebben leerlingen de keuze tussen meer theoretische opties (bijvoorbeeld Latijn) en meer technische opties (bijvoorbeeld sociale en technische vorming). Leerlingen in de B-stroom voldoen niet aan de eindtermen van het basisonderwijs. Zij krijgen de kans om de leerachterstand, die ze in het basisonderwijs opliepen, in te halen. Dit systeem van een A- en B-stroom ging van start in 1989-90. Ongeveer 1 op de 10 kinderen in de onderzoeksgroep startte vóór 1989 in het secundair onderwijs, zij hadden dus niet de keuze tussen de A- en B-stroom.² Om deze verschillen te overbruggen, wordt er in de analyses een onderscheid gemaakt tussen leerlingen in het algemeen secundair onderwijs (ASO) of de theoretische opties in de A-stroom, leerlingen in technisch secundair onderwijs (TSO) of technische opties in de A-stroom, en leerlingen in beroepsonderwijs (BSO) of de B-stroom. Leerlingen in kunstrichtingen (KSO) worden samen genomen met leerlingen in TSO³. Kinderen in het buitengewoon secundair onderwijs (BuSO)

¹ Ongeveer de helft van de kinderen heeft een echtscheiding meegemaakt vóór ze starten met het secundair onderwijs. In de analyses worden echter ook de gezinstrajecten opgenomen waarbij de echtscheiding na die datum plaatsvond. Dat heeft twee redenen. Ten eerste is het mogelijk dat kinderen al vóór de echtscheiding negatieve gevolgen van het scheidingsproces ondervinden, bijvoorbeeld door confrontatie met ouderlijk conflict. Ten tweede zijn er mogelijke selectie-effecten: gezinskenmerken die er al waren vóór de echtscheiding, kunnen zowel een effect hebben op de kans op die transitie als op de onderzoeksuitkomsten van de kinderen (vóór en na de echtscheiding).

² In het vernieuwd secundair onderwijs (VSO) bestond er reeds een gemeenschappelijke eerste graad vóór 1989. De meeste scholen bleven echter vasthouden aan een onderveling van de eerste graad naar onderwijsvorm.

³ In het Vlaamse onderwijssysteem, neemt KSO een positie in tussen ASO en TSO. Sommige kunstrichtingen zijn sterk theoretisch, terwijl andere richtingen kinderen expliciet voorbereiden op deelname aan de arbeidsmarkt na het secundair onderwijs. Omdat de doorstroming van de KSO-leerlingen naar het hoger onderwijs lager ligt dan voor de ASO-leerlingen (Van Petegem et al., 2009), wordt ervoor gekozen om KSO en TSO samen te nemen in één categorie.

worden niet opgenomen in de analyses (n=8). Kinderen die ASO kozen in het eerste jaar secundair onderwijs fungeren als de referentiegroep. Omwille van het kleine aantal leerlingen dat opteerde voor BSO in het eerste jaar secundair, worden deze BSO-leerlingen samengevoegd met de TSO-leerlingen.

De tweede afhankelijke variabele is de *onderwijsvorm in het zesde jaar secundair onderwijs*. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen leerlingen die studeren in een ASO-, een TSO-, of een BSO-richting. De KSO-leerlingen worden samengevoegd met de TSO-leerlingen. Onderzoek leert dat de ASO-leerlingen bijna allemaal verder studeren na de middelbare school. Tegenwoordig is dat ook meer en meer het geval voor de TSO-leerlingen, hoewel nog steeds een aanzienlijk deel meteen beroepsactief wordt. De BSO-leerlingen worden voorbereid op het beroepsleven en maar weinigen opteren voor verdere studies (SONAR, 2002). Kinderen in het BuSO worden niet opgenomen in de analyses (n=19).

De derde afhankelijke variabele is het *finaal behaalde opleidingsniveau*. Deze variabele verschilt van de vorige op twee punten. Ten eerste wordt rekening gehouden met het al dan niet behalen van een diploma hoger onderwijs. Ten tweede gaat het ook om jongeren, die geen diploma secundair onderwijs behaalden. Er wordt voor hen een onderscheid gemaakt tussen leerlingen die een lager opleidingsniveau bereikten (geen diploma hoger secundair onderwijs), een gemiddeld niveau (diploma hoger secundair onderwijs) en een hoger niveau (diploma hoger onderwijs). Voor de analyse van deze variabele wordt het leeftijds criterium verhoogd tot jongeren van 23 jaar en ouder die niet langer studeerden op het moment van de bevraging (n=469). 307 jongeren uit deze groep hebben ooit-gescheiden ouders. Na de beperking tot de groep van residentiële ouders (op basis van de laatste verblijfsregeling), levert dit informatie op over 177 jongeren met een residentiële moeder en 74 jongeren met een residentiële vader. De controlegroep bestaat uit 147 jongeren van niet-gescheiden ouders.

In tabel 1 wordt de verdeling van de onderwijsuitkomsten weergegeven per gezinstype. Het gezinstype is hier beperkt tot het al dan niet hebben meegemaakt van een (echt)scheiding bij de ouders (intacte versus niet-intacte gezinnen). 2 op de 3 kinderen in het eerste jaar secundair kiezen voor een ASO-richting. Dit aandeel is geringer in het zesde jaar secundair. Er zijn opvallende verschillen tussen kinderen uit intacte en niet-intacte gezinnen. Kinderen uit niet-intacte gezinnen zijn sterker vertegenwoordigd in BSO-richtingen dan kinderen uit intacte gezinnen. Bijna 10% van de kinderen in niet-intacte gezinnen verlaat het onderwijs zonder diploma secundair onderwijs. De helft van de kinderen van ooit-gescheiden ouders behaalt een diploma hoger onderwijs. Bij kinderen in intacte gezinnen is dat 6 op de 10.

Er is een sterke samenhang tussen de drie onderwijsuitkomsten, gemeten op drie momenten in de schoolloopbaan. Tabel 2 geeft informatie over het verband tussen de onderwijsvorm in het eerste jaar secundair en de onderwijsvorm in het zesde jaar secundair. Tabel 3 geeft informatie over dat verband tussen de onderwijsvorm in het zesde jaar secundair en het finale opleidingsniveau.

Van alle kinderen uit intacte gezinnen, die in het eerste jaar secundair onderwijs kozen voor een ASO-richting, volgden er 2 op de 3 (65,9%) op het einde van het secundair nog steeds een ASO-richting; ongeveer 3 op de 10 (28,6%) volgden een TSO-richting en slechts 1 op de 20 (5,4%) volgde een BSO-richting. De respectievelijke percentages voor kinderen uit niet-intacte

TABEL 1. Onderwijsuitkomsten van de kinderen van minstens 18 jaar, naar gezinstype (in %)

	Intacte gezinnen	Niet-intacte gezinnen
Onderwijsvorm in eerste jaar secundair (n = 931, $\text{Chi}^2 = 0,35$ df = 1)		
ASO	69,8	67,8
TSO/BSO	30,2	32,2
Onderwijsvorm in zesde jaar secundair (n = 914, $\text{Chi}^2 = 7,61^*$ df = 2)		
ASO	46,0	39,6
TSO	36,2	34,3
BSO	17,7	26,1
Finaal behaald opleidingsniveau (n = 465, $\text{Chi}^2 = 4,01$ df = 2)		
Lager	7,6	10,3
Gemiddeld	31,7	38,9
Hoger	60,7	50,8

*p < 0,05.

Bron: SiV, 2010.

TABEL 2. Samenhang onderwijsvorm in het zesde en eerste jaar secundair, per gezinstype (in %)

Onderwijsvorm in het eerste jaar secundair				
Onderwijsvorm in het zesde jaar secundair	Intacte gezinnen $\text{Chi}^2 = 115,04$ *** df = 2		Niet-intacte gezinnen $\text{Chi}^2 = 258,13$ *** df = 2	
	ASO	TSO/BSO	ASO	TSO/BSO
ASO	65,9	0,0	58,3	1,0
TSO	28,6	53,8	32,2	60,0
BSO	5,4	46,2	9,5	39,0
n (100%)	185	80	432	210

*** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

TABEL 3. Finaal opleidingsniveau naar onderwijsvorm in het zesde jaar secundair, per gezinstype (in %)

Onderwijsvorm in het zesde jaar secundair						
Finaal opleidingsniveau	Intacte gezinnen $\text{Chi}^2 = 57,48$ *** df = 4			Niet-intacte gezinnen $\text{Chi}^2 = 139,38$ *** df = 4		
	ASO	TSO	BSO	ASO	TSO	BSO
Lager	0,0	3,6	27,3	0,0	11,3	23,7
Gemiddeld	12,9	41,1	68,2	12,4	50,0	69,7
Hoger	87,1	55,4	4,5	87,6	38,7	6,6
n (100%)	62	56	22	129	106	76

*** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

gezinnen zijn 58,3%, 32,2% en 9,5%. Kinderen die in het eerste jaar secundair opteerden voor een TSO- of BSO-richting volgen in het zesde jaar secundair doorgaans een TSO- of BSO-richting. Er zijn daar maar enkele uitzonderingen op. Kinderen uit niet-intacte gezinnen die de keuze maakten voor een TSO- of BSO-richting in het eerste jaar secundair, volgen op het einde van het secundair vaker een TSO-richting dan kinderen uit intacte gezinnen die in het eerste jaar secundair startten in een TSO- of BSO-richting.

Ongeacht het gezinstype, behalen kinderen die in het zesde jaar secundair een ASO-richting volgden, uiteindelijk vaker een gemiddeld of hoger opleidingsniveau. De overgrote meerderheid (bijna 90%) behaalt een diploma hoger onderwijs. Iets meer dan de helft (55,4%) van de kinderen uit intacte gezinnen die in het zesde jaar secundair een TSO-richting volgde, studeert verder en behaalt ook uiteindelijk een diploma hoger onderwijs. Dit percentage (38,7%) ligt aanzienlijk lager bij kinderen uit niet-intacte gezinnen. Van de kinderen in een TSO-richting wiens ouders gescheiden zijn, behaalt ruim 10% geen diploma secundair onderwijs. Ongeacht het gezinstype, behaalt een kwart van de kinderen die in het zesde jaar secundair een BSO-richting volgde, geen diploma hoger secundair onderwijs.

2.3. Onafhankelijke variabelen

De gezinstrajecten worden geoperationaliseerd via drie indicatoren: het aantal transities, de turbulentie van het gezinstraject (een maat van de spreiding van de instabiliteit in het gezinstraject) en het type gezinstraject. Welke die trajecten zijn, wordt gereconstrueerd aan de hand van een sequentie-analyse. De levensloop van kinderen tussen hun geboorte en hun 18de verjaardag worden opgedeeld in 216 tijdseenheden (één per maand), en per eenheid wordt geregistreerd in welke gezinsconfiguratie het kind leeft (Elzinga & Liefbroer, 2007). We onderscheiden drie gezinsconfiguraties: (1) biologische ouders wonen samen (intact gezin), (2) ouder woont alleen (eenoudergezin), en (3) ouder woont samen met nieuwe partner (stiefgezin). Binnen de laatste groep wordt een onderscheid gemaakt tussen de eerste, de tweede, de derde en de vierde relatie van de ouder. De kinderen die in de onderzoeksgroep zijn opgenomen, zijn geboren tijdens het huwelijk van hun ouders. Ze hebben dus allemaal hetzelfde beginpunt in hun traject. De indicatoren worden enkel berekend voor vaders en moeders wiens informatie aanwezig is in de dataset en bij wie kinderen minstens één dag of nacht per maand verbleven (volgens de laatste verblijfsregeling).

De eerste indicator meet het *aantal transities* dat kinderen meegemaakt hebben tussen hun geboorte en hun 18de. Dit aantal transities is een veelgebruikte maat om gezins(in)stabiliteit te meten. De tweede indicator is de *turbulentie* van het gezinstraject. Dit is een maat die rekening houdt met het aantal transities én met de tijd die kinderen doorbrengen in de opeenvolgende configuraties (Elzinga & Liefbroer, 2007, 2008). Kinderen wiens ouders samen blijven in het volledige traject, hebben een minimumwaarde (dus 1) op de turbulentiemaat. Kinderen die na de (echt)scheiding van hun ouders snel een transitie naar een stiefgezin maken, hebben een lagere turbulentie dan kinderen die na een langere periode in een eenoudergezin de transitie naar een stiefgezin maken. Als een kind langer in een bepaalde gezinsconfiguratie verblijft, weegt de transitie naar een volgende gezinsvorm dus 'zwaarder' dan wanneer de transities snel op elkaar volgen. De turbulentie is in die zin dus een fijnere maat van de gezinsinstabiliteit. Een lagere

TABEL 4. Aantal transitie en turbulentie in moeder- en vadertrajecten tussen 0 en 18 jaar voor kinderen van ooit-gescheiden ouders ($\bar{X}$ en bereik)

	$\bar{X}$	Bereik
Moedertrajecten (n = 361)		
Aantal transitie	1,36	0,00-5,00
Turbulentie	4,99	1,00-15,48
Vadertrajecten (n = 154)		
Aantal transitie	1,39	0,00-8,00
Turbulentie	4,70	1,00-14,48

Bron: SiV, 2010.

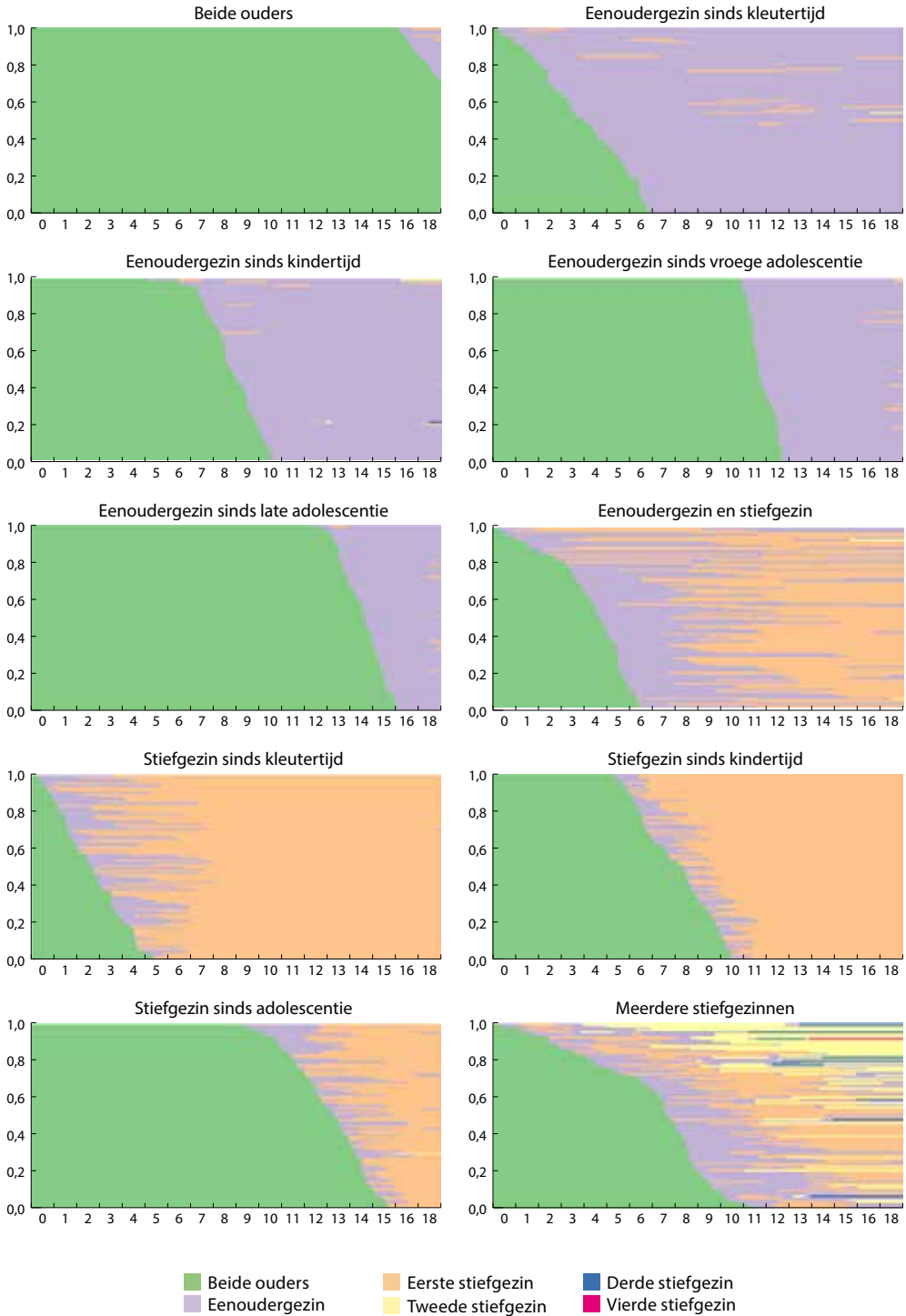
turbulentie betekent echter ook dat een kind de transitie sneller na elkaar doormaakt, wat net negatievere gevolgen kan hebben dan meer gespreide transitie (Osborne & McLanahan, 2007).

De gemiddelde waarde en het bereik van de eerste twee indicatoren worden enkel berekend voor kinderen van ooit-gescheiden ouders (tabel 4). Het aantal transitie en de turbulentie zijn relatief laag. Dat komt deels door een selectievoorwaarde van de SiV-steekproef: partners/ ouders die een tweede keer uit de echt waren gescheiden, namen niet deel aan het onderzoek. De metingen van de turbulentie en het aantal transitie hangen sterk samen, omdat in de meting van de turbulentie het aantal transitie is vervat. De correlatie tussen de twee maten is 0,76 voor vadertrajecten en 0,68 voor moedertrajecten. Omwille van die sterke samenhang, is het niet mogelijk beide maten in dezelfde analyse op te nemen.

De volgende indicator is een *typologie* van de gezinstrajecten van moeder en van vader. Ook deze typologie wordt geconstrueerd aan de hand van een sequentie-analyse. Hierbij worden de types van transitie in het traject, de tijd die kinderen in een welbepaald type doorbrengen en de leeftijd van het kind bij de transitie, in acht genomen. De doelstelling is clusters van op elkaar lijkende trajecten te vinden aan de hand van de aard, de duur en de volgorde van de opeenvolgende configuraties. Om de gezinstrajecten in types te klasseren, wordt geopteerd voor de *Ward*-methode (Gabadinho et al., 2011). Deze methode maakt gebruik van de *optimal matching*-afstandsmatrix. Die bevat de afstanden tussen de individuele gezinstrajecten. Deze verschillen worden berekend via de *longest common subsequence*-methode (Elzinga, 2010; Gabadinho et al., 2011). De beste clusteroplossing wordt gekozen aan de hand van de waarde van de ASW- of *average silhouette width*-waarde (Studer, 2012). Die waarde meet hoe goed gezinstrajecten, die in hetzelfde type ondergebracht worden, op elkaar lijken. Een ASW-waarde groter dan 0,50 betekent dat het een goede typologie is. Na een vergelijking van de verschillende clusteroplossingen (met 5, 6, 7, 8, 9 en 10 types) blijkt de oplossing van 10 types gezinstrajecten (ASW = 0,51) de beste te zijn.

Figuur 1 geeft informatie over de clusteroplossing met tien types. Deze types zijn:

1. De ouders scheiden (uit de echt) nadat de kinderen 18 zijn. De kinderen verblijven (bijna) het volledige traject in een intact gezin met beide ouders;
2. De (echt)scheiding vindt plaats tijdens de kleutertijd (0-6 jaar). Er is geen herpartneren van de ouder en de kinderen blijven in een eenoudergezin wonen tot hun 18de;
3. De (echt)scheiding vindt plaats in de kindertijd (6-12 jaar). Er is geen herpartneren van de ouder en de kinderen blijven in een eenoudergezin wonen tot hun 18de;

FIGUUR 1. Aard van de gezinstrajecten tussen 0 en 18 jaar

4. De (echt)scheiding vindt plaats tijdens de vroege adolescentie (12-14 jaar). Er is geen herpartneren van de ouder en de kinderen blijven in een eenoudergezin wonen tot hun 18de;
5. De (echt)scheiding vindt plaats tijdens de late adolescentie (15-18 jaar). Er is geen herpartneren van de ouder en de kinderen blijven in een eenoudergezin tot hun 18de;
6. De (echt)scheiding vindt plaats tijdens de kleutertijd (0-6 jaar). Er is een lange periode waarin kinderen in een eenoudergezin wonen, en nadien een transitie naar een stiefgezin maken;
7. De (echt)scheiding en de transitie van een eenouder- naar een stiefgezin vindt plaats tijdens de kleutertijd (0-6 jaar);
8. De (echt)scheiding en de transitie van een eenouder- naar een stiefgezin vindt plaats tijdens de kindertijd (6-12 jaar);
9. De (echt)scheiding en de transitie van een eenouder- naar een stiefgezin vindt plaats tijdens de adolescentie (12-18 jaar);
10. Er zijn verschillende transities naar stiefgezinnen en eenoudergezinnen.

De clusteroplossing wordt voorgesteld in tabel 5. Deze tabel geeft per type gezinstraject informatie over de gemiddelde verblijfsduur (uitgedrukt in jaren) in elke gezinsconfiguratie. Zo geeft de kolom 'eenoudergezin' de totale duur weer dat kinderen in een eenoudergezin leefden tussen hun geboorte en hun 18de. Dit is niet enkel de duur van verblijf in een eenoudergezin na de transitie van een intact naar een eenoudergezin, maar ook de duur in een eenoudergezin na de transitie van een stief- naar een eenoudergezin. Tussen de verschillende types eenoudergezinnen zijn er grote verschillen qua timing van de scheiding, en dus de (eerste) transitie naar een eenoudergezin. Op dezelfde manier verschillen de types stiefgezintrajecten inzake de timing van de transitie naar een stiefgezin. Meestal volgt de transitie naar een stiefgezin snel na de (echt)scheiding, en leven kinderen maar kort in een eenoudergezin. Er zijn twee types gezinstrajecten (eenoudergezin en stiefgezin, en meerdere stiefgezinnen) waarin kinderen een aanzienlijke tijd doorbrengen in beide gezinsvormen. In die types ervaren de kinderen de ouderlijke (echt)scheiding op jonge leeftijd. De meeste kinderen in de onderzoeksgroep maken slechts eenmaal de transitie van een eenoudergezin naar een stiefgezin mee. Enkel in het traject met meerdere stiefgezinnen hebben kinderen in twee of meer stiefgezinnen geleefd. Deze kinderen maakten ook minstens eenmaal de transitie van een stief- naar een eenoudergezin mee. In de andere types komt dit minder vaak voor. De laatste twee kolommen geven de percentages weer van de types bij de moeder- en bij de vadertrajecten. Bij de moedertrajecten verblijft ongeveer 20% van de kinderen de volledige kindertijd bij beide ouders. Bij de vadertrajecten is dat 25%. De andere types komen ongeveer even vaak voor bij beide trajecten.

In de analyses om de samenhang tussen de gezinstrajecten en de onderwijsuitkomsten na te gaan, wordt gecontroleerd voor het geslacht en het geboortjaar van het kind. Er zijn ongeveer evenveel jongens als meisjes in de onderzoeksgroep (tabel 6). Het geboortjaar wordt gemeten door een metrische variabele, gecentreerd rond de mediaan (1985). Er wordt ook gecontroleerd voor het hoogste opleidingsniveau van de moeder en van de vader. Er zijn drie categorieën: (1) lager (geen diploma hoger secundair onderwijs), (2) gemiddeld (diploma hoger secundair onderwijs) en (3) hoger (diploma hoger niet-academisch en academisch onderwijs).

TABEL 5. Aard van de gezinstrajecten tussen 0 en 18 jaar van kinderen uit niet-intacte gezinnen (gemiddelde duur in jaar per gezinsconfiguratie), kenmerken per traject ($\bar{X}$) en verdeling van moeder- en vadertrajecten (in %)

Gezinstraject	Beide ouders	Gezinsconfiguratie				$\bar{X}$ turbulentie	$\bar{X}$ aantal transities	Moeder-trajecten	Vader-trajecten
		Eenouder-gezin	Stiefgezin (1) ^a	Stiefgezin (2)	Stiefgezin (3)				
Beide ouders (echt)scheiding na 18)	17,71	0,24	0,04	0,00	0,00	1,42	0,33	19,9	25,3
Eenoudergezin sinds kleutertijd	4,07	13,59	0,33	0,02	0,00	4,46	1,29	10,8	11,7
Eenoudergezin sinds kindertijd	8,91	8,95	0,13	0,01	0,03	8,94	1,21	13,6	9,1
Eenoudergezin sinds vroege adolescentie	11,80	6,13	0,07	0,00	0,00	5,33	1,10	9,4	5,8
Eenoudergezin sinds late adolescentie	14,56	3,40	0,04	0,00	0,00	3,46	1,12	8,9	11,7
Eenoudergezin en stiefgezin	4,43	6,25	7,30	0,03	0,00	7,26	2,17	8,6	5,8
Stiefgezin sinds kleutertijd	2,67	1,92	13,33	0,00	0,00	4,30	1,80	8,9	7,8
Stiefgezin sinds kindertijd	8,10	0,80	9,09	0,00	0,00	6,21	1,74	5,5	7,1
Stiefgezin sinds adolescentie	13,11	1,24	3,63	0,01	0,00	4,39	1,81	8,6	11,7
Meerdere stiefgezinnen	7,01	4,11	4,17	2,31	0,36	7,38	3,20	5,8	7,8
n (100%)								361	154

^a Stiefgezin (1) (2) (3) (4) respectievelijk 1st, 2de, 3de en 4de samenwoonrelatie na (echt)scheiding.

Bron: SiV, 2010.

TABEL 6. Kenmerken van de kinderen van minstens 18 jaar, naar gezinstype (in % of $\bar{X}$ en bereik)

	Intacte gezinnen	Niet-intacte gezinnen
Geslacht kind (n = 947, $\text{Chi}^2 = 0,01$ df = 1)		
Jongen	49,1	49,5
Meisje	50,9	50,5
Opleidingsniveau moeder (n = 944, $\text{Chi}^2 = 5,65$ df = 2)		
Lager	20,9	25,2
Gemiddeld	38,5	42,1
Hoger	40,7	32,7
Opleidingsniveau vader (n = 932, $\text{Chi}^2 = 11,01$ *** df = 2)		
Lager	20,9	29,0
Gemiddeld	37,0	39,2
Hoger	42,1	31,8
Geboortjaar kind ($\bar{X}$ en bereik)	1984 (1967-91)	1984 (1971-91)
n (100%)	273	668

*** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

2.4. Methode

We gebruiken (*multinomiale*) *logistische regressies* om de relaties tussen de gezinstrajecten en de onderwijsuitkomsten na te gaan. We presenteren de regressiecoëfficiënten (logits), de odds ratios (OR) en de significantieniveaus van de schatting.

3. Resultaten

3.1. Moedertrajecten en onderwijsuitkomsten van kinderen

Tabel 7 toont de effecten van het aantal transities (Model 1) en van de turbulentie (Model 2) van het moedertraject op de onderwijsuitkomsten van kinderen van ooit-gescheiden ouders. Hoe groter het *aantal gezinstransities* tussen 0 en 18 jaar, hoe hoger de kans dat het kind in het eerste jaar secundair onderwijs een TSO- of BSO-richting (versus een ASO-richting) en in het zesde jaar secundair onderwijs een TSO- of BSO-richting (versus een ASO-richting) volgde. Er is geen effect van het aantal transities op het finaal behaalde opleidingsniveau. De *turbulentie* heeft wel een significant effect op het uiteindelijke opleidingsniveau, maar niet op de andere onderwijsuitkomsten. Trajecten met transities over een langere periode hebben een negatiever effect op de onderwijsuitkomsten van kinderen dan trajecten met transities in een kortere tijdspanne. Een mogelijke interpretatie is dat de transities gespreid over de tijd een subjectief grotere transitie impliceren, omdat kinderen een langere tijd in de voorafgaande gezinsconfiguratie leefden. De aanpassing aan een nieuwe configuratie verloopt hierdoor mogelijk moeizamer dan wanneer kinderen snel opeenvolgende transities ervaren.

De relaties tussen de typologie van de *moedertrajecten* en de onderwijsuitkomsten van de kinderen worden gepresenteerd in tabel 8. Hier gaat het om analyses voor kinderen van nog gehuwde (intacte gezinnen) en van ooit-gescheiden ouders (niet-intacte gezinnen), met de eerste

groep als referentiegroep⁴. Omdat de onderzoeksgroep klein is, worden de categorieën met een lager en gemiddeld finaal opleidingsniveau samengenomen. De resultaten leren dat de onderwijsuitkomsten van kinderen van ooit-gescheiden ouders niet altijd verschillen van die van kinderen met nog steeds gehuwde ouders. Enkele trajecten hebben wel een invloed op de onderwijsuitkomsten van kinderen. In vergelijking met een kind van gehuwde ouders, heeft een kind met meerdere stiefgezinnen bij de moeder een grotere kans om te kiezen voor TSO/BSO (versus ASO) in het eerste jaar secundair onderwijs en een grotere kans om BSO (versus ASO) te volgen in het zesde jaar secundair onderwijs. Kinderen die in een stiefgezin opgroeien sinds de adolescentie hebben een grotere kans om TSO (versus ASO) te volgen in het zesde jaar secundair in vergelijking met kinderen van nog gehuwde ouders. Kinderen die in een eenoudergezin leven sinds hun kleutertijd of sinds hun vroege adolescentie hebben een grotere kans om BSO (versus ASO) te volgen in het zesde jaar secundair onderwijs in vergelijking met kinderen van nog gehuwde ouders. Tot slot hebben kinderen die opgroeien in een stiefgezin sinds hun kindertijd een lagere kans op het behalen van een diploma hoger onderwijs (versus een diploma hoger secundair onderwijs) in vergelijking met kinderen van permanent gehuwde ouders.

Het aantal transities in een moedertraject hangt dus negatief samen met de onderwijsuitkomsten. Kinderen die meerdere gezintransities ervaren bij hun moeder, hebben een kleinere kans om ASO te volgen in het secundair onderwijs in vergelijking met kinderen van nog gehuwde ouders. Wat betreft de configuraties in het moedertraject, vinden we zowel effecten van trajecten met eenoudergezinnen als van trajecten met stiefgezinnen. Er zijn geen eenduidige effecten van de leeftijd bij de gezintransitie op de onderwijsuitkomsten.

De effecten van de *controlevariabelen* zijn gelijklopend voor alle onderwijsuitkomsten. Het effect van het opleidingsniveau van de moeder is het sterkste effect dat in ieder model wordt teruggevonden. In vergelijking met kinderen van hoger opgeleide moeders, hebben kinderen van lager en gemiddeld opgeleide moeders een grotere kans om een TSO- en BSO-richting te volgen (versus een ASO-richting) en om uiteindelijk een diploma hoger onderwijs (versus een diploma secundair onderwijs) te behalen. De sociale achtergrond heeft dus een sterke invloed op de onderwijsuitkomsten. In vergelijking met jongens, hebben meisjes een kleinere kans om een BSO-richting (versus een ASO-richting) te volgen in het zesde jaar secundair onderwijs en een grotere kans om een finaal hoger opleidingsniveau (versus een diploma secundair onderwijs) te behalen.

⁴ De analyses werden ook uitgevoerd met kinderen wiens ouders scheidden na hun 18de als referentiegroep. De gevonden relaties zijn gelijkaardig aan die van de analyses waarin kinderen van nog gehuwde ouders de referentiegroep zijn. Bijkomend blijkt dat een stiefgezin sinds de kindertijd en een eenoudergezin sinds de kleutertijd de kans verkleint om een diploma hoger onderwijs (versus een diploma hoger secundair onderwijs) te behalen, in vergelijking met ouders die scheidden nadat het kind 18 is geworden.

TABEL 7. Samenhang tussen het aantal transities (model 1) en de turbulentie (model 2) in het moedertraject en de onderwijsuitkomsten (logistische en nominale regressies, logits en odds ratios)

	Onderwijsvorm in eerste jaar secundair				Onderwijsvorm in zesde jaar secundair				Finaal opleidingsniveau			
	TSO/BSO versus ASO		TSO versus ASO		BSO versus ASO		Lager versus hoger		Gemiddeld versus hoger			
	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR
Model 1												
Intercept	-2,01 ***	0,13	-1,35 ***	0,26	-1,96 ***	0,14	-2,52 **	0,08	-0,94		0,39	
Aantal transities	0,28	1,33	0,45 *	1,57	0,46 *	1,59	0,13	1,14	0,34		1,40	
Opleidingsniveau moeder (ref.: Hoger)												
Lager	1,96 ***	7,08	2,25 ***	9,52	2,68 ***	14,62	2,62 **	13,77	1,83 ***		6,26	
Gemiddeld	1,18 ***	3,27	1,21 ***	3,34	1,56 ***	4,75	1,73 *	5,62	1,04 *		2,82	
Geslacht kind (ref.: Jongens)	-0,38	0,69	-0,66 *	0,52	-0,79 *	0,45	-1,25 *	0,29	-1,35 ***		0,26	
Geboortejaar kind	0,01	1,01	0,01	1,01	0,06	1,07	0,04	1,04	0,09		1,09	
n	357				342					175		
Nagelkerke R ²	0,15				0,22					0,21		
Model 2												
Intercept	-1,75 ***	0,17	-0,86 *	0,42	-1,62 ***	0,20	-4,20 ***	0,01	-0,94		0,39	
Turbulentie	0,02	1,02	0,02	1,02	0,06	1,06	0,33 **	1,39	0,16 *		1,17	
Opleidingsniveau moeder (ref.: Hoger)												
Lager	1,95 ***	7,06	2,24 ***	9,39	2,69 ***	14,67	2,96 **	19,20	1,92 ***		6,82	
Gemiddeld	1,22 ***	3,38	1,25 ***	3,47	1,59 ***	4,90	1,88 *	6,55	1,14 **		3,12	
Geslacht kind (ref.: Jongens)	-0,36	0,70	-0,67 *	0,51	-0,81 **	0,45	-1,58 *	0,21	-1,43 ***		0,24	
Geboortejaar kind	0,01	1,01	0,02	1,02	0,07 *	1,07	0,02	1,02	0,09		1,09	
n	357				342					175		
Nagelkerke R ²	0,14				0,20					0,27		

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001.

Bron: SIV, 2010.

TABEL 8. Samenhang tussen de types moedertrajecten en de onderwijsuitkomsten (logistische en nominale regressies, logits en odds ratios)

	Onderwijsvorm in eerste jaar secundair				Onderwijsvorm in zesde jaar secundair				Finaal opleidingsniveau Lager/gemiddeld versus hoger	
	TSO/BSO versus ASO				TSO versus ASO				BSO versus ASO	
	Logit	OR			Logit	OR			Logit	OR
Intercept	-1,43	0,24 ***			-0,70 ***	0,50			-1,80 ***	0,17
Gezinstraject bij moeder (ref.: Gehuwde ouders)										
Beide ouders (echtscheiding na 18)	-0,20	0,82			-0,19	0,83			-0,15	0,87
Eenoudergezin sinds kleutertijd	0,54	1,71			-0,01	0,99			1,07 *	2,92
Eenoudergezin sinds kindertijd	0,13	1,14			-0,00	1,00			0,04	1,04
Eenoudergezin sinds vroege adolescentie	0,10	1,11			0,11	1,11			1,03 *	2,79
Eenoudergezin sinds late adolescentie	-0,50	0,61			-0,24	0,79			-0,61	0,55
Eenoudergezin en stiefgezin	-0,50	0,61			0,07	1,08			-0,20	0,82
Stiefgezin sinds kleutertijd	0,20	1,23			0,43	1,54			0,78	2,22
Stiefgezin sinds kindertijd	-0,67	0,51			-0,09	0,91			0,36	1,44
Stiefgezin sinds adolescentie	-0,37	0,69			0,77	2,17			0,31	1,37
Meerdere stiefgezinnen	0,88°	2,41			0,28	1,32			1,17°	3,21
Opleidingsniveau moeder (ref.: Hoger)										
Lager	1,67 ***	5,29			1,81 ***	6,09			2,35 ***	10,5
Gemiddeld	1,08 ***	2,93			1,11 ***	3,04			1,70 ***	5,49
Geslacht kind (ref.: Jongens)	-0,39 *	0,68			-0,65 ***	0,52			-0,61 **	0,54
Geboortejaar kind	0,02	1,02			0,01	1,01			0,07 **	1,07
n	625				604					347
Nagelkerke	0,15				0,21					0,19

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001.

Bron: SIV, 2010.

3.2. Vadertrajecten en onderwijsuitkomsten van kinderen

Tabel 9 toont de resultaten van de analyses voor het aantal transities (Model 1) en van de turbulentie (Model 2) in de vadertrajecten van kinderen van ooit-gescheiden ouders. Anders dan bij de moedertrajecten zijn er nu geen significante effecten van het *aantal transities* en de *turbulentie* op de onderwijsuitkomsten. Tabel 10 geeft de resultaten voor de types van *vadertrajecten* op deze uitkomsten. Dat is een vergelijking van kinderen van nog gehuwde en van ooit-gescheiden ouders, met de eerste groep als referentiegroep⁵. Omwille van de kleine aantallen, worden voor de afhankelijke variabele onderwijsvorm in het zesde jaar secundair, het TSO en het BSO samengevoegd. Voor het finale opleidingsniveau worden het lager en het gemiddeld opleidingsniveau samengenomen. Vadertrajecten hebben enkel een significante relatie met het finaal behaalde opleidingsniveau van de kinderen. Kinderen wiens vadertraject wordt gekenmerkt door een eenoudergezin tijdens de vroege en de late adolescentie hebben een kleinere kans om een diploma hoger onderwijs (versus een diploma hoger secundair onderwijs) te behalen dan kinderen van permanent gehuwde ouders.

Voor de *controlevariabelen* zijn de effecten dezelfde als in de modellen van de moedertrajecten. Kinderen wiens vader geen diploma hoger onderwijs heeft, hebben een grotere kans om een TSO- en BSO-richting (versus een ASO-richting) te volgen en een kleinere kans om een diploma hoger onderwijs (versus een diploma hoger secundair) te behalen. Verder leren de resultaten dat meisjes minder kans hebben dan jongens om een TSO- en BSO-richting (versus een ASO-richting) te volgen in het secundair onderwijs en om een diploma hoger onderwijs (versus een diploma hoger secundair onderwijs) te behalen.

⁵ De analyses werden ook uitgevoerd met kinderen wiens ouders scheidden na hun 18de als referentiegroep. De gevonden relaties zijn gelijkaardig aan die van de analyses waarin kinderen van gehuwde ouders de referentiegroep zijn. Bijkomend blijkt dat leven in een eenoudergezin sinds de kleutertijd de kans vergroot om BSO (versus ASO) te volgen in het zesde jaar secundair, in vergelijking met ouders die pas scheidden nadat het kind 18 was geworden.

TABEL 9. Samenhang tussen het aantal transities (model 1) en de turbulentie (model 2) in het vadertraject en de onderwijsuitkomsten (logistische en nominale regressies, logits en odds ratios)

	Onderwijsvorm in eerste jaar secundair				Onderwijsvorm in zesde jaar secundair				Finaal opleidingsniveau			
	TSO/BSO versus ASO		TSO versus ASO		BSO versus ASO		Lager versus hoger		Gemiddeld versus hoger			
	logit	OR	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR		
Model 1												
Intercept	-1,91	0,15	-0,72	0,49	-2,18	0,11	-2,35	0,09	-1,15	0,32		
Aantal transities	0,15	1,17	0,07	1,07	0,25	1,29	-0,25	0,78	0,11	1,11		
Opleidingsniveau vader (ref.: Hoger)												
Lager	2,30	9,93	1,34 *	3,83 *	3,29 ***	26,74	2,27	9,68	2,16 **	8,64		
Gemiddeld	1,52	4,57	0,65	1,91	1,82 **	6,15	0,88	2,42	1,70 *	5,48		
Geslacht kind (ref.: Jongens)	-0,93	0,40	-0,55	0,58	-0,67	0,51	-1,77	0,17	-0,50	0,61		
Geboortejaar kind	0,02	1,02	0,04	1,04	0,07	1,07	-0,04	0,96	0,08	1,09		
n	148		141		141		71		71			
Nagelkerke R²	0,25		0,26		0,26		0,29		0,29			
Model 2												
Intercept	-1,64 **	1,94	-1,00°	0,36	-2,17	0,11	-2,98 *	0,05	-1,19	0,30		
Turbulentie	-0,01	0,98	0,07	1,08	0,06	1,06	0,07	1,07	0,04	1,04		
Opleidingsniveau vader (ref.: Hoger)												
Lager	2,26 ***	9,62	1,40 *	4,05	3,31	27,46	2,51 *	12,33	2,17 **	8,82		
Gemiddeld	1,55 **	4,72	0,68	1,97	1,91	6,77	0,96	2,62	1,72 *	5,59		
Geslacht kind (ref.: Jongen)	-0,90 *	0,41	-0,54	0,58	-0,63	0,53	-1,81	0,16	-0,50	0,61		
Geboortejaar kind	0,03	1,03	0,04	1,04	0,07	1,08	-0,05	0,96	0,09	1,09		
n	148		141		141		71		71			
Nagelkerke R²	0,24		0,25		0,25		0,28		0,28			

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001.
Bron: SIV, 2010.

TABEL 10. Samenhang tussen types vadertrajecten en de onderwijsuitkomsten (logistische en nominale regressies, logits en odds ratios)

	Onderwijsvorm in eerste jaar secundair		Onderwijsvorm in zesde jaar secundair		Finaal opleidingsniveau	
	TSO/BSO versus ASO		TSO versus ASO		Lager/gemiddeld versus hoger	
	Logit	OR	Logit	OR	Logit	OR.
Intercept	-1,51 ***	0,22	-0,89 ***	0,41	1,20 ***	3,32
Gezinstraject bij vader (ref.: Gehuwde ouders)						
Beide ouders (echtscheiding na 18)	-0,28	0,76	-0,25	0,78	-0,06	0,95
Eenoudergezin sinds kleutertijd	0,28	1,32	1,06	2,89	0,19	1,21
Eenoudergezin sinds kindertijd	-0,96	0,38	-0,14	0,87	-0,08	0,91
Eenoudergezin sinds vroege adolescentie	-0,88	0,41	-0,16	0,85	-2,43	0,08
Eenoudergezin sinds late adolescentie	0,63	1,89	-0,01	0,99	-1,55	0,21
Eenoudergezin en stiefgezin	-0,01	0,99	-0,87	0,42	0,37	1,44
Stiefgezin sinds kleutertijd	0,10	1,11	-0,07	0,93	0,72	2,05
Stiefgezin sinds kindertijd	0,41	1,50	-0,63	0,53	-1,65	0,19
Stiefgezin sinds adolescentie	-0,26	0,77	0,37	1,45	0,81	2,25
Meerdere stiefgezin	-0,02	0,98	0,88	2,41	-1,40	0,25
Opleidingsniveau vader (ref.: Hoger)						
Lager	1,81 ***	6,14	1,48 ***	4,40	-2,47 ***	0,08
Gemiddeld	1,50 ***	4,48	0,73 *	2,08	-1,72 ***	0,18
Geslacht kind (ref.: Jongen)	-0,66 **	0,52	-0,62 *	0,54	0,64 *	1,90
Geboortear kind	0,02	1,02	0,01	1,01	-0,05	0,96
n	416		403		235	
Nagelkerke	0,18		0,20		0,29	

*p < 0,05 **p < 0,01 ***p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

4. Conclusie en discussie

De focus van dit hoofdstuk was de reconstructie van schoolloopbanen van Vlaamse jongeren, met bijzondere aandacht voor de vraag of het meemaken van een (echt)scheiding, en de daarmee samenhangende veranderende gezinstrajecten, gevolgen hebben voor de schoolloopbaan. Er komt vooreerst een duidelijke padafhankelijkheid naar voren: de ‘gekozen’ onderwijsvorm in het eerste jaar secundair onderwijs bepaalt sterk het verdere verloop van de schoolloopbaan. Bovendien blijkt ook dat het opleidingsniveau van de ouders goed de onderwijsuitkomsten van de kinderen voorspelt. Dat bevestigt de resultaten van ander onderzoek naar de (re)productie van sociale ongelijkheid (Bourdieu, 1986).

De typologie van gezinstrajecten leert dat heel wat kinderen na een ouderlijke (echt)scheiding nog minstens één bijkomende gezinstransitie meemaken alvorens ze 18 jaar worden. De meerderheid van de ouders heeft relatief snel na de (echt)scheiding een nieuwe partnerrelatie. Kinderen die zeer jong zijn op het moment van de (echt)scheiding van hun ouders, hebben een grote kans om gedurende een deel van hun kindertijd en adolescentie in een stiefgezin te leven. Bijkomende gezinstransities na de vorming van een stiefgezin komen weinig voor. Doordat

ouders met twee echtscheidingen niet in het onderzoek waren opgenomen, is de omvang van instabiele gezinstrajecten enigszins onderschat.

Er is grote variatie in de gezinstrajecten van kinderen van ooit-gescheiden ouders. De bekomen typologie illustreert dat er verschillen zijn, zowel qua timing van de (echt)scheiding als qua timing en type van de bijkomende gezinstransities. Ten onrechte wordt deze heterogeniteit vaak genegeerd. Echtscheiding of scheiding is geen 'enkelvoudige' gebeurtenis, en gezinsstructuren na de (echt)scheiding mogen niet verengd worden tot eenoudergezinnen versus stiefgezinnen. Ook de timing van de transitie, en de duur tussen de opeenvolgende transities, moeten in rekening worden gebracht. Een uitdaging is te onderzoeken hoe en waarom de timing en het verloop van bepaalde gezinstransities samenhangen met uitkomsten zoals onderwijsprestaties.

Een vergelijking van de verschillen tussen kinderen van (nog steeds) gehuwde en (ooit) uit de echt gescheiden ouders leert dat die verschillen vaak vrij klein, maar niet onbestaande zijn. In deze fase van het onderzoek moet dat voorzichtig worden geïnterpreteerd. Dat er geen verschillen zijn, kan immers te maken hebben met de kleine omvang van de onderzoeksgroep en dus met het ontbreken van statistische kracht om verschillen te detecteren.

We vinden empirische evidentie voor het feit dat kinderen in specifieke gezinstrajecten minder goed presteren op school. Vooral het aantal transities dat het kind meemaakt bij zijn gescheiden moeder heeft een negatieve impact op de onderwijsuitkomsten. Dat bevestigt de logica van de zogenaamde meervoudige-transitiebenadering (Amato, 2010): stress die het kind bij iedere bijkomende transitie ervaart, wordt gecumuleerd en dat bemoeilijkt de cognitieve ontwikkeling (Brown, 2010).

We onderzochten of de leeftijd bij bepaalde transities en het type transitie een rol spelen voor de schoolloopbaan. Voor deze leeftijd zijn er geen eenduidige resultaten. Er zijn tevens geen uitgesproken verschillen tussen eenouder- en stiefgezinstrajecten. Ook in de internationale literatuur komt wat dat betreft geen duidelijk patroon naar voren: er wordt zowel gerapporteerd over positieve als over negatieve effecten (Brown, 2010; Coleman, Ganong & Fine, 2000). De gezinstrajecten bij de vader hebben weinig of geen invloed op de onderwijsuitkomsten. Gezinstrajecten waarbij de (echt)scheiding plaatsvond tijdens de adolescentie en waarbij de vader nadien alleen bleef, verkleinen de kans dat het kind een diploma hoger onderwijs behaalt. Deze resultaten steunen op een klein aantal waarnemingen (74 trajecten met een ooit-gescheiden vader) en daarom kunnen er geen conclusies aan gekoppeld worden.

Samengevat leren de resultaten dat een (echt)scheiding niet altijd een negatief effect heeft op de onderwijsuitkomsten in Vlaanderen. Vooral het aantal gezinstransities na de (echt)scheiding is belangrijk: hoe meer transities, hoe kleiner de kans dat het kind een ASO-richting volgt in het eerste en in het zesde jaar secundair. Het type transitie en de leeftijd bij transitie hebben geen eenduidig effect. Er zijn indicaties dat vooral het traject dat de moeder doorloopt invloed heeft op de onderwijsuitkomsten van haar kind(eren). Dat kan te maken hebben met het feit dat kinderen een groter deel van de tijd in haar huishouden doorbrengen dan in dat van de vader, zelfs als er een gedeelde verblijfsregeling is.

Een beperking van het onderzoek is de omvang van de onderzoeksgroep. De resultaten geven indicaties over wat er gaande is, maar het is moeilijk ze te veralgemenen. Door het beperkte

aantal kinderen in de onderzoeksgroep is het bijvoorbeeld niet mogelijk om de verblijfsregeling van het kind in de analyses op te nemen, wat een tekort is. Een tweede beperking is dat er geen kinderen in de onderzoeksgroep zitten wiens ouders meer dan één keer uit de echt gescheiden zijn. Ongeveer 10% van de ooit-gescheiden mannen en vrouwen die voor het eerst huwden in de periode 1971-2008, hebben een tweede echtscheiding achter de rug. (Vanassche et al., 2013). Het uitsluiten van kinderen wiens ouders meer dan twee keer gescheiden zijn, kan leiden tot een overschatting van stabiele gezinstrajecten na een echtscheiding. Deze overschatting zou echter beperkt zijn, doordat tweede echtscheidingen hoofdzakelijk plaatsvinden bij mannen en vrouwen ouder dan 40 (en hoofdzakelijk ouder dan 50) (Corijn, 2013 in deze SVR-studie). Een aanzienlijk deel van de tweede echtscheidingen vindt met andere woorden pas plaats wanneer het kind ouder dan 18 jaar is. Ten slotte zijn er in de samenstelling van de SiV-steekproef specifieke selectiecriteria gehanteerd voor de keuze van het onderzochte kind, en dat zijn criteria die sterk samenhangen met zowel de leeftijd van het kind op het moment van de bevraging én van de ouderlijke scheiding, als met de huwelijkscohort van de ouders. Deze drie steekproefkenmerken versterken mekaar en daarom kan de verdeling van de types gezinstrajecten niet veralgemeend worden naar de populatie van Vlaamse kinderen met ooit-gescheiden ouders.

5. Aandachtspunten voor het beleid

Een (echt)scheiding van de ouders is voor sommige kinderen een eerste stap in een reeks van opeenvolgende transitities, terwijl andere kinderen verder opgroeien in een stabiel eenoudergezin of een stabiel stiefgezin (Mortelmans & Corijn, 2011; Vanassche et al., 2013). Er kan geen simpel onderscheid worden gemaakt tussen nog steeds gehuwd en ooit gescheiden. Er zijn grote verschillen in de gezinssituaties van kinderen van ooit-gescheiden ouders, zowel qua structuur als qua dynamiek. De komst van een stiefvader in het huishouden verloopt vaak niet probleemloos, maar nog problematischer is dat de moeder meerdere opeenvolgende inwonende partners heeft. Dat soort interne gezinsveranderingen buiten de schoolmuren houden, is moeilijk. En maatschappelijk is er veel discussie over de vraag of dat wel wenselijk is. In ieder geval hebben leerkrachten hier een signaalfunctie; zij zien soms dingen die anderen niet (kunnen) zien, inclusief de ouders. Wat die signaalfunctie inhoudt, verschilt sterk: het kan gaan van het informeren van de ouders tot het inschakelen of invoeren van externe hulp, onder meer van de Centra voor Leerlingenbegeleiding. Leerkrachten kunnen ook doorverwijzen naar andere instanties of projecten. Veel scholen worstelen met de vraag hoe ze moeten omgaan met de toenemende diversiteit en complexiteit van gezinnen. Vaak wordt uitgegaan van het traditionele tweeoudergezin, waardoor kinderen in niet-intacte gezinnen zich niet aanvaard of erkend voelen (Haverkort & Spruijt, 2012).

Colpin (2001) onderstreept het belang van een goed gezinsbeleid op school, om op die manier leerkrachten te helpen om te gaan met kinderen uit niet-intacte gezinnen en hun (stief)ouders. Sommige scholen organiseren zelf projecten ter ondersteuning van scheidingskinderen. Een goed voorbeeld is het project *Kinderen in echtscheidingssituaties* (KIES). Kinderen die een ouderlijke echtscheiding meemaakten, komen op school samen in praatgroepen. Het delen van gevoelens en ervaringen met anderen, en het besef dat anderen hetzelfde doormaken, zou positieve effecten hebben op hun aanpassing (Armistead et al., 1990; Pedro-Carroll, 2005). Het KIES-project ging een tijd geleden van start in Nederland en recent ook in Vlaanderen. Het is belangrijk dat leerkrachten over de vaardigheden en de middelen beschikken om dat soort

signalen en ontwikkelingen op te vangen. Dat kan een aandachtspunt zijn in de lerarenopleiding en in de pedagogische bijscholingen.

Het Vlaamse onderwijssysteem heeft enkele kenmerken die er kunnen toe bijdragen dat de gezinssituatie een sterk effect hebben op de onderwijsuitkomsten. Zo zou de vroege studiekeuze in Vlaanderen de ongelijkheid in het onderwijssysteem kunnen versterken (Alexander, Entwisle & Horsey, 1997; Van de Werfhorst & Mijs, 2010). De resultaten van dit onderzoek leren dat kinderen van ooit-gescheiden ouders een grote kans hebben om van onderwijsvorm te veranderen tussen het eerste en zesde jaar van het secundair onderwijs. Door de dynamiek van het watervalstelsel in het Vlaamse onderwijs, kunnen tijdelijke moeilijkheden op school ten gevolge van een veranderde thuissituatie, verreikende gevolgen hebben voor de kinderen. De ideeën en de eventuele plannen om de studiekeuze in het secundair onderwijs uit te stellen en het watervalstelsel te beperken (Smet, 2010), verdienen daarom alle aandacht, niet alleen van beleidsverantwoordelijken maar ook van onderzoekers.

Bibliografie

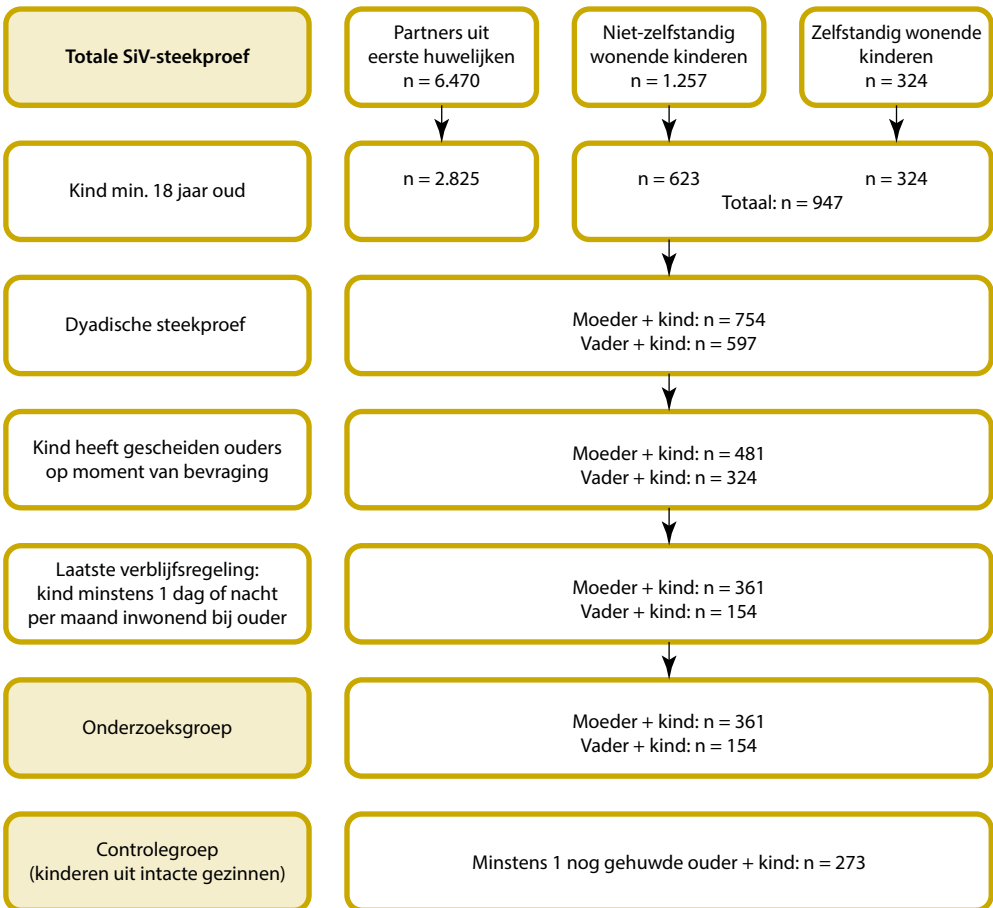
- Ahrons, C.R. (2007). Family ties after divorce: Long-term implications for children. *Family Process*, 46(1), 53-65.
- Albertini, M., & Dronkers, J. (2009). Effects of divorce on children's educational attainment in a Mediterranean and Catholic society. *European Societies*, 11(1), 137-159.
- Alexander, K. L., Entwisle, D. R., & Horsey, C.S. (1997). From first grade forward: Early foundations of high school dropout. *Sociology of Education*, 70(2), 87-107.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Family Relations*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P.R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666.
- Amato, P.R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
- Armistead, L., McCombs, A., Forehand, R., Wiersma, M., Long, N., & Fauber, R. (1990). Coping with divorce: A study of young adolescents. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 79-84.
- Astone, N.M., & McLanahan, S.S. (1991). Family structure, parental practices and high school completion. *American Sociological Review*, 56(3), 309-320.
- Borgers, N., Dronkers, J., & van Praag, B. (1996). Verschillen tussen kinderen uit twee- en eenoudergezinnen in hun welbevinden op de middelbare school. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 12, 350-365.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In: Richardson, J.C. (ed.) *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). Westport, CT: Greenwood Press.
- Brown, S.L. (2010). Marriage and child well-being: Research and policy perspectives. *Journal of Marriage and the Family*, 72(5), 1059-1077.
- Cavanagh, S.E., & Huston, A.C. (2008). The timing of family instability and children's social development. *Journal of Marriage and Family*, 70(5), 1258-1269.
- Cavanagh, S.E., Schiller, K.S., & Riegle-Crumb, C. (2006). Marital transitions, parenting, and schooling: Exploring the link between family-structure history and adolescents' academic status. *Sociology of Education*, 79(4), 329-354.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94 (1), 95-120.
- Coleman, M., Ganong, L., & Fine, M. (2000). Reinvestigating remarriage: Another decade of progress. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1288-1307.

- Colpin, H., Verhaeghe, J.P., Vandemeulebroecke, L., Ghesquière, P., Janssen, K., Amelinckx, V., Cocquyt, E., & De Vos, H. (2001). *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen*. Onuitgegeven onderzoeksrapport, K.U.Leuven, Leuven Onderzoeksinstituut voor de Gezinsopvoeding en Opvoedingsproblemen & Universiteit Gent, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, Vakgroep Onderwijskunde.
- Corijn, M. (2013). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 21-36). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Driessen, G., Smit, F., & Sleegers, P. (2003). Parental involvement and educational achievement. *British Educational Research Journal*, 31(4), 509-532.
- Elder, G.H. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development*, 69(1), 1-12.
- Elzinga, C. (2008). *Proportions of sequences. Sequence analysis in population studies*. Workshop Sequence Analysis, Lund, 8-9 Mei, 2005.
- Elzinga, C., & A. Liefbroer (2007). De-standardization of family-life trajectories of young adults: A cross-national comparison using sequence analysis. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie* 23(3), 225-250.
- Ermisch, J.F., & M. Francesconi (2001), Family structure and children's achievements. *Journal of Population Economics*, 14(2), 249-270.
- Fisher, T. (2004). *Parental divorce, conflict and resources. The effects on children's behavior problems, socioeconomic attainment, and transitions in the demographic career*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Fomby, P., & Cherlin, A.J. (2007). Family instability and child well-being. *American Sociological Review*, 72(2), 181-204.
- Frymier, J. (1997). Characteristics of students retained in grade. *The High School Journal*, 80(3), 184-192.
- Gabadinho, A., Ritschard, G., Studer, M., & Müller, N.S. (2011). *Mining sequence data in R with the Traminer Package: A user's guide (for version 1.8)*. Genève: Universiteit van Genève.
- Haverkort, C., & Spruijt, E. (2012). *Kinderen uit nieuwe gezinnen: Handboek voor school en begeleiding*. Tiel: Lannoo.
- Havermans, N. (2011). Schoolloopbanen. In S. Vanassche et al. (red.), *Congresboek Leuven adolescenten en gezinnenonderzoek* (pp. 25-28). Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven.
- Havermans, N., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2013). De invloed van een echtscheiding op de schoolloopbaan van kinderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 3, 12.
- Heard, H.E. (2007a). The family structure trajectory and adolescent school performance: Differential effects by race and ethnicity. *Journal of Family Issues*, 28(3), 319-354.
- Heard, H.E. (2007b). Fathers, mothers, and family structure: Family trajectories, parent gender, and adolescent schooling. *Journal of Marriage and the Family*, 69(2), 435-450.
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan, M., & Anderson, E.R. (1989). Marital transitions: A child's perspective. *American Psychologist*, 44, 303-312.
- Hill, M. S., Yeung, W. J., & Duncan, G.J. (2001). Childhood family structure and young adult behaviors. *Journal of Population Economics*, 14(2), 271-299.
- Jeynes, W.H. (2006). The impact of parental remarriage on children. *Marriage & Family Review*, 40(4), 37-41.
- Kelly, J., & Emery, R. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52, 352-362.
- Kim, H.S. (2011). Consequences of parental divorce for child development. *American Sociological Review*, 76(3), 487-511.
- Kurdek, L.A. (1994). Remarriages and stepfamilies are not inherently problematic. In: Booth, A., & Dunn, J. (eds.), *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* (pp. 37-44). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Lansford J. E., Malone P. S., Castellino D. R., Dodge K. A., Pettit G. S., & Bates J.E. (2006). Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce. *Journal of Family Psychology*, 20, 292-301.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en echtscheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, CBGS-Werkdocument 7.
- Manning, W. D., & Lamb, K.A. (2003). Adolescent well-being in cohabiting, married and single-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 65(4), 876-893.

- Martinez, C. R., & Forgatch, M.S. (2002). Adjusting to change: Linking family structure transitions with parenting and boys' adjustment. *Journal of Family Psychology*, 16(2), 107-117.
- McCubbin, H. I., & Patterson, J. M., (1983). The family stress process: The double ABCX model of adjustment and adaptation. H. McCubbin, S. Sussman & J.M. Patterson (red.), *Social stress and the family: Advances in family stress theory and research*. New York: Haworth Press, 7-38.
- Mortelmans, D., & Corijn, M. (2011). Opgroeien en schoollopen vanuit nieuwe gezinscontexten. In: Vlaamse Onderwijsraad (ed.), *Gezin en school: De kloof voorbij, de grens gezet? Een probleemverkenning van de Vlaamse Onderwijsraad* (pp. 15-34). Leuven: Acco.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (red.), (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Osborne, C., & McLanahan, S. (2007). Partnership instability and child well-being, *Journal of Marriage and Family*, 69(4), 1065-1083.
- Parsons, T. (1964). *Social structure and personality*. New York: Free Press.
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Voorhuwelijks samenwonen: een vergelijking tussen intacte en niet-intacte huwelijken in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2(4), 1-25.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E., & Mortelmans, D. (2013). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 37-72). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Pedro-Carroll, J.L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce. The role of evidence-based programs for children. *Family Court Review*, 43, 52-64.
- Pong, S. L., Dronkers, J., & Hampden-Thompson, G. (2003). Family policies and children's school achievement in single- versus two-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 65(3), 681-699.
- Raley, R.K., Frisco, M.L., & Wildsmith, E. (2005). Maternal cohabitation and educational success. *Sociology of Education*, 78(2), 144-164.
- Riala, K., Isohanni, I., Jokelainen, J., Jones, P. B., & Isohanni, M. (2003). The relationship between childhood family background and educational performance, with special reference to single-parent families: A longitudinal study. *Social Psychology of Education*, 6(4), 349-365.
- Ross, C. E., & Van Willigen, M. (1997). Education and the subjective quality of life. *Journal of Health and Social Behavior*, 38(3), 275-97.
- Shriner, M., Mullis, R., & Schlee, B. (2009). The usefulness of social capital theory for understanding the academic improvement of young children in stepfamilies over two points in time. *Journal of Divorce and Remarriage*, 50(7), 445-458.
- Smet, P. (2010). *Mensen doen schitteren. Eerste oriëntatienota hervorming secundair onderwijs*. Brussel: Vlaams Ministerie van Onderwijs, Jeugd, Gelijke Kansen en Brussel.
- Sodermans, A, Vanassche, S., & Matthijs, K. (2013). Post-divorce custody arrangements and binuclear family structures of Flemish adolescents. *Demographic Research*, 28, 421-432.
- SONAR (2002). Hoe maken Vlaamse jongeren de overgang van school naar werk? Basisrapportering cohorte 1976 (Eerste Golf). [Eindrapport PB097]. Leuven: Steunpunt WAV.
- Spuijnt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke echtscheiding voor jongeren en kinderen*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Strohschein, L., Roos, N., & Brownell, M. (2009). Family structure histories and high school completion: Evidence from a population-based registry. *Canadian Journal of Sociology*, 34(1), 83-104.
- Studer, M. (2012). *Étude des inégalités de genre en début de carrière académique à l'aide de méthodes innovatrices d'analyse de données séquentielles*, Chapitre: Le manuel de la librairie WeightedCluster: Un guide pratique pour la création de typologies de trajectoires en sciences sociales avec R. Thèse SES 777, Faculté des sciences économiques et sociales, Université de Genève.
- Sun, Y., & Li, Y. (2009). Postdivorce family stability and changes in adolescents' academic performance: A growth-curve model. *Journal of Family Issues*, 30(11), 1527-1555.
- Tillman, K.H. (2007). Family structure pathways and academic disadvantage among adolescents in stepfamilies. *Sociological Inquiry*, 77(3), 383-424.

- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders van kinderen na een (echt)scheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp. 73-108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Van de Werfhorst, H. G., & Mijs, J.J. B. (2010). Achievement inequality and the institutional structure of educational systems: A comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, 36, 407-428.
- Van Petegem, P., Elias, W., De Maeyer, S., & Van Leeuw, A. (2005). *Studieloopbanen in het kunstgericht secundair onderwijs. In-, door- en uitstroom in het secundair en hoger onderwijs*. Mechelen: Wolters Plantyn.
- Wagmiller, R. L., Gershoff, E., Veliz, P., & Clements, M. (2010). Does children's academic achievement improve when single mothers marry? *Sociology of Education*, 83(3), 201-226.
- Whitbeck, L.B. (1999). Primary socialization theory: It all begins with the family. *Substance Use and Misuse*, 34, 1025-1032.
- Wu, Z., & Thomson, E. (2001). Race differences in family experience and early sexual initiation: Dynamic models of family structure and family change. *Journal of Marriage and the Family*, 63(3), 682-696.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Ouderlijke opvoedingsstijlen na echtscheiding

Kim Bastaits, Christine Van Peer & Dimitri Mortelmans

Inleiding

Het theoretische model omtrent opvoeding is de voorbije decennia sterk geëvolueerd. Als gevolg van maatschappelijke veranderingen zoals het buitenshuis werken van vrouwen, nieuwe inzichten in de ouder-kindrelatie en de opkomst van de vaderbeweging, groeide niet enkel meer aandacht voor de opvoeding door moeders, maar ook voor de opvoeding door vaders (Doherty et al., 1998; Lamb, 2000; Pleck, 2007). Een theoretische evolutie vond plaats van een kostwinnersmodel naar een gelijkwaardig ouderschapsmodel (Lamb, 2000; Mortelmans, 2008). In het kostwinnersmodel werd de moeder beschouwd als de zorgende, opvoedende ouder en de vader als de kostwinner die voorzag in het onderhoud van het gezin. In het nieuwe theoretische model van gelijkwaardig ouderschap worden beide ouders als evenwaardig beschouwd en staan ze beiden in voor de opvoeding van hun kind(eren). Toch sluit een gelijkwaardig ouderschapsmodel niet altijd aan bij de realiteit. Uit Vlaams onderzoek van Rutgeerts (2007) blijkt immers dat vaders minder steun en minder opvolging – twee belangrijke aspecten van opvoeding – geven dan moeders. Vertrekkende vanuit het gelijkwaardige ouderschapsmodel en de gewijzigde gezinssituaties is het van belang om niet enkel de opvoeding door de moeder maar ook de opvoeding door de vader te bestuderen.

Ten gevolge van de toename van het aantal echtscheidingen (Corijn, 2012; Mortelmans & Pasteels, 2011) en gegeven het feit dat bij 2 op de 3 echtscheidingen kinderen betrokken zijn (Corijn, 2006), worden in Vlaanderen steeds meer kinderen geconfronteerd met een transitie van een gezin met gehuwde ouders naar twee gezinnen bij de gescheiden ouders. Waar 85% van de kinderen in 1990 nog samenwoonde met beide ouders, daalde dit percentage naar 78% in 2007 (Lodewijckx, 2008). Ook na een echtscheiding blijven beide ouders verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kind(eren). Het theoretische principe van gelijkwaardig ouderschap vindt men ook terug in de wetgeving omtrent ouderschap na echtscheiding. De wet van 13 april 1995 voerde gedeeld ouderlijk gezag in (Senaeve, 1995) en de wet van 18 juli 2006 schoof een gelijk verdeeld verblijf (verblijfsco-ouderschap) naar voren als de prioritair te onderzoeken verblijfsregeling voor kinderen na een echtscheiding (Martens, 2007; Vanbockrijck, 2009). De ouderrol staat bijgevolg los van de partnerrol en de ouders worden geacht om, ook na een echtscheiding, in te staan voor de opvoeding van hun kind(eren) (Lemieux, 2005; Marquet, 2007).

Een echtscheiding kan echter een negatieve impact hebben op de kwaliteit van de opvoeding. Longitudinaal onderzoek van McLanahan en Sandefur (1994) evenals van Seltzer (2000) wees uit dat ouders een verminderde ouderlijke betrokkenheid kennen en minder effectief opvoeden na een echtscheiding. In tegenstelling tot dit onderzoek vond Strohschein (2007) echter geen verschil in de opvoeding na een echtscheiding.

Een echtscheiding staat als transitie echter niet op zichzelf, maar wordt beschouwd als een proces (Amato, 2000). Dit proces start vóór de uitspraak van de echtscheiding en kan ook nadien nog lang gevolgen hebben. Een echtscheiding kan immers de katalysator zijn voor daaropvolgende gezinstransities. Twee belangrijke gezinstransities na een echtscheiding hebben mogelijk een impact op de opvoeding. Vooreerst is er de overgang van één tweeoudergezin naar een nieuw gezinstype bij beide ouders. Voorgaand onderzoek op basis van Vlaamse data wees uit dat 21,4% van de kinderen na een ouderlijke echtscheiding in verblijfsco-ouderschap verblijft, 60,4% kinderen verblijft voornamelijk bij de moeder (residentiële moeder – niet-residentiële vader gezinnen) en 10,4% verblijft voornamelijk bij de vader (residentiële vader – niet residentiële moeder gezinnen) (Sodermans et al., 2011a). Daarnaast is er de eventuele overgang naar het samenwonen met een stiefouder. Uit onderzoek gebaseerd op Vlaamse data weten we dat ongeveer 45% van de moeders en 54% van de vaders met inwonende kinderen na een echtscheiding samenwoont met een nieuwe partner (Sodermans et al., 2011b). Deze twee transitieën kunnen de opvoedingssituatie van kinderen met gescheiden ouders beïnvloeden, ten eerste omdat de frequentie en de aard van het contact tussen de ouder en het kind wijzigt, en ten tweede omdat een nieuwe partner van de ouder ook een impact kan hebben op de opvoeding van het kind.

Tot nog toe werd in Vlaams onderzoek niet onderzocht hoe deze twee gezinstransities, die het gevolg zijn van een ouderlijke echtscheiding, samenhangen met de opvoedingsstijlen van gescheiden vaders en moeders. In dit hoofdstuk willen we dan ook deze lacune in de kennis opvullen. Hoewel er geen Vlaamse longitudinale data beschikbaar zijn om na te gaan of de opvoedingsstijlen van ouders vóór en na de verschillende gezinstransities wijzigen, kunnen we op basis van de gegevens uit het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*' (SIV) nagaan in hoeverre de opvoedingsstijlen van vaders en moeders verschillen naargelang de structuur van het gezin na een echtscheiding. Daartoe bestuderen we de volgende twee onderzoeksvragen: Verschillen de opvoedingsstijlen van moeders en vaders naargelang het gezinstype? Verschillen de opvoedingsstijlen van moeders en vaders in stiefgezinnen van deze van alleenstaande moeders en vaders?

Vooraleer we de resultaten van dit onderzoek bespreken, gaan we dieper in op wat een opvoedingsstijl nu precies inhoudt en welke mechanismen de eventuele relatie tussen de voorge-noemde gezinstransities en de opvoedingsstijlen van vaders en moeders na een echtscheiding kunnen verklaren. Ook besteden we aandacht aan zowel internationaal als Vlaams onderzoek omtrent dit thema. Vervolgens stellen we kort de gebruikte data en methode voor om nadien onze resultaten te bespreken. We rapporteren de resultaten afzonderlijk voor de opvoedingsstijlen van vaders en van moeders.

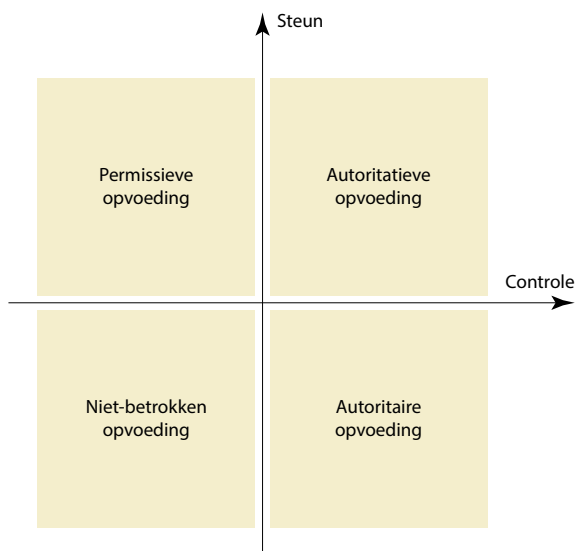
1. Literatuur

1.1. Ouderlijke opvoedingsstijlen

Het begrip opvoeding is niet eenvoudig te definiëren. Uit de veelheid van definities kunnen we afleiden dat opvoeding een wijze van omgaan met kinderen is die een samenhang vertoont tussen de gedragingen, attitudes en cognities van ouders (Van Crombrugge, 2009). Enerzijds omvat een opvoedingsstijl het opvoedend handelen en de gedragingen van ouders. Anderzijds gaat het ook over een klimaat waarbinnen kinderen worden opgevoed, waarbij ouders hun visie op en evaluatie van de wereld (attitude) evenals hun kennis over de wereld (cognitie) meegeven aan hun kinderen (Darling & Steinberg, 1993).

Een gekend en veel gebruikt theoretisch model van opvoedingsstijlen is dat van de Amerikaanse onderzoekster Baumrind (1991). Zij definieert een opvoedingsstijl aan de hand van twee dimensies: steun en controle. *Steun* verwijst naar de warmte en de affectie die ouders geven aan hun kinderen, terwijl *controle* verwijst naar de grenzen die ouders stellen voor hun kinderen en het toezicht dat ze houden over hun kinderen. De combinatie van deze twee dimensies resulteert in vier verschillende opvoedingsstijlen (figuur 1): *autoritatieve ouders* die zowel ondersteunend als controlerend zijn, *permissieve ouders* die vooral ondersteunend en weinig controlerend zijn, *autoritaire ouders* die vooral controlerend en weinig ondersteunend zijn en *niet-betrokken ouders* die weinig ondersteunend en controlerend zijn. Een effectieve opvoeding dient ervoor te zorgen dat kinderen zich goed voelen en aangepast zijn aan deze maatschappij (Hoghugh, 2004). Er bestaat een sterke samenhang tussen de opvoedingsstijl van de ouders en het welbevinden van het kind. Uit onderzoek blijkt dat de autoritatieve opvoedingsstijl – waarbij ouders veel steun en controle bieden – de meest effectieve opvoedingsstijl is om het welbevinden van kinderen te bevorderen (Baumrind, 1991; Hetherington & Stanley-Hagen, 1999; Marsiglio et al., 2000; Simons & Conger, 2007).

Onderzoek heeft vaak uitgewezen dat gehuwde ouders een meer effectieve opvoeding hebben dan gescheiden ouders. Volgens Pryor (2004) zijn alleenstaande ouders minder vaak autoritatief dan gehuwde ouders. Hoewel dit onderzoek zich vaak toespitst op moeders, vond Flouri (2006) analoge resultaten voor vaders, waarbij niet-residentiële vaders minder vaak autoritatief zijn dan residentiële vaders. Sirvanli-Ozen (2004) vond bij een vergelijking van gehuwde en gescheiden ouders dat gescheiden vaders meer controle, maar minder steun geven dan gehuwde vaders. Voor de opvoeding van gehuwde en gescheiden moeders vond hij geen verschil. Ook voor Vlaamse ouders vinden onderzoekers resultaten die in deze richting wijzen. Bastaits, Ponnet en Mortelmans (2012a) vergeleken de opvoedingsstijlen van gehuwde vaders met deze van gescheiden vaders en vonden dat gehuwde vaders vaker een autoritatieve opvoedingsstijl hebben dan gescheiden vaders, daar waar gescheiden vaders vaker een niet-betrokken opvoedingsstijl hebben dan gehuwde vaders. Vergelijkend onderzoek van Vandoorne, Decaluwe en Vandemeulebroecke (2000) wees uit dat kinderen van gescheiden ouders minder steun en minder controle ervaren dan kinderen van gehuwde ouders. Zij suggereren echter dat het gezinstype van de kinderen na een echtscheiding hierbij een sterke rol kan spelen. Bij deze suggestie sluit een ander onderzoek van Bastaits, Ponnet en Mortelmans (2012b) aan. Zij vonden bij een vergelijkend onderzoek namelijk dat er geen verschil in steun en controle is tussen gehuwde vaders en vaders in verblijfsco-ouderschap, maar wel tussen gehuwde vaders en niet-residentiële vaders. Of een echtscheiding als transitie zorgt voor een minder effectieve

FIGUUR 1. Model van opvoedingsstijlen volgens Baumrind

Bron: Baumrind, 1991, p.62.

opvoeding bij gescheiden ouders, is echter zelden onderzocht en de beschikbare resultaten zijn niet eenduidig. Onderzoek van McLanahan en Sanderfur (1994) en van Seltzer (2000) wees enerzijds uit dat ouders na een echtscheiding een verminderde betrokkenheid bij hun kind kennen. Anderzijds vond Strohschein (2007) in haar bevraging bij kinderen dat er geen verschil in opvoeding is vóór en na een echtscheiding.

1.2. Ouderlijke opvoedingsstijlen en het gezinstype

Zoals aangegeven door Vandoorne et al. (2000) kan het gezinstype een belangrijke rol spelen bij de verklaring van verschillen in opvoedingsstijlen van gescheiden ouders. De 'parental resource theory' biedt een verklaring voor deze samenhang tussen ouderlijke opvoedingsstijlen en het gezinstype na een echtscheiding (residentiële oudergezinnen, gezinnen met verblijfscoouderschap en niet-residentiële oudergezinnen). Volgens Thomson, Johnson en McLanahan (1994) kunnen ouders hun kinderen van twee hulpbronnen voorzien: geld en tijd. Geld maakt het voor ouders mogelijk om in het levensonderhoud van hun kinderen te voorzien. Tijd geeft ouders de mogelijkheid om hun kinderen zowel steun als controle te bieden en hun kinderen op te voeden. Een daling in de tijd die ouders en hun kinderen samen doorbrengen kan gepaard gaan met een verlaagde kans op het geven van steun en controle. Deze daling zal een andere opvoedingsstijl met zich meebrengen. Ook andere onderzoekers wijzen erop dat de tijd die een ouder en een kind samen doorbrengen, van belang is voor de opvoedingsstijlen van gescheiden ouders (King, 2006; King & Sobolewski, 2006; Pasley & Braver, 2004; Peters & Ehrenberg, 2008).

Onderzoek naar verschillen in opvoedingsstijlen naargelang het gezinstype waarin kinderen verblijven is echter schaars. Hetherington en Stanley-Hagen (1999) gaven aan dat niet-residentiële

ouders minder controle bieden, terwijl residentiële ouders meer controle en meer steun bieden. Een vroege studie van Bowman en Ahrons (1985) focuste op verblijfsco-ouderschap en toonde aan dat vaders in verblijfsco-ouderschap vaker betrokken zijn bij opvoedingstaken dan niet-residentiële vaders. Voor Vlaanderen vonden Vandoorne et al. (2000) dat de residentiële ouder meer steun en meer controle gaf dan de niet-residentiële ouder. Dit resultaat gold zowel voor de opvoeding door de moeder als voor de opvoeding door de vader. Kinderen die afwisselend bij vader en moeder verbleven, kregen ongeveer evenveel steun van moeder als van vader. Een onderzoek van Bastaits et al. (2012a) bij kinderen van gescheiden vaders gaf aan dat niet-residentiële vaders significant vaker permissief en niet-betrokken zijn dan residentiële vaders en vaders in verblijfsco-ouderschap. Deze laatste twee groepen vaders zijn dan weer vaker autoritair en autoritair dan niet-residentiële vaders. De onderzoekers vonden echter geen verschillen tussen vaders in verblijfsco-ouderschap en residentiële vaders. Ondanks deze studies is er nood aan onderzoek dat zowel de opvoedingsstijl van gescheiden moeders als deze van gescheiden vaders opneemt en verder gaat dan een vergelijking tussen de opvoedingsstijl van gescheiden ouders in verschillende gezinstypes.

1.3. Ouderlijke opvoedingsstijlen en het stiefgezin

De samenhang tussen de gezinssamenstelling en de ouderlijke opvoedingsstijl na een echtscheiding kan worden verklaard vanuit de theorie over sociale rollen en rolconflicten. Enerzijds kan de aanwezigheid van een nieuwe partner in het huishouden van de gescheiden ouder leiden tot een rolconflict voor deze ouder en tot een competitie tussen het kind en de nieuwe, inwonende partner (Adamson & Pasley, 2006; Thomson et al., 2001). Gescheiden ouders die samenwonen met een nieuwe partner zullen hun tijd moeten verdelen tussen het kind/de kinderen en de nieuwe partner en ze moeten een dubbele rol opnemen, zowel die van ouder als die van (nieuwe) partner. Dit kan leiden tot een rolconflict en een lagere betrokkenheid bij de opvoeding van de kinderen. Maar ook de kinderen en de nieuwe, inwonende partner zullen beiden dingen naar aandacht en tijd van de biologische ouder, waardoor deze ouder zijn aandacht en tijd zal moeten (her)verdelen. Onderzoek van Pryor (2004) sluit hierbij aan en toonde aan dat adolescenten een lagere ouderlijke controle en steun rapporteren wanneer ze verschillende partnertransities van hun ouder hebben ervaren. In lijn met dit resultaat vinden andere onderzoekers dat ouders minder controle en steun bieden wanneer ze hertrouwd zijn (Henderson & Taylor, 1999). Volgens een onderzoek van Thomson et al. (2001) gaven kinderen ook aan dat moeder minder superviserend was indien ze na een echtscheiding een nieuwe relatie was aangegaan. Longitudinaal onderzoek van Crawford en Novak (2008) toonde aan dat het wonen in een stiefgezin op een gegeven moment een negatieve impact heeft op de gehechtheid aan de ouder op een later tijdstip. Anderzijds kan de aanwezigheid van een nieuwe partner ook zorgen voor een betere verdeling van de gezinstaken en meer ondersteuning bieden aan de biologische ouder, wat de opvoedingsstijlen van gescheiden moeders en vaders positief kan beïnvloeden (Hetherington, 2006). Het onderzoek van Vandoorne et al. (2000) sluit deels bij deze visie aan. De resultaten van dit onderzoek toonden immers aan dat de steun van een gescheiden ouder hoger is wanneer deze ouder samenwoont met een nieuwe partner, ook al woont het kind niet bij deze ouder.

2. Data en methode

2.1. Data

Om onze twee onderzoeksvragen te beantwoorden, maken we gebruik van de gegevens van het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV) (Pasteels et al., 2011). Deze dataset wordt gekenmerkt door een multi-actorperspectief waarbij informatie voorhanden is over partners uit intacte en uit ontbonden huwelijken, een kind van 10 jaar of ouder van deze partners, een ouder van deze partners en hun eventuele nieuwe partners. De adressen van de (ex-)huwelijkspartners werden op toevalsbasis uit het Rijksregister geselecteerd, na toestemming van de Belgische Privacy Commissie. Deze (ex-)partners moesten voor het eerst gehuwd zijn tussen 1971 en 2008 en mochten maximaal één echtscheiding achter de rug hebben. In de brutosteekproef van 8.506 (ex-)echtparen waren gescheiden paren oververtegenwoordigd met 6.004. In de periode van oktober 2009 tot en met december 2010 werden gegevens verzameld bij 6.470 (ex-)partners, 1.257 niet-zelfstandig wonende kinderen, 320 zelfstandig wonende kinderen, 2.157 (groot)ouders en 1.837 nieuwe partners. In Pasteels et al. (2011) is meer informatie over de steekproeftrekking en de dataset beschikbaar.

Onze analyses zijn gebaseerd op een subset van de SiV-dataset (zie bijlage 1). We analyseren de gegevens van niet-zelfstandig wonende kinderen van uit de echt gescheiden ouders die tussen 10 en 18 jaar oud zijn, in lijn met het onderzoek van McLeod et al. (2007). Omdat opvoeding centraal staat in ons onderzoek, werden enkel kinderen opgenomen die persoonlijk contact hebben met hun beide ouders¹. De gegevens van deze kinderen koppelen we aan gegevens van de biologische of adoptieouders van deze kinderen, zijnde ex-partners. Zowel de kinderen als de ouders werden bevraagd met een ‘Computer Assisted Personal Interview’ (CAPI). Uit voorgaande analyses (Bastais et al., 2012c) weten we dat ouders die niet deelnamen aan het SiV-onderzoek minder betrokken waren bij hun kinderen dan ouders die wel deelnamen, wat tot een vertekening in de respons naar opvoedingsstijl leidt. Enkel gegevens van kinderen en ouders opnemen waarvan beide ouders deelnamen aan het SiV-onderzoek ($n=172$)² zou leiden tot een vertekende onderzoeksgroep. Om deze vertekening in non-respons te vermijden, gebruiken we de gegevens van het kind en van slechts één ouder. Indien enkel de moeder heeft deelgenomen, is deze ouder altijd de moeder; indien enkel de vader heeft deelgenomen, is deze ouder altijd de vader en indien beide ouders hebben deelgenomen, werd op toevalsbasis de moeder of de vader geselecteerd om deel uit te maken van onze onderzoeksgroep. Het kind verschaft informatie over de opvoedingsstijlen van de vader en de moeder; de ouder verschaft informatie over de verblijfsregeling, de aanwezigheid van een nieuwe partner in het huishouden en over enkele kenmerken van moeder, vader en kind. Na het uitsluiten van kinderen en ouders met ontbrekende ($n=32$) of incorrecte ($n=14$) informatie over de verblijfsregeling bevatte de onderzoeksgroep informatie over 404 kinderen en hun gescheiden ouders.

¹ 7 kinderen hadden nooit meer persoonlijk contact met hun moeder en verbleven bij hun vader.; deze kinderen waren gemiddeld 16 jaar oud en de (echt)scheiding van hun ouders was gemiddeld 7,7 jaar geleden. 44 kinderen hadden nooit meer persoonlijk contact met hun vader en verbleven nagenoeg allemaal bij hun moeder; deze kinderen waren gemiddeld 14 jaar oud en hun ouderlijke scheiding was gemiddeld 9,2 jaar geleden. Kinderen die geen persoonlijk contact hadden met hun vader en/of moeder, kregen binnen het SiV-onderzoek geen vragen over de opvoedingsstijlen van deze ouder(s).

² Bij 172 kinderen uit onze subset namen beide ouders deel. Gegeven de selectiviteit in opvoedingsstijlen en de lage n , besloten we om de gegevens van het kind en één van beide ouders te analyseren en niet deze van het kind en zijn beide ouders.

2.2. Variabelen

Opvoedingsstijl: De opvoedingsstijl van zowel de vader als de moeder werd bij het kind gemeten aan de hand van de 'Parenting Style Inventory II' (Darling & Toyokawa, 1997). Deze gevalideerde schaal bevat een subschaal voor steun en een subschaal voor controle. De subschaal steun bestaat uit vijf items met vijf antwoordcategorieën (1=helemaal niet akkoord tot 5=helemaal akkoord). Voorbeelditems zijn: 'Ik kan op de hulp van mijn vader/moeder rekenen als ik een probleem heb' en 'Mijn vader/moeder en ik doen leuke dingen samen'. Consistent met voorgaand onderzoek (Bastaitis et al., 2012b; Ponnet et al., 2013) worden drie items van de subschaal controle gebruikt met dezelfde vijf antwoordcategorieën. Voorbeelditems zijn: 'Als ik me niet gedraag, straft mijn vader/moeder mij' en 'Mijn vader/moeder zegt mij hoe ik dingen beter kan doen'. Beide subschalen werden één keer voor de vader en één keer voor de moeder ingevuld. Aan de hand van een latente klasse analyse op basis van deze twee subschalen worden opvoedingsstijlen toegekend aan de vaders en de moeders.

Gezinstype: Het gezinstype werd toegekend op basis van een dubbele verblijfskalender. De bevrageerde ouder duidde voor een normale maand (geen vakantiemaand) op een eerste kalender de dagen en nachten aan dat het kind bij hem/haar verbleef. Op een tweede kalender duidde de bevrageerde ouder de dagen en nachten aan dat het kind bij de andere ouder verbleef. Gegeven dit onderzoek over opvoeding en naar analogie met voorgaand onderzoek (Melli, 1999; Smyth & Moloney, 2008), hielden we enkel rekening met het aantal nachten om het gezinstype van het kind te bepalen. Hiermee wijken we af van afbakeningen van de verblijfsregeling van kinderen en het gezinstype in ander SiV-onderzoek. Op basis van deze informatie, konden we aan de hand van de verblijfsregeling van het kind ouders indelen in verschillende gezinstypes. Een residentiële ouder is een ouder waar het kind meer dan 66% van de nachten verblijft. Een niet-residentiële ouder is een ouder waar het kind minder dan 33% van de nachten verblijft. Een ouder in verblijfsco-ouderschap is een ouder waar het kind minimum 33% van de nachten maar maximum 66% van de nachten verblijft. Onze onderzoeksgroep bevat 8,1% residentiële vaders en 55,5% residentiële moeders, 34,0% vaders en moeders in verblijfsco-ouderschap en 57,9% niet-residentiële vaders en 10,5% niet-residentiële moeders.

Wonen in een stiefgezin: Op basis van de informatie van de ouder weten we of de vader en de moeder samenwonen met een nieuwe partner. Indien de ouder niet met een partner samenwoont, noemen we dit een alleenwonende ouder. Indien de ouder wel samenwoont met een nieuwe partner, noemen we dit een stiefgezin. Omwille van de grote item non-respons op deze vraag omtrent de nieuwe partner, hebben we ontbrekende informatie in het interview van de ene ouder, geïmputeerd met informatie uit het interview met de andere ouder (indien deze werd bevrageerd). Zo werd de item non-respons op de aanwezigheid van een stiefouder bij de vader gereduceerd van 13,9% tot 2,5% en bij de moeder van 10,4% tot 0,5%. 59,0% van de vaders en 50,8% van de moeders woonde samen met een nieuwe partner.

Kenmerken van de ouders: Als kenmerken van de ouders nemen we hun leeftijd, hun opleidingsniveau en de duur sinds de scheiding op. Vaders zijn gemiddeld 44,5 jaar oud (SD=4,3, min=33,9 en max=64,0), moeders gemiddeld 42,2 jaar (SD=4,2, min=31,0 en max=56,0). 21,9% van de vaders heeft hoogstens een diploma van het lager of het lager secundair onderwijs (lager opgeleide vaders); 47,6% een diploma van het hoger secundair onderwijs (gemiddeld opgeleide vaders) en 30,5% een diploma van het hoger onderwijs (hoger opgeleide vaders). 16,2% van

de moeders heeft hoogstens een diploma van het lager of het lager secundair onderwijs (lager opgeleide moeders); 43,3% een diploma van het hoger secundair onderwijs (gemiddeld opgeleide moeders) en 40,5% een diploma van het hoger onderwijs (hoger opgeleide moeders). De feitelijke scheiding (dit is vanaf het ogenblik dat de ouders definitief apart zijn gaan wonen) is gemiddeld 7,8 jaar geleden ($SD=3,8$, $min=0,0$ en $max=18,0$).

Kenmerken van het kind: Als kenmerken van het kind nemen we het geslacht en de leeftijd op. De onderzoeksgroep omvat 51,0% jongens en 49,0% meisjes. De kinderen zijn gemiddeld 14,4 jaar oud ($SD=2,5$, $min=10$ en $max=18$).

2.3. Analysestrategie

Om een opvoedingsstijl toe te kennen aan iedere vader en moeder, voeren we een *latente klasse analyse* uit. Dit is een datareductietechniek voor categorische variabelen, waarbij iedere respondent een kans toegewezen krijgt om tot een bepaalde klasse van een latente variabele te behoren op basis van de antwoordscores op de items van één of meerdere (sub)schalen. Voor het toekennen van een opvoedingsstijl aan de hand van een latente klasse analyse, gebruiken we de subschalen voor steun en controle uit de 'Parenting Style Inventory II' (Darling & Toyokawa, 1997).

De opvoedingsstijlen van vaders en moeders uit de latente klasse analyse worden vervolgens bestudeerd in het licht van het gezinstype en het al dan niet wonen in een stiefgezin, hetzij bij de moeder, hetzij bij de vader. Eerst worden er bivariate analyses uitgevoerd om met behulp van een χ^2 toets na te gaan of de opvoedingsstijlen verschillen naargelang het gezinstype en het wonen in een stiefgezin. Daarna wordt met een *multinomiale logistische regressieanalyse* nagegaan in hoeverre het gezinstype en het wonen in een stiefgezin samenhangen met de ouderlijke opvoedingsstijl, onder controle van elkaar en van andere kenmerken. Daartoe werden alle metrische variabelen gecentreerd rond hun gemiddelde, zodat het intercept van de regressie-analyse een zinvolle interpretatie heeft (Hox, 2010). Voorafgaand aan de multinomiale logistische regressie-analyse werden alle assumpties (bijvoorbeeld de afwezigheid van multicollineariteit) van het model getest en bevestigd. Het probleem met nulcellen voor de opvoedingsstijlen van residentiële vaders werd opgelost door de vaders in verblijfsco-ouderschap en de residentiële vaders samen te nemen als referentiegroep, we noemen hen de 'semi-residentiële vaders'. Voor de opvoedingsstijlen van moeders was er geen probleem met nulcellen. Ontbrekende waarden op onafhankelijke of afhankelijke variabelen werden uitgesloten van de analyses door middel van listwise deletion. Gegeven dat ofwel informatie van de moeder ofwel informatie van de vader beschikbaar was, werd in de multinomiale logistische regressie steeds gecontroleerd voor het geslacht van de ouder die we opnamen in onze onderzoeksgroep. Dit effect van geslacht bleek niet significant te zijn, wat aangeeft dat het gebruiken van informatie van de moeder of de vader niet tot een vertekening van de opvoedingsstijlen leidt. Zowel regressiecoëfficiënten als odds ratios worden gerapporteerd voor alle onafhankelijke variabelen in het multinomiaal logistisch regressiemodel. Odds ratios zijn altijd positief en symmetrisch rond 1 waarbij odds ratios kleiner dan 1 duiden op een negatieve samenhang met ouderlijke opvoedingsstijlen, odds ratios groter dan 1 duiden op een positieve samenhang met ouderlijke opvoedingsstijlen en odds ratios van exact 1 geven aan dat er geen samenhang is. Alle analyses worden apart uitgevoerd voor de opvoedingsstijlen van vaders en deze van moeders.

3. Resultaten

3.1. Aantal ouderlijke opvoedingsstijlen

Om het aantal latente klassen na te gaan, en bijgevolg ook het aantal opvoedingsstijlen, baseren we ons op het Baysiaans Informatie Criterium (BIC) (zie bijlage 2), een maat voor de gepastheid van het meetmodel. Hoe lager het BIC, hoe beter het model bij de data aansluit. Gebaseerd op het BIC kiezen we echter voor zowel de vaders als de moeders een vier-klassen model, in lijn met het theoretische model van Baumrind (1991).

In tabel 1 worden de conditionele kansen voor elk item weergegeven. Per klasse en per item geeft de conditionele kans de kans weer dat een kind heeft geantwoord met ‘helemaal akkoord’ of ‘akkoord’. Zo hebben kinderen met een niet-betrokken vader bijvoorbeeld 7,6% kans om op het item ‘Mijn vader en ik doen leuke dingen samen’ te antwoorden met ‘helemaal akkoord’ of

TABEL 1. Geschatte relatieve omvang en werkelijke verdeling van de latente klassen en de conditionele kansen van de items van de ‘Parenting Style Inventory II’, voor ooit-gescheiden vaders en moeders

Klasse ^a	Vaders				Moeders			
	NB	P	A	AV	NB	P	A	AV
Geschatte verdeling	0,135	0,328	0,253	0,284	0,107	0,145	0,338	0,409
Werkelijke verdeling (in %)	13,7	32,4	25,7	28,2	10,4	13,6	33,2	42,8
Subschaal steun								
Mijn vader/moeder vindt het niet leuk dat ik mijn problemen aan hem/haar vertel: (helemaal) akkoord ^b	0,291	0,779	0,779	0,848	0,597	0,982	0,985	0,928
Mijn vader/moeder geeft me bijna nooit een compliment wanneer ik iets goed doe: (helemaal) akkoord ^b	0,187	0,676	0,788	0,826	0,454	0,922	1,000	0,908
Ik kan op de hulp van mijn vader/moeder rekenen als ik een probleem heb: (helemaal) akkoord	0,219	0,769	0,873	0,989	0,406	0,999	0,992	0,994
Mijn vader/moeder neemt zijn/haar tijd om met mij te praten: (helemaal) akkoord	0,007	0,579	0,739	0,953	0,110	0,930	1,000	0,879
Mijn vader/moeder en ik doen leuke dingen samen: (helemaal) akkoord	0,076	0,655	0,788	0,946	0,155	0,754	0,912	0,666
Subschaal controle								
Bij mijn vader/moeder kom ik er gemakkelijk van af als ik iets doe wat niet mag: (helemaal) akkoord ^b	0,524	0,240	0,803	0,557	0,628	0,135	0,674	0,412
Als ik me niet gedraag straft mijn vader/moeder mij: (helemaal) akkoord	0,348	0,083	0,846	0,502	0,353	0,082	0,608	0,410
Wanneer ik iets verkeerd doe, straft mijn vader/moeder mij niet: (helemaal) akkoord ^b	0,483	0,119	0,990	0,525	0,523	0,004	0,821	0,453

^a NB = niet betrokken, P = permissief, A = autoritair, AV = autoritatief.

^b gespiegelde items.

Bron: SiV, 2010.

‘akkoord’. Op basis van deze conditionele kansen kunnen we een inhoudelijke opvoedingsstijl toekennen aan iedere klasse. Vaders uit klasse 1 geven minder steun aan hun kinderen dan vaders uit de drie andere klassen. Vaders uit klasse 1, en vooral deze uit klasse 2, bieden hun kinderen dan weer minder controle. Vaders uit klasse 3 zijn het meest controlerend. Bijgevolg besluiten we dat vaders in klasse 1 *niet-betrokken* (NB) vaders zijn, deze in klasse 2 *permissieve* (P) vaders, deze in klasse 3 *autoritaire* (A) vaders en deze in klasse 4 *autoritatieve* (AV) vaders. Voor moeders zien we soortgelijke resultaten. Ook hier bieden moeders uit klasse 1 minder steun dan moeders in de andere klassen. Moeders uit klasse 2 bieden de minste controle en deze uit klasse 3 de meeste. Wat controle betreft, onderscheiden moeders uit klasse 1 en klasse 4 zich van elkaar inzake item 2 (‘Als ik me niet gedraag straft mijn vader/moeder mij’) waarbij moeders uit klasse 4 meer controle tonen dan moeders uit klasse 1. Zodoende beschouwen we moeders in klasse 1 als *niet-betrokken* (NB) moeders, deze in klasse 2 als *permissieve* (P) moeders, deze in klasse 3 als *autoritaire* (A) moeders en deze in klasse 4 als *autoritatieve* (AV) moeders. Een belangrijke kanttekening bij de resultaten van deze latente klasse analyse is dat autoritaire vaders en moeders ook nog steun bieden (zie Chan & Koo, 2011).

Op basis van de latente klasse analyse vinden we dat 13,7% van de vaders een niet-betrokken opvoedingsstijl heeft, 32,4% een permissieve opvoedingsstijl, 25,7% een autoritaire opvoedingsstijl en 28,2% een autoritatieve opvoedingsstijl. Met betrekking tot de opvoedingsstijlen van moeders vinden we dat 10,4% van de moeders een niet-betrokken opvoedingsstijl heeft, 13,6% een permissieve opvoedingsstijl, 33,2% een autoritaire opvoedingsstijl en 42,8% een autoritatieve opvoedingsstijl.

3.2. Ouderlijke opvoedingsstijlen en type gezin: bivariate resultaten

3.2.1. Ouderlijke opvoedingsstijlen en het gezinstype

Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden, bestuderen we de relatie tussen de opvoedingsstijlen van gescheiden ouders en het gezinstype aan de hand van een Chi²-test (tabel 2). Voor vaders vinden we geen significant verschil inzake opvoedingsstijl tussen residentiële vaders en vaders in verblijfsco-ouderschap. Er is echter wel een significant verschil tussen niet-residentiële vaders en semi-residentiële vaders. Niet-residentiële vaders zijn vaker niet-betrokken en permissief, terwijl semi-residentiële vaders vaker autoritair en autoritatief zijn.

Net als bij vaders, verschillen de opvoedingsstijlen van residentiële moeders en moeders in verblijfsco-ouderschap niet significant van elkaar. Daarentegen verschillen de opvoedingsstijlen van residentiële moeders en moeders in verblijfsco-ouderschap wel significant van deze van niet-residentiële moeders. Niet-residentiële moeders hebben, net als niet-residentiële vaders, vaker een niet-betrokken opvoedingsstijl. Residentiële moeders en moeders in verblijfsco-ouderschap zijn significant vaker permissief en autoritair dan niet-residentiële moeders. Er is echter geen verschil tussen moeders in de verschillende gezinstypes wat betreft de autoritatieve opvoedingsstijl. Dit is mogelijk te verklaren door het kleine aantal niet-residentiële moeders in de onderzoeksgroep.

TABEL 2. Opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en moeders, naar het gezinstype (in %)

Vaders	Niet betrokken	Permissief	Autoritair	Autoritatief	n
Residentiële vaders	0,0	25,8	32,3	41,9	31
Vaders in verblijfsco-ouderschap	8,7	26,8	28,3	36,2	138
Chi ² (3) = 3,07 p = 0,38					
Residentiële vaders	0,0	25,8	32,3	41,9	31
Niet-residentiële vaders	18,5	36,6	23,3	21,6	232
Chi ² (3) = 12,30 p = 0,01					
Vaders in verblijfsco-ouderschap	8,7	26,8	28,3	36,2	138
Niet-residentiële vaders	18,5	36,6	23,3	21,6	232
Chi ² (3) = 15,92 p = 0,00					
Moeders	Niet betrokken	Permissief	Autoritair	Autoritatief	n
Residentiële moeders	9,8	15,1	32,0	43,1	225
Moeders in verblijfsco-ouderschap	7,3	12,3	38,4	42,0	138
Chi ² (3) = 2,14 p = 0,54					
Residentiële moeders	9,8	15,1	32,0	43,1	225
Niet-residentiële moeders	24,4	9,8	22,0	43,9	41
Chi ² (3) = 8,01 p = 0,05					
Moeders in verblijfsco-ouderschap	7,3	12,3	38,4	42,0	138
Niet-residentiële moeders	24,4	9,8	22,0	43,9	41
Chi ² (3) = 10,99 p = 0,01					

Bron: SiV, 2010.

3.2.2. Ouderlijke opvoedingsstijlen en al dan niet een stiefgezin

Met betrekking tot onze tweede onderzoeksvraag worden de opvoedingsstijlen van alleenstaande ouders vergeleken met deze van ouders in een stiefgezin (tabel 3). Voor de opvoedingsstijlen van vaders kunnen we besluiten dat vaders die samenwonen met een nieuwe partner vaker een niet-betrokken opvoedingsstijl hanteren dan vaders die alleen wonen. Vaders die alleen wonen zijn echter vaker permissief dan vaders die samenwonen met een nieuwe partner. In tegenstelling met de resultaten van de vaders, zien we voor de opvoedingsstijlen van moeders geen significante verschillen naargelang de aanwezigheid van een stiefouder in het huishouden.

TABEL 3. Opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en moeders naargelang de aan-/afwezigheid van een stiefouder (in %)

Vaders	Niet betrokken	Permissief	Autoritair	Autoritatief	n
Alleenwonende vader	8,1	39,1	23,0	23,0	161
Stiefgezin bij vader	16,8	28,0	27,6	27,6	232
Chi ² (3) = 10,03 p = 0,02					
Moeders	Niet betrokken	Permissief	Autoritair	Autoritatief	n
Alleenwonende moeder	8,1	14,7	32,8	44,4	198
Stiefgezin bij moeder	12,8	12,8	33,8	40,7	204
Chi ² (3) = 2,72 p = 0,44					

Bron: SiV, 2010.

3.3. Ouderlijke opvoedingsstijlen en type gezin: multivariate resultaten

In deze paragraaf gaan we na of de verschillen uit de bivariate analyses ook stand houden wanneer we deze controleren voor de kenmerken van de ouder en van het kind. Het eerste regressiemodel betreft de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en biedt voldoende verklaringskracht. Uit tabel 4 blijkt dat, onder controle van andere kenmerken, de vaderlijke opvoedingsstijl enkel nog significant verschilt naargelang het gezinstype. Niet-residentiële vaders hebben immers 3,76 keer meer kans om een niet-betrokken opvoedingsstijl te hebben dan een autoritatieve opvoedingsstijl. Een mogelijke verklaring voor de grotere kans op een niet-betrokken opvoedingsstijl bij niet-residentiële vaders vinden we terug bij Jacobs (1983). Niet-residentiële vaders zouden meer moeite hebben met het verlies van het contact met hun kind(eren) dan met het verlies van het contact met de echtgenote. Bijgevolg functioneert dit verlies van het contact met de kinderen als een soort stressor en, zoals we weten uit voorgaand onderzoek (Degarmo & Forgatch, 1999; Krishnakumar & Buehler, 2000), hebben stressoren een negatieve impact op de opvoedingsstijlen van vaders. Daarnaast hebben niet-residentiële vaders eveneens 2,44 keer meer kans op een permissieve dan op een autoritatieve opvoedingsstijl. Deze grotere kans op een permissieve opvoedingsstijl kan verklaard worden vanuit een compensatiemechanisme. Daarbij zouden niet-residentiële vaders de ouderlijke echtscheiding, en het daarop volgende verlies van frequent contact met hun kind(eren), willen compenseren door hun kind(eren) te ondersteunen en te verwennen en weinig controle uit te oefenen (Stewart, 1999). Beide significante resultaten passen ook binnen de '*parental resource theory*' (Thomson et al., 1994) waarin gesteld wordt dat ouders die minder tijd doorbrengen met hun kind(eren) ook minder steun en controle zullen bieden. Daarnaast is het ook mogelijk dat vaders die vóór de echtscheiding niet-betrokken

TABEL 4. Opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders (multivariate logistische regressie, regressiecoëfficiënten en odds ratios)

	Niet-betrokken vs autoritatief		Permissief vs autoritatief		Autoritair vs autoritatief	
n = 381	B	OR	B	OR	B	OR
Intercept	-2,39	***	-0,09		-0,37	
Informatie van de moeder (ref.: vader)	0,24	1,27	-0,12	0,89	0,29	1,34
Kenmerken kind						
Geslacht kind (ref.: jongen)	0,85	2,34 *	0,42	1,52	0,26	1,29
Leeftijd kind	0,16	1,18	0,24	1,27 ***	0,15	1,17 *
Kenmerken vader						
Opleidingsniveau (ref.: gemiddeld opgeleid)						
Lager opgeleid	-0,17	0,84	-0,34	0,71	-0,95	0,38 *
Hoger opgeleid	-0,43	0,65	-0,50	0,61	-0,16	0,86
Leeftijd vader	-0,01	0,99	0,05	1,05	0,03	10,3
Duur sinds scheiding	-0,01	0,99	-0,05	0,95	-0,02	0,98
Gezinstransities bij vader						
Gezinstype (ref.: semi-residentieel)						
Niet- residentieel	1,32	3,76 **	0,89	2,44 **	0,25	1,28
Stiefgezin bij vader (ref.: neen)	0,66	1,93	-0,22	0,80	0,24	1,27

Noten: -2LL Intercept and covariates = 943,78 (intercept only = 1019,92); Cox & Snell $R^2 = 0,18$; Nagelkerke $R^2 = 0,19$.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Bron: SiV, 2010.

waren, ook vaker kiezen om na de echtscheiding een niet-residentiële vader te zijn. Dit mogelijke selectie-effect valt niet uit te sluiten, gegeven het gebruik van cross-sectionele data. Met betrekking tot de aanwezigheid van een stiefouder in het huishouden van de vader vinden we geen significant verschil tussen de vaderlijke opvoedingsstijlen na een echtscheiding.

Vervolgens focussen we op de resultaten van het regressiemodel voor de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden moeders (tabel 5). Ook dit model biedt voldoende verklaringskracht. Opvallend is echter dat het bivariate verschil in de opvoedingsstijlen naargelang het gezinstype verdwijnt in dit multivariate model. Onder controle van de kenmerken van de moeder en van het kind, alsook van de aanwezigheid van een nieuwe partner in het huishouden van de moeder, vinden we geen significante verschillen meer inzake de opvoedingsstijlen naargelang het gezinstype. Dit verschil bleef bij ooit-gescheiden vaders wel bestaan in het multivariate model. Een mogelijke verklaring voor het niet-significante verband van het gezinstype met de moederlijke opvoedingsstijl vinden we in de psychoanalytische theorie. Moeders worden als de belangrijkste hechtingspersoon voor hun kind(eren) beschouwd en ze zijn in de realiteit nog vaak de zorgende ouder (Hosely & Montemayor 1997; McKinney & Renk 2008). Daardoor is het mogelijk dat moeders in elk gezinstype na een echtscheiding blijven zorgen voor de opvoeding van hun kind(eren). Daarnaast heeft dit resultaat mogelijk ook een statistische oorzaak omdat het aantal niet-residentiële moeders (n=41) te laag is om een multivariaat, significant verband te vinden; waar we biviaat wel een significant verband vonden. In lijn met de bivariate resultaten en vergelijkbaar met de multivariate resultaten van de ooit-gescheiden vaders vinden we in de multivariate analyse van de ooit-gescheiden moeders geen significant verschil naargelang van de aanwezigheid van een nieuwe partner/stiefouder in haar huishouden.

TABEL 5. Opvoedingsstijlen van ooit gescheiden moeders (multivariate logistische regressie, regressiecoëfficiënten en odds ratios)

	Niet-betrokken vs autoritatief		Permissief vs autoritatief		Autoritair vs autoritatief	
n = 390	B	OR	B	OR	B	OR
Intercept	-2,17	***	-1,19	*	-0,82	*
Informatie van de moeder (ref.: vader)	-0,38	0,68	-0,08	0,92	0,15	1,16
Kenmerken kind						
Geslacht kind (ref.: jongen)	0,44	1,55	0,25	1,29	0,42	1,53
Leeftijd kind	0,18	1,20	-0,01	0,99	-0,17	0,84 **
Kenmerken moeder						
Opleidingsniveau (ref.: gemiddeld opgeleid)						
Lager opgeleid	0,81	2,25	0,59	1,81	0,31	1,37
Hoger opgeleid	0,47	1,60	0,12	1,13	0,15	1,17
Leeftijd moeder	-0,04	0,96	-0,00	1,00	-0,01	0,99
Duur sinds scheiding	-0,12	0,88 *	0,02	1,02	0,04	1,04
Gezinstransities bij moeder						
Gezinstype (ref.: residentieel)						
Verblijfsco-ouderschap	-0,37	0,69	-0,07	0,93	0,33	1,39
Niet-residentieel	0,41	1,50	-0,51	0,60	-0,14	0,87
Stiefgezin bij moeder (ref.: neen)	0,52	1,68	-0,10	0,91	-0,01	0,99

Noten: -2LL intercept and covariates = 913,57 (intercept only = 964,29); Cox & Snell R² = 0,12; Nagelkerke R² = 0,13.
* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

Bron: SiV, 2010.

4. Discussie

Een stijgend echtscheidingscijfer in ons land, ook bij echtparen met kinderen, (Corijn, 2012; Mortelmans & Pasteels, 2011) heeft als gevolg dat er steeds meer kinderen een ouderlijke echtscheiding meemaken. Voorgaand onderzoek heeft aangetoond dat een ouderlijke echtscheiding negatieve gevolgen kan hebben voor de opvoeding van deze kinderen (Seltzer, 2000). Een echtscheiding wordt echter niet meer beschouwd als een enkelvoudige gebeurtenis maar als een proces dat ook andere gezinstransities met zich meebrengt (Amato, 2000). Twee belangrijke transities voor kinderen na een echtscheiding zijn de overgang van een tweeoudergezin naar een ander gezinstype bij elke ouder en de eventuele overgang naar een stiefgezin door de komst van een nieuwe partner bij vader en/of moeder. De centrale vraag van dit hoofdstuk was hoe deze twee gezinstransities na een echtscheiding samenhangen met de opvoedingsstijlen van elke ouder.

Vooreerst werd bestudeerd of de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en moeders verschillen naargelang het gezinstype, onder controle van ouder- en kindkenmerken. Hoewel voorgaand Vlaams, vergelijkend onderzoek (Bastais et al., 2012a; Vandoorne et al., 2000) aantoonde dat zowel residentiële vaders als residentiële moeders meer steun en controle geven en dus vaker autoritatief zijn dan niet-residentiële vaders en moeders, vonden we in ons onderzoek dit verschil enkel terug voor vaders. De niet-residentiële vaders zijn vaker permissief en niet-betrokken dan de residentiële vaders en de vaders in verblijfsco-ouderschap. Voor ooit-gescheiden moeders werd, onder controle van moeder- en kindkenmerken, echter geen verschil in opvoedingsstijl naargelang het gezinstype gevonden. Ook in verdere analyses waarbij contact werd opgenomen als verklarende variabele in plaats van gezinstype, vonden we gelijklopende resultaten. De hoeveelheid contact bleek geen invloed te hebben op de opvoedingsstijl van moeders. Voor de opvoedingsstijl van vaders vonden we dat minder contact samenhangt met een hogere kans op een niet-betrokken of een permissieve vader en met een lagere kans op een autoritatieve vader. Deze uiteenlopende resultaten voor ooit-gescheiden vaders en moeders kunnen mogelijk verklaard worden door het feit dat vaders, meer dan moeders, beïnvloed worden door de context waarbinnen de opvoeding plaatsvindt (Doherty et al., 1998). Bijgevolg is het mogelijk dat verschillen in gezinstype na een echtscheiding de vaderlijke opvoedingsstijl sterker beïnvloeden dan de moederlijke opvoedingsstijl.

Vervolgens werden mogelijke verschillen in opvoedingsstijlen tussen eenoudergezinnen en stiefgezinnen onderzocht. Uit de resultaten blijkt dat zowel de opvoedingsstijl van ooit-gescheiden moeders met een nieuwe samenwoonpartner als deze van ooit-gescheiden vaders met een nieuwe samenwoonpartner niet verschilt van de opvoedingsstijl van ooit-gescheiden moeders en vaders zonder nieuwe samenwoonpartner. Het al dan niet samenwonen met een nieuwe partner, blijkt dus niet van belang te zijn voor de opvoedingsstijl van gescheiden ouders. Dat we zowel bij ooit-gescheiden vaders als moeders geen significante verschillen vinden, sluit aan bij de verschillende visies op stiefgezinnen die in de literatuur aan bod komen. Enerzijds zou de aanwezigheid van een stiefouder leiden tot een rolconflict bij de ouder, wat negatieve gevolgen kan hebben voor de opvoedingsstijl (Adamson & Pasley, 2006; Thomson et al., 2001); anderzijds kan de stiefouder een bron van steun zijn voor de ouder, wat positieve gevolgen kan hebben voor de opvoedingsstijl (Hetherington, 2006). De afwezigheid van een significant verband kan erop wijzen dat beide mechanismen een rol spelen. Volgens eerder onderzoek van Hetherington (2006) spelen de duurtijd van de nieuwe partnerrelatie en de aanwezigheid van

stiefbroers en -zussen een belangrijke rol in de opvoedingsstijl. Indien een stiefgezin al geruime tijd bestaat, zal het eventuele rolconflict afnemen. Ook kunnen zowel gescheiden ouders als hun kinderen gebaat zijn bij de extra steun en hulpbronnen die een stiefouder met zich meebrengt. Gescheiden ouders en hun kinderen in een recent gevormd stiefgezin moeten mogelijk hun plaats in het nieuwsamengestelde gezin nog vinden en krijgen vaker te maken met dit rolconflict. Ook de aanwezigheid van stiefbroers en -zussen kan dit rolconflict aanscherpen. In ons onderzoek konden we echter niet controleren voor deze diversiteit in stiefgezinnen. Deze beperking kan een verklaring bieden voor de afwezigheid van significante verschillen.

Hoewel in ons onderzoek geen grote verschillen in opvoedingsstijl naargelang de doorlopen gezinstransities werden aangetroffen, komt er wel een andere bevinding naar voren die maatschappelijk belang heeft. Uit de latente klasse analyse blijkt immers dat minder dan de helft van de gescheiden vaders (28,2%) en moeders (42,8%) een autoritatieve opvoedingsstijl hanteert. Ook niet alle gehuwde ouders uit het SiV-onderzoek blijken autoritatief te zijn (Bastaits et al., 2012a). Uit voorgaand onderzoek blijkt echter dat een autoritatieve opvoedingsstijl – waarbij ouders veel steun en veel controle bieden – het welbevinden van kinderen verhoogt (Bastaits et al., 2012a; Baumrind, 1991; Marsiglio et al., 2000; Simons & Conger, 2007). Gegeven dat opvoeden beoogt om kinderen aan te passen aan de maatschappij en het welbevinden van kinderen te bevorderen (Hoghugh, 2004), is het van belang dat ouders kinderen autoritatief opvoeden. De bevinding dat niet alle ouders in elk gezinstype deze opvoedingsstijl hanteren, kan erop wijzen dat kinderen van niet-autoritatieve ouders in verschillende gezinstypes een lagere kans hebben op een hoog welbevinden. Om het functioneren van kinderen in onze samenleving te verbeteren, is het stimuleren van een autoritatieve opvoedingsstijl bij vaders en moeders in elke gezinstype van belang³.

Om de bevindingen van ons onderzoek correct te interpreteren, is het belangrijk om de tekortkomingen van dit onderzoek te vermelden. Ten eerste maken we gebruik van cross-sectionele data. Daardoor is het niet mogelijk om de causale relatie tussen gezinstransities en ouderlijke opvoedingsstijlen na een echtscheiding te bestuderen, maar kunnen we enkel uitspraken doen over een eventuele samenhang tussen een gezinstransitie en een ouderlijke opvoedingsstijl. Toekomstig onderzoek naar ouderlijke opvoedingsstijlen na een echtscheiding zou gebaat zijn met een longitudinale dataset zodat kan worden onderzocht of een gezinstransitie op tijdstip 1 een verandering in de opvoedingsstijl op tijdstip 2 teweegbrengt. Ten tweede is het, wegens een vertekende respons inzake opvoedingsstijlen, niet mogelijk om de gegevens van vaders, moeders en kinderen te bestuderen. Ook een vertekening naar gezinstype is niet uit te sluiten daar de SiV-dataset enkel gegevens bevat van ouders die slechts één keer uit de echt gescheiden zijn. Informatie over ouders die meerdere keren gescheiden zijn, kon in dit onderzoek niet bestudeerd worden. Toch kan men verwachten dat meerdere echtscheidingen en de bijbehorende gezinstransities ook van belang zijn voor de opvoedingsstijlen van deze ouders. Idealiter willen we kunnen nagaan of de opvoedingsstijl van de ouder samenhangt met de complexiteit en dynamiek van het stiefgezin en de aanwezigheid van stief- en halfbroers en -zussen. Ook de duurtijd van de relatie tussen de ouder en de stiefouder moet meegenomen kunnen worden. Ten derde ligt de focus van dit onderzoek enkel op wettelijk gescheiden ouders wiens huwelijk voor beiden het eerste huwelijk was. Naast dit type voormalig gehuwde ouders, zijn er in

³ We wensen hierbij nogmaals (zie ook 3.1) op te merken dat ook de autoritaire ouders in onze steekproef steun bieden en niet enkel controle.

de huidige samenleving ook veel andere types gescheiden ouders (ongehuwd samenwonende ouders of ouders in een tweede of volgend huwelijk die uit elkaar zijn). Deze groepen waren echter niet opgenomen in het SiV-steekproefdesign. Het insluiten van deze groepen zou een meer representatief beeld van alle vormen van gezinstypes na een scheiding geven.

Ondanks deze tekortkomingen biedt dit onderzoek wel meer inzicht in de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden ouders. Zo blijkt dat de gezinstransities na een echtscheiding geen grote rol spelen voor de opvoedingsstijlen van ooit-gescheiden vaders en moeders. Enkel een verminderd contact tussen de vader en het kind na een ouderlijke echtscheiding zorgt voor een minder effectieve opvoedingsstijl van gescheiden vaders. Maar over het algemeen vinden we in elk gezinstype vaders en moeders terug die geen autoritatieve opvoedingsstijl hebben. Gezien de positieve impact van een autoritatieve opvoedingsstijl, is het van belang om in iedere gezinssituatie en na iedere gezinstransitie deze stijl bij vaders en moeders te stimuleren, teneinde het welbevinden van kinderen te verhogen en hen te laten opgroeien tot goed functionerende volwassenen binnen deze maatschappij.

5. Aandachtspunten voor het beleid

Vanuit de wetgeving en het beleid over ouderschap na echtscheiding wordt sterk de nadruk gelegd op het contact tussen de ouder en het kind. Met de wet van 1995 over gezagsco-ouderschap en de wet van 2006 over verblijfsco-ouderschap legde de wetgever de nadruk op gelijkwaardig ouderschap, doch enkel vanuit een perspectief van contact hebben/houden. Gelijkwaardig ouderschap voor vader en moeder stimuleren door gelijkwaardig contact met vader en moeder te stimuleren is belangrijk, gegeven de bevinding dat niet-residentiële vaders significant minder vaak autoritatief zijn. Toch is gelijkwaardig contact nog niet voldoende om te kunnen spreken over gelijkwaardig ouderschap. Gelijkwaardig ouderschap gaat, ook na een echtscheiding, verder dan enkel het contact met het kind onderhouden. Het invoeren van een ouderschapsplan naar Nederlands model kan een sterk signaal zijn vanuit het beleid om niet-residentiële vaders sterker te betrekken bij de opvoeding van hun kind(eren) na een echtscheiding (Bastait et al., 2011). Een ouderschapsplan bevat immers niet alleen afspraken over de verblijfsregeling en de kostenverdeling, maar ook over de taakverdeling en de informatie-uitwisseling met betrekking tot de kinderen. Hoewel een ouderschapsplan geen autoritatieve opvoedingsstijl garandeert, wijst het beide ouders wel op het belang van twee betrokken ouders na een echtscheiding.

Verder is de bevinding dat niet alle moeders en vaders een autoritatieve opvoedingsstijl hantieren, ongeacht bepaalde gezinstransities, van beleidsmatig belang. Uit het decreet opvoedingsondersteuning van 2007 blijkt dat het beleid ook aandacht heeft voor opvoeding (Bossaerts, 2013; Emmery, 2012a). De opvoeding die ouders aan hun kinderen geven is immers belangrijk voor het welbevinden van het kind (Baumrind, 1991; Hetherington & Stanley-Hagen, 1999; Marsiglio et al., 2000; Simons & Conger, 2007). Bijgevolg dienen het beleid en het middenveld niet alleen aandacht te besteden aan het stimuleren van contact tussen de (gescheiden) ouder en het kind, maar ook aan het stimuleren van een effectieve, autoritatieve opvoedingsstijl teneinde het welbevinden van kinderen in alle gezinssituaties en na alle gezinstransities te verhogen. Dit idee vertrekt vanuit het populatieparadigma waarbij getracht wordt om de groep zonder problemen groter te maken in plaats van de groep met problemen te verkleinen (zie Deboutte in Bossaerts, 2013). Het informeren over en het stimuleren van een autoritatieve opvoeding bij

ouders in alle gezinssituaties poogt dan ook de groep van autoritatieve ouders groter te maken. Daarbij moeten zowel het beleid als het middenveld (met name organisaties die in aanraking komen met ouders en kinderen) aandacht besteden aan de opvoeding van zowel moeders als vaders.

Dit informeren en stimuleren zou kunnen plaatsvinden binnen het initiatief van de 'Huizen van het Kind', een nieuw decreetvoorstel waarbij het beleid alle gezinnen (preventief) wil ondersteunen (Bossaerts, 2013; De Schuymer, 2013; Emmery, 2012b). Deze huizen van het kind zouden vooral een samenwerkingsverband inhouden van reeds bestaande initiatieven met betrekking tot gezins- en opvoedingsondersteuning (denk hierbij aan het consultatiebureau van Kind & Gezin, de opvoedingswinkel,...). Hoe deze 'Huizen van het Kind' concreet vorm krijgen, wordt op lokaal niveau beslist. Van belang is echter wel dat er aandacht is voor drie verschillende pijlers: preventieve gezondheidszorg, opvoedingsondersteuning en het bevorderen van ontmoeting en sociale cohesie. Ouders in alle gezinstypes informeren en adviseren over een autoritatieve opvoedingsstijl past binnen de pijler opvoedingsondersteuning.

Ondanks de mogelijke gezinstransities, blijft de opvoeding van zowel ooit-gescheiden moeders als vaders van belang voor het kind en moeten beiden gestimuleerd worden om kinderen autoritatief op te voeden. Extra aandacht voor de opvoedingsstijl van niet-residentiële vaders is nodig, gegeven een verminderd contact tussen vader en kind. Desondanks blijft het opvoeden van kinderen, ook na een ouderlijke echtscheiding, grotendeels een gezinsaangelegenheid waarbij ouders zelf de grootste verantwoordelijkheid dragen.

Bibliografie

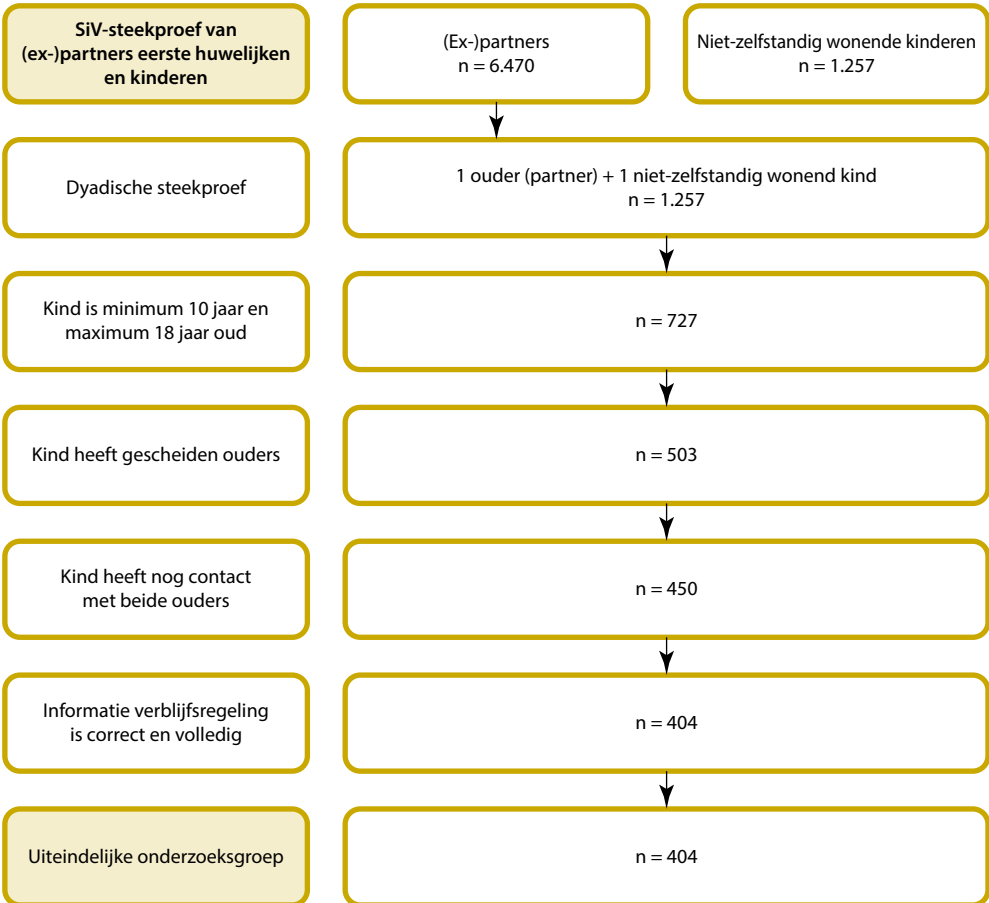
- Adamson, K., & Pasley, K. (2006). Coparenting following divorce and relationship dissolution. In M.A. Fine & J.H. Harvey (eds.), *Handbook of divorce and relationship dissolution*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 241-261.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Bastais, K., Pasteels, I., Van Peer, C., & Mortelmans, D. (2011). Een verplicht ouderschapsplan na echtscheiding? Inzichten vanuit de SiV-studie. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 1, 1-35.
- Bastais, K., Ponnet, K., & Mortelmans, D. (2012a). Doen gescheiden vaders ertoe? De impact van opvoedingsstijlen van gescheiden vaders op het welbevinden van het kind. *Tijdschrift Voor Sociologie*, 33, 239-266.
- Bastais, K., Ponnet, K., & Mortelmans, D. (2012b). Parenting of divorced fathers and the association with children's self-esteem. *Journal of Youth and Adolescence*, 41, 1643-1656.
- Bastais, K., Pasteels, I., Ponnet, K., & Mortelmans, D. (2012c). Measuring father involvement. How biased are responses of fathers from a child perspective? Lezing op CFR seminar, Leuven, 12-14 september 2012.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11, 56-95.
- Bossaerts, B. (2013). *Kiezen of delen? Pistes voor gezinsbeleid*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Bowman, M.E., & Ahrons, C.R. (1985). Impact of legal custody status on fathers' parenting postdivorce. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 481-488.
- Chan, T.W., & Koo, A. (2011). Parenting style and youth outcomes in the UK. *European Sociological Review*, 27, 385-399.
- Corijn, M. (2006). *Toenemend aantal echtscheidingen: Naar een veralgemening of eigen aan bepaalde groepen?* Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Webartikel.

- Corijn, M. (2012), *De sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.
- Crawford, L.A., & Novak, K.B. (2008). Parent child relations and peer associations as mediators of the family structure substance use relationship. *Journal of Family Issues*, 29, 155-184.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as a context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113, 487-496.
- Darling, N., & Toyokawa, T. (1997). *Construction and Validation of the Parenting Style Inventory II (PSI-II)*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University, department of human development and family studies.
- DeGarmo, D.S., & Forgatch, M.S. (1999). Context as predictors of changing maternal parenting practices in diverse family structures: a social interactional perspective of risk and resilience. In E.M. Hetherington (ed.), *Coping with divorce, single parenting and remarriage: A Risk and Resiliency Perspective* (pp. 227-252). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- De Schuymer (2013). De huizen van het kind, een instrument voor lokale actoren in de ondersteuning van (aanstaande) gezinnen met kinderen en jongeren. In Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (red.), *Gezinsbeleid in 2012. De rol van het gezin, de buurt en de burger in de huizen van het kind* (pp. 153-171). Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Doherty, W.J., Kouneski, E.F., & Erickson, M.F. (1998). Responsible fathering: an overview and conceptual framework. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 277-292.
- Emmery, K. (2012a). Gezinsbeleid in Vlaanderen 2006-2011. In Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (red.), *Gezinsbeleid in 2006-2011. Van het gezin naar ouderschap als hoeksteen van de samenleving?* (pp. 233-282). Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Emmery, K. (2012b). Gezinsbeleid in Vlaanderen 2011. In Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (red.), *Gezinsbeleid in 2006-2011. Van het gezin naar ouderschap als hoeksteen van de samenleving?* (pp. 11-98). Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Flouri, E. (2006). Non-resident fathers' relationships with their secondary school age children: determinants and children's mental health outcomes. *Journal of Adolescence*, 29, 525-538.
- Henderson, S.H., & Taylor, L.C. (1999). Parent-adolescent relationships in nonstep-, simple step- and complex stepfamilies, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 64, 79-100.
- Hetherington, E.M. (2006). The influence of conflict, marital problem solving and parenting on children's adjustment in nondivorced, divorced and remarried families. In A. Clarke-Stewart & J. Dunn (eds.), *Families count. Effects on child and adolescent development* (pp. 203-237). Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Hetherington, E.M., & Stanley-Hagen, M.M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: a risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychiatry*, 40, 129-140.
- Hoghugh, M. (2004). Parenting – an introduction. In M. Hoghugh & N. Long. *Handbook of parenting: Theory and research for practice* (pp. 1-18). London: Sage.
- Hosely, C.A., & Montemayor, R. (1997). Fathers and adolescents. In M.E. Lamb (ed.) *The role of the father in child development* (pp 162-178). New York: John Wiley.
- Hox, J.J. (2010). *Multilevel analysis. Techniques and Applications. Second edition*. New York, NY: Routledge.
- Jacobs, J. (1983). Treatment of divorcing fathers: social and psychotherapeutic considerations. *American Journal of Psychiatry*, 140, 1294-1299.
- King, V. (2006). The antecedents and consequences of adolescents' relationships with stepfathers and nonresident fathers. *Journal of Marriage and Family*, 68, 910-928.
- King, V., & Sobolewski, J.M. (2006). Nonresident fathers' contributions to adolescent well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 68, 537-557.
- Krishnakumar, A., & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviours: a meta-analytic review. *Family Relations*, 49, 25-44.
- Lamb, M.E. (2000). The history of research on father involvement. *Marriage and Family Review*, 29, 23-42.
- Lemieux, M. (2005). *La survie du couple parental*. In : Colloquium 'Regards sur la diversité de la famille: mieux comprendre pour mieux soutenir'. Québec Conseil de la Famille et de l'Enfance du Québec, 10-11 mei 2005.
- Lodewijckx, E. (2008). *Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest, 1990-2007 (en 2021)*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-rapport 3.

- Marquet, J. (2007). Contractualisering van de huwelijksbanden: van huwen uit liefde tot scheiden uit verloren liefde. In R. Bulckens, M.T. Casman, D. Mortelmans & C. Simaÿs (red.), *Families in beweging: een gezinsbeleid op maat?* (pp. 40-45). Brussel: Luc Pire Uitgeverij.
- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R.D., & Lamb, M.E. (2000). Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1173-1191.
- Martens, I. (2007) Het verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling. In P. Senaev, F. Swennen, & G. Verschelden (red.), *Verblijfsco-ouderschap. Uitvoering en sanctionering van verblijfs- en omgangsregelingen. Adoptie door personen van hetzelfde geslacht* (pp. 3-38). Antwerpen: Intersentia.
- McCutcheon, A.L. (1987). *Latent class analysis*. Newbury Park California: Sage Publications Inc.
- McKinney, C., & Renk, K. (2008). Differential parenting between mothers and fathers: Implications for late adolescents. *Journal of Family Issues*, 29, 806-827.
- McLanahan, S., & Sandefur, G. (1994). *Growing up with a single parent. What hurts, what helps*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McLeod, B.D., Weisz, J.R., & Wood, J.J. (2007). Examining the association between parenting and childhood depression: a meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 986-1003.
- Melli, M.S. (1999). Guideline review: child support and time sharing by parents. *Family Law Quarterly*, 33, 219-234.
- Mortelmans, D., & Pasteels, I. (2011). Scheiding in Vlaanderen: ontstaan en inhoud van de multi-actor studie naar relatiebreuken in Vlaanderen. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 11-25). Antwerpen: Acco.
- Mortelmans, D. (2008). New fatherhood and old habits. In P. Gaborit (red.), *Genre, temps sociaux et parentés* (pp. 113-141). Paris: L'Harmattan.
- Pasley, K., & Braver, S.L. (2004). Measuring father involvement in divorced, non-resident fathers. In R.D. Day & M.E. Lamb (eds.) *Conceptualizing and measuring father involvement* (pp. 217-240). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Pasteels, I., Mortelmans, D., & Van Bavel, J. (2011) Steekproef en dataverzameling. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 27-64). Antwerpen: Acco.
- Peters, B., & Ehrenberg, M.F. (2008). The influence of parental separation and divorce on father-child relationships. *Journal of Divorce and Remarriage*, 49, 78-109.
- Pleck, J.H. (2007). Why could father involvement benefit children? Theoretical perspectives. *Applied Development Science*, 11, 196-202.
- Ponnet, K., Mortelmans, D., Wouters, E., Van Leeuwen, K., Bastiaens, K., & Pasteels, I. (2013). Parenting stress and marital relationship as determinants of mothers' and fathers' parenting, *Personal Relationships*, 20, 259-276.
- Pryor, J. (2004). Parenting in reconstructed and surrogate families. In M. Hoghugh & N. Long (eds.), *Handbook of parenting: theory and research for practice* (pp. 110-129). Londen: Sage.
- Rutgeerts, E. (2007). Ouders? Geen last van. In N. Vetteburch, M. Elchardus & L. Walgrave (red.), *Jongeren in cijfers en letters: bevindingen uit de JOP-monitor 1* (pp. 31-44). Leuven: Lannoo.
- Seltzer, J.A. (2000). Child support and child access: Experiences of divorced and nonmarital families. In J.T. Idham & M.S. Melli (eds.), *Child support: The next frontier* (pp. 69-87). Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Senaev, P. (1995). *Co-ouderschap en omgangsrecht*. Antwerpen: Maklu.
- Simons, L. G., & Conger, R.D. (2007). Linking mother-father differences in parenting to a typology of family parenting styles and adolescent outcomes. *Journal of Family Issues*, 28, 212-241.
- Sirvanli Ozen, D. (2004). The impact of interparental divorce on adult attachment styles and perceived parenting styles of adolescents. *Journal of Divorce and Remarriage*, 40, 1-20.
- Smyth, B., & Moloney, L. (2008). Changes in patterns of post-separation parenting over time: a brief review. *Journal of Family Studies*, 14, 7-22.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011a). Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 131-151). Antwerpen: Acco.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011b). Gezinsrelaties na ouderlijke scheiding: ouders, kinderen en nieuwe partners. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 153-168). Antwerpen: Acco.

- Stewart, S.D. (1999). Disneyland dads, disneyland moms? How nonresident parents spend time with absent children. *Journal of Family Studies*, 20, 539-556.
- Strohschein, L. (2007). Challenging the presumption of diminished capacity to parent: Does divorce really change parenting practices? *Family Relations*, 56, 358-368.
- Thomson, E., Hanson, T.L., & McLanahan, S.S. (1994). Family structure and child well-being: Economic resources vs. parental behaviors. *Social Forces*, 73, 221-242.
- Thomson, E., Mosley, J., Hanson, T.L., & McLanahan, S.S. (2001). Remarriage, cohabitation and changes in mother behavior. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 370-380.
- Vanbockrijck, H. (2009). Twee jaar toepassing van de wet van 18 juli 2006 inzake het verblijfsco-ouderschap en de uitvoering en sanctionering van verblijfs- en omgangsregelingen. In P. Senaeve, F. Swennen, & G. Verschelden (red.), *Knelpunten echtscheiding, afstamming en verblijfsregelingen. Evaluatie van de wetten van 27 april, 1 juli en 27 december 2006 en 18 juli 2006* (pp. 189-240). Antwerpen: Intersentia.
- Van Crombrugge, H. (2009). *Ouders in soorten*. Antwerpen: Garant.
- Vandoorne, J., Decaluwe, L., & Vandemeulebroecke, L. (2000). Het gezin. In H. De Witte, J. hooghe & L. Walgrave (red.), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld* (pp. 59-79). Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Bijlage 2.

TABEL. 'Goodness of fit' statistieken^a van de latente klasse analyse voor ooit-gescheiden vaders en moeders per model

Model	#latente klassen	Vaders			Moeders		
		G ²	df	BIC	G ²	df	BIC
1	1	4091,55	390592	4283,35	3108,07	390592	3300,11
2	2	3598,47	390559	3988,08	2483,25	390559	2873,35
3	3	3310,48	390526	3897,88	2265,01	390526	2853,15
4	4	3132,39	390439	3917,60	2135,60	390493	2921,78
5	5	3029,10	390460	4012,11	2041,84	390460	3026,07
6	6	2929,12	390427	4109,93	1935,86	390427	3118,17

^a # = aantal; G² = een maat vergelijkbaar met de L² van McCutcheon (1987), gebaseerd op de Chi² verdeling; df = aantal vrijheidsgraden; BIC = Bayesiaans informatiecriterium.

Bron: SiV, 2010.

Grootouders in woelige tijden: nieuwe gezinssamenstellingen, verblijfsregelingen en contacten tussen grootouders en kleinkinderen na een echtscheiding¹

Maaïke Jappens & Jan Van Bavel

Inleiding

Door de demografische veranderingen van de voorbije decennia is het vandaag niet ongewoon dat grootouders en kleinkinderen tientallen jaren van hun leven delen. De hogere levensverwachting maakt dat meer mensen grootouder worden, vaak voor langere tijd en in goede gezondheid, en dat kleinkinderen opgroeien met verschillende grootouders in leven. Tegelijkertijd impliceren lagere vruchtbaarheidscijfers een geringer aantal kleinkinderen per familie om de aandacht over te verdelen (Bengtson, 2001; Hagestad, 2006; Jacobs, 1996; Murphy, 2011; Puur et al., 2011; Szinovacz, 1998; Timonen & Arber, 2012; Uhlenberg & Kirby, 1998; Vanderleyden & Corijn, 2005). In deze demografische context kunnen grootouders een belangrijke rol spelen in het leven van hun kleinkinderen, en vice versa.

Zo zijn grootouders belangrijke emotionele steunfiguren en kunnen ze van kleins af aan als hechtingspersonen voor hun kleinkinderen fungeren (Marcoen, 1996; Ruiz & Silverstein, 2007; Verschueren & Van Ranst, 1996). Daarnaast staat ook plezier maken centraal in de omgang tussen kinderen en hun grootouders (Douglas & Ferguson, 2003; Triadó et al., 2005). Een andere belangrijke functie die grootouders wordt toegedicht, is de intergenerationele overdracht van kennis, waarden, verhalen en familietradities aan hun kleinkinderen (Attias-Donfut & Segalen, 2007; Bernal & de la Fuente Anuncibay, 2007; Triadó et al., 2005). Grootouders op hun beurt vinden in hun kleinkinderen een bron van trots, vreugde en affectie, maar deze kleinkinderen bezorgen hen soms ook zorgen en verdriet (Verschueren & Van Ranst, 1996). Het grootouderschap kan mensen een gevoel van voldoening schenken door het besef dat hun familie zich voortzet (Kivnick, 1985; Verschueren & Van Ranst, 1996). Het grootouderschap kan ook gezien worden als een tweede kans die grootouders toelaat te compenseren waar tijd en ervaring tekortschoten in de opvoeding van hun eigen kinderen (Attias-Donfut & Segalen, 2007; Kivett, 1991).

¹ Dit thema werd eveneens behandeld in Jappens, M. & Van Bavel, J. (2012). Echtscheiding en contacten tussen kleinkinderen en grootouders. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33, 296-328.

Maar families worden ook geconfronteerd met stijgende echtscheidingscijfers. In 2004 had in Vlaanderen 1 op de 5 kinderen jonger dan 18 jaar een echtscheiding van de ouders meegemaakt (Lodewijckx, 2005). Vele onderzoeken maakten al duidelijk dat echtscheiding een grote, vaak negatieve impact kan hebben op kinderen (Amato, 2000; Mortelmans et al., 2011; Van Peer, 2007). Bovendien is een ouderlijke echtscheiding een gezinstransitie die veelal verschillende andere gezinstransities inluit: bijvoorbeeld gaan leven in een bepaalde verblijfsregeling tussen beide ouders en ouders die vroeg of laat opnieuw gaan samenwonen met een nieuwe partner waardoor kinderen in een nieuwsamengesteld gezin terechtkomen (zie Vanassche, Corijn, Sodermans & Matthijs, 2013 in deze SVR-studie). Grootouders kunnen tijdens een ouderlijke echtscheiding, bij de verschillende transitie en in de moeilijke periodes erna een extra belangrijke bron van steun en stabiliteit betekenen voor hun kleinkinderen (Coall & Hertwig, 2011; Ferguson, 2004; Szinovacz, 1998).

Veel grootouders bieden hun kinderen en kleinkinderen in een echtscheidingssituatie advies, tijdelijk onderdak, praktische hulp, emotionele en/of financiële steun. En omdat ouders daar na een echtscheiding vaak meer nood aan hebben, springen grootouders ook extra bij met kinderopvang en zorg en in uitzonderlijke gevallen treden ze op als substituut-ouders (Douglas & Ferguson, 2003; Ferguson, 2004; Timonen et al., 2009). Kleinkinderen zien grootouders vaak als steunpilaren waarin ze vertrouwen kunnen stellen en bij wie ze aandacht en rust vinden na de echtscheiding van hun ouders (Bridges et al., 2007; Butler et al., 2002; Dunn et al., 2000; Robinson et al., 2009). Een goede band met de grootouders blijkt bovendien een positieve invloed uit te oefenen op het psychologische welzijn en de aanpassing van kinderen en jongeren nadat hun ouders gescheiden zijn (Henderson et al., 2009; Lussier et al., 2002).

Hoewel grootouders in woelige periodes belangrijke steunfiguren kunnen zijn voor hun kleinkinderen, wekken die gezinstransities ook bezorgdheid op over de solidariteit en de relaties tussen familieleden van verschillende generaties. Vooral familienetwerken van mannen blijken vaak onder druk te staan (Dykstra, 1997; Silverstein & Giarusso, 2010; Van Peer, 2007).

Onderzoek naar de precieze impact van een ouderlijke echtscheiding op de kleinkind-grootouder-relaties is schaars, zeker in ons land. Vaak gaat het om beperkte studies op basis van erg kleine steekproeven. In het kader van het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*' (SiV) werden in 2009-2010 meer dan 1.000 kinderen ondervraagd, onder andere over het contact dat ze hebben met hun grootouders (Mortelmans et al., 2011). Door het cross-sectionele karakter van de SiV-data en door het feit dat er enkel gevraagd werd naar contacten met grootouders op het moment van de bevraging, kunnen we geen uitspraken doen over de impact van de transitie van de ene naar de andere gezinsvorm op de contacten met de grootouders. We onderzoeken in dit hoofdstuk wel het verband tussen een ouderlijke echtscheiding en de verschillende gezinsvormen waarin kinderen nadien terechtkomen enerzijds en de frequentie van het contact tussen kleinkinderen en hun grootouders anderzijds. We leggen de focus op ontmoetingen, een vorm van contact die zich het best leent tot de uitwisseling van steun. We bekijken eerst of kinderen met gescheiden ouders hun grootouders even vaak zien als kinderen met (nog) gehuwde ouders. Daarna zoomen we in op kinderen van gescheiden ouders en bestuderen we, net als in het onderzoek over de opvoedingsstijlen (Bastaits, Van Peer & Mortelmans, 2013 in deze SVR-studie), twee transitie na een echtscheiding: de verblijfsregeling waarin de kinderen leven en het eventuele herpartneren van hun ouders. We gaan na hoe deze transitie samenhangt met het kleinkind-grootoudercontact. We maken daarbij telkens een onderscheid tussen

grootouders van moederskant en grootouders van vaderskant. In de volgende paragraaf vatten we de belangrijkste inzichten uit de literatuur samen en formuleren we op basis daarvan onze eigen hypothesen.

1. Literatuur en hypothesen

De meeste studies over echtscheiding en grootouders en kleinkinderen stelden vast dat grootouders en kleinkinderen met gescheiden ouders minder contact en een minder hechte relatie hebben dan grootouders en kleinkinderen in intacte families (Creasey, 1993; Drew & Smith, 1999; Jaskowski & Dellasega, 1993; Kemp, 2007; Myers & Perrin, 1993; Oppelaar & Dykstra, 2004). Sommige grootouders worden helemaal uitgesloten van het contact met hun kleinkinderen nadat de ouders gescheiden zijn, wat vaak leidt tot ongelukkige en machteloze gevoelens en soms ook gezondheidsproblemen als gevolg heeft (Drew & Silverstein, 2007; Drew & Smith, 1999, 2002; Doyle, O'Dwyer & Timonen, 2010; Ferguson, 2004).

De internationale literatuur wijst op belangrijke verschillen in de ervaringen van grootouders van moederskant en deze van vaderskant na een ouderlijke echtscheiding. Het zijn voornamelijk de ouders van de man die meer kans lopen om geconfronteerd te worden met negatieve veranderingen in de relatie met hun kleinkinderen. Verschillende onderzoekers vinden dat kleinkinderen na een echtscheiding minder contact hebben met hun grootouders van vaderskant dan met hun grootouders van moederskant (Ahrns, 2007; Bridges et al., 2007; Creasey, 1993; Douglas & Ferguson, 2003; Doyle et al., 2010; Myers & Perrin, 1993; Oppelaar & Dykstra, 2004; Timonen et al., 2009). Wat de grootouders van moederskant betreft, zien sommige onderzoekers geen impact (Cooney & Smith, 1996; Henderson et al., 2009). Ehrenberg en Smith (2003) stelden zelfs vast dat het contact tussen de grootmoeders van moederskant en de kleinkinderen toenam nadat hun dochters gescheiden waren, al is deze vaststelling gebaseerd op een erg kleine steekproef.

De verschillen in de impact van een echtscheiding op het contact tussen kleinkinderen en grootouders van moederskant versus grootouders van vaderskant kunnen enerzijds worden toegeschreven aan geslachtsverschillen in de omgang met familierelaties. Volgens de 'kinkeeping'-theorie zijn vrouwen de traditionele 'kinkeepers' die de banden met andere familieleden onderhouden en zo een grote rol spelen in de contacten tussen hun kinderen en de grootouders. Daardoor zijn familierelaties langs de kant van de moeder vaak hechter en hebben kinderen sowieso meer contact met hun grootouders van moederskant (Chan & Elder, 2000; Hagestad, 1985; Mann, Khan & Leeson., 2009; Oppelaar & Dykstra, 2004; Uhlenberg & Hammill, 1998). Onze *eerste hypothese* luidt dat kinderen waarvan de ouders gescheiden zijn hun grootouders minder frequent ontmoeten dan kinderen met gehuwde ouders. We verwachten ook dat de verschillen tussen kinderen van gehuwde en kinderen van gescheiden ouders het grootst zullen zijn voor het contact met de grootouders van vaderskant. Een bijkomende verklaring ligt in de verblijfsregeling van kinderen, de eerste transitie na een echtscheiding waarop we hierna dieper ingaan.

1.1. De verblijfsregeling van kinderen na een echtscheiding

Nadat hun ouders gescheiden zijn, kan het verblijf van de kinderen op uiteenlopende wijzen worden geregeld. Sommige kinderen hebben een verblijfouder (of residentiële ouder), waar hun hoofdverblijf is, en een niet-residentiële ouder; andere kinderen krijgen een gedeeld verblijf tussen hun beide ouders. Die verblijfsregeling kan een cruciale rol spelen in het contact dat kinderen hebben met hun grootouders. Als een niet-residentiële ouder zijn kinderen zelf weinig of niet ziet, leidt dit vaak tot minder contact tussen de kinderen en de grootouders langs de kant van die ouder. Langs de kant van de residentiële ouder daarentegen, willen of moeten veel grootouders na een echtscheiding juist meer bijspringen met praktische hulp (Attias-Donfut & Segalen, 2007; Chambers et al., 2009; Johnson, 1998).

Veel onderzoek over het contact tussen grootouders en kleinkinderen is gebaseerd op oudere data of op data uit de Verenigde Staten, waar de voogdij over de kinderen na een echtscheiding doorgaans wordt toegewezen aan de moeder, bij wie de kinderen dan ook het grootste deel van de tijd verblijven. Zoals we hierboven al aanhaalden, lijkt het logisch dat deze realiteit een sleutelrol speelt in de verschillen die vaak gevonden worden in het contact tussen kleinkinderen en grootouders van moederskant en deze van vaderskant (Hilton & Macari, 1997; Kemp, 2007; Lussier, 2002; Ruiz & Silverstein, 2007).

In Vlaanderen woont de meerderheid van de kinderen van gescheiden ouders nog steeds bij de moeder, maar een regeling van verblijfsco-ouderschap zit hier meer dan in onze buurlanden in de lift (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011a). Sinds de wet van 18 juli 2006 dient een rechter een beurtelings verblijf bij moeder en vader zelfs als prioritaire verblijfsregeling te onderzoeken. Ongeveer een vijfde van de Vlaamse kinderen met gescheiden ouders leeft afwisselend bij moeder en vader. Van de kinderen wiens ouders na die wet van 2006 scheidden, is dat meer dan een vierde (Sodermans et al., 2011a). De SiV-data laten ons toe de rol van de verblijfsregeling op het moment van de bevraging in de contacten tussen kinderen en grootouders gedetailleerd na te gaan. Onze *tweede hypothese* luidt daarom dat kinderen van gescheiden ouders voornamelijk minder contact hebben met de grootouders langs de kant van de ouder bij wie ze niet of weinig verblijven.

1.2. Het herpartneren van ouders na een echtscheiding

Veel kinderen van gescheiden ouders maken vroeg of laat nog een bijkomende transitie mee wanneer hun moeder en/of vader een nieuwe relatie beginnen en gehuwd of ongehuwd gaan samenwonen met een nieuwe partner (Corijn, 2013; Vanassche, Corijn, Sodermans & Matthijs, 2013 in deze SVR-studie; Van Peer, 2007). De impact van het herpartneren van een gescheiden ouder op de contacten tussen kleinkinderen en grootouders werd tot nu toe, ook in buitenlands onderzoek, niet onderzocht. Maar uit aanpalend onderzoek leren we wel dat een nieuwe partner ongetwijfeld een rol speelt in de familierelaties van ooit-gescheiden personen. Zo kan een stiefouder de relatie van gescheiden ouders met hun kinderen bemoeilijken (Lawton, Silverstein & Bengtson, 1994; Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011b). Ook de relatie van gescheiden personen met andere familieleden, en vooral met hun ouders, kan worden beïnvloed door de aanwezigheid van een nieuwe partner (Jappens, Wijckmans & Van Bavel, 2011). Deze nieuwe partner kan een bron van steun, maar ook van conflict, betekenen. Bovendien brengt

een nieuwe partner een nieuwe schoonfamilie met 'nieuwe grootouders' met zich mee (Ahrns, 2007; Myers & Perrin, 1993; Silverstein & Giarrusso, 2010), waarmee kinderen eventueel ook tijd doorbrengen. Daarom stellen we als *derde hypothese* voorop dat kinderen minder vaak contact hebben met hun eigen grootouders als hun gescheiden ouder samenwoont met een nieuwe partner.

1.3. Andere factoren in het contact tussen kleinkinderen en grootouders

Contacten tussen kleinkinderen en grootouders worden beïnvloed door een echtscheiding, maar ook door de voorkeuren, noden en beschikbaarheid van kleinkinderen, ouders en grootouders.

De *afstand* tussen de woonplaats van het kleinkind en de grootouder speelt een rol: kleinkinderen en grootouders die dicht bij elkaar wonen, hebben meer contact met elkaar, zowel vóór als na een ouderlijke echtscheiding (Cooney & Smith, 1996; Hilton & Macari, 1997; Schutter, Scherman & Carroll, 1997; Uhlenberg & Hammill, 1998; Whitbeck, Hoyt & Huck, 1993). Omdat de contacten tussen kleinkinderen en grootouders vaak via de ouders verlopen, zeker als het om jonge kinderen gaat, zien kleinkinderen en grootouders elkaar vaker als *ouders en grootouders een goede relatie* met elkaar hebben (Crosnoe & Elder, 2002; Dykstra, 1997; Mueller & Elder, 2003; Oppelaar & Dijkstra, 2004; Monserud, 2008; Whitbeck et al., 1993). Vervolgens kunnen het *geslacht* en de *leeftijd van de grootouder en het kleinkind* van belang zijn. Zoals we al aanhaalden, zijn vrouwen geneigd meer te investeren in familierelaties, waardoor grootmoeders meestal intensiever betrokken zijn in het leven van hun kleinkinderen dan grootvaders, en meisjes hun grootouders vaker zien dan jongens (Douglas & Ferguson, 2003; Hilton & Macari, 1997; Mann, 2007). Als kinderen jonger zijn en hun ouders hulp bij zorg en kinderopvang nodig hebben, zien grootouders hen het meest. Wanneer kinderen ouder worden, nemen ze echter meer afstand van hun familie en gaan ze meer tijd doorbrengen met hun leeftijdsgenoten (Bridges et al., 2007; Geurts et al., 2009; Oppelaar & Dykstra, 2004; Schutter et al., 1997). Voor grootouders zelf betekent een hogere leeftijd enerzijds dat ze minder actief en mobiel worden en vaker gezondheidsproblemen hebben, waardoor contacten met kleinkinderen minder vanzelfsprekend zijn (Ehrenberg & Smith, 2003; Oppelaar & Dykstra, 2004; Schutter et al., 1997). Anderzijds kunnen gezondheidsbeperkingen ook betekenen dat grootouders zorg en verzorging nodig hebben – vaak geboden door hun kinderen – eventueel met de hulp van of in het bijzijn van de kleinkinderen (Even-Zohar & Sharlin, 2009; Stelle et al., 2010; Vanderleyden & Moons, 2012). Een andere factor van potentieel belang is het *aantal kleinkinderen* dat een grootouder heeft. Hoe meer kleinkinderen grootouders hebben, hoe minder tijd en zorg zij aan elk kind afzonderlijk kunnen wijden (Oppelaar & Dykstra, 2004; Uhlenberg & Hammill, 1998). Dat een echtscheiding wat doet met familierelaties, geldt ook voor *echtscheidingen in de grootoudergeneratie*. Meerdere studies wezen uit dat grootouders die ooit gescheiden zijn minder frequent contact hebben en een minder hechte relatie hebben met hun kleinkinderen. Dit geldt voornamelijk voor gescheiden grootvaders. Onderzoek wijst uit dat een echtscheiding van de grootouders negatieve gevolgen heeft voor de relatie en het contact tussen de grootouder en zijn of haar kinderen, die zich ook vertalen in de contacten met de kleinkinderen (Lawton et al., 1994; King, 2003; Oppelaar & Dykstra, 2004; Uhlenberg & Hammill, 1998).

2. Data en methoden

2.1. Data

Om na te gaan wat het verband is tussen de transities na een ouderlijke echtscheiding en de contacten tussen kinderen en hun grootouders, gebruiken we data van de onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’ (SiV). Voor deze survey werden echtparen die gehuwd zijn tussen 1971 en 2008 geselecteerd uit het Belgische Rijksregister. Het ging om eerste huwelijken voor zowel de man als de vrouw. De steekproef werd zo samengesteld dat echtparen die reeds gescheiden waren, oververtegenwoordigd zijn. In de loop van 2009 en 2010 werden in totaal 6.470 (ex-)partners bevraagd via een persoonlijk interview. Daarnaast werd per (ex-)echtpaar ook een gezamenlijk kind geselecteerd van 10 jaar of ouder dat inwoonde bij één of beide ouders. Indien mogelijk werd dit kind ook geïnterviewd. Dit leverde gegevens op van 1.257 inwonende kinderen, waarvan ongeveer 1 op de 3 kinderen met gehuwde ouders en 2 op de 3 kinderen met ooit-gescheiden ouders (Mortelmans et al., 2011). Deze kinderen werden onder meer over de frequentie van hun contact met elke grootouder bevraagd.

Voor onze analyses legden we voor de kinderen een maximale leeftijdsgrens van 25 jaar vast (zie bijlage 1). Voor de beschrijvende analyses selecteerden we alle 10- tot en met 25-jarige inwonende kinderen waarvan de grootouder in kwestie nog leeft, maar niet in hetzelfde huishouden woont. In onze verklarende modellen focussen we op de kinderen met ooit-gescheiden ouders. Om de nodige informatie te kunnen opnemen in onze analyses, koppelden we de data verstrekt door deze kinderen aan die van hun moeder en/of vader. De ouders gaven namelijk informatie over de grootouders, over hun echtscheiding en over de transities die nadien volgden. Wanneer we de ontmoetingen tussen de kinderen en hun grootouders van moederskant analyseren, gebruiken we de gegevens van de kinderen waarvan de moeder deelnam aan het onderzoek. Voor de analyses van de ontmoetingen met de grootouders van vaderskant gebruiken we de gegevens van de kinderen wiens vader deelnam aan het onderzoek. Deze selectie mondt uit in een onderzoeksgroep van 525 kinderen voor de analyses van ontmoetingen met grootmoeder en van 346 met grootvader van moederskant. Omdat minder ooit-gescheiden mannen dan vrouwen deelnamen aan het SiV-onderzoek, zijn de onderzoeksgroepen voor de analyses met de grootouders van vaderskant kleiner: 302 kinderen voor ontmoetingen met grootmoeder en 201 voor ontmoetingen met grootvader. Gescheiden vaders participeerden niet alleen minder dan gescheiden moeders; we moeten ons er bij de interpretatie van de resultaten ook bewust van zijn dat de participerende vaders een specifiek profiel hebben. Een deelnemende gescheiden vader is namelijk gemiddeld genomen meer betrokken bij zijn kind dan een niet-deelnemende vader (Bastaits et al., 2012), en dit heeft waarschijnlijk ook gevolgen voor de betrokkenheid van de grootouders van vaderskant.

Wanneer we hierna spreken over ‘kinderen’ of ‘kleinkinderen’ verwijzen we naar de inwonende kinderen. Met ‘ouders’ of ‘moeders’ en ‘vaders’ bedoelen we de al dan niet-gescheiden partners uit de geselecteerde huwelijken in de middengeneratie. Naar de ouders van deze partners, dus de grootouders van de kinderen, verwijzen we telkens met ‘grootouders’.

2.2. Afhankelijke en onafhankelijke variabelen

Frequentie van ontmoetingen met de grootouders: Aan de kinderen werd gevraagd hoe vaak ze hun grootmoeder/grootvader van moederskant/vaderskant ontmoetten. Ze konden antwoorden met zeven categorieën: ‘nooit’, ‘minder dan één keer per maand’, ‘één keer per maand’, ‘verschillende keren per maand (maar niet wekelijks)’, ‘één keer per week’, ‘verschillende keren per week (maar niet dagelijks)’ en ‘dagelijks’. Voor de multivariate analyses werden deze antwoordcategorieën gehercodeerd naar de numerieke waarden 0, 1, 2, 3, 5, 15 en 30, die bij benadering het aantal ontmoetingen per maand aangeven.

Huwelijksstatus van de ouders: In de beschrijvende analyses nemen we een variabele op die aangeeft of de ouders van het kind nog getrouwd of ooit-gescheiden zijn. Ook indien de ouders alleen feitelijk gescheiden zijn of als de echtscheidingsprocedure nog loopt, worden ze bij de tweede groep gerekend.

Verblijfsregeling van het kind: Aan de ooit-gescheiden ouders werd gevraagd hoe het verblijf van het geselecteerde kind geregeld is. De ouders konden aangeven of het kind bij de moeder en/of de vader verblijft. Voor kinderen die deels bij de moeder en deels bij de vader verblijven, werd de regeling daarna gedetailleerd in kaart gebracht aan de hand van een verblijfskalender (Sodermans, Vanassche & Matthijs, 2011). Deze informatie wordt samengevat in een variabele met vier categorieën: het kind verblijft 1) bij moeder (minstens 67% van de tijd), 2) afwisselend bij moeder en vader (minimum 33% bij elke ouder), 3) bij vader (minstens 67% van de tijd), 4) andere, dit betekent dat er geen vaste of een andere verblijfsregeling is. Het gaat telkens om de feitelijke regeling op het moment van het interview. Zoals uit tabellen 1 en 2 blijkt is een ‘moederverblijf’ nog steeds de meest courante regeling in Vlaanderen. We gebruiken deze als referentiecategorie.

Nieuwe partner van de ouder: Voor kinderen met ooit-gescheiden ouders maken we een bijkomend onderscheid naargelang de moeder of vader alleenstaand is of samenwoont met een nieuwe partner. Dit samenwonen kan gaan om een ongehuwde samenwoonrelatie of om een hertrouw als nieuwe gezintransitie na de echtscheiding.

Kenmerken van het kind: We nemen de leeftijd van het kind op als categorische variabele: 10-13 jaar, 14-17 jaar en 18-25 jaar. Dit laat toe te controleren voor de verschillen tussen deze leeftijdsgroepen. We brengen het geslacht van het kind in rekening, evenals het aantal broers en zussen. Zowel volle broers en zussen als halfbroers en -zussen worden meegerekend. Wanneer we kijken naar het contact met de grootouders van moederskant gaat het om het aantal broers en zussen met dezelfde moeder; voor het contact langs vaderskant gaat het om het aantal broers en zussen met dezelfde vader. Eventuele stiefbroers en -zussen worden dus niet meegeteld.

Kenmerken van de moeder/vader: We nemen de leeftijd van de moeder of vader op. We weten niet exact hoeveel kleinkinderen een grootouder heeft, maar we gebruiken het aantal broers en zussen van de ouder als proxy. Het hoogst behaalde opleidingsniveau van de ouder werd gedetailleerd bevraagd, maar voor deze bijdrage beperkt tot drie categorieën: een ‘lager’ opleidingsniveau (geen diploma of maximum lager secundair of tweede graad), ‘gemiddeld’ (maximaal hoger secundair of derde graad of postsecundair onderwijs), en ‘hoger’ (niet-universitair en

universitair hoger onderwijs). We controleren ook voor de tijd die verstreken is sinds de ouders apart gingen wonen.

Kenmerken van de grootouder: We controleren voor de leeftijd van grootouders, houden rekening met het feit of de andere grootouder langs moeders- respectievelijk vaderskant nog leeft, en verrekenen of de grootouders ooit gescheiden zijn. Bij de selectie voor de contacten met de grootvaders van moederskant leefde in alle gevallen ook de grootmoeder nog; deze variabele werd daarom niet opgenomen. We kunnen helaas niet controleren voor de arbeidsmarktparticipatie, gezondheidssituatie, en het al dan niet in een rusthuis wonen van de grootouders.

Relatie tussen de moeder/vader en de grootouder: De ouders van de kleinkinderen beantwoordden vragen over het contact met hun vader en moeder en, indien ze nog contact hadden, ook over de kwaliteit van die relatie. Op basis van deze informatie nemen we een variabele op die aangeeft of de ouder en de grootouder een goede relatie (goed of heel goed) hebben of niet (niet goed niet slecht, slecht, heel slecht of geen contact meer).

Reistijd tussen het kind en de grootouder: De afstand tussen de woonplaats van het kind en de grootouder werd gemeten aan de hand van de reistijd in minuten die het kind normaal gezien nodig heeft om zich van thuis naar de grootouder te begeven.

Tabel 1 geeft de beschrijvende kenmerken van de variabelen in de onderzoeksgroep voor de analyses van de ontmoetingen tussen kinderen en grootmoeder en grootvader van moederskant. Tabel 2 doet hetzelfde voor de analyses van de ontmoetingen met grootmoeder en grootvader van vaderskant.

2.3. Methode

We modelleren de contacten met de onderscheiden grootouders telkens afzonderlijk. In een eerste stap testen we onze eerste hypothese en bekijken we met enkele beschrijvende analyses of en hoe frequent kinderen hun grootouders ontmoeten naargelang de huwelijksstatus van hun ouders. Daarna focussen we op de gezinsvormen na een ouderlijke echtscheiding en op het verband met de frequentie waarmee kinderen hun grootouders zien. We gebruiken Poisson-regressies om de contactfrequentie te modelleren en houden rekening met verschillende kenmerken. Onze Poisson-modellen hebben algebraïsch de volgende basisstructuur: $\log(Y) = \beta_0 + \beta_1 X + \beta_2 Z + \beta_3 U + \beta_4 V$. De afhankelijke variabele Y staat voor het aantal ontmoetingen per maand. Vector X bevat kenmerken van het kind, Z kenmerken van moeder of vader, U kenmerken van grootmoeder of grootvader en V verschillende gezinstransities na echtscheiding. In functie van onze tweede en derde hypothese bekijken we telkens welke verblijfsregeling het kind heeft en of de moeder en/of vader samenwoont met een nieuwe partner.

TABEL 1. Beschrijving van de variabelen in de analyses van het contact van kinderen van ooit-gescheiden ouders met de grootouders van moederskant (in % of $\bar{X}$)

	Grootmoeder (n = 525)				Grootvader (n = 346)			
	%	$\bar{X}$	SD	min-max	%	$\bar{X}$	SD	min-max
Aantal ontmoetingen per maand		6,9	7,7	0-30		7,2	8,3	0-30
Verblijfsregeling en gezinssamenstelling								
Verblijfsregeling kind								
Moederverblijf	67,6				64,5			
Co-ouderschap	19,6				23,4			
Vaderverblijf	5,9				6,1			
Andere	6,9				6,1			
Partnerstatus moeder								
Alleenstaand	50,5				48,8			
Nieuwe partner	49,5				51,2			
Kenmerken kind								
Leeftijd		43,5	4,8	31-57				
10-13 jaar	25,9				30,3			
14-17 jaar	29,1				30,6			
18-25 jaar	45,0				39,0			
Geslacht								
Jongen	48,4				48,8			
Meisje	51,6				51,2			
Aantal broers/zussen		1,2	0,9	0-4		1,1	0,9	0-4
Kenmerken moeder								
Leeftijd		43,5	4,8	31-57		42,7	4,6	31-54
Opleidingsniveau								
Lager	14,1				13,3			
Gemiddeld	47,6				48,0			
Hoger	38,3				38,7			
Aantal broers/zussen		2,1	1,5	0-10		2,0	1,5	0-10
Jaren sinds (echt)scheiding		9,1	4,8	1-24		9,1	4,8	1-24
Kenmerken grootouder								
Leeftijd		70,3	7,8	50-95		70,5	7,0	55-89
Scheiding								
Nooit gescheiden	84,8				86,7			
Ooit gescheiden	15,2				13,3			
Andere grootouder moederskant								
In leven	68,4				100,0			
Overleden	31,6				0,0			
Relatie moeder-grootouder								
Goed	81,9				81,8			
Niet goed	18,1				18,2			
Reistijd kind-grootouder (in minuten)		21,0	22,7	1-180		20,7	22,1	1-180

Bron: SiV, 2010.

TABEL 2. Beschrijving van de variabelen in de analyses van het contact van kinderen van ooit-gescheiden ouders met de grootouders van vaderskant (in % of $\bar{X}$)

	Grootmoeder (n = 302)				Grootvader (n = 201)			
	%	$\bar{X}$	SD	min-max	%	$\bar{X}$	SD	min-max
Aantal ontmoetingen per maand		5,0	6,2	0-30		5,1	6,7	0-30
Verblijfsregeling en gezinssamenstelling								
Verblijfsregeling kind								
Moederverblijf	44,0				45,3			
Co-ouderschap	32,5				30,3			
Vaderverblijf	14,9				15,4			
Andere	8,6				9,0			
Partnerstatus vader								
Alleenstaand	44,0				41,3			
Nieuwe partner	56,0				58,7			
Kenmerken kind								
Leeftijd								
10-13 jaar	26,5				27,9			
14-17 jaar	27,2				29,9			
18-25 jaar	46,4				42,3			
Geslacht								
Jongen	52,0				54,2			
Meisje	48,0				45,8			
Aantal broers/zussen		1,3	0,9	0-4		1,3	1,0	0-5
Kenmerken vader								
Leeftijd		45,4	4,7	33-59		44,7	4,6	33-57
Opleidingsniveau								
Lager	22,2				20,4			
Gemiddeld	39,7				38,8			
Hoger	38,1				40,8			
Aantal broers/zussen		2,4	1,7	0-10		2,2	1,7	0-9
Jaren sinds (echt)scheiding		8,5	4,6	1-24		8,3	4,4	2-25
Kenmerken grootouder								
Leeftijd		73,2	7,7	54-99		73,7	7,4	54-99
Scheiding								
Nooit gescheiden	89,1				91,5			
Ooit-gescheiden	10,9				8,5			
Andere grootouder vaderskant								
In leven	62,6				89,1			
Overleden	37,4				10,9			
Relatie vader-grootouder								
Goed	88,1				82,6			
Niet goed	11,9				17,4			
Reistijd kind-grootouder (in minuten)		25,7	29,9	1-300		25,8	27,0	1-180

Bron: SiV, 2010.

3. Resultaten

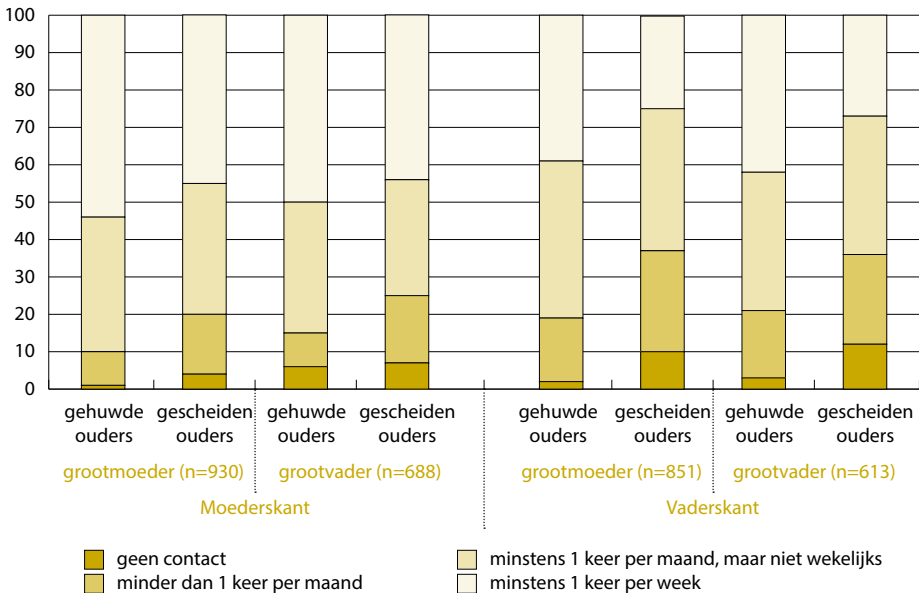
3.1. Kinderen met gehuwde en kinderen met ooit-gescheiden ouders

Eerst gaan we na hoe vaak kinderen hun grootouders ontmoeten en welke de verschillen zijn tussen kinderen met gehuwde ouders en kinderen met ooit-gescheiden ouders. Figuur 1 toont de percentages kinderen die de onderscheiden grootouders nooit, minder dan 1 keer per maand, minstens 1 keer per maand of minstens 1 keer per week zien, naargelang de huwelijksstatus van hun ouders.

In de eerste plaats valt op dat een grote meerderheid van de kinderen wel contact heeft met zijn of haar grootouders. Wat de grootouders van vaderskant betreft, merken we hier echter een duidelijk verschil tussen de kinderen van gehuwde en kinderen van ooit-gescheiden ouders. Meer dan 10% van de kinderen met gescheiden ouders ziet de grootouders van vaderskant nooit. We belichten hier enkel de fysieke/reële ontmoetingen met grootouders; andere analyses (niet getoond) geven aan dat slechts enkele van de kinderen die hun grootouders niet (meer) zien, wel via telefoon of internet nog contact hebben.

Ook als de kinderen en de grootouders wel contact hebben, zien we een verschil naargelang de huwelijksstatus van de ouders. Dit bevestigt onze eerste hypothese: kinderen met gescheiden ouders ontmoeten hun grootouders minder vaak dan kinderen van nog gehuwde ouders. Zoals verwacht, merken we ook dat de verschillen tussen kinderen van gehuwde en van gescheiden ouders meer uitgesproken zijn voor de contacten met grootouders van vaderskant.

FIGUUR 1. Ontmoetingen tussen kinderen en grootouders, naar huwelijksstatus van de ouders (in %)

Bron: SIV, 2010.

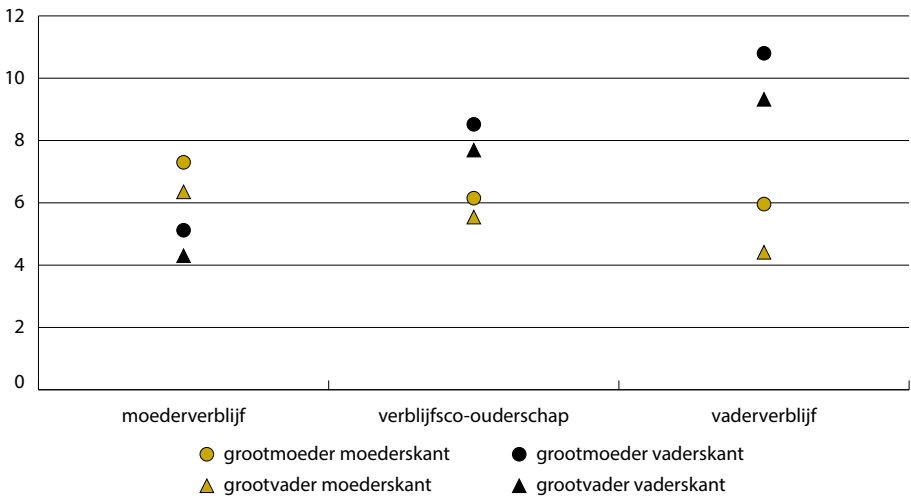
3.2. Kinderen in verschillende verblijfsregelingen en het herpartneren van de ouders na een echtscheiding

Tabel 3 geeft de resultaten van de Poisson-modellen die de relatie tussen de verblijfsregeling van het kind, de partnerstatus van de ouder en het aantal ontmoetingen tussen het kind en de verschillende grootouders per maand nagaan. Wat de verblijfsregeling van het kind betreft, bevestigen deze resultaten onze tweede hypothese dat kinderen van gescheiden ouders voornamelijk minder contact hebben met de grootouders van de kant van de gescheiden ouder bij wie ze niet of weinig verblijven.

Om de verschillende patronen voor grootouders van moederskant en van vaderskant te duiden, berekenden we op basis van deze resultaten hoe vaak per maand ‘prototypische meisjes’ hun grootouders ontmoeten. Het gaat om kleindochters van 14-17 jaar met één broer of zus; met een ouder van 43 jaar, die een gemiddeld opleidingsniveau heeft, twee broers of zussen heeft, en die acht jaar geleden gescheiden is en nu samenwoont met een nieuwe partner; en met een grootouder van 70 jaar oud die nooit gescheiden is en waarvan de partner (andere grootouder) nog leeft. Bovendien hebben de ouder en de grootouder in dit prototype een goede relatie met elkaar en moet het kleinkind 20 minuten reizen tot bij de grootouder. Figuur 2 geeft per grootouder het voorspelde aantal ontmoetingen per maand weer naargelang de verblijfsregeling van het kind.

Voor moederskant zien we dat, in vergelijking met kinderen die na een echtscheiding bij hun moeder wonen (moederverblijf), zowel kinderen in verblijfsco-ouderschap als deze met een vaderverblijf hun grootouders minder vaak zien. De analyses van het contact met de grootouders

FIGUUR 2. Voorspeld aantal ontmoetingen per maand van prototypische^a meisjes en hun vier grootouders, naargelang de verblijfsregeling

^a Kleindochters van 14-17 jaar met 1 broer/zus, ouder 43 jaar, met gemiddeld opleidingsniveau, 2 broers/zussen, 8 jaar gescheiden en samenwonend met nieuwe partner, grootouder 70 jaar, niet gescheiden en andere grootouder nog in leven, ouder en grootouder hebben goede relatie en kind moet 20 minuten reizen tot bij grootouder.

Bron: SiV, 2010.

TABEL 3. Aantal ontmoetingen tussen kleinkind en grootouder per maand, kinderen met ooit-gescheiden ouders, naar verblijfsregeling van het kind en nieuwe partner bij de ouder (Poisson-regressies, geëxponentieerde regressieparameters)

	Moederskant		Vaderskant	
	Grootmoeder	Grootvader	Grootmoeder	Grootvader
	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Intercept	18,151 ***	45,781 ***	7,151 ***	19,077 ***
Verblijfsregeling en gezinssamenstelling				
Verblijfsregeling kind (ref.: moederverblijf)				
Co-ouderschap	0,842 ***	0,872 **	1,663 ***	1,788 ***
Vaderverblijf	0,816 *	0,695 ***	2,111 ***	2,165 ***
Andere	1,002	0,995	1,199	1,157
Ouder heeft nieuwe partner	1,056	0,902 *	1,098	1,476 ***
Kenmerken kind				
Leeftijd (ref.: 10-13 jaar)				
14-17 jaar	0,739 ***	0,744 ***	0,965	0,811 *
18-25 jaar	0,788 ***	0,846 *	0,736 **	0,867
Meisje (ref.: jongen)	1,135 ***	1,093 *	1,160 **	1,177 *
Aantal broers/zussen	0,940 **	0,972	1,005	0,926 *
Kenmerken ouder				
Leeftijd	0,973 ***	0,958 ***	1,001	0,987
Opleidingsniveau (ref.: lager)				
Gemiddeld	0,982	0,944	1,240 **	1,215 °
Hoger	0,954	0,861 *	1,279 **	1,588 ***
Aantal broers/zussen	0,901 ***	0,921 ***	0,864 ***	0,937 *
Jaren sinds (echt)scheiding	0,984 ***	0,990	0,988	0,974 **
Kenmerken grootouder				
Leeftijd	1,010 **	1,011 *	0,995	0,983 *
Gescheiden	0,879 *	0,507 ***	0,744 **	1,041
Andere grootouder in leven	1,296 ***	nvt	0,996	1,324 *
Goede relatie moeder-grootouder	1,570 ***	1,333 ***	1,246 *	1,252 *
Reistijd kind-grootouder	0,970 ***	0,974 ***	0,986 ***	0,985 ***
n	525	346	302	201
LLR Chi²	1303,03	861,11	532,12	415,76

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001.

nvt = niet van toepassing.

Bron: SiV, 2010.

van vaderskant schuiven een ander patroon naar voor, met grotere verschillen naargelang de verschillende verblijfsregelingen. In lijn met onze verwachting ontmoet de omvangrijke groep kinderen die altijd of meestal bij de moeder verblijft de grootouders van vaderskant het minst. Vergeleken met deze referentiegroep, zien kinderen die ongeveer de helft van de tijd bij hun vader verblijven hun grootouders van vaderskant ruim anderhalve keer vaker. De kleine groep kinderen met een vaderverblijf ziet de grootouders van vaderskant zelfs meer dan dubbel zo vaak als kinderen die bij hun moeder wonen. Deze grootouders, en vooral deze grootmoeders, spelen wellicht een belangrijke rol in de opvoeding, opvang en zorg voor de kinderen van hun gescheiden zoon.

Tot slot testen we onze derde hypothese over het verband tussen het eventuele *herpartneren* van een gescheiden ouder en het contact tussen de kinderen en de grootouders. Wat het contact met de grootmoeders betreft, zien we geen significante verschillen tussen ouders met en ouders zonder nieuwe inwonende partner. Voor het contact met de grootvaders van moederskant daarentegen, kunnen we de hierover geformuleerde hypothese wel bevestigen: kinderen wiens gescheiden moeder samenwoont met een nieuwe partner, zien die grootvader significant minder vaak dan kinderen wiens moeder alleenstaand is. Mogelijk biedt de inwonende partner/stiefvader nu praktische hulp en emotionele steun, die voorheen door de grootvader werd geboden, waardoor de kinderen deze laatste minder zien. Bovendien krijgen kinderen er met de stiefvader ook stiefgrootouders bij, waarmee ze een deel van hun tijd (kunnen) doorbrengen.

Langs vaderskant merken we echter dat kinderen wiens gescheiden vader samenwoont met een nieuwe partner hun grootvader significant vaker zien dan kinderen met een alleenstaande vader. Deze bevinding ligt niet in lijn met onze hypothese, maar sluit wel aan bij de kinkeeping-theorie die de negatieve impact van een ouderlijke echtscheiding op contacten tussen kleinkinderen en grootouders van vaderskant toeschrijft aan het verlies van de moeder als kinkeeper. In tegenstelling tot een alleenstaande gescheiden vader kan een herpartnerde vader namelijk weer rekenen op een vrouw die de banden tussen zijn gezin en zijn vader aanhaalt.

Wat de controlevariabelen betreft, vinden we in alle modellen dat *meisjes* hun grootouders vaker ontmoeten dan jongens. Kinderen van *10-13 jaar* zien hun grootouders significant vaker dan oudere kinderen; deze laatste hebben minder opvang en zorg nodig en trekken meer op met leeftijdsgenoten. Als een kind meer broers en zussen heeft, dan ziet het de grootouders minder vaak, maar dit verband is enkel significant voor de grootmoeder van moederskant en de grootvader van vaderskant.

Hoe ouder de gescheiden moeder of vader is, en *hoe meer* ooms of tantes het kind heeft, hoe minder contact kinderen hebben met hun grootouders. Als de ouderlijke echtscheiding al langer achter de rug ligt, ontmoeten de kinderen hun grootouders minder vaak. En vergeleken met kinderen wiens gescheiden vader een lager *opleidingsniveau* heeft, zien kinderen van hoger opgeleide vaders hun grootouders van vaderskant significant vaker. Van moederskant geldt daarentegen dat kinderen wiens moeder een hoger opleidingsniveau heeft hun grootouders minder vaak zien, al is het verband enkel significant voor de grootvader.

Naarmate de grootouders van moederskant *ouder zijn*, zien kleinkinderen hen vaker. Voor de grootvader van vaderskant geldt het omgekeerde: het contact neemt af met de leeftijd. Het zijn waarschijnlijk eerder volwassen dochters dan zonen die hun oudere en daardoor eventueel meer hulpbehoevende ouders zorg bieden, daardoor hun ouders vaker zien en met hen ook de kleinkinderen. Langs moederskant zien kinderen hun grootmoeder significant vaker als ook de grootvader *nog leeft*. Hetzelfde geldt voor het contact met de grootvader langs vaderskant: indien de grootmoeder ook nog leeft, zien kinderen hem vaker. Zoals verwacht, speelt een (*echt*)-*scheiding in de grootouder-generatie* een negatieve rol: kinderen hebben minder vaak contact met de grootouders als die, net als hun ouders, een echtscheiding achter de rug hebben. Zelfs onder controle voor de *relatiekwaliteit* tussen ouder en grootouder is dit negatieve verband duidelijk aanwezig.

Die relatiekwaliteit tussen ouders en grootouders speelt een rol in de verwachte richting: als moeder of vader een goede relatie heeft met haar of zijn ouders, zien de kleinkinderen de grootouders het vaakst. Tenslotte bevestigen onze resultaten dat er een belangrijk negatief verband bestaat tussen de *tijd die een kind moet reizen* om naar een grootouder te gaan en het aantal keer dat ze elkaar zien.

4. Discussie

Bij een ouderlijke echtscheiding en de veranderingen die daarmee gepaard gaan, kunnen grootouders enerzijds vaak een extra belangrijke en stabiele rol spelen in het leven van kinderen en hen ondersteunen bij de verwerking en aanpassing na de echtscheiding. Anderzijds kunnen transities die samengaan met een echtscheiding familiebanden ook onder druk zetten. In dit hoofdstuk onderzochten we het verband tussen een echtscheiding in de oudergeneratie en de frequentie waarmee kleinkinderen hun grootouders ontmoeten. Daarbij besteedden we vooral aandacht aan twee transities die een ouderlijke echtscheiding kan inluiden voor kinderen namelijk de verblijfsregeling waarin het kind gaat wonen en het eventuele herpartneren van zijn/haar ouders, waardoor een kind in een nieuw samengesteld gezin terechtkomt. We baseerden ons op gegevens van meer dan 1.000 10- tot 25-jarige inwonende kinderen en hun ouders die deelnamen aan het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*'.

Onze analyses toonden aan dat de meeste kinderen contact hebben met hun grootouders. Velen zien elkaar zelfs regelmatig. Maar zoals verwacht, wijzen onze resultaten op een impact van een ouderlijke echtscheiding en van de verschillende situaties waarin kinderen daarna terechtkomen. We kunnen dus besluiten dat gezintransities niet alleen gevolgen hebben voor de gezinsleden zelf, maar ook voor de grootouders.

Ten eerste vonden we duidelijke verschillen tussen kinderen van gehuwde en kinderen van ooit-gescheiden ouders, vooral wat betreft het contact met de grootouders van vaderskant: als ouders gescheiden zijn, zien kinderen hun grootouders minder frequent. Een aanzienlijk deel heeft zelfs helemaal geen contact meer.

Dat gescheiden ouders weer gaan samenwonen met een nieuwe partner, lijkt enkel een effect te hebben op de contacten tussen kleinkinderen en hun grootvaders. Als gescheiden moeders samenwonen met een nieuwe partner, blijken kleinkinderen hun grootvader van moederskant minder vaak te zien dan wanneer gescheiden moeders er alleen voor staan. Voor gescheiden mannen lijkt een nieuwe partner het contact tussen kleinkinderen en grootouders juist te bevorderen.

De variatie in verblijfsregelingen waarin kinderen van gescheiden ouders gaan wonen, hangt duidelijk samen met de frequentie van de contacten met de grootouders. Het zijn voornamelijk de grootouders van de kant van de niet-residentiële ouder waarmee kinderen minder contact hebben. Als kinderen van gescheiden ouders bij hun moeder wonen, zien ze de grootouders van moederskant het meest, maar hebben ze wel beduidend minder vaak contact met de grootouders van vaderskant. Een moederverblijf is nog steeds de meest voorkomende regeling in Vlaanderen; dit verklaart wellicht waarom een echtscheiding vooral een negatieve impact lijkt te hebben op de frequentie van de contacten met grootouders van vaderskant. De kleine groep

kinderen die bij hun vader woont, ziet de grootouders, en voornamelijk de grootmoeders, van vaderskant daarentegen het vaakst en de grootouders van moederskant het minst. Maar ook kinderen in een regeling van verblijfsco-ouderschap zien de grootouders van vaderskant meer dan die van moederskant. Als vaders gescheiden zijn en als de kinderen minstens de helft van de tijd bij hem inwonen, springen de grootouders langs die kant wellicht meer in bij de zorg voor de kinderen. Momenteel leeft ongeveer een vijfde van de Vlaamse kinderen van gescheiden ouders in een verblijfsco-ouderschapsregeling. Deze regeling zit in de lift, zeker nu de wet sinds 2006 een beurtelings verblijf bij moeder en vader als prioritair naar voor schuift na een echtscheiding. Onze resultaten impliceren dat dit niet alleen gevolgen heeft voor de betrokken ouders en kinderen, maar ook voor grootouders langs de kant van de moeder én langs de kant van de vader.

Dit onderzoek heeft een aantal methodologische beperkingen. Opdat onze resultaten zo juist mogelijk zouden worden geïnterpreteerd, geven we hier de belangrijkste kanttekeningen mee. In de eerste plaats kunnen we geen sluitende uitspraken doen over de causale impact van een echtscheiding en de verschillende daaropvolgende gezinstransities die kinderen doormaken op de frequentie van de contacten met de grootouders. Op basis van een cross-sectionele survey kunnen causatie- en selectie-effecten niet zuiver van elkaar worden onderscheiden, al kunnen we daar met theorie en ander onderzoek in het achterhoofd natuurlijk wel over speculeren.

Het gebruik van multi-actordata heeft grote voordelen, maar confronteert ons ook met een mogelijke valkuil: de selectieve deelname aan onderzoek door gescheiden ouders, en voornamelijk door gescheiden vaders. Er namen minder vaders dan moeders deel aan het onderzoek, en de deelnemende ouders hebben naar alle waarschijnlijkheid ook een ander profiel dan de niet-deelnemende ouders. Iemand die deelneemt is mogelijk gemiddeld genomen meer betrokken bij zijn kind, wat op zijn beurt ook medebepalend is voor de betrokkenheid van de grootouders. Omdat we in de multivariate analyses telkens de gegevens van het kind én van de moeder of vader opnemen, moeten we er rekening mee houden dat de frequentie van de contacten met de grootouders, en vooral met die van vaderskant, mogelijk overschat wordt. Gescheiden ouders die weinig of geen contact meer hebben met hun kinderen zijn in de multivariate analyses immers ondervertegenwoordigd, en daardoor ook de ouders van deze gescheiden ouders. Omdat we de verblijfsregeling van de kinderen ook als verklarende variabele opnemen – op zich ook een aanwijzing van de betrokkenheid van de gescheiden ouders bij hun kinderen – blijven de gevolgen van deze selectieve respons hopelijk wel beperkt.

Verder werden voor het SiV-onderzoek enkel al dan niet ontbonden eerste huwelijken en de kinderen hieruit geselecteerd. Dit brengt ons bij een derde opmerking: we kunnen geen uitspraken doen over grootouders en kinderen waarvan de ouders uit elkaar gingen na een ongehuwde samenwoonrelatie, een gezinstransitie waarmee steeds meer kinderen worden geconfronteerd.

5. Aandachtspunten voor het beleid

Dit onderzoek maakt duidelijk dat de impact van een echtscheiding en de verschillende transitie erna verder reikt dan de gezinnen van ex-partners en hun kinderen. De positie van de grootouders mag niet vergeten worden, zij zijn immers vaak belangrijke steunfiguren voor hun kleinkinderen, zeker in de soms woelige periodes na een echtscheiding. Daarom is het van

belang dat grootouders ergens terecht kunnen met hun vragen en twijfels, en dat ze aangepaste informatie kunnen vinden over hun rol bij een ouderlijke echtscheiding en over de veranderingen voor hun kleinkinderen. Hoewel deze thematiek volgens ons nog steeds onderbelicht blijft, worden stilaan meer informatiesessies en leergroepen georganiseerd. Recent werd er ook een brochure voor grootouders over echtscheiding uitgebracht (Vergauwen, 2011). Toch liggen hier nog heel wat mogelijkheden open, en moet erover gewaakt worden dat alle grootouders die daar nood aan hebben hun weg kunnen vinden naar de bestaande initiatieven.

Terwijl sommige grootouders hun kleinkinderen vaker zien als de ouders gescheiden zijn en – gewild of ongewild – grotere zorgtaken opnemen, geldt in andere gevallen dat de kleinkind-grootoudercontacten worden bemoeilijkt en dat de grootouders minder contact hebben met hun kleinkinderen. Een aanzienlijke groep van grootouders, vooral van vaderskant, heeft helemaal geen contact meer. Daardoor missen zowel de kleinkinderen als de grootouders een belangrijke bron van steun én plezier.

Om te vermijden dat het contact helemaal verbroken wordt, onder meer door een echtscheiding van de ouders, wordt in België het omgangsrecht tussen grootouders en kleinkinderen sinds 1995 bij wet geregeld. Op grond van artikel 375bis van het Burgerlijk Wetboek kunnen grootouders het recht op persoonlijk contact met hun kleinkinderen opeisen via de jeugdrechtbank. Belangrijk is dat de rechter daarbij altijd in de eerste plaats dient uit te gaan van het belang van het kind, niet dat van de grootouder (De Neve 2011; Vergauwen, 2011). Naar de rechter stappen is voor veel grootouders echter niet evident. Bovendien kan dit (nog meer) spanningen teweegbrengen binnen de familie en kinderen, die hier uiteindelijk baat bij zouden moeten hebben, in een lastige positie brengen. Bemiddeling, door een kennis of door een deskundige, lijkt daarom vaak een betere optie (Vergauwen, 2011).

Bibliografie

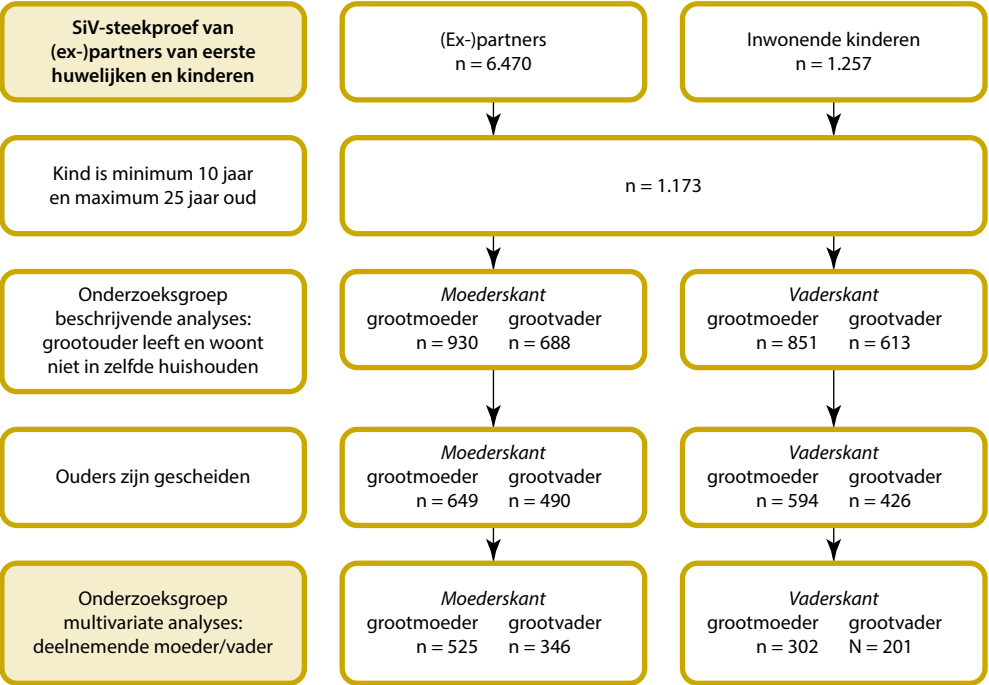
- Ahrons, C.R. (2007). Family ties after divorce: long-term implications for children. *Family Process*, 46 (1), 53-65.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62 (4), 1269-1287.
- Attias-Donfut, C., & Segalen, M. (2007). *Grands-parents. La famille à travers les generations*. Paris: Odile Jacob.
- Bastais, K., Pasteels, I., Ponnet, K., & Mortelmans, D. (2012). Measuring father involvement. How biased are responses of fathers from a child perspective? Lezing op het *CFR seminar, Leuven, 12-14 september 2012*.
- Bastais, K., Van Peer, C., & Mortelmans, D. (2013). Ouderlijke opvoedingsstijlen na echtscheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.). *Gezinstransities in Vlaanderen*, (pp. 309-330). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Bengtson, V.L. (2001). The Burgess Award lecture: Beyond the nuclear family: the increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 1-16.
- Bernal, J. G., & de la Fuente Anuncibay, R. (2007). Intergenerational grandparent/grandchild relations: the socio-educational role of grandparents. *Educational Gerontology*, 34, 67-88.
- Bridges, L. J., Roe, A. E., Dunn, J., & O'Connor, T.G. (2007). Children's perspectives on their relationships with grandparents following parental separation: a longitudinal study. *Social Development*, 16, 539-554.
- Butler, I., Scanlan, L., Robinson, M., Douglas, G., & Murch, M. (2002). Children's involvement in their parents' divorce: implications for practice. *Children & Society*, 16, 89-102.
- Chambers, P., Allan, G., Phillippson, C., & Ray, M. (2009). *Family Practices in Later Life*. Bristol: The Policy Press.

- Chan, C. G., & Elder, G.H. (2000). Matrilineal advantage in grandchild–grandparent relations. *The Gerontologist*, 40, 179-190.
- Coall, D. A., & Hertwig, R. (2011). Grandparental investment. *Current Directions in Psychological Science*, 20, 93-98.
- Cooney, T. M., & Smith, L.A. (1996). Young adults' relations with grandparents following recent parental divorce. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 51, 91-95.
- Corijn, M. (2005). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, Werkdocument 5.
- Corijn, M. (2013). *Ongehuwd samenwonen na een scheiding in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 2.
- Creasey, G.L. (1993). The association between divorce and late adolescent grandchildren's relations with grandparents. *Journal of Youth and Adolescence*, 22 (5), 513-529.
- Crosnoe, R., & Elder Jr, G.H. (2002). Life course transitions, the generational stake, and grandparent-grandchild relationships. *Journal of Marriage and Family*, 64 (4), 1089-1096.
- De Neve, E. (2011). *Omgangsrecht grootouders*. <http://www.elfri.be/omgangsrecht-grootouders>.
- Douglas, G., & Ferguson, N. (2003). The role of grandparents in divorced families. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 17, 41-67.
- Doyle, M., O'Dwyer, C., & Timonen, V. (2010). "How can you just cut off a whole side of the family and say move on?" The reshaping of paternal grandparent-grandchild relationships following divorce or separation in the middle generation. *Family Relations*, 59, 587-598.
- Drew, L. A., & Smith, P.K. (1999). The impact of parental separation/divorce on grandparent-grandchild relationships. *International Journal of Aging & Human Development*, 48, 191-216.
- Drew, L. A., & Smith, P.K. (2002). Implications for grandparents when they lose contact with their grandchildren: divorce, family feud, and geographical separation. *Journal of Mental Health and Aging*, 8, 95-119.
- Drew, L. M., & Silverstein, M. (2007). Grandparents' psychological well-being after loss of contact with their grandchildren. *Journal of Family Psychology*, 21, 372-379.
- Dunn, J., Davies, L. C., O'Connor, T. G., & Sturgess, W. (2000). Parents' and partners' life course and family experiences: links with parent-child relationships in different family settings. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 41, 955-68.
- Dykstra, P.A. (1997). The effects of divorce on intergenerational exchanges in families. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 33, 77-93.
- Ehrenberg, M. F., & Smith, S.T. (2003). Grandmother-grandchild contacts before and after an adult daughter's divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 39, 27-43.
- Even-Zohar, A., & Sharlin, S. (2009). Grandchildhood: adult grandchildren's perception of their role towards their grandparents from an intergenerational perspective. *Journal of Comparative Family Studies*, 40, 167-185.
- Ferguson, N. (2004). Children's contact with grandparents after divorce. *Family Matters*, 67, 36-41.
- Geurts, T., Poortman, A.-R., van Tilburg, T., & Dykstra, P.A. (2009). Contact between grandchildren and their grandparents in early adulthood. *Journal of Family Issues*, 30, 1698-1713.
- Hagestad, G.O. (1985). Continuity and connectedness. In V.L. Bengtson & J.F. Robertson (eds.), *Grandparenthood* (pp. 31-48). Beverly Hills: Sage.
- Hagestad, G.O. (2006). Transfers between grandparents and grandchildren: The importance of taking a three-generation perspective. *Zeitschrift Für Familienforschung*, 3, 315-332.
- Henderson, C. E., Hayslip, B., Sanders, L. M., & Loudon, L. (2009). Grandmother-grandchild relationship quality predicts psychological adjustment among youth from divorced families. *Journal of Family Issues*, 30, 1245-1264.
- Hilton, J. M., & Macari, D.P. (1997). *A comparison of the role of grandparents in single-mother and single-father families*. Reno: University of Nevada.
- Jacobs, T. (1996). Grootouderschap: Demografische en sociologische aspecten. In A. Marcoen (red.), *Grootouders, tussen mogen en moeten* (pp. 27-50). Leuven: Garant.
- Jappens, M., Wijckmans, B., & Van Bavel, J. (2011). Contact en relaties met vrienden en familie. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 27-50). Leuven: Garant.

- Jappens, M., & Van Bavel, J. (2012). Echtscheiding en contacten tussen kleinkinderen en grootouders. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33, 296-328.
- Jaskowski, S. K., & Dellasega, C. (1993). Effects of divorce on the grandparent-grandchild relationship. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 16, 125-133.
- Johnson, C.L. (1998). Effects of adult children's divorce on grandparenthood. In M.E. Szinovacz (ed.), *Handbook on grandparenting* (pp. 184-199). Westport: Greenwood Press.
- Kemp, C.L. (2007). Grandparent-grandchild ties. *Journal of Family Issues*, 28, 855-881.
- King, V. (2003). The legacy of a grandparent's divorce: Consequences for ties between grandparents and grandchildren. *Journal of Marriage and the Family*, 65, 170-183.
- Kivett, V.R. (1991). The grandparent-grandchild connection. *Marriage & Family Review*, 16, 267-290.
- Kivnick, H.Q. (1985). Grandparenthood and mental health: Meaning, behavior and satisfaction. In V.L. Bengtson, & J.F. Robertson (eds.), *Grandparenthood* (pp. 151-158). Beverly Hills: Sage.
- Lawton, L., Silverstein, M., & Bengtson, V. (1994). Affection, social contact, and geographic distance between adult children and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 57-68.
- Lodewijckx, E. (2005). *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van rijksregistergegevens*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Werkdocument 7.
- Lussier, G., Deater-Deckard, K., Dunn, J., & Davies, L. (2002). Support across two generations: Children's closeness to grandparents following parental divorce and remarriage. *Journal of Family Psychology*, 16, 363-376.
- Mann, R. (2007). Out of the shadows? Grandfatherhood, age and masculinities. *Journal of Aging Studies*, 21, 281-291.
- Mann, R., Khan, H. T., & Leeson, G.W. (2009). *Age and gender differences in grandchildren's relations with their maternal grandfathers and grandmothers*. Oxford: Oxford Institute of Ageing.
- Marcoen, A. (1996). *Grootouders, tussen mogen en moeten*. Leuven: Garant.
- Monserud, M.A. (2008). Intergenerational relationships and affectual solidarity between grandparents and young adults. *Journal of Marriage and the Family*, 70, 182-195.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (red.), (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Mueller, M. M., & Elder, G.H. Jr. (2003). Family contingencies across the generations: Grandparent-Grandchild relationships in holistic perspective. *Journal of Marriage and Family*, 65, 404-417.
- Murphy, M. (2011). Long-term effects of the demographic transition on family and kinship networks in Britain. *Population and Development Review*, 37, 55-80.
- Myers, J. E., & Perrin, N. (1993). Grandparents affected by parental divorce: A population at risk. *Journal of Counseling & Development*, 72, 62-66.
- Oppelaar, J., & Dykstra, P.A. (2004). Contacten tussen grootouders en kleinkinderen. *Mens & Maatschappij*, 79, 264-286.
- Puur, A., Sakkeus, L., Pöldma, A., & Herm, A. (2011). Intergenerational family constellations in contemporary Europe: Evidence from the Generations and Gender Survey. *Demographic Research, Special Collection 25*, 135-172.
- Robinson, M., Scanlan, L., & Butler, I. (2009). 'It feels normal that other people are split up but not your mum and dad': Divorce through the eyes of children. In G. Bentley, & R. Mace (eds.), *Substitute parents. Biological and social perspectives on alloparenting in human societies* (pp. 325-40). New York: Berghahn Books.
- Ruiz, S. A., & Silverstein, M. (2007). Relationships with grandparents and the emotional well-being of late adolescent and young adult grandchildren. *Journal of Social Issues*, 63, 793-808.
- Schutter, M. E., Scherman, A., & Carroll, R.S. (1997). Grandparents and children of divorce: their contrasting perceptions and desires for the postdivorce relationship. *Educational Gerontology*, 23, 213-231.
- Silverstein, M., & Giarrusso, R. (2010). Aging and family life: A decade review. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 1039-1058.
- Silverstein, M., & Long, J.D. (1998). Trajectories of grandparents' perceived solidarity with adult grandchildren: A growth curve analysis over 23 years. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 912-923.

- Sodermans, A. K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011a). Gezinsrelaties na ouderlijke scheiding: Ouders, kinderen en nieuwe partners. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, & C. Van Peer (eds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 153-168). Leuven: Garant.
- Sodermans, A. K., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2011b). Gedeelde kinderen en plusouders: De verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel, & C. Van Peer (eds.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 135-151). Leuven: Garant.
- Stelle, C., Fruhauf, C. A., Orel, N., & Landry-Meyer, L. (2010). Grandparenting in the 21st century: Issues of diversity in grandparent-grandchild relationships. *Journal of Gerontological Social Work*, 53, 682-70.
- Szinovacz, M.E. (1998). Grandparents today: A demographic profile. *The Gerontologist*, 38, 37-52.
- Timonen, V., Doyle, M., O'Dwyer, C., & Moore, E. (2009). *The role of grandparents in divorced and seperated families*. Dublin: Trinity College Dublin School of Social Work and Social Policy.
- Timonen, V., & Arber, S. (2012). A new look at grandparenting. In S. Arber & V. Timonen (eds.), *Contemporary grandparenting. Changing family relationships in global contexts* (pp. 1-24). Bristol: The Policy Press.
- Triadó, C., Villar, F., Solé, C., Osuna, M. J., & Pinazo, S. (2005). The meaning of grandparenthood: Do adolescent grandchildren perceive the relationship and role in the same way as their grandparents do. *Journal of Intergenerational Relationships*, 3, 101-120.
- Uhlenberg, P., & Hammill, B.G. (1998). Frequency of grandparent contact with grandchild sets: Six factors that make a difference. *The Gerontologist*, 38, 276.
- Uhlenberg, P., & Kirby, J.B. (1998). Grandparenthood over time: Historical and demographic trends. In M.E. Szinovacz (ed.), *Handbook on Grandparenting* (pp.23-39). Westport: Greenwood Press.
- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K., Matthijs, K. (2013). Gezinstransities van ouders en kinderen na (echt)scheiding. In M. Corijn & C. Van Peer (red.), *Gezinsttransities in Vlaanderen* (pp 73-108). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Van Peer, C. (red.), (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Vanderleyden, L., & Corijn, M. (2005). *Meergeneratiefamilies in het Vlaamse Gewest: geen fictie maar feiten*. Brussel: CBGS Uit het onderzoek.
- Vanderleyden, L., & Moons, D. (2012). Zorg en ondersteuning tussen en binnen generaties: wie zorgt voor wie? In L. Vanderleyden, & M. Callens (eds.), *Generaties en solidariteit in woord en daad* (pp. 27-50). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 1.
- Vergauwen, S. (2011). *Uit elkaar voor grootouders. Brochure voor grootouders wiens kleinkinderen een scheiding meemaken*. Mechelen: Jeugd & Seksualiteit vzw.
- Verschueren, K., & Van Ranst, N. (1996). Grootouders en kleinkinderen: Wat betekenen ze voor elkaar? In A. Marcoen (ed.), *Grootouders, tussen mogen en moeten* (pp. 51-68). Leuven: Garant.
- Whitbeck, L. B., Hoyt, D. R., & Huck, S.M. (1993). Family relationship history, contemporary parent-grandparent relationship quality, and the grandparent-grandchild relationship. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 1025-1035.

Bijlage 1. Selectie van de onderzoeksgroep uit de SiV-data

Slotbeschouwingen

Martine Corijn

In deze studie werd de notie ‘gezinstransitie’ afgebakend als een overgang van een gezinsvorm naar een andere. In elk hoofdstuk werden één of meerdere gezinstransities in de verf gezet. In deze slotbeschouwingen blikken we nog even terug op de vele facetten die gezinstransities hebben. Daarna reflecteren we over de gevolgen van gezinstransities voor het individuele functioneren van volwassenen en van kinderen en voor het gezinsfunctioneren. De onderzoeksresultaten uit de diverse hoofdstukken zetten ons tevens op weg om beschouwingen te formuleren over de gevolgen van gezinstransities voor het maatschappelijke functioneren. We ronden af met te wijzen op het belang van goede (internationale) data om de gevolgen van de gezinstransities beter te begrijpen.

1. De vele facetten van een gezinstransitie

Gaan samenwonen met een partner is een belangrijke gezinstransitie in het leven van Vlamingen. Een samenwonen met een partner beëindigen door een (echt)scheiding behoort tot de levenservaring van steeds meer Vlamingen. Hoe vaak Vlaamse mannen en vrouwen deze transitie (mee)maken in hun leven werd in deze studie uitgebreid beschreven. We lijsten nog even de vele facetten op die in de diverse hoofdstukken aan bod kwamen. Ze betreffen het soort transitie, het aantal transitieën en het ouderschap bij een gezinstransitie.

1.1. Samen en uit elkaar

1.1.1. Voor het eerst samenwonen met een partner

In hoofdstuk 2 kwam het voor het eerst gaan samenwonen met een partner, gehuwd of ongehuwd, aan bod. Meer dan 90% van de Vlamingen gaat ooit met een partner samenwonen. Omwille van het uitstel van deze gezinstransitie bereiken twintigers en mannelijke dertigers de 90% nog niet. De start van het eerste samenwonen met een partner valt steeds minder samen met een eerste huwelijk. De eerste samenwoonpartner wordt steeds minder vaak de huwelijkspartner. Het eerste huwelijk stond centraal in hoofdstuk 1. Dat een toenemend percentage

Vlamingen een eerste huwelijk niet enkel uitstelt, maar ook afstelt, wordt duidelijk zichtbaar bij de veertigers. Meer dan hun voorgangers zijn zij nooit gehuwd: 20% mannen en 12% vrouwen. De keuze om ongehuwd samen te (blijven) wonen met een partner, speelt hierin uiteraard een rol.

De systematische terugval van het aantal huwelijken in Vlaanderen sinds de jaren 70 van de vorige eeuw wordt sinds 2000 deels gecompenseerd door de toename van het aantal wettelijke samenwoningen. In 2010 waren er in het Vlaamse Gewest iets meer huwelijken (24.962) dan wettelijke samenwoningen (21.323). Beide verbintenissen vallen doorgaans niet (meer) samen met een gezintransitie, maar vinden plaats binnen de context van een ongehuwd samenwonen (met of zonder kinderen) en kunnen zowel een eerste als een volgende samenwoonrelatie betreffen.

Bij de start van het eerste samenwonen zijn zelden al kinderen betrokken. In 2009 had in Vlaanderen 1 op de 11 nieuwgeboren kinderen een moeder die (nog) niet samenwoonde met een partner. Bij 1 op de 3 (35%) geboorten woonde de moeder wel samen met een partner, maar was ze niet gehuwd. Bij een eventueel huwelijk zal dan een kind betrokken zijn. Ruim de helft (56%) van de moeders was reeds gehuwd bij de geboorte van hun kind (Corijn, 2010).

1.1.2. Niet meer samenwonen door een (echt)scheiding

Steeds meer Vlamingen krijgen te maken met een scheiding en/of een echtscheiding. Het uit elkaar gaan door een echtscheiding kwam in de meeste hoofdstukken van deze studie aan bod. In hoofdstuk 2 werd de beëindiging van een samenwoonrelatie verruimd tot de relatiebreek in een ongehuwd samenwonen. In Vlaanderen heeft 20% van de ooit-gehuwden al minstens één echtscheiding achter de rug (hoofdstuk 1) en heeft 27% van diegenen die ooit met een partner ging samenwonen, het eerste samenwonen intussen beëindigd (hoofdstuk 2). Onder dertigers heeft 60% reeds een ongehuwd samenwonen verbroken en heeft 40% reeds een echtscheidingservaring (hoofdstuk 2). Vijftigers scoren het hoogst als het om een echtscheidingservaring gaat; dertigers als het om een scheidingservaring van een eerste ongehuwde samenwoonrelatie gaat. In hoofdstuk 2 kwam het grote verschil in stabiliteit tussen een eerste samenwoonrelatie die gehuwd startte versus een die ongehuwd startte, aan bod.

De recente terugval van het aantal echtscheidingen in het Vlaamse Gewest (tot iets boven het aantal van in het begin van de jaren 90) berust enkel op het krimpende aantal gehuwden, want de echtscheidingskans binnen elke huwelijkscohort neemt op elke huwelijksduur nog steeds toe (hoofdstuk 1). In de toekomst zullen meer en meer 50-plussers een (echt)scheiding in hun levensloop hebben meegemaakt.

Er wordt in Vlaanderen op alle leeftijden (uit de echt) gescheiden en daarom is de kans groot dat men bij de scheiding reeds of nog (inwonende) kinderen heeft. Meer dan in andere landen zijn in België kinderen betrokken bij een (echt)scheiding. Bij 2 op de 3 echtscheidingen zijn kinderen betrokken (hoofdstuk 3). Ongeveer een kwart van de kinderen heeft een ouderlijke (echt)scheiding meegemaakt. Maar naast de volwassenen en kinderen die rechtstreeks betrokken zijn bij een (echt)scheiding, zijn er ook de grootouders, de kleinkinderen, andere familieleden en vrienden die met die (echt)scheiding worden geconfronteerd. In hoofdstuk 13 leerden we dat het aandeel 10- tot 25-jarigen met gescheiden grootouders varieerde van 8% tot 15%.

1.1.3. Niet meer samen wonen met partner door overlijden

Het verlies van de inwonende partner door overlijden kwam in deze studie eveneens aan bod. Deze beëindiging van een (gehuwde of ongehuwde) samenwoonrelatie komt doorgaans op latere leeftijd voor. Voor veel 70-plussers vormt verweduwing, na hun huwelijk, de tweede partnertransitie in hun leven; voor vrouwen nog meer dan voor mannen (hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2). De positie (evenals de impact) van verweduwing in de levensloop werd belicht in de analyse van het woningbezit onder 50-plussers (hoofdstuk 8) en van het armoederisico van 65- à 71-jarige vrouwen (hoofdstuk 9). Verweduwing kwam ook aan bod bij de analyse van de transitie naar een residentiële ouderenvoorziening (hoofdstuk 10) omdat hoogbejaarden die alleenwonen op het moment dat ze naar een woonzorgcentrum gaan hoofdzakelijk weduwnaars en weduwen zijn.

1.1.4. Opnieuw gaan samenwonen en opnieuw niet meer samenwonen met een partner

In heel wat hoofdstukken van deze studie werd in rekening gebracht dat na een (echt)scheiding voor heel wat alleenwonenden en voor heel wat alleenstaande ouders (en hun kinderen) een nieuwe gezinstransitie volgt door de komst van een nieuwe inwonende partner. Na een eerste samenwoonbreuk start een groeiende groep een tweede samenwoonrelatie (hoofdstuk 2): 19% mannelijke veertigers en 25% vrouwelijke veertigers hebben dit reeds gedaan. Onder de echtgescheiden veertigers heeft reeds 40% gekozen voor een tweede huwelijk (hoofdstuk 1). Binnen de typologie van trajecten na een echtscheiding (hoofdstuk 3) zagen we dat een nieuwe samenwoonrelatie voor zo'n 20% zeer snel na de (echt)scheiding komt en voor zo'n 17% iets minder snel. Voor de helft van de (echt)gescheiden personen kwam er binnen de zeven jaar volgend op de scheiding geen nieuwe inwonende partner. Een minderheid van alle echtgescheidenen zal het nieuwe samenwonen met een partner na verloop van tijd met een huwelijk bevestigen (hoofdstuk 1 en hoofdstuk 3). Momenteel zijn het vooral de vijftigers die meer dan één keer gehuwd zijn: 12% heeft al minstens twee huwelijken gesloten. Hertrouwkansen dalen over de opeenvolgende echtscheidingscohorten, of het nu om een tweede of een derde huwelijk gaat (hoofdstuk 1).

Het percentage vijftigers dat reeds een tweede samenwoonrelatie heeft beëindigd, is met 7% niet meer verwaarloosbaar te noemen (hoofdstuk 2). Het percentage ooit-gehuwde vijftigers met een tweede echtscheiding bedraagt ruim 10% (hoofdstuk 1).

Gezinstransities die pas na de leeftijd van 50 jaar plaatsvinden, werden in deze studie enigszins onderbelicht. De data van de *Survey on Health, Ageing and Retirement* (SHARE), die ook in ons land worden verzameld, bieden hier nochtans een uitstekende gelegenheid toe (Börsch-Supan et al., 2011). We zagen wel hoe de kans op een nieuwe (inwonende) partner sterk daalt na de leeftijd van 40 jaar (hoofdstuk 3) en hoe vanaf de leeftijd van 50 jaar het aandeel alleenwonenden boven de 10% ligt (hoofdstuk 2). Mannelijke 50-plussers gaven wel vaker dan hun vrouwelijke leeftijdsgenoten aan dat ze een niet-inwonende vaste partner hadden (hoofdstuk 2). Huishoudprojecties voor Vlaanderen tot 2021 wijzen op een toenemend aandeel alleenwonende 50-plussers ten gevolge van (echt)scheiding (en niet van verweduwing) (Lodewijckx, 2008). Alleenwonen als vijftiger of zestiger, zeker als man, is een nieuwe leefvorm waarvan de implicaties bijvoorbeeld inzake sociale ondersteuning en gezondheidsgedrag nog niet duidelijk

in beeld zijn gebracht. De transitie naar een woonzorgcentrum treft vooral 75-plussers (hoofdstuk 10).

Als 2 op de 3 gescheiden mannen en vrouwen ook kinderen hebben, dan betekent de komst van een nieuwe inwonende partner voor deze kinderen de transitie naar een stiefgezin met variërende gezinsconstellaties naargelang de verblijfsregeling van alle betrokken kinderen. Kinderen zijn zowel betrokken bij het verdere gezinstraject van hun gescheiden vader als van hun gescheiden moeder, wat de complexiteit van hun gezinstrajecten verder vergroot (hoofdstuk 3 en hoofdstuk 11).

1.1.5. Opvattingen en waarden over samenwonen en uit elkaar gaan

Niet enkel het gedrag van Vlamingen, maar ook veel van hun opvattingen over het gezin en over gezinstransities zijn gewijzigd (hoofdstuk 4). De helft van alle Vlamingen vindt het huwelijk nog steeds geen verouderde instelling. Gezinstransities hebben geen expliciete voor- of tegenstanders meer. Ongeveer 1 op de 4 à 1 op de 3 Vlamingen spreekt zich niet evaluerend uit over een huwelijk of over een echtscheiding; dit zijn geen principiële zaken meer waar ze massaal voor of tegen zijn. Wel is het zo dat het ongehuwd samenwonen, zowel vóór als na het huwelijk, in Vlaanderen meer dan ooit tevoren wordt aanvaard. Gaan samenwonen en uit elkaar gaan, zijn zaken die tot de private sfeer behoren, waar alles afhangt van de individuele situatie en waar niet de traditie of de wetgeving, maar het eigen geluk en de kwaliteit van de relatie als criterium gelden. Binnen al deze ‘relativering’ en/of ‘individualisering’ blijven Vlamingen het huwelijk, het ouderschap, het gezin en de familie zeer waardevol vinden. Wel vindt zo’n 70% van de Vlaamse jongeren en volwassenen dat er tegenwoordig te gemakkelijk uit de echt wordt gescheiden en dat een echtscheiding altijd negatieve gevolgen heeft voor de kinderen (hoofdstuk 4). Maar deze opvattingen staan naast de door zeer velen gedeelde opvatting dat een huwelijk het individuele geluk niet in de weg mag staan en dat men niet koste wat het kost moet samenblijven. Wellicht zoeken Vlamingen die moeilijkheden hebben in hun relatie, een evenwicht op deze balans.

Signalen van een terugkeer naar meer traditionele waarden inzake huwelijk of echtscheiding zijn er in Vlaanderen vooralsnog niet. De vraag is hoe jongeren hun opvattingen over huwelijk en echtscheiding in hun eigen leven zullen omzetten (Corijn, Sodermans & Vanassche, 2011).

1.1.6. Gaan samenwonen en uit elkaar gaan: mannen en vrouwen

In de meeste hoofdstukken werd een onderscheid gemaakt tussen de gezinstrajecten van mannen en vrouwen, van echtgescheiden mannen en vrouwen, van echtgescheiden vaders en moeders en van weduwnaars en weduwen. Nu (echt)scheiding de dominante vorm van een ontbinding van een samenwoonrelatie vormt, althans tot men ruim 70 jaar is, zijn de verschillen inzake het herpartneren na een (echt)scheiding tussen mannen en vrouwen kleiner geworden. Evenveel gescheiden mannelijke als vrouwelijke veertigers zijn al hertrouwd (hoofdstuk 1), doch iets meer vrouwelijke veertigers dan mannelijke veertigers leven inmiddels in een tweede samenwoonrelatie (hoofdstuk 2). De partnertrajecten van mannen en vrouwen in de eerste jaren volgend op een (echt)scheiding zijn vrij analoog (hoofdstuk 3). Door de hogere levensverwachting van vrouwen, blijft het verlies van de partner door overlijden echter nog steeds voornamelijk een zaak van (hoog)bejaarde vrouwen (hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2). Als mannen

weduwnaar zijn geworden, dan hertrouwen ze vaker dan als vrouwen weduwe zijn geworden (hoofdstuk 1).

1.1.7. Samenwonen en uit elkaar in de wetgeving

Het dalende aantal huwelijken en de dalende trouw- en hertrouwkanen weerspiegelen een dalende populariteit en/of een gewijzigde betekenis van het huwelijk. Ze betekenen geenszins een dalende populariteit van het samenwonen met een partner. Bijna alle eerste en volgende huwelijken worden tegenwoordig in Vlaanderen voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen. Dit ongehuwd samenwonen is tevens voor steeds meer nooit-gehuwden en voor veel gescheiden personen een alternatief geworden voor een trouw of hertrouw.

Sinds 2000 kunnen ongehuwd samenwonenden een beroep doen op een mate van wettelijke bescherming van hun samenleven via de wettelijke samenwoning (Senaeve, 2011). De groep die dit doet, groeit gestaag in aantal, maar blijft beperkt tot bepaalde subgroepen. Er wordt geschat dat 1 op de 4 ongehuwde samenwoningrelaties beschermd is via een wettelijke samenwoning (Corijn, 2012). Het aantal ontbindingen van wettelijke samenwoningen neemt toe. De omvang van de groep die ongehuwd uit elkaar gaat, blijft eveneens toenemen (hoofdstuk 2).

In de Belgische wetswijzigingen inzake huwelijk, echtscheiding en wettelijke samenwoning stond steeds meer de gelijkwaardigheid van de betrokken partners centraal. Bij de echtscheidingsgronden verdween de schuldvraag (naar de achtergrond). Onderlinge overeenstemming werd een mogelijkheid waarvan in ruime mate werd gebruik gemaakt. Sinds 2007 kregen met de onherstelbare ontwrichting van het huwelijk meer psychologische criteria een plaats. Doch ook de eenzijdige stopzetting van de relatie werd een mogelijkheid.

Hoewel de steun voor het instituut huwelijk in Vlaanderen groot blijft (hoofdstuk 4) en hoewel wettelijke bescherming werd gecreëerd voor hen die niet wilden kiezen voor het instituut huwelijk, bestaat er een grote groep ongehuwd samenwonenden waarvan we niet weten of en hoe ze hun samenwonen regelen en/of beschermen. Binnen het recht spreekt men over de niet-geïstitutionaliseerde tweerelatie (Senaeve, 2011). Afspraken maken over het samenleven in 'goede tijden' is niet zo moeilijk; afspraken hierover maken voor en of in 'slechte tijden' is moeilijker. We denken aan het samenbrengen, apart houden of delen van inkomsten, aankopen, huurovereenkomsten en andere contracten. Dit alles komt in een veel complexer daglicht te staan als er kinderen betrokken zijn bij het gaan samenwonen en/of het uit elkaar gaan. Terwijl elke graad van wettelijke bescherming zijn voordelen heeft (bijvoorbeeld inzake erfrecht), heeft elke graad van wettelijke bescherming ook zijn nadelen (bijvoorbeeld inzake overlevingspensioen) (Senaeve, 2011).

De Belgische wetgeving inzake huwelijk en echtscheiding, wettelijke samenwoning en de ontbinding ervan, kan liberaal worden genoemd. Hindernissen voor (echt)scheiding werden de voorbije twee decennia door de wetgever weggenomen en de procedure voor echtscheiding werd, in de regel althans, vereenvoudigd (Senaeve, 2011). Nu de wet niet meer in de weg staat, komt duidelijker het gebrek aan economische, sociale en psychologische hulpbronnen naar voren om samenwoningrelaties in stand te houden als er relatie- en/of huwelijksproblemen zijn. Wie niet over de psychologische vaardigheden beschikt om aan een relatie te werken, en/of vanuit zijn sociale omgeving steun krijgt om door een relatiecrisis te gaan en/of niet over de

financiële middelen beschikt om externe hulp in te roepen bij een relatie- of huwelijks crisis, vindt nu makkelijker de (wettelijke) weg om uit de relatie te stappen.

1.2. Het aantal gezinstransities en stabiele of instabiele gezinstrajecten

Mensen maken gezinstransities (mee) vanuit de wieg tot aan het graf: ouders gaan samenwonen of huwen omdat ze een kind verwachten; hoogbejaarden gaan naar een woonzorgcentrum omdat ze voelen dat het levenseinde nabij is. Elke gezinstransitie houdt een kans/risico op een volgende gezinstransitie in: wie samenwoont loopt het risico uit elkaar te gaan of de partner te verliezen door overlijden; wie (opnieuw) alleenwoont, heeft de mogelijkheid om (opnieuw) samen te gaan wonen. In de literatuur wordt recent gesteld dat niet zozeer het meemaken van een (echt)scheiding op zich nadelige gevolgen heeft, maar wel de cumulatie van gezinstransities die door een (echt)scheiding wordt op gang gebracht (Magnuson & Berger, 2009). Een (echt)scheiding betekent echter niet per definitie veel gezinstransities; na een (echt)scheiding kan een stabiel gezinstraject volgen. Meerdere gezinstransities betekenen niet per definitie een instabiel of turbulent gezinstraject; veel hangt af van het tempo waarin de transities elkaar opvolgen.

1.2.1. Het aantal gezinstransities

In deze studie werd aandacht geschonken aan de cumulatie van gezinstransities doorheen de levensloop van volwassenen én van kinderen. In termen van het aantal gezinstransities (hoofdstuk 2) en van het aantal veranderingen in de burgerlijke staat (hoofdstuk 1) spannen de veertigers en de vijftigers of de cohorten geboren in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw de kroon. Deze veertigers en vijftigers hebben hun gezin gevormd in de periode waarin in Vlaanderen het aantal huwelijken begon te dalen en waarin het ongehuwd samenwonen, zowel vóór een eventueel eerste huwelijk als na de ontbinding van een huwelijk, steeds populairder werd. Tegelijkertijd maakten ze mee dat het aantal echtscheidingen, zowel in de generatie van hun ouders als in hun eigen generatie, alsmaar toenam. Deze echtscheidingen vonden plaats zowel na een kort als na een lang huwelijk. Deze drie evoluties hebben de levensloop en het gezinstraject van de huidige veertigers en vijftigers getekend. We zagen bijvoorbeeld dat 10% van de veertigers en 13% van de vijftigers al meer dan één huwelijk achter de rug heeft (hoofdstuk 1) en dat respectievelijk 30% en 20% reeds 3 of meer gezinstransities hebben (mee)gemaakt (hoofdstuk 2).

Aan de basis van een (echt)scheiding ligt doorgaans een bewuste keuze van minstens één van de partners/ouders. Toch blijven vrouwen/moeders nog steeds overwegend de initiatiefnemers van (echt)scheidingen (Symoens et al, 2013) en zetten zij dus een gezinstransitie in gang.

In hun kinderjaren zijn kinderen afhankelijk van de gezinstransities die hun ouders (mee)maken. Zij ‘ondergaan’ in zekere zin de keuzes van hun ouders en moeten volgen in de keuzes die hun vader én hun moeder elk apart of gezamenlijk in hun verdere leven maken. Kinderen van ooit-gescheiden ouders hebben tussen 0 en 18 jaar gemiddeld 1,3 gezinstransities meegemaakt, zowel bij hun vader als bij hun moeder (hoofdstuk 11).

1.2.2. Stabiele en instabiele gezinstrajecten

Het hogere aantal gezinstransities bij veertigers en vijftigers, mag ons niet doen vergeten dat ongeveer 2 op de 3 veertigers en vijftigers nog steeds in een eerste huwelijk zijn (hoofdstuk 1) en respectievelijk 65% en 70% nog steeds in een eerste samenwoonrelatie (hoofdstuk 2). Maar het zijn vooral de zeventigers of de cohorten geboren in de jaren 30 van de vorige eeuw – die een vrij stabiel gezinsleven hebben gekend. Zo is 90% (van de overlevenden) slechts eenmaal gehuwd. Van de ooit-gehuwden is amper 8% uit de echt gescheiden in hun eerste huwelijk en is nog maar 15% mannen tegenover 40% vrouwen in dit eerste huwelijk verweduwd (hoofdstuk 1). Zeer velen uit deze generatie – die huwde in de jaren 50 – hebben een gouden huwelijksjubileum gevierd: ze waren met velen om te huwen, hadden een huwelijk voor het leven en door hun toegenomen levensverwachting bleef hun huwelijk ook bijzonder lang duren (Corijn, 2011b).

In termen van het aantal nieuwe partnerrelaties na een (echt)scheiding heeft in Vlaanderen in de eerste zeven jaren volgend op de feitelijke scheiding ongeveer 1 op de 3 partners (29% mannen en 32% vrouwen) geen enkele gezinstransitie (mee)gemaakt. Daartegenover staat een beperkte groep gescheiden personen (6% mannen en 5% vrouwen) die meerdere partnerrelaties cumuleerde in diezelfde periode (hoofdstuk 3). Uitgedrukt in termen van een stabiel versus een onstabiel partnertraject in de eerste jaren volgend op een (echt)scheiding (en wellicht ook nadien) kunnen we stellen dat bij echtgescheiden Vlamingen stabiele trajecten overheersen. Verschillen tussen mannen en vrouwen inzake het aantal gezinstransities (hoofdstuk 2) en inzake de aard van de gezinstrajecten na een (echt)scheiding (hoofdstuk 3) zijn niet zo groot.

In Vlaanderen volgt voor kinderen die een ouderlijke (echt)scheiding meemaakten en naar gelang hun leeftijd bij die (echt)scheiding, een variëteit van gezinstrajecten bij moeder én bij vader. Deze trajecten worden bepaald door het al dan niet komen en gaan van één of meerdere nieuwe partners in het leven van hun beide ouders; nieuwe partners waarmee al dan niet, snel of eerder na verloop van tijd, wordt samengewoond en hertrouwd. Deze nieuwe partners hebben al dan niet (voltijds of deeltijds inwonende) kinderen. In hoofdstuk 3 werd geschetst wat voor kinderen van gescheiden ouders de implicaties zijn van het partnerrelatietraject en het ouderschapstraject van hun vader én van hun moeder. Het meest voorkomende gezinstraject, of het kind nu bij vader of bij moeder inwoonde, is dat van een permanent eenoudergezin (ongeveer 1 op de 3). Indien het kind afwisselend bij vader en moeder woonde, kwam dit gezinstraject wat minder frequent voor (1 op de 4). Het permanente eenoudergezin (alleenstaande moedergezin) is nog wel het meest voorkomende gezinstraject, doch niet (meer) het enige gezinstraject voor kinderen van gescheiden ouders. Want er komen snel of minder snel nieuwe inwonende partners van vader en/of moeder. Ongeacht bij welke ouder het kind verblijft, kan de combinatie van het vader- én het moedertraject variëren van dubbel stabiel (vader en moeder beiden langdurig zonder nieuwe inwonende partner) tot dubbel instabiel (vader en moeder beiden met meerdere partners).

Turbulentie in het gezinstraject met meerdere stiefouders op korte tijd bij vader en/of bij moeder is eerder zeldzaam, doch niet onbestaand; vooral kinderen in co-verblijf maken dit mee bij hun vader. Binnen het gezinstraject van 0 tot 18 jaar en rekening houdend met de leeftijd waarop de ouderlijke (echt)scheiding plaatsvindt, kwam ook in hoofdstuk 11 de variatie in afgelegde gezinstrajecten van jongvolwassenen in beeld, evenals het ontbreken van een dominant

gezinstraject. Zo'n 10% jongvolwassenen had sinds de kleutertijd in een eenoudergezin gewoond; ofwel bij hun vader, ofwel bij hun moeder, ofwel bij beiden. Daarnaast had bijna 10% bij één of beide ouders in een stiefgezin gewoond sinds de kleutertijd. Andere jongvolwassenen hadden de transitie naar een eenoudergezin (10%) of naar een stiefgezin (10%) pas in de late adolescentie meegemaakt. Nog anderen waren al 18 jaar toen hun ouders scheidden (20% à 25%). Voor deze laatste groepen jongvolwassenen betekent dit dat zij, hoewel ze met een ouderlijke (echt)scheiding werden geconfronteerd, een vrij stabiel gezinstraject hebben gekend in hun kind- en jeugd jaren, althans in termen van het aantal gezinsvormen. Een kleine 10% jongvolwassenen kende een eerder instabiel gezinstraject aangezien ze tot hun 18 jaar in meerdere stiefgezinnen hebben geleefd. Ook in hoofdstuk 3 zagen we dat 6 à 7% van de kinderen met gescheiden ouders bij hun vader en/of hun moeder meerdere stiefouders hebben meegemaakt en dus een eerder instabiel gezinstraject volgden.

Of hertrouwen al dan niet beter is dan opnieuw ongehuwd gaan samenwonen na een (echt)scheiding, weten Vlamingen eigenlijk niet goed, want in de opvattingen heeft de burgerlijke staat op zich aan betekenis verloren (hoofdstuk 4). Dat kinderen vaak moeten verhuizen omwille van de gezinstransities die hun ouders maken na een (echt)scheiding vindt 73% van de Vlamingen een negatieve ontwikkeling (hoofdstuk 4).

1.2.3. Aantal gezinstransities in de toekomst?

Meer dan hun voorgangers hebben vijftigers reeds meerdere gezinstransities gecumuleerd. Een boeiende vraag is hoe dynamisch het verdere verloop van de gezinstrajecten van (nooit-gehuwde, gehuwde, hertrouwde en gescheiden) vijftigers in de toekomst zal zijn. Enerzijds zullen vooral de samenwonende vrouwen – zij het vaak op hoge leeftijd – met het overlijden van hun (gehuwde of ongehuwde) partner worden geconfronteerd. Anderzijds zijn (echt)scheidingen bij 60-plussers geen zeldzaamheid meer (Corijn, 2011b) en kunnen ook na de leeftijd van 50 jaar nog gezinstransities aan het gezinstraject worden toegevoegd.

Voor de dertigers van vandaag stelt zich de vraag of ze in de toekomst met eenzelfde snelheid, sneller of trager dan de generatie van hun ouders, gezinstransities zullen cumuleren. Inzake burgerlijke staat heeft 20% ooit-gehuwde dertigers alvast al (minstens) één echtscheiding achter de rug (hoofdstuk 1) en is 10% mannen en 23% vrouwen reeds een tweede samenwoningrelatie gestart (hoofdstuk 2). Bouwen zij aan een levensloop waarin steeds vaker tijdelijke gezinsvormen (met of zonder inwonende partner, met of zonder kinderen, met andere constellaties van inwonende kinderen) elkaar afwisselen of opvolgen?

Meer indringend is de vraag wat de impact van al deze voorbij en nog komende gezinstransities op het economische, sociale en persoonlijke welbevinden op hogere leeftijd zal zijn? We denken hier zowel aan de groep nooit-gehuwden (zie hoofdstuk 1), de groep die nooit een samenwoningrelatie heeft gehad (zie hoofdstuk 2), de groep gescheiden en verweduwd personen die niet opnieuw met een partner kan of wil samenwonen (hoofdstuk 2 en 3). Terwijl de toenemende levensverwachting zorgt voor steeds minder alleenwonende weduwnaars en weduwes onder de zestigers en zeventigers, doet het toenemende aantal (echt)scheidingen het aantal alleenwonenden in die leeftijdsgroepen toenemen (Lodewijckx, 2008). Alleenwonen op latere leeftijd verhoogt het risico op nadelen op economisch, sociaal en persoonlijk vlak. In hoofdstuk 9 bleek duidelijk het voordeel van het gehuwd of hertrouwd zijn (ongeacht de

voorafgaandelijke veranderingen in de burgerlijke staat) kort na de pensioenleeftijd voor het financiële welzijn.

1.3. Gezinstransities en ouderschap

De gezinstransities zoals die zich in Vlaanderen doorheen de levensloop voordoen (deel 1), treffen zowel de volwassenen (hoofdstuk 1, 2 en 3 en deel 2) als de kinderen (hoofdstuk 3 en deel 3). Volwassenen hebben langlevende ouders waardoor ze gedurende een langere periode elkaars gezinstransities meemaken. In ons land kreeg ouderschap nieuwe vormen, onder meer door de wetgeving inzake de verblijfsregeling van kinderen. In meerdere hoofdstukken van deze studie werd aandacht geschonken aan het ouderschap én aan de vormgeving van het ouderschap via de verblijfsregeling van de kinderen bij gezinstransities, dit met het oog op het bestuderen van de impact ervan.

1.3.1. Ouderschap bij gezinstransities

De geboorte van een kind binnen eenzelfde koppel kwam in deze studie niet aan bod als stap in de gezinsvorming. In Vlaanderen heeft recent 9% van de pasgeboren kinderen geen inwonende vader; zij kunnen dus nadien meemaken dat hun moeder gaat samenwonen met een partner. Vooral sinds de eeuwwisseling hebben steeds meer kinderen ongehuwde doch wel samenwonende ouders bij hun geboorte (Corijn, 2010).

België onderscheidt zich van andere Europese landen door het hoge aandeel echtscheidingen waarbij kinderen betrokken zijn (OECD, 2012). De gerichtheid van huwelijken op kinderen in ons land speelt hierin wellicht een rol. Zeker tot het einde van de vorige eeuw werd er gehuwd als men kinderen wilde en de meeste mensen wilden kinderen. En hoewel kinderen een beschermende factor kunnen zijn tegen huwelijksinstabiliteit, neemt dit niet weg dat bij 2 op de 3 echtscheidingen kinderen betrokken zijn (hoofdstuk 3). Bij de ontbinding van de eerste samenwoonrelatie – die nu doorgaans een ongehuwde samenwoonrelatie is – zijn in ongeveer 20% van de gevallen kinderen betrokken (hoofdstuk 2).

Vanuit het perspectief van de volwassenen kregen we in meerdere hoofdstukken een beschrijvend beeld van het al dan niet hebben van (inwonende) kinderen, van het aantal (inwonende) kinderen, van eigen versus stiefkinderen op het moment van de (echt)scheiding of erna. Dit geeft ook informatie over het type ouderschap vanuit het perspectief van de kinderen. Een nieuwe inwonende partner voor een gescheiden ouder betekent voor de betrokken kinderen immers een inwonende stiefouder; de (voltijds of deeltijds) inwonende kinderen van die nieuwe partner worden dan stiefbroers en –zussen. Volwassenen die zelf geen kinderen hebben, krijgen een (voltijds of deeltijds) stiefouderschap toebedeeld als ze een samenwoonrelatie met een gescheiden ouder aangaan. In hoofdstuk 3 zagen we hoe vaak de geboorte van een kind in een nieuwe samenwoonrelatie van de gescheiden vader en/of moeder zorgt voor een halfbroer of –zus.

Als men rekening houdt met het tijdstip waarop een (echt)scheiding plaatsvindt, ontstaat een grote variëteit van ouderschapstrajecten in het leven van kinderen van gescheiden ouders. Voor de generatie jongvolwassenen uit hoofdstuk 11 (geboren rond 1984) bleek het meest voorkomende traject de (echt)scheiding van hun ouders na de leeftijd van 18 jaar te zijn. Ook op basis

van de duur van het huwelijk bij een echtscheiding weten we dat er ouders zijn die pas uit de echt scheiden als de kinderen ouder zijn en/of nadat ze het huis uit zijn (Corijn, 2011a). Ook recent zijn in het Vlaamse Gewest nog steeds ongeveer 30% van alle echtscheidingen, echtscheidingen die na 20 of meer jaar huwelijk plaatsvinden (hoofdstuk 4).

Ouderschap in termen van een geboorte in een nieuw koppel na een scheiding kwam in hoofdstuk 3 aan bod als onderdeel van een ouderschapstraject na de (echt)scheiding. Dat Vlamingen kinderen willen, bleek uit de vaststelling dat voor partners die uit elkaar gaan zonder dat ze al kinderen hebben, de kans het grootst is om in een nieuwe relatie een kind te krijgen (zie ook Corijn, Wijckmans & Van Bavel, 2013).

1.3.2. De verblijfsregeling van de kinderen bij een gezintransitie

Ouderschap is niet enkel een zaak van een inwonende of niet-inwonende ouder; het is vooral een zaak van ouderlijke betrokkenheid. De periode waarin ouders inwonende kinderen hebben, duurt ongeveer 20 à 25 jaar (hoofdstuk 2). Als ouders niet zo lang blijven samenwonen, moeten ze hun ouderschap een andere vorm geven en krijgen de kinderen via de verblijfsregeling een ander type ouderschap bij hun vader en bij hun moeder.

Kinderen van gescheiden ouders die destijds bijna allemaal bij hun moeder verbleven, zagen in het leven van hun moeder, maar ook in het leven van hun vader – bij wie ze op bezoek gingen – mogelijk nieuwe partners komen (inwonen) en (en eventueel weer) gaan. Nog vaak wordt in onderzoek en in beleid (echt)scheiding (enkel) gekoppeld aan alleenstaande moeders. In deze studie hebben we meer nuanceringen kunnen aanbrengen, niet enkel door andere verblijfsregelingen in kaart te brengen, maar ook door alleenstaand ouderschap scherper te karakteriseren. Dit gebeurde door aandacht voor de duur van alleenstaand ouderschap en door informatie over alleenstaande vaders. In meerdere hoofdstukken werd rekening gehouden met de dynamiek van opeenvolgende gezintransities en dus met de duur – tijdelijkheid of persistentie – van bepaalde leefvormen (in het levenslooptraject, in het traject na de (echt)scheiding, van de huidige leefvorm), onder meer van een eenoudergezin. Alleenstaande ouders en kinderen met alleenstaande ouders vormen zeer diverse groepen, zeker als het gaat om de duur waarin ze in een eenoudergezin vormen. In hoofdstuk 3 werd binnen de typologie van de gezinstrajecten na een (echt)scheiding bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen kortere en langere tijd zonder nieuwe inwonende partner leven, en dit zowel voor mannen als voor vrouwen. De impact van het ouderschap van de volwassenen en van de verblijfsregeling van de kinderen op deze types gezinstrajecten van eenoudergezinnen werd er nagegaan. In hoofdstuk 3 bleek ook dat voltijds vaderschap na een (echt)scheiding een eerder uitzonderlijke situatie blijft. Weinig is geweten over wie die gescheiden voltijdse vaders zijn en in welke omstandigheden zij dit worden. Deze voltijdse vaders blijven na de (echt)scheiding vaak alleenstaande vaders. Complementair hieraan rijst de vraag wie die gescheiden moeders zijn bij wie de kinderen niet inwonen. Deze vrouwen gaan na de (echt)scheiding snel samenwonen met een nieuwe partner.

In hoofdstuk 6 zagen we dat niet enkel de voltijds alleenstaande moeders en vaders, maar evenzeer de alleenstaande vaders en moeders die hun kinderen in gedeeld verblijf hebben, een werk-naar-gezin en/of een gezin-naar-werk conflict ervaren. In hoofdstuk 7 bleek hoe het psychische welzijn van gescheiden ouders zonder nieuwe (inwonende) partner totaal anders is bij alleenstaande moeders (hoge mate van depressiviteit) dan bij alleenstaande vaders

(alcoholprobleem). In deel 3 kwam alleenstaand vaderschap vanuit het perspectief van de kinderen aan bod.

Nu co-ouderschap aan populariteit wint en het co-ouderschap voor moeders de kans vergroot dat ze met een nieuwe partner gaan samenwonen (hoofdstuk 3), maken kinderen met een co-ouderschapsregeling, zowel bij hun moeder als bij hun vader, nieuwe bijkomende gezinstransities mee. Dit zijn gezinstransities die ze aan den lijve ervaren als ze tijdelijk bij die ouder inwonen. Leven in een eenoudergezin en in een nieuwsamengesteld gezin, wisselen zich voor deze kinderen nu binnen een bepaald tijdsbereik af. Er werd in hoofdstuk 12 dan ook aandacht geschonken aan het feit dat kinderen na een ouderlijke (echt)scheiding verder worden opgevoed door zowel hun eigen moeder als hun eigen vader, ongeacht of ze bij één ouder, in een co-ouderschapsregeling of in een stiefgezin wonen.

De omvang (en de impact) van co-ouderschap in Vlaanderen zoals die in meerdere hoofdstukken van deze studie aan bod kwam, brengt ons bij een beschouwing van Jensen (2009). Zij wijst er op dat waar ouderschap voor kinderen vroeger gebonden was aan een plaats (het huis met zijn buurt en zijn school, waarrond de vrienden leefden en de vrije tijd plaatsvond), ouderschap nu de vorm kan aannemen van een tijd met één van de ouders. De sociale en geografische vaste plaats van een (t)huis wordt voor sommige kinderen vervangen door het in standhouden van emotionele relaties met vader en/of moeder op verschillende plaatsen. Het ouderlijke ‘wij’ of ‘zij’ wordt voor deze kinderen vervangen door een individuele moeder en vader.

In hoofdstuk 4 zagen we dat Vlamingen enorm tolerant zijn geworden tegenover allerlei types van ouderschap. Ze maken geen onderscheid meer tussen gehuwd of ongehuwd ouderschap. Ook hun houding tegenover alleenstaand ouderschap (ook van een vader) en tegenover homo-ouderschap is positief. Hun aanvaarding van een (echt)scheiding is een stuk geringer als er kinderen bij betrokken zijn. Over de negatieve gevolgen van een (echt)scheiding voor kinderen zijn Vlamingen het eens. Over het type ouderschap dat volgt op een (echt)scheiding – co-ouderschap en/of stiefouderschap – hebben ze gemengde opvattingen.

1.3.3. Ouderschap en wetgeving

Bij wijzigingen in het familierecht in ons land kwam het belang of de rechten van het kind steeds meer ter sprake. We denken hier bijvoorbeeld aan het gezagsco-ouderschap (sinds 1995), het verblijfsco-ouderschap als prioritair te overwegen regeling bij een echtscheiding (sinds 2006), het hoorrecht van kinderen van 12 jaar en ouder bij een verblijfsregeling. Een meer gelijke aandacht voor de scheidende/gescheiden vader en moeder (bijvoorbeeld geen schuldige ouder of ouder met een beperkt bezoekrecht meer) komt het belang van het kind alleen maar ten goede. Zowel het gedeelde ouderschapsgezag als het gedeelde fysieke co-ouderschap sturen aan op een continuering van de ouder-kind relatie, ook als de ouders niet meer samenwonen.

Het belang van het kind ligt echter niet steeds in een eenzelfde balans als het belang van de ouder-kindrelatie en als het belang van elke ouder afzonderlijk. De wetgeving en de normatieve context hebben aan volwassenen de ruimte gegeven om zich individueel (verder) te ontplooiën via het aangaan, het in stand houden en het verbreken van samenwoonrelaties met een partner. Persoonlijke gevoelens zijn een aanvaardbaar criterium geworden bij de beslissing om een partnerrelatie al dan niet verder te zetten. Het gezamenlijke ouderschapsproject vormt geen

belemmering meer om uit elkaar te gaan. Bovendien kan elke ouder doorgaans keuzes maken voor het eigen verdere gezinstraject; terwijl kinderen enkel deze trajecten kunnen meemaken of ondergaan en kunnen proberen loyaal te blijven tegenover elke ouder.

We vermelden hierbij een kritische vraag van Dronkers (2011). Hij vindt het merkwaardig dat twee partijen (de ouders) een overeenkomst kunnen ontbinden, zonder dat de derde partij (de kinderen) die ontbinding kan verhinderen, terwijl kinderen de meest benadeelde partij van die ontbinding zijn. Bovendien worden die ouders geacht bij de scheiding de belangen van hun kinderen te behartigen, terwijl de belangen van ouders en kinderen niet parallel lopen. Dronkers pleit dan ook voor een ‘zwarte stem’ van de kinderen in het al dan niet ontbinden van de relatie van hun ouders, die verder zou moeten reiken dan bij de bezoek- en woonregeling. De vrijheid van de volwassenen, zeker van de ouders, houdt verborgen kosten voor de kinderen in (Jensen & McKee, 2003).

De Belgische wetgever heeft co-ouderschap gestimuleerd. Maar rond dat co-ouderschap stelt Jensen (2009) zich de vraag of het welzijn van het kind hier niet wordt opgeofferd voor een gelijke verdeling van (de tijd van) het kind tussen beide ouders. Zij vraagt zich af of de prijs van het leven op twee plaatsen voor kinderen vergeten werd bij het zoeken naar een vorm van betrokken vaderschap.

Met de stimulering van het co-ouderschap heeft de wetgever in ons land ook het stiefouderschap, zowel bij de vader als bij de moeder, gestimuleerd. Voor steeds meer kinderen van gescheiden ouders worden hun twee biologische ouders aangevuld met een of twee deeltijdse of voltijdse, tijdelijke of meer permanente stiefouders. Aanpassingen in de Belgische wetgeving inzake nieuwe inwonende partners die in de rol van stiefouder stappen en deze rol kortdurend of langdurig opnemen, blijven echter achterwege. De wettelijke stimulering van gezags- en verblijfsco-ouderschap contrasteert sterk met de zwakke wettelijke positie van stiefouders (Gezinsbond, 2013). Stiefouders worden niet vermeld in het personen- en familierecht; ze kunnen enkel terecht binnen de algemene regelingen inzake het omgangsrecht (Senaeve, 2011). Recent werden stiefouders en stiefkinderen ter sprake gebracht binnen de context van de hervorming van het erfrecht in Vlaanderen. Jarenlange zorg voor stiefkinderen en/of voor stiefouders, een gering verschil in de zorg voor stiefkinderen en/of stiefouders versus biologische kinderen en ouders roepen de vraag op of een feitelijke gelijkheid wel strookt met een wettelijke ongelijkheid. Inzake erfrecht zal Vlaanderen door de bijzondere financieringswet vanaf 2015 meer verantwoordelijkheid krijgen en dus een kans krijgen om deze wettelijke ongelijkheid ter discussie te stellen. Op federaal niveau wordt gewerkt aan de herziening van het huwelijksvermogensrecht precies omdat (nieuwsamengestelde) gezinnen evolueren.

Meer algemeen worden steeds vaker en meer uitgesproken signalen gegeven dat het bestaande sociale en gezinsbeleid en de bestaande wetgeving niet altijd compatibel zijn met de gewijzigde gezinsvormen en de dynamische gezinstrajecten. Deze veranderingen variëren van de combinatie werk en co-ouderschap tot het anders omgaan met het familiale vermogen in een nieuwsamengesteld gezin.

2. Gevolgen van gezinstransities voor het individuele en gezinsfunctioneren

In deze paragraaf formuleren we enkele beschouwingen bij de gevolgen van gezinstransities voor het individuele en gezinsfunctioneren. Individuele uitkomsten, zoals het psychische welbevinden, zowel van de ouder als van het kind, beïnvloeden uiteraard ook de kwaliteit van het gezinsfunctioneren. Maar ook sociaal-economische gevolgen voor een betrokkene zijn geen puur individuele uitkomsten, maar treffen doorgaans het sociaal-economische welzijn van het hele gezin.

2.1. Gevolgen voor het individuele functioneren van volwassenen

Elke gezinstransitie houdt voor alle betrokkenen een aanpassing in aan een nieuwe situatie, die op zich zowel een mogelijkheid als een risico kan inhouden. De komst van een nieuwe (inwonende) partner in het gezin kan mogelijkheden creëren met een positieve impact op allerlei aspecten van het welbevinden, niet enkel voor de partner/ouder, maar ook voor de betrokken kinderen. Maar de stresstheorie en cumulatietheorie wijzen ook op de risico's van gezinstransities. Een nieuwe partner voor moeder en/of vader impliceert bijvoorbeeld het zoeken naar nieuwe evenwichten inzake de rol- en taakverdelingen in het gezin, wat vaak met stress kan gepaard gaan.

De toenemende individualisering zorgt ervoor dat volwassenen steeds vaker criteria zoals gelukkig zijn en de persoonlijke ontwikkeling hanteren bij het al dan niet in standhouden van hun partnerrelaties. Vlamingen vinden dat men in een huwelijk niet moet samenblijven als men ongelukkig is (hoofdstuk 4). Niet het al dan niet gehuwd zijn, maar wel het al dan niet hebben van een inwonende partner maakt een mens gelukkiger (Symoens et al., 2011). In hoofdstuk 7 zagen we dat zonder een nieuwe inwonende partner gescheiden vrouwen zich meer depressief voelen en gescheiden mannen zwaarder gaan drinken.

Naar aanleiding van een huwelijk of een wettelijke samenwoning verhoogt het geluk slechts in geringe mate omdat de partner al doorgaans in het leven aanwezig was. Een (echt)scheiding hakt echter zwaar in op het geluk. In de jaren tot aan de (echt)scheiding wordt men steeds ongelukkiger, maar na de (echt)scheiding wordt men opnieuw gelukkiger. Doch de terugkeer van de eerdere mate van geluk geschiedt pas langzaam, zolang er geen nieuwe partner is. Het verlies van een partner door overlijden maakt doorgaans plots en diep ongelukkig; het herstel naar geluk hierna verloopt zeer langzaam (Wingen, de Jonge & Arts, 2010). Monden en Uunk (2013) stelden vast dat na een (echt)scheiding voor sommigen de fysieke gezondheid er met de tijd op vooruit gaat door het wegvallen van de spanningen en dat voor anderen ze er op achteruitgaat. In hoofdstuk 10 wees het profiel van de hoogbejaarden in Vlaanderen die de transitie naar een woonzorgcentrum (moeten) maken, op de fysieke kwetsbaarheid van deze personen en indirect op de kansen en de risico's van de aanpassingen die zo'n overgang vergt.

Met een partner samenwonen garandeert niet altijd geluk; geluk hangt immers van vele factoren af. In Vlaanderen is zo'n 9% van de gehuwden ongelukkig (Sodermans, Corijn & Matthijs, 2013). Amato (2009) onderscheidt drie types huwelijken: het institutionele huwelijk (een verbintenis

geregeld door wetgeving, sociale normen en religie), een ‘companionate’ of vriendschapshuwelijk (een verbintenis gebaseerd op een emotionele band en met een gemeenschappelijk project) en een individualistisch huwelijk (een verbintenis die werkt zolang ze tegemoetkomt aan de psychologische noden van elke partner). Recent stelden Wilcox en Dew (2010) vast dat de mate waarin men gelukkig is en de scheidingskans erg variëren naargelang het type huwelijk dat men heeft. Partners in een vriendschapshuwelijk zijn het gelukkigst, doch in een institutioneel huwelijk is de echtscheidingskans het laagst. Het (eerste) ongehuwde samenwonen met zijn hoge ontbindingskans lijkt voor velen een vriendschaps- of een individualistisch project te zijn, waarin het samenwonen – al dan niet met de komst van kinderen – wordt uitgeprobeerd (hoofdstuk 2). Er is groeiende evidentie dat ongehuwd samenwonenden minder tevreden zijn over hun relatie dan gehuwden. Dit verschil, gekend als de ‘cohabitation gap’, blijkt het grootst te zijn in landen waar ongehuwd samenwonen minder voorkomt (Wiik, Keizer & Lappegård, 2012). In Vlaanderen nam ongehuwd samenwonen bijzonder snel toe, waardoor het moeilijk te bepalen is hoe groot de ‘cohabitation gap’ is. De redenen om uit elkaar te gaan die Vlamingen opgeven drukken individuele criteria uit zoals ‘we waren uit elkaar gegroeid’ of ‘we pasten niet bij elkaar’ (Bastaitis et al., 2011).

Gelukkig zijn heeft ook te maken met een aanleg om gelukkig te zijn, zoals die gevat kan worden door de persoonlijkheid (Karney & Bradbury, 1997). Zo zijn neurotische mensen, met of zonder (echt)scheidingservaring en met of zonder partner, ongelukkiger dan andere mensen (Sodermans, Corijn & Matthijs, 2013). Persoonlijkheidskenmerken spelen ook een rol bij het al dan niet hebben van een nieuwe (inwonende) partner na een (echt)scheiding. Twee voorbeelden: Introverte gescheiden personen hebben meer kans om na hun (echt)scheiding langdurig alleen te blijven; een instabiel traject met meerdere partners behoort vaker tot het leven van extraverte gescheiden mannen en van neurotische gescheiden vrouwen (Robins & Moffitt, 2002; Sodermans, Corijn, Vanassche & Matthijs, 2013).

In deze studie kwamen individuele gevolgen van een gezinstransitie in Vlaanderen zowel op korte als op lange termijn aan bod. In hoofdstuk 5 bleek dat voor 60% vrouwen de periode rond de (echt)scheiding niet gepaard ging met een wijziging in hun arbeidsloopbaan. Als dit betekent dat men de arbeidsloopbaan niet kan aanpassen aan de nieuwe situatie, kan dit voor sommige vrouwen een risico voor hun draaglast en hun welzijn inhouden. Voor 40% vrouwen impliceerde een (echt)scheiding wel, gewenst of gedwongen, een of meerdere aanpassingen in de arbeidsloopbaan in de periode rond de (echt)scheiding. Deze veranderingen kunnen zowel met een toename als met een afname van belasting en stress gepaard gaan. Voor de ooit-gescheiden volwassenen (tot ongeveer 60 jaar uit het SiV-onderzoek) werd doorgaans rekening gehouden met de duur sinds hun scheiding of de duur in de nieuwe huidige leefvorm. Er werd voor de 50-plussers (hoofdstuk 8) en voor de 65- à 71-jarigen (hoofdstuk 9) nagegaan wat de gevolgen waren van hun eerdere (echt)scheidingservaring of van het eerder verlies van hun huwelijks-partner door overlijden. Inzake woningbezit kwam de persistente impact van eerdere stappen in het gezinstraject naar voor; inzake het armoederisico bleek de huidige burgerlijke staat te primeren over eerdere veranderingen in de burgerlijke staat. Nu de groep met (echt)scheidingservaring onder ouderen ook in Vlaanderen toeneemt (hoofdstuk 1), kijken we uit naar onderzoek dat de langetermijngevolgen van voorbije gezinstransities voor het individuele welbevinden van alleenwonende en samenwonende 50-plussers in kaart brengt.

2.2. Gevolgen voor het individuele functioneren van kinderen

Het onderzoek naar de gevolgen van een (echt)scheiding voor het individuele functioneren van kinderen werd in deze studie beperkt tot de onderwijsuitkomsten. In hoofdstuk 11 werden aanwijzingen gevonden dat de aard van het doorlopen gezinstraject (met verrekening van het tijdstip van de gezintransitie) weinig uitmaakt voor de uiteindelijke onderwijsuitkomsten. Het aantal gezintransities dat een kind meemaakt bij zijn gescheiden moeder heeft wel een negatieve impact op de onderwijsuitkomsten, wat de stelling van de cumulatie van gezintransities bevestigt. De grote variëteit van gezinstrajecten die kinderen doormaken tijdens hun schoolloopbaan, zoals beschreven in hoofdstuk 11, vormt een uitdaging voor leerkrachten van alle klassen, want in elke klas zitten jaarlijks wel enkele leerlingen die dat jaar een nieuwe gezintransitie meemaken. Ondersteuning van kinderen en jongeren binnen het onderwijs via bijvoorbeeld het actieplan spijbelen en grensoverschrijdend gedrag of via de extra omkadering voor het basisonderwijs, geven aandacht aan kinderen die het moeilijk hebben omdat ze één of meerdere gezintransities meemaken.

Het welzijn van kinderen uit intacte en niet-intacte gezinnen werd voor Vlaanderen reeds eerder uitgebreid bestudeerd (Symoens et al., 2011; Vanassche et al., 2011). Een recente internationaal vergelijkende studie (Bjarnason et al., 2012) wijst er op dat, gecontroleerd voor andere verschillen, de levenstevredenheid van kinderen het grootst is in intacte gezinnen, het tweede hoogst bij kinderen die bij hun alleenstaande moeder wonen met of zonder stiefvader en bij kinderen in co-ouderschap. Het minst tevreden zijn kinderen die bij hun alleenstaande vader leven, al of niet met een stiefmoeder.

In de toekomst moet blijken of en in welke mate de groeiende groep kinderen met (echt)scheidingservaring daar op langere termijn ook gevolgen van ondervindt en op welke domeinen vooral. Nederlands onderzoek toonde recent opnieuw aan dat kinderen met scheidingservaring eerder gaan samenwonen, doch later huwen en vaker ongehuwd blijven dan kinderen van ouders die niet scheidden (Harmsen, Wobma & van Gaalen, 2013). Verklaringen hiervoor kunnen liggen in lagere interpersoonlijke vaardigheden en in geringere binding met intieme relaties van kinderen met gescheiden ouders. Maar de gevolgen van de voorbije levensloop kunnen zich ook op latere leeftijd manifesteren als er vraag naar hulp en steun is tussen ouders en kinderen (Shapiro, 2012; Stuifbergen, van Delden & Dykstra, 2008).

2.3. Gevolgen voor het gezinsfunctioneren

De gevolgen van gezintransities voor het gezinsfunctioneren kwamen in deze studie aan bod in de hoofdstukken waarin het sociaal-economische welzijn van het gezin (via het arbeidstraject van de vrouw of het inkomen van het gezin) werd belicht of in rekening gebracht. We stelden in hoofdstuk 8 enerzijds het persistente effect van een echtscheiding op het woningbezit op latere leeftijd vast: wie ooit gescheiden is, heeft als 50-plusser veel minder kans op een woning in eigendom en dat bepaalt in sterke mate het sociaal-economische welzijn van het gezin. We stelden in hoofdstuk 9 anderzijds vast hoe, ongeacht het voorbije gezinstraject de huidige burgerlijke staat, het gezinsinkomen kort na de pensioenleeftijd bepaalt: wie als 65-à 71-jarige vrouw hertrouwd is, ongeacht de voorbije veranderingen in de burgerlijke staat, heeft een gelijkaardig armoederisico als de gehuwde vrouw in haar eerste huwelijk.

Implicaties van een (echt)scheiding voor het gezinsfunctioneren kwamen expliciet aan bod in hoofdstuk 12 over de aard van de opvoedingsstijl van (gescheiden) vaders en moeders. Gescheiden vaders die samenwonen met een nieuwe partner hanteren vaker een niet-betrokken opvoedingsstijl en minder vaak een permissieve stijl dan gescheiden vaders die alleen wonen. Maar ook niet alle gehuwde ouders hanteren de ‘beste’ of ‘meest efficiënte’ opvoedingsstijl. In dit hoofdstuk was zowel aandacht voor de vader en de moeder, als voor de eventuele stiefvader en stiefmoeder, waardoor het ruimere sociale functioneren van het gezin in beeld werd gebracht.

Implicaties van een (echt)scheiding voor het sociale functioneren en de hechtheid van het familienetwerk werden in hoofdstuk 13 besproken bij de analyse van de frequentie van de contacten tussen kleinkinderen en grootouders. Ook de gezinstransities die de ouders van volwassenen meemaken, kunnen een impact hebben op de relatie met de volwassen kinderen en met de eventuele kleinkinderen. De impact van zowel gescheiden ouders, als van gescheiden grootouders, op het contact tussen grootouders en kleinkinderen, zowel langs vaderskant en als langs moederskant, werd belicht. Naargelang de aard van de verblijfsregeling van het kind na een (echt)scheiding was de weg naar contact met bepaalde grootouders verengd of zelfs afgesneden. Co-ouderschap hield de weg naar de grootouders langs vaderskant open. Gevolgen van een (echt)scheiding voor het netwerk rondom het gezin, de contacten met familie en vrienden (Jappens, Wijckmans & Van Bavel, 2011) en voor de uitwisseling van steun met familie en vrienden (Wijckmans, Jappens & Van Bavel, 2011) werden recent voor Vlaanderen in beeld gebracht.

Voor het functioneren van een gezin is, zeker na een gezinstransitie, de relatie tussen de ruimte van het gezin en de tijd in het gezin gewijzigd. Het gezin is niet meer één ruimte – thuis – waarbinnen en van waaruit het gezin functioneert. Na een (echt)scheiding wordt ‘het gezin’ een bepaalde tijd doorbrengen bij de ene ouder en een bepaalde tijd bij de andere ouder. De hoeveelheid tijd varieert naargelang de verblijfsregeling. Jensen (2009) noemt scheidingskinderen dan ook ‘gezinsnomaden’ die rondtrekken van de ene ouder naar de andere ouder, van het ene deel van hun gezin naar het andere deel van hun gezin.

Er is nog geen overtuigende evidentie voor een positief effect van de aanwezigheid van een stiefouder in het gezin. Terwijl een stiefouder de financiële, sociale en pedagogische tekorten van een alleenstaand ouderschap kan verlichten, kan de onduidelijkheid over de rol van stiefouder en de aard van de relatie tussen stiefouders en stiefkinderen sommige van deze voordelen ondermijnen. Hoe verschillend de relatie tussen kinderen, hun ouders en hun stiefouders is, werd eerder bestudeerd (Vanassche, Sodermans & Matthijs, 2011; Vanassche & Matthijs, 2012).

In deze studie kwam conflict als aanleiding van en/of na een gezinstransitie niet aan bod, we verwijzen hiervoor naar Bastaits et al. (2011) en Van Peer, Bastaits en Mortelmans (2012). In deze studie hebben we ook onvoldoende aandacht kunnen schenken aan relaties waarbij alle contact verbroken is omwille van of na een (echt)scheiding en de implicaties hiervan. In Vlaanderen heeft 40% van de ex-partners geen contact meer met elkaar. Het ontbreken van contact tussen ex-partners, ook deze die ouders zijn, en tussen ouders en kinderen werd voor Vlaanderen reeds bestudeerd (Jappens, Wijckmans & Van Bavel, 2011). De impact van verbroken contact, zeker van verbroken ouder-kind contact kan zich levenslang op allerlei vlakken uiten, zowel voor de kinderen (en hun eigen kinderen) als voor de gescheiden ouders.

2.4. Gevolgen voor het maatschappelijke functioneren

De Nederlandse socioloog Dronkers (2011, 2013) wijst ons al geruime tijd op de maatschappelijke gevolgen van het toenemende aantal (echt)scheidingen. Vooreerst is het zo dat het individuele functioneren en het gezinsfunctioneren weerspiegeld wordt in het maatschappelijke functioneren. Niet enkel in onderzoek, maar ook in beleid, worden de gevolgen van (echt)scheiding nog al te vaak als een individueel verschijnsel beschouwd, waarbij het de verwachting is dat een goed sociaal beleid en een brede aanvaarding van het fenomeen, de gevolgen van scheidingen wel zullen doen verdwijnen (Dronkers, 2011). Maar een hoog percentage gescheiden ouders tast ook het maatschappelijke functioneren en het functioneren van maatschappelijke instituties aan. Een (echt)scheiding beïnvloedt niet enkel individuen en gezinnen, maar via hen ook buurten en wijken, scholen en bedrijven, religies en waardesystemen. Binding of cohesie in een samenleving gaat volgens Dronkers niet enkel over de aard van de omgangsvormen, over de mate van anonimiteit in grote steden of over de mate van integratie van personen van vreemde herkomst. Hij vindt de band tussen twee volwassenen en hun kinderen de belangrijkste institutie voor het versterken van binding in een samenleving.

Als (echt)scheiding, (tijdelijk) eenouderschap en (tijdelijk) stiefouderschap steeds vaker voorkomen en dus in zekere zin steeds meer ‘normaal’ worden, zou men enerzijds kunnen verwachten dat de negatieve effecten ervan afnemen. Anderzijds zou men kunnen verwachten dat de negatieve gevolgen ervan juist toenemen omdat steeds minder mensen bereid zijn om onbevredigende relaties in stand te houden. Volgens Dronkers (2011) hebben kinderen in landen met hoge (echt)scheidingspercentages minder voordelen van hun ouderlijke scheiding (want er waren minder ernstige conflicten in het gezin), maar hebben ze wel de kosten van de ouderlijke scheiding (psychologische spanning, verslechtering en vermindering van ouderlijk contact, afname in ouderlijke steun en toezicht).

Dronkers toont aan dat het verschil tussen de individuele onderwijsprestaties van leerlingen uit een- en tweeloudergezinnen groter wordt als er in een land een groter aandeel eenoudergezinnen leeft (Pong, Dronkers & Hampden-Thomson, 2003). Hij heeft tevens evidentie voor een negatieve impact van het aandeel kinderen uit eenoudergezinnen binnen een school op de individuele onderwijsuitkomsten, zelfs na controle voor de sociaal-economische samenstelling van de school, de schoolgrootte, het percentage kinderen met een immigratie-achtergrond op de school en de urbanisatiegraad van de woonplaats (De Lange, Dronkers & Wolbers, 2012). Verklaringen voor dit effect liggen in de achteruitgang van het sociale netwerk van scholen met veel leerlingen uit eenoudergezinnen en in de afname van de effectieve onderwijs- en leertijd op school en thuis.

Individuele onderwijsuitkomsten, al dan niet beïnvloed door gezinstransities, bepalen uiteindelijk de verdeling van de bevolking naar opleidingsniveau. In deze studie werd in bijna alle hoofdstukken aandacht geschonken aan de impact van opleidingsverschillen bij de (ex)partners en de (gescheiden) ouders. De impact varieerde van geen tot heel sterk, van gelijk of verschillend bij mannen en vrouwen, van gelijk of wisselend doorheen de tijd. Een sterke impact bleek in hoofdstuk 11 waar onderwijsuitkomsten van kinderen heel sterk samenhangen met het opleidingsniveau van hun ouders. In samenlevingen met lagere wettelijke en normatieve drempels voor (echt)scheiding en lagere financiële en sociale kosten van een scheiding dan voorheen, is het scheidingsrisico in de lagere sociale klassen hoger geworden. Verklaringen hiervoor zijn

dat mensen uit een lagere sociale klasse meer huwelijksproblemen kunnen hebben (als gevolg van hun economische beperkingen) en dat ze minder sociale, economische en intellectuele hulpbronnen hebben om die problemen te overwinnen (zie Dronkers, 2011). In de internationale literatuur over de 'divorce divide' (Martin, 2004) worden we ervoor gewaarschuwd dat de nadelen van een (echt)scheidingservaring steeds vaker zullen samenvallen met en dus gecumuleerd worden met de nadelen van een lagere sociaal-economische positie. Hierdoor zou de 'gap' tussen de hogere en lagere sociale klassen nog groter worden. Dronkers (2011) stelt echter dat het opleidingsniveau van de ouders veel belangrijker is voor de levensloop van de kinderen dan de scheiding van hun ouders.

Daarnaast wijst Dronkers (2013) ook op het zwakkere intergenerationele netwerk voor wederzijdse steun en hulp door de toenemende (echt)scheidingsaantallen. We denken hier bijvoorbeeld aan de bereidheid tot kinderopvang van stiefkinderen en de mantelzorg voor stiefouders (Shapiro, 2012; Stuifbergen, Delden & Dykstra, 2008).

Dronkers (2013) wijst nog op andere gevolgen van (echt)scheiding voor het maatschappelijke functioneren die momenteel minder bestudeerd zijn. Hij heeft bijvoorbeeld vragen over de gevolgen voor mannen en voor vrouwen binnen de samenleving. Worden vrouwen maatschappelijk sterker of net zwakker door hun (echt)scheidingservaring? En welk is de relatie tussen (echt)scheiding en werkloosheid bij mannen? Dit soort vragen leiden snel naar vragen over het psychische welzijn van mannen en vrouwen, jongens en meisjes in een maatschappij met een toenemende (echt)scheidingservaring. Daarnaast stelt Dronkers de vraag of het (echt)scheiding-niveau in een bepaald land een invloed heeft op de gezinswaarden. Het zeer hoge echtscheidingsniveau in ons land gaat alvast in Vlaanderen gepaard met een overtuigend oordeel over de negatieve gevolgen van een (echt)scheiding voor kinderen (hoofdstuk 4).

Tot slot wijst Dronkers op het feit dat we de eventuele positieve maatschappelijke gevolgen van al die (echt)scheidingen en (echt)scheidingservaringen niet uit het oog mogen verliezen. In onderzoek en beleid en in het maatschappelijke discours komt dit echter amper ter sprake. De positieve samenhang tussen de mate van huwelijksinstabiliteit in een land en het gemiddeld aantal kinderen per vrouw in een land suggereert dat echtscheiding een motor voor de vruchtbaarheid kan zijn (Coleman; 2005; Thomson et al., 2012; Van Bavel, Janssen, Wijckmans, 2012). In Vlaanderen leidt een echtscheidingservaring in de individuele levensloop alsnog niet tot een uiteindelijk hoger aantal kinderen (Corijn, Wijckmans & Van Bavel, 2013). Het komen en gaan van partners, het komen en gaan van kinderen in (stief)gezinnen doorheen de levensloop, maar ook doorheen de week (bij co-ouderschap) leidt tot een nieuw soort mobiliteit en flexibiliteit in de samenleving. Bauman (2000) heeft het over een nieuwe vorm van 'nomadisme' die in vergelijking met het principe van 'settlement' gekenmerkt wordt door de kracht van mobiliteit en flexibiliteit. Hoe lichter, hoe kleiner, hoe flexibeler, hoe meer draagbaar,... hoe beter? Maar geldt dit ook voor gezinnen?

Het economische functioneren van een maatschappij beïnvloedt op zijn beurt ook de relatie- en gezinsvorming. Recent gaf De Beer (2012) antwoord op de vraag of een crisis in de economie ook een crisis in de relatie- en gezinsvorming betekent. Hij stelt vast dat in economische crisisperiodes huwelijken worden uitgesteld, maar dat er zowel in sommige economische crisisperiodes als in sommige economische groeiperiodes meer echtscheidingen waren.

2.5. Implicaties voor meerdere beleidsdomeinen

Relaties en ouderschap stonden in deze studie centraal. Gezinsttransities ontstaan omdat partners het goed hebben met elkaar en gaan samenwonen of omdat bij samenwonende partners één of beiden beslissen om het samenwonen niet verder te zetten omdat het niet goed meer gaat. Een (echt)scheiding biedt, mede door de versoepeling van de wetgeving, de mogelijkheid om een einde te maken aan een periode van persoonlijk ongelukkig zijn of om uit een niet-voldoeninggevende of conflictueuze relatie te stappen. Dit neemt echter niet weg dat zowel beslissingen om te gaan samenwonen, als beslissingen om niet meer samen te wonen soms lichtzinnig worden genomen. Het huidige hoge (echt)scheidingspercentage in Vlaanderen is toch niet enkel een weerspiegeling van ernstige conflicten en geweld binnen relaties. *Relatie-ondersteuning* in de vorm van de begeleiding van een proces kan helpen om motieven en mechanismen om samen te gaan wonen, samen te blijven en/of uit elkaar te gaan, uit te klaren. Maar ook partners, en zeker ouders, die zeer lang in het beslissingsproces blijven om samen of uit elkaar te gaan, kunnen baat hebben bij een begeleiding. Moeten we de behoefte aan relatie-ondersteuning in Vlaanderen afleiden uit het succes van boeken zoals 'Liefde is een werkwoord' (Vansteenwegen, 2009) of 'Blijf bij mij' (Ponnet, 2012)? Dronkers (2011) stelt uitdagend dat een wettelijke afkoelingsperiode van een jaar verplicht zou moeten zijn bij scheidingen met kinderen, waardoor partners de tijd en de mogelijkheid voor bezinning en verzoening krijgen. Het recente initiatief (juni 2013) van het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen van een Ronde Tafel rond Relatie-ondersteuning, met steun van de Vlaamse Minister van Welzijn, Gezondheid en Gezin is in die zin vermeldenswaard. Het vormt een aanzet om in kaart te brengen wat Vlaanderen terzake reeds te bieden heeft en om eventuele noden en verwachtingen terzake op te sporen (Emmery, 2013b). Samenwonende partners hebben doorgaans kinderen en bij veel uit elkaar gaande partners zijn kinderen betrokken. Bij een (echt)scheiding komt elke ouder en elk kind in een andere leefvorm terecht en krijgt een eventuele nieuwe inwonende partner van de ouder een stiefouderrol voor het kind. Ondersteuning in alle fasen van afwegen en beslissen, van afscheid nemen van voorbijge gezinsconstellaties en aanpassen aan nieuwe gezinsconstellaties kan voor sommige ouders en kinderen uiterst gewenst en/of noodzakelijk zijn.

Niet enkel huisartsen, maar ook andere hulp- en zorgverleners merken dat volwassenen, moeders en vaders, tijdelijk of meer langdurig mentaal belast zijn door een scheiding, door een overlijden of door een nieuwe leefvorm. In hoofdstuk 7 kwam de psychische belasting van alleenstaande ouders en hun behoefte aan eerstelijnsgezondheidszorg aan bod. De Vlaamse overheid heeft sinds enkele jaren de psychische gezondheid in haar gezondheidsdoelstellingen opgenomen. Campagnes als 'Fit in je hoofd' beogen ook zeker de partners, ouders en kinderen die het moeilijk hebben met een (echt)scheiding of een overlijden.

Alle instanties van (preventieve) opvoedingsondersteuning en/of intensieve gezinsondersteuning krijgen dagelijks te maken met problemen eigen aan ouders en kinderen uit gebroken gezinnen. In hoofdstuk 12 werd duidelijk hoe de opvoedingsstijl anders ligt naargelang de nieuwe gezinsconstellatie. Door het nieuwe Vlaamse decreet over *Gezinsondersteuning* moeten de 'Huizen van het Kind' de komende jaren vorm krijgen (Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 2013). Het gezinsbeleid in Vlaanderen is een onderdeel van het beleidsdomein Welzijn, Gezondheid en Gezin, maar ook het beleid in andere domeinen kan impliciet of expliciet gericht zijn naar gezinnen (Emmery, 2013a). Op de Vlaamse Gezinsconferentie van 2012 kwam gezinsbeleid dat gezinsrelaties ondersteunt uitgebreid aan bod (Gezinsbond, 2012).

Voor verdere reflecties over de relatie- en gezinsondersteuning vanuit onderzoek en beleid verwijzen we naar Bossaerts (2012).

De rol van de arbeidsmarktparticipatie bij gezinstransities kwam in deze studie in meerdere hoofdstukken aan bod. De *stimulering van de arbeidsmarktparticipatie* is vanuit vele opzichten gewenst en noodzakelijk. Grenzen van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie worden duidelijk in de periode van (moeilijke) gezinstransities als een terugtreden uit de arbeidsmarkt in de periode rond de scheiding noodzakelijk is (hoofdstuk 5) of als de combinatie arbeid-gezin als alleenstaande ouder zeer zwaar wordt (hoofdstuk 6). Beperkingen van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie worden duidelijk als we vaststellen dat voor een bepaalde generatie vrouwen hun hoeveelheid arbeidsmarktparticipatie geen impact heeft op hun armoederisico kort na hun pensioenleeftijd (hoofdstuk 10).

De *bestrijding van armoede* richt zich in Vlaanderen sterk op eenoudergezinnen en alleenstaanden; leefvormen die steeds vaker met een (echt)scheiding te maken hebben. In onderzoek wordt weinig onderscheid gemaakt tussen tijdelijke en meer persistente armoede enerzijds en tussen tijdelijke en meer permanente eenoudergezinnen en alleenstaanden anderzijds. In de Vlaamse Armoedemonitor (Noppe, 2013) is de persistentie van de armoede beperkt tot drie opeenvolgende jaren en wordt geen onderscheid gemaakt naargelang (de duur van) het gezinstype. Daarnaast is wel de aandacht gegroeid voor ‘werkende armen’, omdat niet voor iedereen actief zijn op de arbeidsmarkt een waterdichte buffer tegen armoede is.

In hoofdstuk 9 bleek hoe persistent de impact is van een scheidingservaring op het eigen *woningbezit* op latere leeftijd. De Studiecommissie voor de Vergrijzing gaf recent aan dat het bezit van een eigen huis of appartement voor bijna een halvering van het armoederisico onder gepensioneerden zorgt en dus de beste vorm van pensioensparen is (Hoge Raad van Financiën, 2013). In hoofdstuk 10 werd de rol belicht van de opbouw (opeenvolging) van de eigen gezinstransities, van de eigen loopbaan en van de pensioenregeling. Hier bleek duidelijk dat gescheiden blijven het risico op armoede voor vrouwen op latere leeftijd vergroot. Bij de hervorming van het echtscheidingspensioen willen sommige politieke partijen daarom de solidariteit tussen ex-partners beklemtonen (De Standaard, 4 mei 2013, interview met Sonja Becq).

Op de Vlaamse Gezinsconferentie van 2012 kwam het integrale gezinsbeleid dat gezinnen materieel ondersteunt en dat de combinatie gezin-werk-zorg ondersteunt uitgebreid aan bod (Gezinsbond, 2012). Voor verdere reflecties over armoede en over de combinatie van werk en gezin vanuit onderzoek en beleid verwijzen we naar Bossaerts (2012).

Door de diversiteit van de behandelde aspecten in deze studie zijn er relevante aanknopingspunten voor heel wat Vlaamse, maar ook federale en Europese, beleidsdomeinen. Met de overheveling van de bevoegdheden inzake kinderbijlagen in het kader van de zesde staatshervorming krijgt Vlaanderen een belangrijk instrument in handen om de inkomenspositie van gezinnen met kinderen structureel te verbeteren en het armoederisico in gezinnen te verminderen (Cantillon et al., 2013). Bovendien voorziet het planlastendecreet van 2011 dat de Vlaamse Regering beleidsprioriteiten kan bepalen waarbij ze de lokale besturen (provinciale en gemeentelijke) aanmoedigt of verplicht om binnen die beleidsdoelstellingen een eigen lokaal beleid te voeren.

3. Gezinstransities en data

Deze studie over gezinstransities was mogelijk omdat we in Vlaanderen op een punt zijn gekomen waarop geschikte data voorhanden zijn om gezinstransities doorheen de levensloop te bestuderen. De *administratieve registraties en officiële statistieken* (zie ADSEI) beperken zich in hoofdzaak tot kenmerken van wettelijke registraties (huwelijken, echtscheidingen, aangaan en ontbinden van wettelijke samenwoningen) in een bepaald jaar. Dynamieken binnen de levensloop van een persoon of van een gezin blijven vaak geheel buiten beeld. Het ADSEI-beeld van de huishoudsamenstelling beperkt zich tot familiekeren zijnde echtparen zonder of met kinderen en vaders en moeders met kinderen; andere huishoudens worden niet vermeld.

Sinds 2000 brengt de *Kruispuntbank Sociale Zekerheid* bestaande registraties samen en worden deze data aangevuld, waardoor een steeds grotere databron beschikbaar wordt om dynamieken inzake gezinsvorming, arbeidsloopbaan en inkomen te onderzoeken (zie bijvoorbeeld Defever & Mortelmans, 2011). In hoofdstuk 9 werd de link tussen veranderingen doorheen de levensloop in de burgerlijke staat en het ouderschap, evenals in de arbeidsloopbaan aan elkaar gekoppeld om effecten inzake armoede op latere leeftijd op te sporen. In hoofdstuk 10 kon dankzij de gekoppelde databanken van het *InterMutualistisch Agentschap* voor Vlaanderen voor het eerst de transitie naar een woonzorgcentrum in beeld en in context worden geplaatst.

Vlaanderen beschikt daarnaast over meerdere *survey-databronnen* die toelaten een veelheid van aspecten van de levensloop van mensen in kaart te brengen. De *'Scheiding in Vlaanderen'*-databank (SiV) heeft reeds heel wat boeiende en beleidsrelevante resultaten naar voor gebracht (Mortelmans et al., 2011; Pasteels, 2013). In een land dat tot de koplopers inzake echtscheidingscijfers behoort, kon het niet uitblijven dat we amper iets wisten over de betekenis en de impact van een echtscheiding. De *'Generations and Gender Survey'*-databank (GGS) (Lodewijckx & Deboosere, 2011) bracht uitgebreid de gezinsvorming en -ontbinding in beeld; voor Vlaanderen is dit 20 jaar na de Enquête Gezinsontwikkeling (NEGO V, Cliquet & Callens, 1993). Door het niet beschikbaar zijn van gepaste gegevens in deze bronnen kwamen gezinstransities bij personen van vreemde herkomst in deze studie niet aan bod, hoewel ook deze gezinnen, zowel bij de vorming als bij de ontbinding hun specifieke kenmerken, kansen en risico's kennen.

De GGS-dataset heeft het voordeel dat hij in een internationaal vergelijkende context kan worden gebruikt omdat de dataverzameling in ons land deel uitmaakte van een internationaal project (www.ggp-i.org). Maar ook de SiV-databank zal de komende jaren in vergelijkend perspectief kunnen worden gebruikt, omdat *'Nieuwe Families in Nederland'* (www.nfn-onderzoek.nl) en *'Pairfam'* in Duitsland (www.pairfam.de) analoge surveys zijn. Ook van de Belgische SILC-data en SHARE-data, die beiden deel uitmaken van een Europees project, werd in deze studie gebruik gemaakt.

We sluiten deze studie af met een pleidooi om Vlaamse data over gezinstransities de komende jaren steeds vaker binnen een Europees vergelijkende context te plaatsen omdat vaak pas binnen een vergelijkend kader de mechanismen en de impact van een beleid duidelijk worden. Op basis van internationale surveys die peilen naar schoolprestaties (bijvoorbeeld *Programme for International Student Assessment – PISA*) of naar gezondheid (bijvoorbeeld *Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC*) krijgen we ook steeds vaker meer gedetailleerde informatie over de feitelijke gezinstypes waarin kinderen en jongeren leven (Bjarnason et al., 2012;

Dronkers, 2011). We zien ook hoe uit internationaal verzamelde levensloopdata blijkt dat het type welvaartsstaat mee vormgeeft aan de levenslopen (Börsch-Supan et al., 2011; Evans & Baxter, 2013). We vermelden tot slot het Europese project ‘*Changing Families and Sustainable Societies*’ (www.familiesandsocieties.eu) waarin wordt nagegaan of het bestaande sociale beleid en het bestaande gezinsbeleid voldoende compatibel is met de veranderingen in gezinsspatronen doorheen de levensloop en over generaties heen.

Bibliografie

- ADSEI, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/geraadpleegd> in 2013
- Amato, P.R. (2009). Institutional, companionate, and individualistic marriage: A social psychological perspective on marital change. In H. E. Peters & C. M. Kamp Dush (eds.), *Marriage and Family: Perspectives and Complexities* (pp. 75–90). New York: Colombia University Press.
- Bastiaens, K., Van Peer, C., Alofs, E., Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). *Hoe verloopt een echtscheiding in Vlaanderen?* In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 85–112). Leuven: Acco.
- Bastiaens, K., Van Peer, C., & Mortelmans, D. (2011). Hoe beleven partners en kinderen een echtscheiding? In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 113–134). Leuven: Acco.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bjarnason, T. et al. (2012). Life Satisfaction Among Children in Different Family Structures: A Comparative Study of 36 Western Societies. *Children & Society*, 26, 51–62.
- Bonnet, C., Solaz, A., & Garbinti, B. (2013). *Living standards after divorce: does alimony offset gender income inequalities?* Lezing gepresenteerd op de IUSSP-conferentie in Busan, 26–31 augustus.
- Börsch-Supan, A., Brandt, M., Hank, K., & Schröder, M. (eds.) (2011). *The individual and the welfare state. Life Histories in Europe*. Berlin: Springer Verlag.
- Bossaerts, B. (red.) (2012). *Kiezen of delen. Pistes voor gezinsbeleid*. Antwerpen: Garant.
- Cantillon, B. et al. (2013). *Bouwen aan een nieuwe toekomst voor de kinderbijslagen: een must voor al wie het ernstig neemt met armoedebestrijding*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, CSB Berichten, 6104, 02.
- Coleman, D. (2005). Facing the 21st century: new developments, continuing problems. In: *The new demographic regime. Populations challenges and policy responses*. Geneva: ECE/EAD/PAU, 11–43.
- Corijn, M. (2010). *De leefvorm van moeders bij de geboorte van een kind: evolutie in het Vlaamse Gewest tussen 1999 en 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 19.
- Corijn, M. (2011a) *Ze leefden lang (en gelukkig) en ... scheidden dan. Echtscheiding op latere leeftijd en na langere huwelijksduur*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 4.
- Corijn, M. (2011b). *De instabiliteit van huwelijken in België*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 5.
- Corijn, M. (2012). *Tien jaar wettelijke samenwoning in België. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 2.
- Corijn, M., Sodermans, A.K., & Vanassche, S. (2011). *Zijn jongeren in Vlaanderen van plan om te huwen (en te scheiden)?* Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 15.
- Corijn, M., Wijckmans, B., & Van Bavel, J. (2013). Kinderen krijgen vóór en na een echtscheiding in Vlaanderen. *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2.
- Cliquet, R. & Callens, M. (red.) (1993). *Gezinsvorming in Vlaanderen*. Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies. CBGS Monografie 1.
- De Beer, J. (2012). *Crisis in de economie, crisis in relatie- en gezinsvorming?* CBS, Bevolkingstrends, November.
- Defever, C., & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

- De Lange, M., Dronkers, J., & Wolbers, M. (2012). Eenoudergezinnen en onderwijsprestaties vanuit een vergelijkend perspectief. De invloed van het percentage eenoudergezinnen per school. *Jaarboek Mens en Maatschappij*, 181-204.
- De Standaard, 4 mei 2013, interview met Sonja Becq.
- Dronkers, J. (2011). *Scheiden zou niet zo normaal moeten zijn*. S & D, 11/12, 120-131.
- Dronkers, J. (2013). *Bringing the macro-context into separation research and making it more relevant*. Lezing op de conference of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, Oxford, September, 26-28.
- Emmery, K. (2013a). Gezinsbeleid in Vlaanderen in 2012. In Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (2013). *Gezinsbeleid in 2012. De rol van het gezin, de buurt en de burger in de Huizen van het Kind* (pp. 9-88). Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Emmery, K. (2013b). *Rapport Relatie-ondersteunend aanbod in Vlaanderen*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Evans, A., & Baxter, J. (eds.) (2013). *Negotiating the life course. Stability and change in life pathways*. Dordrecht: Springer.
- Gezinsbond (2012). *Gezinsconferentie. Gezinsbeleid in Vlaanderen*. Brussel: Gezinsbond.
- Gezinsbond (2013). *Focus op erfrecht. Nu praten kan helpen voor later*. Brussel: Gezinsbond.
- Harmesen, C., Wobma, E., & van Gaalen, R. (2013). Kinderen van gescheiden ouders gaan jonger samenwonen. *CBS, Bevolkingstrends*, maart.
- Hoge Raad van Financiën (2013). *Studiecommissie voor de Vergrijzing. Jaarlijks Verslag*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (2013). *Gezinsbeleid in 2012. De rol van het gezin, de buurt en de burger in de Huizen van het Kind*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Jappens, M., Wijckmans, B., & Van Bavel, J. (2011). Contact en relaties met vrienden en familie. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 283-304). Leuven: Acco.
- Jensen, A.-M. (2009). Mobile Children: Small Captives of Large Structures? *Children & Society*, 23, 123-135.
- Jensen, A.-M., & McKee, L. (2003). Introduction: theorising childhood and family change. In A.-M. Jensen & L. McKee (eds.), *Children and the changing family. Between transformatoin and negotiation*. London: Routledge Falmer.
- Karney, B.R., & Bradbury, T.N. (1997). Neuroticism, marital interaction and the trajectory of marital satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1075-1092.
- Le Roy, S., Vanassche, S., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2011). De onderwijsuitkomsten van kinderen na een echtscheiding. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 217-236). Leuven: Acco.
- Lodewijckx, E. (2008). *Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest, 1990-2007 (en 2021). Een analyse van de Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 3.
- Lodewijckx, E., & Deboosere, P. (2011). *Huishoudens en families: stabiliteit en snelle veranderingen gaan hand in hand*. Brussel: ADSEI GGP-Belgium, Paper Series, 6.
- Magnuson, K., & Berger, L. (2009). Family Structure States and Transitions: Associations With Children's Well-Being During Middle Childhood. *Journal of Marriage and the Family*, 71, 3, 575-591.
- Martin, S. P. (2004). *Growing evidence for a 'divorce divide'? Education and marital dissolution rates in the U.S. since the 1970s*. New York: Russell Sage Foundation.
- Monden, C., & Uunk, W. (2013). For better and for worse: the relationship between union dissolution and self-assessed health in European panel data. *European Journal of Population*, 29, 103-125.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer C. (red.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.
- Noppe, J. (2013). *Vlaamse Armoedemonitor*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- OECD (2012). *Family Database*. Paris: OECD.
- Pasteels, I. (red.) (2013). Het gebruik van multi-actordata. *Relaties en Nieuwe Gezinnen* (themanummer).

- Pong, S., Dronkers, J., & Hampden-Thomson, G. (2003). Family Policies and Children's School Achievement in Single- Versus Two-Parent Families. *Journal of Marriage and the Family*, 65, 3, 681–699.
- Ponnet, R. (2012). *Blijf bij mij. Hoe we in relaties strijden voor macht en intimiteit*. Lannoo: Tielt.
- Robins, R.W., & Moffitt, T.E. (2002). It's not just who you're with, it's who you are: personality and relationship experiences across multiple relationships. *Journal of Personality*, 70, 2, 926–943.
- Senaev, P. (2011). *Compendium van het Personen- en Familierecht*. Leuven: Acco.
- Shapiro, A. (2012). Rethinking marital status: partnership history and intergenerational relationships in American families. *Advances in Life Course Research*, 17, 168–176.
- Sodermans, A.K., Corijn, M., & Matthijs, K. (2013). *Happy couples: Does his or her personality matter?* Lezing gegeven op Conference of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, Oxford, 26–28 september.
- Sodermans, A.K., Corijn, M., Vanassche, S., & Matthijs, K. (2013). *It's all about who you are. Personality and partnership trajectories after divorce*. Poster gepresenteerd op de Workshop Life Course Transitions after separation: stepfamilies, lone and non-residential parenthood, Berlijn, 4–5 juli.
- Sodermans, S., Vanassche, A.K., & Matthijs, K. (2011). Gezinsrelaties na ouderlijke scheiding: ouders, kinderen en nieuwe partners. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 153–168). Leuven: Acco.
- Stuifbergen, M., van Delden, J.J.M., & Dykstra, P.A. (2008). The implications of today's family structures for support giving to older parents. *Ageing & Society*, 28(3), 413–434.
- Symoens, S., Colman, E., Pasteels, I., & Bracke, P. (2011). Welbevinden van (ex-)partners en kinderen. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 237–266). Leuven: Acco.
- Symoens, S., Bastaits, K., Mortelmans, D., & Bracke, P. (2013). Breaking Up, Breaking Hearts? Characteristics of the Divorce Process and Well-Being After Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 54, 177–196.
- Thomson E., Winkler-Dworak, M., Spielauer, M., & Prskawetz, A. (2012). Union stability as an engine of fertility? A microsimulation model for France. *Demography*, 49, 175–195.
- Vanassche, S., & Matthijs, K. (2012). Deeltijds versus voltijds stiefouderschap. De relatie tussen stiefouders en stiefkinderen in moedergezinnen, vadergezinnen en verblijfsco-ouderschap na scheiding. *Tijdschrift voor Sociologie*, 33, 267–295.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., & Matthijs, K. (2011). Gezinsrelaties na ouderlijke scheiding: ouders, kinderen en nieuwe partners. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 153–168). Leuven: Acco.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Botterman, S., Corijn, M., Dekeyser, G., Havermans, N., & Matthijs, K. (2011). *Congresboek Levens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek, september 2011*. Leuven: KU Leuven Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- Van Bavel J., Janssen, M., & B. Wijckmans (2012). Has divorce become a pro-natal force in Europe at the turn of the 21st century? *Population Research and Policy Review*, 31, 5, 751–775.
- Van Peer, C., Bastaits, K., & Mortelmans, D. (2012). *De invloed van ouderlijk conflict op de levenstevredenheid van kinderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering. SVR-Webartikel 8.
- Vansteenwegen, A. (2009). *Liefde is een werkwoord. Spelregels voor je relatie*. Lannoo: Tielt.
- Wiik, K.A., Keizer, R., & Lappegård, T. (2012). Relationship quality in marital and cohabiting unions across Europe. *Journal of Marriage and the Family*. 74: 389–398.
- Wijckmans, B., Jappens, M., & Van Bavel, J. (2011). De uitwisseling van informele steun met vrienden en familie. In D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (red.), *Scheiding in Vlaanderen* (pp. 305–324). Leuven: Acco.
- Wilcox, W.B., & Dew, J. (2010). Is love a flimsy foundation? Soulmate versus institutional models of marriage. *Social Science Research*, 39, 786–699.
- Wingen, M., de Jonge, T., & Arts, K. (2010). Veranderingen in burgerlijke staat en de beleving van welzijn. *CBS Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal, 50–55.

Lijst van auteurs

Kim Bastaits is afgestudeerd als licentiate in de Sociologie aan de KU Leuven (2007). Sinds september 2007 is zij verbonden aan het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO) van de Universiteit Antwerpen en aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering waar zij als wetenschappelijk medewerkster meewerkt aan het project *'Scheiding in Vlaanderen'*. Haar onderzoeksthema spitst zich toe op ouderschap na echtscheiding en de relatie met het welbevinden van kinderen.

bastaitskim@gmail.com

Jos Berghman is gewoon hoogleraar Sociologie van Sociaal Beleid aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CESO) van de KU Leuven. Hij is tevens programmadirecteur van IMPALLA (International Master in Social Policy Analysis by Luxembourg, Leuven and associate institutes) en voorzitter van het European Institute for Social Security / Institut Européen de Sécurité Sociale, de Europese vereniging van socialezekerheidsdeskundigen.

jos.berghman@soc.kuleuven.be

Piet Bracke is hoogleraar aan de vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent. Hij doceert algemene sociologische vakken, naast meer gespecialiseerde opleidingsonderdelen in de gezondheidssociologie. Zijn onderzoek richt zich op de sociologie van het gezin en de sociologische epidemiologie, met nadruk op de geestelijke gezondheid en op interlandelijk vergelijkend onderzoek. Momenteel is hij betrokken bij het Vlaamse onderzoeksproject *'Scheiding in Vlaanderen'* en bij een internationaal onderzoek naar de determinanten en de gevolgen van stigmatisering. Hij is de huidige voorzitter van de *'European Society of Health and Medical Sociology'* (ESHMS), lid van de wetenschappelijke adviesraad van de *'European Social Survey'* (ESS) en tot voor kort bijzonder hoogleraar medische sociologie aan Nottingham University.

piet.bracke@ugent.be

Sarah Botterman is politicologe van opleiding. Haar doctoraatsonderzoek handelt over de ontwikkeling van sociale cohesie indicatoren op lokaal niveau en de gevolgen voor het individuele sociaal kapitaal. Zij is lid van de onderzoeksgroep *Family and Population Studies* (FaPOS) binnen het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Ze werkt mee aan het onderzoek *'Scheiding in Vlaanderen'* en aan het 'Leuvens Adolescenten- en

Gezinnenonderzoek'. Haar onderzoeksinteresses handelen over sociaal en familiaal kapitaal, sociale integratie en cohesie.

sarah.botterman@soc.kuleuven.be

Veerle Buffel is master in de Sociologie (2012) en doctoraatstudente in de gezondheidssociologie aan de vakgroep Sociologie (BOF-project) en lid van de onderzoeksgroep *Health and Demographic Research* (HeDeRa), Universiteit Gent.

veerle.buffel@ugent.be

Elien Colman is master in de Sociologie en wetenschappelijk medewerkster in de onderzoeksgroep *Health and Demographic Research* (HeDeRa), vakgroep sociologie, Universiteit Gent. Zij werkt mee aan het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*'. Haar eigen onderzoek focust zich op de rol van gezinskenmerken bij het gebruik van professionele hulpverlening omwille van mentale gezondheidsproblemen.

elien.colman@ugent.be

Martine Corijn is doctor in de psychologie en licentiate in de familiale en seksuologische wetenschappen (KU Leuven). Na haar werkzaamheden als sociaal-demografe op het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, werkt zij sinds 2006 op de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zij is tevens vrijwillig medewerkster bij FaPOs (KU Leuven). Haar onderzoek richt zich op de relatie- en gezinsvorming en -ontbinding in Vlaanderen.

martine.corijn@dar.vlaanderen.be

Wouter De Tavernier volgde masters in Sociologie en in Social Policy Analysis aan de KU Leuven. Nu doctoreert hij aan het *Centre for Comparative Welfare Studies* (Aalborg University, Denemarken) rond tewerkstelling van vrouwen en informele ouderenzorg. Voordien werkte hij als onderzoeker bij de onderzoekslijn Pensioenbeleid van het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven), waaraan hij nog steeds verbonden is.

wouter.detavernier@soc.kuleuven.be

Caroline Dewilde is universitair docente bij de Afdeling Sociologie van de Universiteit van Tilburg, Nederland. Haar onderzoeksinteresses betreffen de dynamiek van sociale ongelijkheid en armoede vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. Zij kreeg in 2011 een ERC Starting Grant toegekend. Het HOWCOME-project wil nagaan hoe trends in sociale en economische ongelijkheid verband houden met veranderingen in wonen en woonbeleid.

c.l.dewilde@uvt.nl

Nele Havermans studeerde in 2010 af als master in de vergelijkende en internationale politiek aan de KU Leuven. In 2012 behaalde ze een master in de Quantitative Analysis in the Social Sciences aan de KU Leuven. Sinds september 2011 is ze verbonden aan de onderzoeksgroep *Family and Population Studies* (FaPOs) van de KU Leuven waar ze een doctoraal proefschrift voorbereidt over de onderwijsuitkomsten van kinderen met gescheiden ouders.

nele.havermans@soc.kuleuven.be

Maaïke Jappens is licentiate in de sociologie en in de familiale en seksuologische wetenschappen (KU Leuven). Ze is verbonden aan de onderzoeksgroep *Interface Demography* van de Vrije

Universiteit Brussel, waar zij meewerkt aan het project ‘*Scheiding in Vlaanderen*’. Haar onderzoek focust zich op echtscheiding en grootouderschap.

maaike.jappens@vub.ac.be

Edith Lodewijckx is doctor in de wetenschappen (Universiteit Antwerpen). Zij werkt als sociaal-demografe, eerst op het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies en sinds 2006 op de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zij heeft een jarenlange ervaring met het verwerken van grootschalige surveys, census- en rijksregistergegevens. Haar onderzoeksterreinen zijn momenteel ontwikkelingen in huishoudstructuren, bevolkings- en huishoudensprojecties, en de demografische kenmerken van personen van vreemde herkomst.

edith.lodewijckx@dar.vlaanderen.be

Koen Matthijs is gewoon hoogleraar aan de Faculteit Sociale wetenschappen van de KU Leuven. Hij is hoofd van de onderzoeksgroep *Family and Population Studies* (FaPOs) en promotor van het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’. Zijn onderzoek en onderwijs situeren zich vooral op de domeinen historische demografie en hedendaagse gezins- en bevolkingssociologie.

koen.matthijs@soc.kuleuven.be

Dimitri Mortelmans is hoogleraar aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij doceert er Kwalitatieve Onderzoeksmethoden, Toegepaste Multivariate Statistiek en Grondige studie van de sociologie en het beleid van Bevolking, Gezin en Levensloop. Hij is tevens hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO) en promotor van het onderzoek ‘*Scheiding in Vlaanderen*’. Zijn onderzoek situeert zich in de arbeids- en familiesociologie en behandelt thema's als echtscheiding, combinatie gezin en arbeid en loopbaanonderzoek.

dimitri.mortelmans@ua.ac.be

Inge Pasteels is licentiate in de Sociologie en gediplomeerde in de Gespecialiseerde Studies van Master of Statistics (KU Leuven). Als senior onderzoekster verbonden aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van Universiteit Antwerpen coördineert zij het project ‘*Scheiding in Vlaanderen*’. Haar onderzoek situeert zich in het vakgebied van de surveymethodologie en de demografie. Zij doceert demografie in de opleiding Gezinswetenschappen aan de Hogeschool-Universiteit Brussel.

inge.pasteels@ua.ac.be

Hans Peeters studeerde politieke wetenschappen en pensioenrecht. Hij werkt aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (onderzoeksgroep Pensioenbeleid) van de KU Leuven en bereidt een doctoraat voor over de stratificatie van de Belgische pensioenbescherming.

hans.peeters@soc.kuleuven.be

Edwin Pelfrene is doctor in de medische wetenschappen (Universiteit Gent). Hij werkt op de Studiedienst van de Vlaamse Regering in de functie van adviseur-statistisch expert. In zijn onderzoek heeft hij belangstelling voor sociaal-demografische analyses en voor ontwikkelingen in de gezondheidszorg.

edwin.pelfrene@dar.vlaanderen.be

An Katrien Sodermans behaalde haar masterdiploma in de psychologie in 2006. Sinds 2007 is zij verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Zij maakt deel uit van de onderzoeksgroep *Family and Population Studies* (FaPOs). Haar doctoraatsonderzoek richt zich op de verblijfsregeling van kinderen na scheiding in Vlaanderen. Ze is tevens één van de coördinatoren van het Leuvens Adolescenten- en Gezinnenonderzoek (LAGO).

ankatrien.sodermans@soc.kuleuven.be

Sara Symoens is master in sociologie en in de economie. Zij is werkzaam als wetenschappelijk medewerkster aan de vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent in het kader van het onderzoeksproject '*Scheiding in Vlaanderen*'. Haar onderzoek focust op de determinanten van welbevinden en van werk-gezin conflict van ex-partners, met een specifieke aandacht voor verschillen tussen mannen en vrouwen.

sara.symoens@ugent.be

Sofie Vanassche behaalde haar masterdiploma in de sociologie in 2005. Sinds januari 2006 is zij verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (KU Leuven). Ze maakt deel uit van de onderzoeksgroep *Family and Population Studies* (FaPOs). Haar doctoraatsonderzoek richt zich op de gezinsconfiguraties, gezinsrelaties en het welzijn binnen stiefgezinnen na scheiding in Vlaanderen. Zij is tevens één van de coördinatoren van het *Leuvens Adolescenten en Gezinnen Onderzoek* (LAGO).

sofie.vanassche@soc.kuleuven.be

Jan Van Bavel is hoogleraar demografie aan de K.U.Leuven en is als onderzoeker ook deeltijds verbonden aan *Interface Demography* van de Vrije Universiteit Brussel, waar hij promotor is van het project '*Scheiding in Vlaanderen*'. Hij doet onderzoek over de evolutie op lange termijn van de relatie tussen sociale en demografische reproductie in Europa.

jan.vanbavel@soc.kuleuven.be

Griet Vanderheyden is master in de Sociaal-economische Wetenschappen (Universiteit Antwerpen, 2010). Sinds januari 2011 is zij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO) waar zij meewerkt aan het project '*Scheiding in Vlaanderen*'. Haar onderzoek handelt over de sociaal-economische gevolgen van echtscheiding, met in het bijzonder de arbeidsparticipatie van gescheiden vrouwen.

griet.vanderheyden@ua.ac.be

Christine Van Peer is licentiate in de sociologie (KU Leuven) en heeft een bijzondere licentie in de statistiek (Vrije Universiteit Brussel). Na haar werkzaamheden op het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, werkt zij sinds 2006 op de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zij is promotor van het onderzoek '*Scheiding in Vlaanderen*'. Zij legt zich toe op demografische en sociaal-demografische thema's als vruchtbaarheid, kinderwens, echtscheiding en welbevinden van kinderen.

christine.vanpeer@dar.vlaanderen.be

